PİERRE BRİZON

EMEĞİN VE EMEKÇİLERİN TARİHİ

ONUR YAYINLARI

PİERRE BRİZON ■ EMEĞİN VE EMEKÇİLERİN TARİHİ

BİRİNCİ BASKI

EMEĞİN VE EMEKÇİLERİN TARİHİ

PİERRE BRİZON

ÇEVİREN
CEMAL SÜREYA

Pierre Brizon'un *Histoire du Travail et des Travailleurs* (Editions de l'Eglantine, Bruxelles 1926) adlı yapıtını, Fransızca aslından Cemal Süreya dilimize çevirmiş ve kitap, *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi* adı ile, *Onur Yayınları* tarafından, Şubat 1977 tarihinde, Ankara'da, *İlkyaz Basımevi*'nde dizdirilip bastırılmıştır.

İÇİNDEKİLER

15 BİRİNCİ BÖLÜM. — Eski Loncalar — Doğan Burjuvazinin Desteği
15 Eski Loncalar
16 Loncaların Kaynakları
18 İlk Meslek Kuruluşları
19 Lonca Hareketi ve Serbest Zanaatlar
21 Bir Loncanın Tüzüğü, Toulouse Topluiğnecileri
22 Patronların Kalesi Olarak Zanaat Kuruluşları
24 Tekelde Başarısızlık: Ustalık Belgeleri ve Saraya Çalışan Zanaatçılar
26 Tekellerin Savaşı
30 Kaliteli İmalât İçin
33 Buluşlara Engel Olarak Loncalar
37 İKİNCİ BÖLÜM. — Korporatif Hiyerarşi. Çıraklar, Kalfalar, Ustalar ve Jüriler
37 I. Çıraklık
37 Emekçinin İlk İşlemi
38 Bir Çıraklık Sözleşmesi
39 Ustanın Ödevleri
40 Çırağın Görevleri
42 Bir Çırağın Hüzünlü Yaşamı
44 II. Kalfa
44 Kalfa Nedir?
47 Çalışma Sözleşmesi
51 Kalfanın Çalışması
54 Kalfalar ve Ustalar
55 III. Kalfalık ve Masonluk
55 Şapkacılarda Bir İşe Başlama Töreni
57 Kalfaların Yola Çıkışları
58 Fransa'yı Dolanan Kalfalar
59 Gavot'lar, Yırtıcılar, Tilkiler
60 Masonlar
61 Kalfalığa Muhalefet
63 IV. Ustalık ve Örnek-İş
63 Üç Aşama
64 Ortaçağda Ustalık
65 Örnek-İş
68 Yeni Usta
69 V. Yeminliler
72 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. — Eski Zaman Zanaatçılarının Yaşamı
73 I. Ortaçağın Sonunda Bir Ticaret Kentinin Krokisi
73 Sokaklar
74 Tabelâlar
75 Paris'te Sokak Satıcıları
76 Sabahtan Akşama
78 II. Dükkânında Zanaatçı

78 Evler
79 Atelye
84 Kazanç
86 Aile Odası
87 Sofra
87 Giyim
88 Alışkanlıklar
89 III. Zanaatçıların Ortak Yaşamı Tarikatlar
90 Tarikatların Kaynakları ve Özellikleri
91 Aziz, Kilise, Mum ve Örtü
93 Kutsal Emek
94 Ayinler ve Protokol
96 Altı Tüccar Örgütü: Sınaî Aristokrasi ve Öncelik Savaşları
97 Yoksulun Payı
99 Tarikatların Bütçesi
100 Boşuna Aforozlar
102 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM. — Ortaçağda Sınaî Çalışma 13., 14. ve 15. Yüzyıllar
103 Katedrallerin Yapımı
106 Şatolar, Çan Kuleleri, Evler ve Kulübeler
109 Süsleme
110 Küçük Sanat Sanayileri
113 Mobilya Sanayileri
113 Şatolara Bir Gözatış
115 Madenler Üstünde Çalışmalar
117 Dokuma İşleri
119 İşlemeler ve Döşeme İşleri
119 İpeğin Fransa İklimine Alıştırılması
120 Giyim ve Moda
121 Eski Terziler
124 Kâğıdın Anası Olan Gömleğin Tarihi
126 Elyazmaları Sanayii
130 BEŞİNCİ BÖLÜM. — Onaltıncı Yüzyılın İktisadî Devrimi
130 I. Nedenler
130 Deniz Keşifleri
132 Feodal Kalede Çatlaklar
133 İtalya'nın Fransızlar Tarafından Keşfi
134 II. Fransa'da Lüks Sanayileri
141 Yeni ve Devrimci Bir Sanayi Basımcılık
143 III. Para Devrimi
143 Yeni Dünyanın Hazineleri
145 Aşırı Yaşam Pahalılığı
148 IV. Toplumsal Devrim
150 Ücretlerde Düşme
152 Ferman Yağmuru
153 V. Yeni Savaşlar, Yeni Yıkımlar
156 ALTINCI BÖLÜM. — Büyük Sanayiin Kaynakları Eski Rejim Döneminde İmalâthaneler
156 I. Colbert'ten Önce

156 Nedenler
157 Kral Henri ve Krallık Sanayii
159 Gobelin'ler
160 Henri IV. Zamanında Sanayi
161 II. Colbert Çağı
161 Colbert Tembelliğe, Avareliğe Karşı
162 Sanayi Girişimcileri
163 Krallık İmalâthanelerinin Durumu
164 Büyük Sermayeler
165 Ödenecek Hesap
165 Dantel Savaşı
168 Ayna Sanayii
169 Makine İşi İpek Örgü ve Çoraplar
170 Van Robais İmalâtı
172 Maden ve Kimya Sanayii
172 Colbert Öldüğünde Fransız Sanayii
174 III. Colbert'in Koltuk Değnekleri
174 Kolbertizm
174 Üretim Yönetmelikleri
176 İş Müfettişleri
176 Damga
177 İdam
178 IV. Colbert'ten Sonra
178 Kolbertizmin Sürüp Gitmesi
180 Sanayiin Gerilemesi: Nantes Fermanının Kaldırılması
182 Sanayi ve Büyük Kralın Savaşları
183 17. Yüzyılda Fabrika İşçisi
186 YEDİNCİ BÖLÜM. — 1789'un Sınai Fransa'sı Çevresinde
186 I. Sınai Coğrafya
187 Fransa'nın Karnı
188 Dokuma Ürünleri
195 Giysi İçin
196 Madenler ve Maden Sanayii
198 Seramik ve Döşeme Sanayileri
201 Kâğıtçılık ve Basımcılık
202 II. Sınai Yoğunlaşmanın Kaynakları
202 Büyük Sanayi Kentleri
206 Büyük Sanayi
207 Büyük Bir İmalâthane
207 Ateşle Çalışan Fabrikalar ve Ormanlar
208 Anzin Maden Ocakları
210 18. Yüzyılda Bir Sınai Ortaklık Sözleşmesi
210 Küçük Sanayi
212 III. Makinelere Karşı İlk Sızlanmalar
215 SEKİZİNCİ BÖLÜM. — Eski Zamanda Ücretler ve İşçi Yaşamı
216 I. Ortaçağda Ücretler
216 İşçiler ve Zanaatlar
218 Tarla Emekçileri
221 II. 17. ve 18. Yüzyıllarda Ücretler
221 Tarla Emekçileri

223 Zanaat İşçileri
226 III. Ücretlerin Evrimi
230 VI. İşçi Yaşamı
230 Gerçek Ücret
231 Ekmeğin Dramı
234 Buğdayın Fiyatı
236 Ücret ve Buğday
237 Günlük Ekmek
238 İşçi Sofrası
240 Bir Dokuma Kalfasının Evi
242 DOKUZUNCU BÖLÜM. — Eski Grevler
243 16. Yüzyılda Bir Grevin Öyküsü
251 17. Yüzyılda İşçi Koalisyonları
253 18. Yüzyılda Lyon'da Büyük Grevler
253 1744'te Dokumacıların İsyanı
254 Tarife Grevi (1779)
255 1786 Genel Grevi
255 1789 Réveillon Yağması Muamması
258 ONUNCU BÖLÜM. — Toprak ve Köylü (13. Yüzyıldan Devrime)
259 I. Doğan Toprak
259 Köleliğin Kaldırılışı
262 Tımar Toprağı
263 Köylüye Toprak
264 Feodal Haklar
265 Modern Çiftlik Kiraları
269 İşleme ve Boş Otlak Hakkı
272 Eski Zamanda Tarla Çalışması
276 Eski Zaman Tarımları: Buğday, Bağ
278 Patatesin ve Sebzelerin Tarihi
279 Bir Deri Bir Kemik Sürü Hayvanları
281 Saf Çiftçinin Boşinanları
282 II. Ağlayan Toprak
283 1789 Şikâyetnamesindeki Sızlanmalar
285 Feodal Zulüm
288 Aşar
289 Rousseau'nun Köylüsü
291 Krallar Çağında Yaşamanın Tatlılığı
294 ONBİRİNCİ BÖLÜM. — Burjuvazinin Gelişi
294 Devrimin İktisadî Nedenleri
296 1789'da Burjuvazi
298 Burjuvazi İktidarda
302 İşçi Koalisyonlarının Yasaklanması
304 İşçiye Karşı Napoléon Yasası
305 "Devrimin Drahoması"
308 Toplumsal Devrim: Kilisenin ve Göçmenlerin Mallarının Kamulaştırılması
310 Loncaların Sonu: Sanayi Özgürlüğü
312 İhtira Beratlarının Doğuşu
314 ONİKİNCİ BÖLÜM. — Sanayide Emek ve Emekçiler
315 I. Devrim Sırasında Sanayi

315 Sanayi Bunalımı
319 Yurtsever Sanayiler
320 Fransa'da İlk Sanayi Sergisi
322 Ücretler, Fiyatlar, Kâğıt Paralar (*Assignat*)
324 II. Napoléon Zamanında Sanayi
324 Sınai Uyanış
325 Napoléon'un Bolü
326 Ulusal Sanayii Teşvik Ortaklığı
327 Makineler
329 Büyük Buluşçular
331 Bilim Sanayiin Hizmetinde
332 Sınai Sergiler
334 Ücretler
336 Son Bunalım
338 ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM. — Buhar Yüzyılı 1815-1850 Arasında İktisadi Devrim
338 Buhar
339 Makineleşmenin Doğuşu
341 Makinelere Karşı Yakınmalar
345 Ulaştırmada Devrim: Buharla Yolculuk
347 İlk Demiryolları
350 Sanayiin İlerlemesi
350 İşlerin Yeniden Yoluna Girmesi
351 Restorasyon Döneminde Sanayi
354 1830-1850 Arasında Sanayi
361 Sınai Yoğunlaşma
363 Yüksek Burjuvazinin Hükümeti
364 Toplumsal Sorun
367 ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM. — Çağdaş Sanayi, Elektriğin Egemenliği ve Çelik Çağı
367 I. İmparatorluk Dönemi
367 Demiryolları, Denizcilik, Telgraf
370 Ulaştırma Devriminin Sonuçları
372 Sanayi
375 II. Cumhuriyet Dönemi
375 "Savaş"
376 Ulaştırma Devrimi Sürüyor
379 Elektriğin Egemenliği
380 İtici Güç ve "Kara Ekmek"
383 Çelik Çağı ve Metalurji
389 Creusot'nun Öyküsü
395 1900 Evrensel Sergisinde Sanayi
404 Demirden Köleler
405 Kapitalist Yoğunlaşma
410 ONBEŞİNCİ BÖLÜM. — 19. Yüzyılda Emek ve Toprak Emekçileri
410 Buğdayın Zaferi: Beyaz Ekmek
411 Veren Toprak: Tarımın İlerlemesi
413 Tarım Makineleri
414 Tarımlarda Değişme
417 Hayvan Yetiştirme

419 "Tarım Bunalımı"
421 Tarım Birlikleri
425 19. Yüzyılda Tarımın Genel İlerlemesi
427 Kırsal Yaşam: Çiftçinin Yılı
429 Büyük Mülk Sahipleri ve Mültezimler
431 Küçük Toprak Sahipleri ve Kiracı Çiftçiler
433 Yarıcılar
434 Çiftlik Hizmetkârları
435 Gündelikçi
437 Eskiden ve Bugün
439 ONALTINCI BÖLÜM. — 19. Yüzyılda Ücretler
439 "Tunç Yasası"
440 19. Yüzyılda Ücretlerde Saymaca Yükselme
444 Yaşam Pahalılığının Artması
447 İşsizlik
449 Bugünkü Ücretler
455 Asgarî Ücret
456 ONYEDİNCİ BÖLÜM. — Sanayide Kadın ve Çocuk
456 I. Kadın İşçi
456 Eskiden Kadın İşçi
457 Sayıları Çoktur
459 Sefalet Ücretleri
460 Evde Çalışma
462 Kadın İşçinin Bütçesi
465 Kadın İşçinin Yaşamı
467 Uzlaşmış Soy: Sınai Zehirler ve Meslek Hastalıkları
470 II. Çocuk
470 "Çocukları Alınız"
471 İngiltere'de
472 Fransa'da
475 Çocukların Fazla Çalıştırılmasının Sonuçları
476 Çıraklığın Bunalımı
479 Mesleki Öğretim: Tarihçe
482 Okullar
483 1° Sanayi ve Ticaret Okulları
483 a) Ticaret ve Sanayi Bakanlığı
485 b) Başka Bakanlıklar
487 2° Bağımsız Teknik Okullar, Desen ve Olgunlaşma Kurları (Özel Girişime, Departmanlara, Komünlere, Sendikalara Bağlı)
488 3° Tarım Okulları
489 Bir Meslek Okulu. — Öğretim
493 ONSEKİZİNCİ BÖLÜM. — 19. Yüzyılda Çalışma Hukuku
493 Çalışma Yasaları
495 Çalışma Hukukuna Kısa Bir Gözatış
495 İş Sözleşmesi
498 Çalışmanın Düzenlenmesi
502 Emeğin Sigortası
505 Mesleki Örgütler
508 Çalışma Meclisleri

508 Çalışmanın Yargılanması
510 Uluslararası Çalışma Mevzuatı
513 ONDOKUZUNCU BÖLÜM. — 19. Yüzyılda İşçi Eylemi. Grevler, Sendikalar, Kooperatifler
513 I. Grevler
513 Grevlerin Nedenleri
515 Grev Hakkı
517 19. Yüzyılda Grevlerin Tarihçesi
517 Sindirme
518 "Çalışarak Yaşamak, Savaşarak Ölmek"
519 Paris Dülgerlerinin Süreli Grevleri
521 Kurşuna Dizilen Oniki Maden İşçisi
521 Bastiat'nın Söylevi
522 Kırmızı Dizi
523 Creusot Grevi (1870)
523 Kuzey Maden İşçileri
525 Madencilerin Genel Grevi (1902)
526 Yankı Uyandıran Grevler
526 "Genel Grev"
532 Grevlerin Sonuçları
535 II. Sendikalar
535 1815'ten 1884'e İşçi Dernekleri
542 1884 Tarihli Yasa
544 1884'ten Bu Yana Sendikal Hareket
547 Çalışma Genel Konfederasyonu
551 Sendikal Eylem
553 III. Kooperatifler
553 Kooperatifleşme ve Tarihi
554 Üretim Kooperatifi
557 Guise'deki Familister (Üretim Kooperatifi)
560 Bir Tüketim Kooperatifi
562 Yoksul Bir Delikanlının Gerçek Romanı
566 "Burjuva" Kooperatifler ve "Sosyalist" Kooperatifler
568 Nimes Okulu Kooperatifleri



YAZARIN SONSÖZÜ

Günümüzdeki yaşamın malzemesiyle, ve geçmişteki yaşamın uyuduğu binlerce, binlerce sayfayı karıştırarak meydana getirdiğim bu gösterişsiz ve halk yayını niteliğindeki kitap, yalnız tarihsel gerçek tutkusuyla yazılmıştır.

Orda, tümceler değil, günümüz düşüncesinin artık kimseye bilmeme hakkı tanımadığı olaylar, sayılar, gerçekler, belgeler bulacaksınız.

Bu iddiasız kitap, kalın çizgilerle tarihini anlattığı emeğin ve emekçilerin amacına biraz olsun hizmet ederse ne mutlu bana!

P. B.

ONUR YAYINLARI'NIN NOTU

Pierre Brizon'un bu kitabı, loncaların ilk tiplerinden yüzyılımızın başlarına kadar emeğin ve emekçilerin tarihini irdelemektedir. Sıcak ve yalın bir anlatımla kaleme alınmış bulunan kitabın, bizim açımızdan başlıca iki eksiği vardır: biri, konunun evrenselliğine karşın, yalnızca Fransa'yı esas alan bir çalışma ürünü olması; ikincisi, emeğin ve emekçilerin tarihini, yüzyılımızın *başlarına kadar* incelemiş bulunmasıdır. Buna karşın, kitap, loncaların ilk oluşumundan, 20. yüzyılın başlarına değin ayrıntılı ve bol malzemeyi gözler önüne sermekte, ve Türkiye'de emeğin ve emekçilerin tarihine bir yaklaşım olanağı sağlamaktadır. Devrimci eski kuşağımızın yakından tanıdığı ve sevdiği *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi,* eksiklerine karşın, önemli bir boşluğu dolduracaktır, kanısındayız.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ LONCALAR

DOĞAN BURJUVAZİNİN DESTEĞİ

ESKİ LONCALAR*

Ortaçağda, emeğin ve emekçilerin tarihi, ayrıntılarındaki çarpıcı ve ilginç öğelerle, çok eski unsurlardan çıkan o şiiriyle, o hüznüyle çekici bir nitelik taşıyor kuşkusuz. Ama, ilgilenmek yönünden, daha derin bir yarar da sunuyor; çünkü onunla, tarihte büyük rol oynayacak bir sınıfın doğuşuna ve ilk adımlarını atışına da tanık olmaktayız. Burjuvazidir bu sınıf.

Ortaçağ, nasıl, feodal rejimi yıkacak, 1789 Devri-

* Özellikle bakınız: Levasseur: *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789.* — Martin Saint-Léon, *Histoire des corporations et des métiers.* — Etienne Boileau, *Le Livre des métiers* (edit. Dopping). — Hauser, *Ouvriers du temps passé.* — Germain Martin, *Les Associations ouvrières au dix-huitième siècle.*

miyle siyasal iktidarı ele geçirecek, 19. yüzyılda hüküm sürecek ve modern sanayiin dev girişimlerini yönetecek olan bu burjuvazinin beşiği olmuşsa, *esnaf kuruluşları* ya da *loncalar* da bu burjuvazinin desteği olmuştur.

Loncalar, aynı meslekteki zanaatçılardan meydana gelen birliklerdi.

Kuşkusuz, meslekî örgütlenme, günümüzdeki kadar genellik kazanmış değildi. Gene de iktisadî yaşama egemen olmuş görünüyor; o, işçi yaşamının temeli gibidir, ya da daha doğru bir deyişle, bu uzak yüzyıllardaki emeği ve emekçilerin tarihini açan bir anahtar gibidir.

LONCALARIN KAYNAKLARI

Loncaların kaynakları hâlâ karanlıktadır, ve hep öyle kalacaktır. Komünler döneminde ortaya çıktıkları için, loncaların, komün hareketinin bir sonucu olduğu ileri sürülmüştür. Oysa, loncalar ve komünler, doğan burjuvazinin eseriyseler de, ne birini öbürünün, ne öbürünü birinin anası saymak mümkündür.

Gerçi meslek kuruluşlarının "resmî" planda örgütlenmesi komün özgürlükleriyle çağdaştır, ama gene de, meslekî gruplaşmaların varlığı komün hareketinden öncelere uzanır. M. Levasseur'ün dediği gibi, bağımsızlık ve güven dileğiyle, feodal yüzyılların çetin çalışma koşulları içinde kazanılmış şeylerden yararlanmak isteğiyle, bunlara yenilerini katmak umuduyla, "zanaat erbabı, komünün siyasal birliğinden önce de birtakım tasarım çabalarında bulunmuş, ilk umutlarını daha küçük ölçüde gerçekleştirmiş; ve bütün burjuvaların büyük birliğinden önce bir sürü küçük birlik meydana gelmiştir; tıpkı komün özgürlüğünü sağlayan büyük başkaldırmadan önce parça parça başkaldırmaların gelmesi gibi." İşte bu küçük birlikler arasında, en doğal nitelikte

olanları, aynı işi yapan esnafın kurduğu birliklerdi.

Loncaları, Roma *collège*'lerinin yeniden doğuşu olarak görenler de var; Paris'in *sakalar*'ına, Gal-Roma *nautes*'larına doğrudan doğruya bağlayanlar da. Ne var ki, bunun için gerekli kanıtlar elimizde yok. Üstelik Roma kurumları, yüzyıllar boyunca, istilâlara, Cermen işgaline, feodaliteye karşı nasıl direnebilirdi ki? Olsa olsa en önemli iki besin zanaatının, fırıncılığın ve kasaplığın kurallarında belki Roma yönetmeliğinin silik izlerine raslanabilir.

Ortaçağ loncalarının çekirdeğini Germen *ghilde*'sinin meydana getirdiği görüşü ise daha da kanıtsız. Çünkü, *ghilde,* bir çeşit karşılıklı yardımlaşma derneği görünümüne yaklaşır; gerçi loncada da bu nitelik vardır, ama o, ayrıca ve özellikle iyi yapım için kurulmuş sınaî bir birlik niteliğini taşımaktadır.

Nihayet, loncaların kaynağını, şatonun eteğinde ya da senyörün kentinde, efendinin *görevlilerinin,* uşaklarının ya da subaylarının gözetimi altında yaşayan serflerin meslekçe gruplaşmalarında arayanlar olmuştur. Tartışma götürür bir görüştür bu. Ayrıca önemli de değil.

Şu saptama yetecek bize: Roma *collège*'leri de, Cermen *ghilde*'leri de, ortaçağ loncaları da, günümüzdeki sendikalar da, yüzyıllar boyunca insanları birbirine doğru iten o birleşme güdüsüyle hareket etmişlerdir. Yani bir zamanların loncaları, günümüzdeki sendikalar örneği, yeni ve öyle birdenbire patlak vermiş kurumlar değildir. Asıl gerçek, birleşmenin bir tarih yasası, ezelî bir sorun olduğudur.

Zorun, tarihin başka dönemlerine göre daha da bir hak olduğu feodalite zamanında, kenara itilmiş olanlar kölelik ve sefalet içinde kalmışlardır: lonca da, birleşmenin maddî zorunluluğundan fışkırmış, emekçilerin sığı-

nağı, "kalesi" olmuştur. Birleşmeleri, onlara güç sağlamıştır.

İLK MESLEK KURULUŞLARI

Meslek kuruluşlarının ne zaman oluştuğu kesin olarak bilinemiyor; sadece onların varlığını yasal planda kabul eden ilk koşulların 11. yüzyıl tarihini taşıdığını (Paris *mumcularının* kurdukları birlik gibi), ve 13. yüzyılda yaygınlık kazandığını biliyoruz.*

Hareket büyük kentlere dağılmıştır. İşleri, halkın beslenmesiyle doğrudan ilgili olduğu, ve her zaman iktidarların dikkatlerini üzerlerinde topladıkları için, statülerini ilk yapan zanaatçılar arasında fırıncıları ve kasapları görüyoruz. 1134 tarihli bir ayrıcalık (imtiyaz) fermanı, Paris kasaplarının "eski mengeneler"inden sözeder.

Loncalara ilişkin en eski ayrıcalıklara Pontoise'da raslıyoruz. Fırıncılarla ilgilidir bu. 1162'de, Louis VII, senyörü olduğu fırıncılara bir ayrıcalık tanıdı; buna göre, ekmekçi niteliğini yasal olarak kazanmamış ve ak ekmek ve esmer ekmek yapmayı bilmeyen kimseler bundan böyle satmak üzere ekmek yapamayacaklardı. Ayrıcalığın bedeli, her yıl krala şarap olarak ödenecekti. Sonuçta, kraliyet hazinesinin, zanaatlar, ticaret ve sanayi üstündeki haklarını hiç bir zaman yitirmediğini görüyoruz.

Lyon kürkçülerinin ilginç "beyaz katırları", bunların "çok eski çağlardan beri" süregelen meslekî bir ayrıcalığa sahip olduğu kanıtını kilise avlusuna kadar götürmekteydi. Geleneğe göre, kürkçüler, Saint Jean-Baptiste ayinini yanar mumlarla izlemekteydiler; aralarından

* Burjuvazi, o sıralarda dirim belirtisi göstermeğe başladığı için bu temel bilgiler tarihini daha öteye götürmüyoruz.

en eski ikisi, katır üstünde, kilisenin kapısında din adamlarınca kabul edilirdi. Lyon Başpiskoposluğunun bu protokollu ayrıcalığı onaylayarak resmen ancak 1208'de kabul etmiş olmakla birlikte, Lyon kürkçülerinin çok daha önceden beri önemli bir lonca kurmuş olduklarını da düşündürüyor.

Aynı şekilde, Chartres katedralinin güzel camlarında, çalışan ya da mesleklerinin simgelerini taşıyan araba yapımcısı, dülger, fıçıcı, kürkçü, kumaşçı, duvarcı, taş yontucusu vb. resimleri de, 13. yüzyılda Chartres ve dolaylarında lonca halinde örgütlenmiş elli kadar zanaat olduğunu gösteriyor.

Bütün kiliselerinki gibi, bu katedralin yapımı da, *mason* derneklerinin kaynağının iyice ortaçağ içlerine kadar gittiğini yeterince göstermiyor mu?

Saint-Louis zamanında Paris yargıcı olan Etienne Boileau ünlü *Zanaatlar Kitabı* adlı yapıtında, yalnızca, daha o sıralarda Paris'te kurulmuş meslek birliklerinin yüz kadarının tüzüğünü kaydetmektedir. Bütününün kataloğunu yapamamıştır bu kitap; çünkü, sözgelimi, o sıralarda güçlü durumda olan kasaplar tescil edilmeyi reddetmişlerdi. Elbet, bu zanaatların herbiri, kökünün Haçlı seferlerinin çok öncesine dayandığı iddiasındaydı.

LONCA HAREKETİ VE SERBEST ZANAATLAR

13. yüzyıldan itibaren ve Devrimin hemen öncesine kadar meslek birliklerinin artmaktan geri kalmadığını görüyoruz. Bunlar, önceleri kendiliğinden kuruluyorlardı, daha sonra krallık, özellikle gelir kaynağı sağlama amacıyla, zanaatçıları *yeminli* birlikler halinde (girişte yemin ediliyordu) gruplaşmaları için zorluyordu. 1587 ve 1597 tarihli buyrultular bu konuda ünlüdür. Sanayiin ilerlemesiyle bu buyrultular lonca sayısının artmasına

yardım etmiş, bu da Tiers'in, 1614'te Etats Généraux'da protestoda bulunmasına neden olmuştur.

Daha sonra, Louis XIV'ün savaşları için paraya gereksinme duyulunca, Colbert, zanaatçılara, *sanat ve meslek toplulukları* kurma zorunluluğunu yüklemeyi düşündü: 17. ve 18. yüzyıllardaki loncaların böyle adlandırılmaları bundandır. Kimi zaman bu, askerî uygulama niteliği gösteren 1673 buyrultusuyla oldu. O zaman loncaların sayısı daha da arttı: Paris'te 1672'de 60'ı geçti, 1691'de 129'a yükseldi*, Poitiers'de 16. yüzyılda 25'ken 1717'de 43'e çıktı.

Bununla birlikte, kimi zaman sanıldığı gibi, loncalar bütün Fransa'ya yayılmış değildi.

16. yüzyılda Fransa'da *yemin edilmiş* kentler henüz azınlıktadır; tersine, kentlerin çoğunda, ve bütün köylerde, çalışma serbesttir, yani herkes, seçtiği bir zanaat dalında, kârını ve zararını üstlenerek, "yemin" etmeden, giriş ödentisi vermeden, "örnek-iş" yaratmadan, çok kez keyfî nitelik taşıyan yönetmeliklerin egemenliğine boyun eğmeden icrayı faaliyet edebilmektedir. Buyrultular serbest çalışmayı önleyememişti. Serbest zanaatlar birçok kentte yaşamak için direniyordu; sözgelimi Lyon'da lonca halinde örgütlenmiş sadece dört zanaat vardı: kuyumcular (değerli madenler nedeniyle); çilingirler (konut güvenliği nedeniyle); berber-cerrahlar ve eczacılar (kamu sağlığı nedeniyle).**

Çoğunca, belli kentlerde serbest semtlere ya da serbest zanatlara raslanırdı; Paris'te, Saint-Antoine dış mahallesi uzun süre böyle bir bağımsızlığı tatmıştı. 1673 tarihli sert buyrultudan sonra bile, kâhyaları ya da tü-

* Yves Guyot'ya göre 18. yüzyılın sonunda Paris'te 17.080 ustayı, 38.000 işçiyi, 6.000 çırağı kapsayan 1.551 esnaf topluluğu vardı. Bu rakamların abartılmış olduğu anlaşılıyor.

** Bkz: Hauser, *Ouvrier du temps passé.*

zükleri bulunmayan, ya da bunlara çok az yerde sahip olabilen eyaletlere raslanmaktaydı.

Kısacası, ortaçağ yüzyıllarında olduğu gibi, mutlak monarşi yüzyıllarında da, esnaf topluluklarına devletin elkoymasından önce olduğu gibi bundan sonra da, Fransa'da, örgütlenmiş emeğin yanıbaşında serbest emeğe de her zaman raslanmıştır.

Genellikle, emeğin bütün Fransa'da korporatif bir temel üzerinde örgütlenmiş olduğu sanılmıştır; bu, yalnızca Paris loncalarının inceleme konusu yapılmış olmasından ileri gelmektedir: bunlar, krallığın gölgesinde yaşayan, tüzükleri ve kılıkırk yararcasına hazırlanmış yönetmelikleri devletçe düzenlenen türden meslek topluluklarıydı. Paris, hükümetin, birlik ve merkeziyet ilkesi gereğince, kendi dolaylarında ve bütün kraliyet bölgelerinde etkili olmuş, yaygınlaşmıştır. Ama Paris banliyösünün Fransa'nın geri kalan kısmı demek olduğu sanısına da kapılmamak gerekir. Bununla birlikte bu kuruntuya çok kapılınmıştır.

BİR LONCANIN TÜZÜĞÜ
TOULOUSE TOPLUİĞNECİLERİ

Bir kurumu, kendi tüzüklerinden daha iyi hiç bir şey açıklayamaz. Ama loncaların tüzükleri, mesleklere, yerlere ve dönemlere göre değişmektedir. Bu bakımdan "araştırma aracı" olarak sadece tüzükleri ele almak zorundayız; gene aynı nedenle krallığın etkisini daha fazla taşımış olan Paris dışındaki, ve loncaların çoğaldığı ve dönüşüm geçirdiği 16. yüzyıldaki örnekleri seçeceğiz.

"1590 yılında Toulouse topluiğnecileri sanat ve meslek tüzükleri"nin kısa bir özeti, bize, bir loncanın ne olduğunu daha iyi kavratacaktır. Bu tüzükler, belediyenin eseridir; çünkü birçok yerde meslek kuruluşları komün ya da derebeylik otoritesi altındaydı.

Topluiğnecilerin sözü edilen yirmisekiz maddelik tüzüğü, "topluiğnecilerin —sayıları sekizdi bunların— karılarının, hizmetkârlarının ve çıraklarının" dinsel hizmet, ayin, ikindi ibadeti, 5 Ağustosta mumlarla yapılan ruhani alay konusundaki yükümlerin açıklanmasıyla başlıyor: hizmetkârların ve çırakların mum yükümleri yoktur. Daha sonra ustaların, kadınların, kalfaların ve çırakların cenaze törenlerinde hazır bulunmaları yükümünden; pazar ve bayram günleri çalışma yasağından sözediliyor; her yıl iki *vasi* seçileceği belirleniyor; çıraklık en az beş yıl sürecektir; ustaların başka bir dükkândan çıkmış bir kalfayı, ordan ayrılış nedenlerini soruşturmaksızm, kabul etmesi yasaktır; aynı ustaların, iyi katolik ve iyi gidişatlı oldukları *vasilerce* belirtilmemiş yabancı bir işçi almaları yasaktır; "başka ustalara haber vermeksizin, kalfaların birine öbüründen fazla ücret ödeyen ustalardan para cezası kesilir"; "başka bir ustanın kalfasını, ya da çırağını çalan" ustalardan para cezası kesilir; hiç kimse sınav geçirmeden, bütün gereçleri kullanarak (hadde, biz, örs vb.) iki çeşit topluiğneden iki bin tane imal ederek "örnek-iş" hazırlamadan zanaat icra edemez.

PATRONLARIN KALESİ OLARAK ZANAAT KURULUŞLARI

Bu tüzükler, loncaların zihniyetini esinletmeye yetiyor bize.

Her şeyden önce dinsel bir zihniyettir bu. Ortaçağda yaşamın her kesimine din egemen olduğu için, bunu hiç de şaşırtıcı görmemek gerekir. Meslek loncasının yanısıra, bir ermişin koruyuculuğu altındaki bir *tarikat* vardı. Reformdan sonra, ustaların, kalfaların ve çırakların katolik olmaları bile istenmiştir. Dinsel zihniyet, loncalar varoldukça yaşamıştır.

Ama, bizi, her şeyden önce, loncanın iktisadî özellik-

leri ilgilendiriyor. Bu yönden bakılırsa, onun, ortaçağda ve mutlak monarşi döneminde, ayrıcalıkların barındığı bir kale olarak belirdiği görülüyor.

Yasadır ayrıcalık, ortaçağın tartışılmaz hukukudur. Lonca da, ustaların, kalfaların zararına olarak, ayrıcalığıdır; ayrıca, yalnızca loncalara bağlı zanaatçıların kentte faaliyet göstermeleri ayrıcalığıdır. 18. yüzyıl tüzüklerinde tohum halinde bulunan bu tekel zihniyeti, 15. yüzyıldan, yani *rekabetin* daha korkutucu olacağı dönemden itibaren gelişerek büyüyecek, o zamana kadar mevcut olmadığı güney bölgesine yayılacaktır.

Bu tekel, ırsî bir nitelik de kazanmıştır, sözgelimi, babadan oğula geçen Büyük Paris Kasaphanesinin kasapları, bazı lonca tekellerinin düştüğü yolsuzlukların bir örneği olarak gösterilebilir. Zenginleşen kasaplar artık kendi zanaatlarını icra etmiyorlardı; kendi mengenelerini gerçek kasaplar olan birtakım gençlere yüksek bedellerle kiralıyorlar, ve "kiralarıyla geçiniyorlardı". Büyük Kasaphanenin varlıklı kasaplarının gücü karşısında bunalmış olan krallık otoritesi, kira alan kasapların kiracıları olan gerçek kasaplarla bir yeni lonca kurarak işin içinden çıktı. Paris'te, eski kasap dükkânları, bugünkü tütüncü dükkânları gibiydi: onları ellerinde tutanlar gerçek sahipleri değildi.

Ustalar, kendi loncaları içinde, saldırıların ulaşamayacağı bir dorukta bulunuyormuşcasına, kalfalara karşı, rekabete karşı, ve iyi yapım yönetmelikleri sayesinde, kendi güçsüzlüklerine karşı korunmuş bulunuyorlardı. Loncanın bir patron kalesi olduğunu tanıtlamak için daha fazla söze gerek var mı? M. Levasseur, loncalardaki "sınıf" niteliğini en güzel bir biçimde ortaya koymuştur:

"Loncaların, diyor, kendi tüzüklerini düzenlerken, bir tekel eğilimi içinde bulunmamış olmaları olanaksız-

dı. *Sınıflar,* siyasal planda, hele hele iktisadî planda, *bencildirler.* Yasalar yapma yetkisine sahip oldukları zaman, bunları, kendi özel çıkarları doğrultusunda yaparlar; kendilerine bir üstünlük tanımadıkları durumlara çok seyrek raslanır; bunu, günümüzde, seçim sorunlarında, daha başka birçok siyasal sorunda olduğu gibi, gümrük ve çalışma düzeni sorunlarında da görüyoruz. O sıralarda, derebeylik gücüne dayanan kuralları sanayiciler önerdiği zaman, ortaya çıkan sınaî sorunlarda da aynı nokta gözlemleniyor."

TEKELDE BAŞARISIZLIK: USTALIK BELGELERİ VE SARAYA ÇALIŞAN ZANAATÇILAR

Esnafı, loncalar halinde örgütlenmeye iterek tekel düşüncesini desteklemiş olan monarşinin, krallığın ustalık belgeleriyle ve saraya çalışan bir zanaatçılar grubu yaratılmasıyla tekelin başarısızlığında ilk etken oluşu ilginç bir şeydir.

Ustalık belgeleri satmayı akıl eden, böylece bunların alıcılarına loncaların dar boşluklarından sızma olanağı kazandıran kral, para gereksinmesi içinde sıkışmış olan Louis XI olmuştur.

Krallar, 16. yüzyılda, hükümdar ailesinden gelen prenslerin küçük çıkarları için, bu sistemi geniş ölçüde kullanmışlardır; bu prenslere, evlendiklerinde, çocukları doğduğunda, kendi adlarına kullanmak üzere krallık loncalarında geçerli olacak belli sayıda ustalık belgesi verilmekteydi — bedava bir krallık armağanı! Henri III'ün, Navarre Kralıyla evlenen kızkardeşi Marguerite'in çeyiz sepetine koyduğu ustalık belgeleri bu arada anılabilir.

Bu belgeler, tekelin kapısını araladığı için, loncaların hiç de hoşlarına gitmemekteydi. Zanaat kuruluşları, ayrıcalıklarını savunmak için, bu yeni ustaları kendi dü-

zeylerinden aşağıda görüyorlardı, ayrıca ustalık belgesi verme hakkına sahip komünlerin de yardımıyla, alıcıları ürkütüyorlar, yenilere karşı binbir güçlük çıkarıyorlar, ya da onları tarikata kabul edilmeleri için büyük bir para ödeme zorunda bırakıyorlardı.

Bu yüzden, piyasada çok sayıda ustalık belgesi vardı. Bu sayı yıldan yıla artmaktaydı. Henri IV zamanında 1558 belgeleri henüz alıcılarını bulmamıştı. Zanaatlarda, krallık belgeleri dağıtılmadan önce ustalık sınavı yapılmasının yasaklanışına, hatta eski ustalara bunları yeniden satmamak üzere toptan almaları konusunda baskı yapılmasına kadar işin ileri götürüldüğü görülmektedir. Bu, krallığın bu işte özellikle malî bir amaç güttüğünün bir kanıtıdır. 1608'de, Henri IV, kendi tahta çıkışından önceki bütün belgelerin iptal edildiğini ilân etti. Ancak, ustalık belgelerinin satışı monarşinin sonuna dek sürmüştür.

Saraya çalışan zanaatçılar da, zanaatlarını, loncaların sınırı içinde uygulamaktaydılar. Adlarından da anlaşılabileceği gibi, saraya iş yapıyorlar, orda bir değişiklik olduğu zaman o değişikliği "izliyorlardı". Ve yalnızca kral ve çevresine değil, bulundukları yerdeki insanlara da iş görüyorlardı. Hem de bir ustalık belgesine gerek olmadan, ve bir tarikat resmi ödemeksizin. Onlar için, yeminlilerin denetimi, ya da başka herhangi bir lonca yükümü de sözkonusu değildi. Bunların, krala çok titiz bir biçimde ödedikleri ad bedelleri dışında hiç bir yüküme bağlı olmaksızın Paris'te dükkân açma hakları da vardı.

93 yılından Louis XIII zamanına kadar geçen süre içinde bu ayrıcalı esnafın sayısı François I çağında 160'a, Henri IV çağında 320'ye, 1712'de de 377'ye ulaşmıştı. Bu sayı monarşinin sonuna kadar da artmaktan geri kalmamıştır. 16. yüzyılda Venedikli bir elçinin söylediği şu söz-

ler 18. yüzyıldaki saray için de geçerlidir: "Saray, yolculuklarında, yanısıra öylesine çok sayıda dalkavuğu, uşağı, dükkâncıyı da sürüklüyor ki, bütün bir kentin yola çıktığını sanırsınız."

Bununla birlikte, "saraya çalışan esnaf", lonca tekelini yalnızca Paris'te ya da Versailles'da bozguna uğratmıştır. Onlara karşın, bütün Fransa'da satılan ustalık belgelerine karşın, tekel ayakta kalıyordu.

TEKELLERİN SAVAŞI

Ortaçağdan itibaren, yakın zanaatların rakip tekelleri arasında savaş patlamış bulunuyordu. Loncalar, "içinden çıkılmaz davalara" gömülmüşlerdi; kazcılar tavukçularla karşı, kunduracılar kundura tamircilerine karşı, kumaş boyacıları kumaşçılara karşı akılalmaz davalar açıyorlardı. Bunlar kimi zaman, terzilerle eskicilerin ünlü davaları gibi yüzyıllarca sürmekteydi.

Bu durum, çoğunca, her zanaatın sınırlarını kesinlikle belirlemenin güç olmasından ileri gelmektedir. Bir giysi, terzilerin alanından eskicininkine ne zaman düşer? 13. yüzyılda başlamış olan bu ebedî dava 18. yüzyılda henüz bitmiş değildir. Terziler, eskicilerin yeni bir kostümü ucuz giysi haline getirmelerini önlemek istiyorlardı; eskiciler de, yamama bahanesiyle, hemen hemen bütünüyle takım elbise yapmak derdindeydiler. Bu konuda polis müdürünün ve parlamentonun sıkıntısı anlaşılıyor. Eskicilerin, onarma işlerinde, 8 ya da 15 liralıktan daha pahalı kumaş kullanmamaları gerektiğini belirtiyorlardı. Ama kavga bu kez daha da şiddetli bir biçimde yeniden başlıyordu.

Bu tekeller savaşı içinde, Paris kumaşçıları, baskıcıları ve boyacılarının özellikle ayrı bir yeri vardı. Zengin bir lonca meydana getiren kumaşçılar, çok geçme-

den çivitten yapılan mavi boya hariç, kumaşlarını boyama hakkını elde tutmayı başardılar. Etienne Boileau, Paris'teki zanaatların tüzüklerini *Zanaatlar Kitabı*'nda topladığı zaman, kumaşçılar, kendilerine tanınmış ayrıcalığı kaydettirmek titizliğini göstermişlerdi: "Paris'te dokumacılıkla iştigal eden herkes, dükkânında, çivit dışında her renk boya yapabilir." Ayrıca, kraliçenin iki atelyede kendilerine çivit mavisiyle boyama yapma izni verdiğini ileri sürüyorlardı. Boyacılar da, kendi yönlerinden, hiç bir kumaşçının "ne çivitle, ne de başka renk kullanarak kumaş boyayamayacağını" kaydettirmişlerdi. Etienne Boileau'nun zanaatların ilk yasası olan kitabında, savaş, yazıyla ilân edilmişti.

Öte yandan, boyacılar, yalnız usta çocuklarını kabul eden kumaşçılar tarikatının dışında bırakılmış olmaktan yakınmaktaydılar. Her kumaşçının serbestçe boyama yapabileceği, her boyacının serbestçe kumaş yapabileceği ya da satabileceği bir biçimde iki zanaatın biraraya gelmesini öneriyorlardı. Başarısızlığa uğradılar.

Burda, kavgaya karışan yeni bir lonca daha ortaya çıkıyor. Kumaşta "baskı", parlatma, süsleme işlemleri yapan baskıcılar, bunların kalitesi üstüne yargıda bulunmaya, kusurlu parçaları yakmaya ve suçluları cezalandırmaya, yalnız kendilerinin hakkı olduğunu ileri sürüyorlardı. Kumaşçılar buna itiraz ettiler: dava başladı (1270). Meclis, kumaşların iki kumaşçıdan ve iki baskıcıdan kurulu karma bir komisyon tarafından incelenmesine karar verdi.

Kumaşçılar ile boyacılar, kumaşçılarla baskıcılar arasındaki savaş uzun sürdü. 13. yüzyılın sonunda, imalâthaneler yüzyılında doğduğu sanılan *truck-system*'i*

* *Truck-system.* — İşçilerin ücretlerinin bir kısmını ayni olarak ödeme sistemi. —ç.

kullanan kumaş satıcılarına raslanıyordu (lonca ikiye bölünmüştü: kumaş imal edenlere *kumaş yapanlar*, kumaş satanlara *kumaş satıcıları* deniyordu): dokumacılar ve baskıcıları emeklerinin karşılığı olarak her çeşit imal edilmiş nesneleri almaya zorluyorlardı. Bunların değerlerini de öyle keyfî bir biçimde saptıyorlardı ki, 1285 ve 1293 tarihli iki buyrultu bu dürüst olmayan alışverişi yasakladı.

Tekel düşüncesi geliştikçe, usuller daha karmaşık bir biçim kazanıyor, loncalar arasındaki kavgalar daha çok, daha uzun oluyor, daha pahalıya patlamaya başlıyordu. 1509'da kazcılarla kebapçılar arasında, tavukçularla aşçılar arasında başlayan dava ancak 1578'de bitebildi.

Kazcılar ilk sıralarda yalnız kızarmış kaz satıyorlardı; ama 16. yüzyılın başlarında "kebapçı" dükkânlarında her çeşit kümes ve av hayvanı da bulundurmaya başlamışlardı. Tüzüklerinin yenilenmesini istedikleri zaman, 1509'da, "kıllı ve tüylü her çeşit hayvan etini" pişirme ve satma haklarını kaydettirme dikkatini göstermişlerdi.

Tavukçular buna karşı çıktılar; tavukçular da insandılar! Kümes hayvanı ticareti yapıyorlardı. Yargıçlar onlara hak verdiler. Kazcılar, işi Meclise götürdüler. Çözülmesi güç bir sorun vardı ortada, dava uzun sürdü. Kazcılar kraldan bir yetki aldılar, kaygısız olan tavukçular ise, yalnız çiğ tavuk satmaları gerektiği halde, pişmiş tavuk da sattıkları için kusursuz değillerdi. Kazcı-kebapçılar, işte bu noktadan karşı koymuşlardı: 1526'da, kazcı-kebapçı olmayan kimsenin "ateş kokusu olmayan eti" satışa çıkarmalarını yasaklayan —dinleyin, ey tavukçular!— patenta belgeleri elde ettiler.

Tavukçular tekrar itiraz ettiler, savaşım da halkın zararına olarak sürüp gitti, çünkü av eti pahalılaş-

tı! Bu üç gruptan, en etkileneni akla ilk geleni değildi, ama halk sıkıntı çekti, sonuçta tavukçular güçlerini iyice yitirdiler. Gerçekten de, 1578'de alınan kesin bir kararda kebapçıların her çeşit kümes ve av hayvanı satabilecekleri belirtiliyordu; tavukçular yalnızca çiğ av eti satmakla yetinmek zorunda kaldılar; tavuk satma hakları bile ellerinden alınmıştı onların. Bir ölüm kararı demekti bu; zanaatları gücünü yitirdi ve hemen hemen tamamıyla yok olup gitti.

Ama kebapçıların zaferi de yaralar almadı değil. Mücadelenin kızışması içinde aşçıların tencerelerini istilâ etmişlerdi. Daha önce hardalcıları yenilgiye uğratmış olan aşçılar buna fena halde içerlediler. Aralarındaki çatışma bir yarım yüzyıl gerginliğini yitirmedi. Bu çatışma, 1628 tarihli ilginç bir kararla bitti: kebapçılar ancak üç tabak et, üç tabak yahni satabileceklerdi, bunu dükkânlarının dışına çıkaramayacaklardı. Böylece, kazcılar, tavukçular, aşçılar, hardalcılar arasındaki ilgi çekici kavga son buluyordu.*

Loncaların çoğunun rakipleri, bunun sonucu olarak da davaları olmuştur. Domuz kasapları ve ekmekçiler, kendi tüketicilerine domuz eti ve ekmek satan meyhanecilerden yakınmaktaydılar. Paris kuyumcuları da bir alay düşmana karşı savaşa girmişlerdi: mücevher traşçıları, saatçiler, hakkâklar, dökmeciler, maden parlatıcıları, çerçiler (1604-1687 arasında Châtelet'de hükme bağlanmış 45 anlaşmazlık).

Tuhafiyeciler de, eldivencilerin (bir yüzyıldan az

* 14. yüzyıla kadar, kebapçılar ve pastacılar, kasapların kendilerine çiğ olarak sattıkları domuzu pişirerek hazırlamaktaydılar. İtirazların ve bitmez tükenmez davaların konusu oldu bu. 1475'te bir *domuz kasapları* loncası kuruldu. Bu lonca, önceleri, ormanları ve palamutlarıyla domuzların beslenmesine elverişli olan Gaule'de önem kazanmıştı, sonra da kendinden önceki zanaatları ortadan kaldırdı. Domuz kasaplığı (şarküteri), ancak 16. yüzyılın başında kasaplardan kurtulabilmiştir. Domuz kasaplarının sayısındaki sınırlama da, ancak 1823'te kaldırılmıştır.

bir süre içinde onaltı mahkeme hükmü), şapkacıların, çamaşır satıcılarının, dericilerin, genel olarak mallarını sattıkları bütün zanaat kollarının saldırılarına karşı koymak zorundaydılar. Bir dava, elkoyma, soruşturma, celp ve gider yağmuruydu bu.

Bu davalar yıkıcı oluyordu. Châlons'da, fıçıcılar loncasının dava için 1678'de 500 lira, 1680'de 3.700 lira borca girdiğini görüyoruz.

Aynı kentte, ayakkabı tamircileri, kendilerini eskici olarak aşağılayan kunduracılara karşı yasa yoluna başvuruyorlardı.

17. yüzyılın sonunda, sokaklarda bir-iki parça incik boncuk ve hırdavat eşyası sattıkları için kendilerine karşı dava açmış olan dört-beş loncadan tedirgin olmuş Savoie'lı küçük baca temizleyicilerine de rastlıyoruz. Kral onları kanatları altına almasa, bir lokma kuru ekmeklerinden yoksun kalacaklardı.

Erard, 18. yüzyılın sonunda, piyanolar yapmaya başladığı zaman, sedefçiler-çalgıcılar-yelpazeciler onun dükkânındaki mallara elkoydurmuşlardı; kraliçenin kendisine sağladığı krallık beratından ötürü çalgıcıların çekemezliğine uğramıştı Erard.

Lonca tekelleri arasındaki savaşın öyküsü ciltler doldurur.

KALİTELİ İMALÂT İÇİN

Tüzüklerin, yönetmeliklerin, buyrultuların ve yargılamaların zanaatlara sınır koymaya çalışması, yalnızca ustalara meslek tekeli sağlamak için değil, imalâtın yüksek kalitede olmasını güvence altına almak içindir de. Amiens'te, nalbantların, demircilerin ve çerçilerin bir anahtar yapma ya da satma haklarının olmaması, ince marangoz işi yapanların yaptıkları mobilyaya kilit takamamaları, kilit ve anahtar güvenliğinin yalnız çi-

lingirlerce sağlanabileceği düşüncesinin bir sonucuydu. Bu çilingirler kilidi ellerine almadan bir anahtar yapamazlardı; çünkü o anahtarı bir hırsız getirmiş olabilirdi! Her şeyin yolunda olması için herkes kendi zanaatıyla uğraşmalıydı: tüzüklerin zorla kabul ettirdiği bir kuraldı bu.

Her şeyin iyi yapılması için, yönetmelikler genellikle ilgili maddenin niteliğini ve niceliğini, ürünlerin ağırlığını, biçimini ve üretim tarzını saptamaktaydı. Bu konuda, Paris kuyumcularının tüzükleri çok karmaşık ve çetrefildi. Ametistlerin ya da zümrütlerin altına mor ya da yeşil maden yaprakları koymak, altunî mücevherlerin içine İskoçya incileri ya da Doğu incileri karıştırmak, değerli taşların rengini yapay olarak değiştirmek kesinlikle yasaklanmıştı.

Amiens'te, kasapların eti üfleyerek şişirmeleri, içyağına erimiş domuz yağı karıştırmaları, at, köpek, kedi eti satmaları yasaktı. Dokumacılar da tefecilerin sağladığı yünle kumaş dokuyamazlardı.

Paris'te kilitlerinin zembereği olmayan sandıklar yakılıyordu; yeni bir doğramaya eski bir kilit takan, ya da yeni bir kilide eski bir parça ekleyen satıcı cezalandırılıyordu; fildişi bıçak diye satılmasın diye, bıçakçıların kemik saplı bıçaklara gümüş süsleme yapmaları yasaklanmıştı. Tahta saplı bıçaklar başka türlü gösterilmesin diye, bunların sapları ipekle, kalayla vb. kaplanamazdı.

Daha sonra, kumaşçılarda, her tür kumaş için, yünlerin cinsi, tezgâhların boyutları, çözgüdeki tel sayısı, kumaşın kenar genişliği, boyası, renk karışımı, hatta parçanın tartıdaki ağırlığı saptanacaktır.

Bir terzi, müşterinin kendisine teslim ettiği kumaşı, yanlış biçerek bozmuşsa, zanaat muhafızlarının soruşturma işleminden sonra, o müşterinin zararını öde-

mek, ayrıca üçü kral için, ikisi tarikat için olmak üzere beş metelik para cezası vermek zorundaydı.

En ilginç kurallar arasında, berber dükkânlarında beslenmiş domuzları satın alma yasağını belirtmek gerekir. Eskiden berberler, cerrahlık da yapıyorlar ve kan alıyorlardı. Dükkânlarından satın alınması yasaklanmış domuzlara, berberlerin hastaların kanını vermiş olmalarından korkuluyordu!

Çalışma gözetim altındaydı. Ortaçağda, zanaatçı, genellikle, işini güpegündüz yapmak zorundaydı; böylece halkın gözü önünde imalâtın kalitesi de denetlenmiş oluyordu. Kuyumcu ve çilingir, ocağını dükkânında kuracak, terzi yer katındaki penceresinin kenarında çalışacaktı; küçük kentlerde terzilerin bugün de böyle çalışıyor olmaları, bu eski geleneğin bir devamından başka bir şey değildir.

Birkaç istisna dışında gece çalışması yasaklanmıştı; kuşkusuz, bu kural, yangınlardan korunma düşüncesiyle konmuştu, ama özellikle hilelerden ve kusurdan kaçınma kaygısı sözkonusuydu.

Esnaf muhafızları beklenmedik zamanlarda, atelyelere geliyor, kaliteli imalât kurallarına uyulup uyulmadığını denetliyorlardı. Mal kusurluysa, ona hemen elkonuyor, müsadere ediliyor ya da yakılıyordu; suçlu da para cezasına çarptırılıyordu. Para cezasının sık sık kesildiği görülüyor.

Karşı koyma halinde, ceza daha da ağırlaşıyordu. Saint-Dizier'de şüpheli ekmek yapan, "esnaf muhafızları"nın yüzüne kapısını çarpan, ve onlara karşı gelmeye yeltenen bir fırıncı karısıyla ilgili bir olay anlatılır; bu kadın ve kocası, "kusurlu mal yaptıkları, ilk istem üzerine kapıyı açmadıkları, ve zanaat yargıçlarına karşı, sokak ortasında, halkı karşı gelmeye kışkırttıkları" gerekçesiyle üç kat para cezasına çarptırılmışlar.

Mal iyiyse, üstüne *marka* basılırdı. Her zanaatçının, her loncanın, her kentin damgası vardı; malın üstüne vurulan bu damga müşterinin gözünde bir kalite garantisi demekti.

İmalât gibi satış da gözetim altındaydı. Satıcılar ağırlık ve ölçü birimlerine titizlikle uymak zorundaydılar. Kendi dükkânlarında tartma hakkı olanların terazileri sık sık denetleniyordu; bunların dışında kalanlar mallarını götürüp senyörün terazisinde tartacaklardı. Ancak, bütün bu önlemlere karşın, eski zamanların satıcıları müşterilerine karşı hile yollarına sapıyorlardı.

Kısacası, ortaçağda, lonca tüzükleri ya da yönetmelikleri, kaliteli imalâtı ve yasal satışı örgütlemekte ya da örgütlemeye çalışmaktaydı. Sınaî düzenleme, hafifleyeceği yerde, bir tutku haline gelecek, ve imalâthaneler dönemi, özellikle Colbert'inki, bir zafer dönemi olacaktır.

BULUŞLARA ENGEL OLARAK LONCALAR

Bu yönetmelikle düzenleme, kısa bir süre sonra sınaî ilerlemenin ve buluşların bir engeli haline gelmiştir.

Yeni bir yönde denemelere girişen zanaatçılar, göreneğin engellemeleriyle karşılaştılar. Mallarına elkondu ve müsadere edildi. Meslek kuruluşlarına karşı bu eşitsiz savaşta zafer kazanamayacak kadar güçsüz oldukları için, ya halkın desteğini elde etmeleri, belirli sayıda yeni buluşlardan yararlanmaları, ya da bozguna uğramaları, yıkılmaları gerekiyordu.

16. yüzyılın sonunda, kordonlarla şeritler arasında savaş çıkmıştır. Kordon, külotu ortadan sıkıyordu: eski sistemdi bu. Modanın ürünü olan şeritler ise çorabı külota bağlamaktaydı. Eski çorapçılar, kopçalı şerit yap-

mayı bilmedikleri için, modaya karşı çıktılar, ve sonunda şerit yapanları mahkûm ettirmeyi sağladılar. Halk da, kendi payına, göreneğe karşı başkaldırdı: şerit kullanılmasını istiyordu halk; çorapçılar bunu ona sağlamak için loncanın yıldırımlarına karşı savaşmayı göze aldılar. Sonunda zafer şeritçilerin oldu; ama onlar da savaşı kayıplar vermeden kazanmış değillerdi.

Aynı yüzyılda, "başlıkçı"ların bozguna uğradığı görüldü. Troyes'de bu ad altında ensiz, ince bir kumaş yapılıyordu; alıcılara çekici geliyor, ucuza çıktığı için imalatçılar da daha yüksek bir ücret ödeme olanağı sağlıyordu. Bir ilerlemeydi bu. Ancak ... dokumacıların tüzüklerinde bu yeniliğin yeri yoktu! Üretimin şeklini bilmeyenler, bunun bütün ipliği, bütün işçileri, bütün kumaş ticaretini kendi tekeline aldığını, Hazineye de hiç bir katkısı olmadığını ortaya koydular. "Başlıkçılar" yenildiler: bir krallık buyrultusuyla "başlık" yapılması yasaklandı.

Üç yüzyıl sonra, loncaların zihniyeti artık liberal olmaktan çıkmıştı: kastor şapkaların ve düğmelerin öyküsü bunun kanıtıdır.

Fransa, kastor şapkalarıyla ün yapmıştı; ama kastor pahalı bir şeydi. Şapkacılar kastora tüylü bir kumaş karıştırmayı düşündüler: yaptıkları yeni şapkalara yarı-kastor adını verdiler. Başarı da kazandılar bunda, çünkü bu şapkalar hem eskileri kadar güzel görünümde, hem de daha az pahalıya çıkmaktaydı. Ancak yarı-kastor, tüzüklerde öngörülmüş değildi. Sonra, tüylü kumaşlar Kanada kastorlarıyla rekabete girmiş oluyordu! Bu yüzden yarı-kastorlar mahkûm edildi. 1664'te, onları imal eden şapkacılar 200 lira para cezası ödemek zorunda kaldılar.

Bununla birlikte, halk yarı-kastor istiyordu; şapkacılar bu şapkalardan yapmaya devam ettiler. O zaman

para cezalarının yağmur gibi yağmaya başladığı ve 3.000 liraya kadar yükseldiği görüldü. İdare, ortaklık halinde biraraya gelmiş onaltı uysal şapkacıya kastor tekeli tanımaya kadar işi ileri götürdü; yalnız bir şartla: bu şapkacılar yılda 340 milyon kastor kürkü satın almayı vaadediyorlardı. Ortaklık yıkıldı ve onun yıkıntılarının içinden, sonunda, 18. yüzyılda, yarı-kastor imal etme özgürlüğü fışkırdı. İşin kötü yanı şu ki, bu çatışmalar arasında, Nantes fermanının geri alınmasından sonra, yarı-kastorlar, İngiltere'ye ve Hollanda'ya göç etmişti.

Düğmelerin öyküsü daha az ilginç değildir. Paris düğmecileri iğneli düğme yapmakta ustalaşmışlardı. Bu tür düğmeler pahalıya maloluyordu. Oysa tüketim sayısı da fazlaydı bunların. Terziler ve tuhafiyeciler de kumaş kaplı ya da kendilerinin yaptıkları düğmeleri kullanmaktaydılar. Krallık konseyi, "eskiden olduğu gibi ipek düğme yerine, aynı kumaştan yapılan düğmelerin kısa bir süreden beri kullanılmaya başlandığını ve bunun krallığa önemli ölçüde zarar getirdiğini" öğrenince, "yaşamak için mesleklerinden başka kaynakları bulunmayan çok sayıda işçinin meydana getirdiği bu topluluğun, böyle bir uygulamaya gözyumulduğu takdirde tam bir çöküntüye gideceğini düşünerek", her işçiye ipekten başka düğme yapmayı, her boyacıya bunları boyamayı, her satıcıya bunları satmayı, herkese bunları üstünde taşımayı yasakladı. Aykırı hareket edenler 300 lira para cezası ödeyeceklerdi. Bu miktar 1700'de, 500 liraya çıkarılmıştı.

Elbet, düğmeciler loncasınca tanınmamış, hükümetçe izin verilmemiş bir düğmeyi üstlerinde taşıdıkları için 500 lira ceza vermeyi göze alacak tasasız yurttaşlar da vardı!

Loncalar işte bunun benzeri gerekliklerle kendi ölüm fermanlarını imzalamışlardır. Devrimin, Turgot'dan son-

ra onları Fransa toprağından söküp atması da sanayiin ve ticaretin ilerlemelerine engeller çıkarıyor olmalarındandır.*

* Avrupa'da loncalar yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Yalnız küçük sanayi için bunların *zorunlu* kılındığı Avusturya, Macaristan ve Almanya'da, bir de Birinci Katerina tarafından çok geç olarak kurulmuş olan 18. yüzyıl lonca sistemini hiç değiştirmeksizin muhafaza eden tek Avrupa ülkesi Rusya'da sistem sürüp gidecektir. Büyük kentlerdeki bütün zanaatçılar, bizim eski kâhyalarımıza benzeyen bir loncaya *zorunlu olarak* katılmaktadır; zanaatçı, usta olarak kabul edilmeliydi ve üç-beş yıl çıraklık, üç yıl kalfalık yaptıktan sonra usta olabilirdi. Avusturya'daki (1883), Macaristan'daki (1884), Almanya'daki (1881) yeni loncalar eskilerine benzemiyor. Ortaçağın ayrıcalı loncaları, 19. yüzyılın ortasına kadar Almanya'nın bazı bölgelerinde sürüp gitmiştir: bunlar, ancak, önce Kuzey devletlerine, daha sonra Güney devletlerine uygulanmak üzere çıkarılan 1869 tarihli federal yasayla bütünüyle ortadan kaldırılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

KORPORATİF HİYERARŞİ ÇIRAKLAR, KALFALAR, USTALAR VE JÜRİLER

LONCADA genellikle üç dereceli bir aşama görülür: çıraklar, kalfalar, ustalar. Bu sınıflama tam doğru değildir; çünkü *yeminliler*in işgal ettiği dördüncü bir derece vardır; ayrıca, üç çeşit emekçiyi kapsayan *zanaat işiyle,* o işin kurallarını hemen hemen yalnız başlarına hazırlayan bir *ustalar* sendikası olan lonca kavramı birbirine karıştırılmaktadır.

Ancak bu noktalar gözönünde bulundurulduktan sonradır ki *korporatif hiyerarşiden* sözedilebilir, ve onun dört aşama derecesi üstüne düşünce yürütülebilir.

I. ÇIRAKLIK

EMEKÇİNİN İLK İŞLEMİ

Çıraklık, —ki her meslek kuruluşunda mutlaka bu-

lunması gerekmiyordu—, çocuğun, ayrıcalı, yani ustanın oğlu olması durumu hariç, ustalık kapısını açma hakkını elde etmeden önce beklemek zorunda kaldığı giriş süresi, lonca hiyerarşisinin ilk basamağıydı. Emekçinin yaşamının ilk evresiydi bu. Çıraklık sözleşmesi de, onun ilk işlemi oluyordu.

Çırak adayının evli olmaması gerekiyordu; ne çok yaşlı ne de çok genç olmalıydı: yaşı 10-18 arasında olmalıydı, ama yaş sınırı zanaatlara göre çok değişiyordu. Aşağı yukarı yalnızca yaş koşulu aranıyordu. Bununla birlikte, kitapçı-yayımcılar, biraz da doğal olarak, çırağın okuma-yazma, hatta kimi zaman Latince bilmesini gerekli görüyorlardı. Din savaşlarından sonra da bazı loncalara sadece "katolik, apostolik ve Roma" inançları içinde yetiştirilmiş çıraklar kabul edilecekti.

BİR ÇIRAKLIK SÖZLEŞMESİ

Sözleşme, kimi zaman tanıklar önünde sözlü olarak, kimi zaman adi senet, kimi zaman da noterden tasdikli senetlerle yapılırdı. Ortaçağdan uzaklaşıldıkça noterden tasdikli senetlerin giderek arttığı görülüyor; çünkü adi sözleşmeler ihlâl edilmekteydi. Kimi zaman da, sözleşme yapılmadan önce çırak bir süre deneyime tâbi tutuluyordu.

İşte, 1581'de, Lyon'da yapılmış noterden tasdikli bir sözleşme:

"Marangoz ustası Pierre Gribolly, burda hazır ve gönüllü bulunan oğlu Abraham Gribolly'yi baskıcı ustası Jean Joly'nin yanma, aralıksız yedi yıllık bir süreyle, adı geçen Joly'ye baskıcılık zanaatında hizmet etmek üzere, verir. Bu süre içinde sözü geçen Joly, ona zanaatı gerektiği gibi öğretmeye, ayrıca yaraşır bir biçimde onu yedirip içirmeye, yatırmaya ve ısıtmaya sözverir.

Çırak da en büyük bir bağlılık ve iyiniyet içinde hizmet edeceğine sözverir. P. Gribolly, oğlunun elbise ve çamaşırını sağlamayı ayrıca sözü edilen Joly'nin karısına her Paskalya bayramında yünlü bir fistan vermeyi üstlenir."

Sözleşmede tarafların ve tanıkların adları bulunur. Çırak, genellikle küçük olduğundan, kefilleri vardır: babası, ağabeyi, Lyon Büyük Hayırevi gibi bir hayır kurumu vb..

Bu sözleşme iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, hatta bazan on ya da oniki yıllık bir süre için imzalanmaktadır. Serbest zanaatlarda çıraklığın süresi değişir, oysa yeminli zanaatlarda bu süre değişmez.

Kefillerin üstlendikleri yükümler, özel koşullar halinde belirtilmekteydi: burada, baba, oğlunun "elbise ve çamaşırlar"ını sağlayacaktır, ayrıca ustanın karısına şayak bir fistan verecektir; kimi zaman yükümlülüğün konusu buğday, ekmek ve para oluyordu, ama genellikle sadece para: 1559'da, Lyon Hayırevi, himayesi altındaki çocuklardan birinin bir kitapçı-ciltçinin yanında çırak olarak yetişmesi için yarısı peşin, yarısı yıl sonunda olmak üzere otuz lira ödemişti.

Daha sonra usta ile çırağın karşılıklı yükümlülüklerine sıra geliyordu.

USTANIN ÖDEVLERİ

Ustanın yükümleri iki çeşittir: 1° çırağına iyi davranmak, yani onu beslemek, yatırmak, ısıtmak, kimi zaman da giydirmek; 2° zanaatını ona gereği gibi öğretmek. Lyon'daki kitapçı Alexandre Marcilly'nin de yeni çırağına karşı Jean Joly'ninkilerin aynı ya da aşağıyukarı onunkiler gibi yükümleri vardır: "Onu giydirecek ve yedirip içirecektir, ve ona kendi zanaatını öğretecektir."

Gelgelelim, ustalar bu sonuncu yükümlülükten yakalarını oldukça güç sıyırıyorlardı galiba. Bu yüzden, 1566'da Paris pastacıları, çırakların kente pasta satmaya gönderilmelerini yasaklamışlardı; çünkü "zanaatlarını öğrenememiş çıraklar için bir tehlikeydi bu". Burda çıraklar, satıcılardı; başka yerde gerçek uşaklar olacaklardı, ve onların, çok çabuk ve kusursuz bir biçimde yetiştirilirlerse ürkütücü rakipler olacaklarından korkan ustaları vardı. Başkaları, özellikle basımevi ustaları, çırakların yetiştirilme özenini kalfalarına yüklüyorlardı.

Yönetmeliklerde çırakların sayısının, genellikle, bir ya da iki olarak sınırlanması, belki meslekî eğitimin daha iyi yapılması, ama mutlaka bazı ustaların bedava çalışma konusundaki niyetlerini önlemek amacıyla düşünülmüştü. Tüzüklerdeki sayıyı aşmaya yeltenen ustalara ağır para cezaları verilmekteydi (makine kullananlarda 100 lira, hamurkârlarda 20 altın ekü).

ÇIRAĞIN GÖREVLERİ

Önce, çoğunca, krala ya da tarikata bir *giriş resmi* ödemek zorundaydı çırak. Duruma göre değişken olan bu resim, loncaların para gereksinmeleriyle artıyordu. Lyon'daki büyük fabrikada, resmin, 17. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar, 1619'da 30 metelik iken (tam karşılığı 4 frank), 15 liraya, 1707'de de 20 liraya (tam değeri 31,60 frank) yükseldiği görülüyor. 18. yüzyılın sonunda 100-600 lira giriş resmi ödemiş basımevi çıraklarından sözedilmektedir: kuşkusuz olağanüstü rakamlardır bunlar, ya da vaktinin bir kısmını çırağa lütfeden patron hoşnutluğunun bedelidirler. Genellikle tarikatın kilisesine balmumu almak için bir para bulunurdu.

Ustaya, krala, loncaya ödenen resimlerden başka

genç emekçiye, eski bir geleneğin gereği olarak, ek ödemeler de yaptırılmaktaydı: yemek verme, sadaka verme, kalfalar onuruna şölen. Bu şölenle "borçlar" ödeniyordu: Picardie fabrikalarında çırak, kalfalara beş testi elma şarabı sunmakla yükümlüydü; Auvergne'deki kâğıtçı kalfaları (ki hepsi de içkiye düşkündü) her yeni çırağa beş lira harcatıyorlardı; bu para, çoğunca bir tatil gününü şenlendiren içkievlerinde tüketiliyordu.

Çırak, zanaata "girdikten" sonra, "iyi hizmet etmek ve itaat göstermekle, en büyük bağlılık ve dürüstlük içinde çalışmakla yükümlüydü." 17. yüzyılın sonundaki bir metne göre, "çırağın rolü ve ödevi" aşağıdadır:

"Bütün çıraklar, zanaata girdikleri zaman, dükkânı ve kapının önünü temizleyecek ve süpüreceklerdir;* kalfaların bütün aletlerini ve tezgâhın üstünde sürünen her şeyi derleyip toplayacaklardır; kalfalara da ustaya gösterdikleri saygıyı göstereceklerdir; kalfalara hizmet edecek, onlar kendi yiyeceklerini kendileri sağlıyorlarsa gidip yiyecek içeceklerini getirecek, işleri için gerekli aletleri alıp ellerine vereceklerdir. İstedikleri şeyi hemen yerine getirecek ve kendilerini onlara sevdireceklerdir; çünkü, çoğunca, zanaatı ustadan çok onlardan kapmaktadırlar; onların dostluklarını kazanırlarsa, kendilerinden hiç bir inceliği saklamayacaklarından, daha kısa bir süre içinde aşama yaparlar. Ayrıca çırakların sabah-

*Bugün de, zanaatlara ilk başlayanların ellerine süpürge tutuşturuluyor olması ilginçtir. Gerçekten de bir simgedir bu: işe en başından başlamak gerektiği sözkonusudur. "Pittsburg'da işlerin başında bulunan birçok adam, mesleklerinin başından beri, çok ciddî bir sorumluluğu üstlenmişlerdir. Ellerine bir süpürge tutuşturulmuş ve ticarî yaşamlarının ilk saatlerini büroları süpürmekle geçirmişlerdir. İleride ortak olacak yeteneği taşıyan delikanlı süpürgeyi eline almakta duraksamaz. Gerekli olduğu zaman, işyerine en son girmiş olanın dükkânı temizlemesinde kötü bir taraf yoktur." Beylik düşüncelerle dolu bir kitapta bulunduğu için bu öğütleri merak nedeniyle buraya aldık (Amerikalı milyarder, "çelik kralı" Carnegie'nin *l'Empire des affaires* adlı yapıtı).

ları en erken kalkmaları, akşamları en geç yatmaları da gereklidir; çünkü dükkânı onlar açacak, onlar kapayacaklardır; çıraklar kalfaların yataklarını yapacaklar, en küçük bir tembellik ve dikbaşlılık belirtisi göstermeyeceklerdir, aksi takdirde zamanlarının çarçabuk bittiğini ve zanaat konusunda henüz cahil olduklarını görürler.
Çıraklar, zanaata girerken para ödüyorlarsa, kapkacak yıkamak, çocukları gezdirmek, ya da efendilerinin kendilerine yaptıracakları başka işleri görmek gibi zanaatlarıyla uzaktan yakından ilgisi bulunmayan işlerden ötürü üzülmeyeceklerdir. Bu işler, ne çıraklık sözleşmelerinde, ne de öğrenmek istedikleri meslek ya da zanaatın tüzüklerinde belirtilmiş olmasa da. Hiç para ödememiş çıraklara gelince, onların çıraklık dönemi daha uzun sürecektir."

Çırak kaçacak olursa, kimse onu yanında barındıramazdı. Peşine düşülür, zor kullanılarak atelyeye getirilir ve kaçak olduğu süre kadar iki kat fazla çalıştırılırdı. Çoğunca, üç kez kaçmış olan çırakların bir daha alınmamak üzere loncayla ilişkileri kesilirdi. Kendilerine para cezası uygulanırdı. Kumaşçılar, eğitimi için yapılmış bütün giderlerin çıraktan alınmasını istiyorlardı. Paris kutucuları, daha ileri giderek, böyle bir çırağın kentte başka bir zanaatla uğraşmasını da yasaklamaktaydılar.

Ama, çırak, yükümlerini gereğince yerine getirmişse, kendisine ustasından bir *çıkış belgesi* istemeye hakkı vardı. Usta ya da sadece kalfa olmak istediği zaman bu belgeyi ibraz edecekti.

BİR ÇIRAĞIN HÜZÜNLÜ YAŞAMI

Eski zamanlardaki çırağın yaşamının dümdüz tablolarını çizmiş bulunuyoruz. Kimi zaman patronunun

yanında ikinci bir ailenin yumuşak havasını bulduğu kabul edilse de, çırağın yaşamı genellikle katı koşullar içindeydi. Bir basımevi çırağı bize sıkıntılarını anlatıyor.* Bu çırak "ayı gibi beş-altı hödüğün" çalıştığı bir avluya gider; basımevi ustası, ona, altında iki büklüm olduğu ağır kâğıt toplarını basımevinin en üst katına taşıtır. Ordan iner inmez de çırağı kömür getirmesi için mahzene göndermektedirler; ateşi ona yaktırmaktadırlar. Geceleri, "yerde ve duvarlarda sümüklüböceklerin dolaştığı" karanlık bir yerde uyumaktadır. Daha şafak sökmeden, bir zil sesiyle yattığı kötü çulun üstünde sıçramaktadır: karanlıkta el yordamıyla ilerleyerek gidip kalfalara kapıyı açmaktadır. Onlara ateşi yakan, gidip su getiren de odur. Şaraplarını alıp getiren de o.

Biri beyaz şarap istiyor, bir başkası burgonya
Biraz geciksem hemen paparayı yiyeceğim
Oysa onların yüz dirhemliklerini almak için
On içkievini dolaşmak gerek, kimse düşünmez bunu,
Biri gravyer istiyor, biri Hollanda peyniri.
Kimisi de meyve ısmarlamıştır, bulmak gerek onu da,
Bütün bunlara karşın azıcık memnun olsalar ya,
Ne gezer! Hepsinin de yüzünden düşen bin parça.

Geri döner dönmez, bu kez de baskı provalarını kente götürme, öteberi almaya, kâğıtçıdan, parşömenciden, dökmeciden gerekli nesneleri sağlamaya koşar. Pazar günleri bile, her yanı temizlemek zorundadır; zamkı hazırlayacak, kâğıdı kesecektir. Dursuz duraksız bir çaba içindedir, bunlardan yılgınlık getirerek şöyle sızlanır:

Belli ki mutsuzluğu içinde bencileyin çok çalışan
Ne bir köleye raslanabilir ne de bir forsaya.**

* V. Babeau, *les Artisans d'autrefois*, s. 161.

** Richard Lenoir, Rouen'da bir tacirin yanında komi olarak işe başlamıştı. Oraya buraya koşuyor ve mağazayı süpürüyordu; ama sofrada tiksinerek hizmet ediyordu; sonra da patronunun dükkânından çıkmıştı; çünkü patronu onu arabasının arkasında uyumaya zorluyordu. (Ernouf, *Histoire de trois ouvriers.*)

Terzi Güldürüsü'nde, genç terzi çırağı Esopet, bir hiç karşılığında çalışıyor olmaktan yakınır.* Patron buna şöyle karşılık verir:

Sen de hiç işime yaramıyorsun benim.

Patronun para vermek yerine ona sopa çektiği görülür.

Zaman değişti, çıraklar şimdi
Daha kibirli oldular ustalardan,
Elime alırsam cennetlik değneği
Gösteririm sana hanyayı Konyayı...

O da Esopet'nin iştahından yakınmaktadır. Ona göre çırak öylesine iştahlıdır ki:

Boynunu kımıldatamaz oldu,
Öylesine şişti, yağ bağladı.

"Oruç tutalım öyleyse" diye karşılık verir Esopet:

Ben bu dükkânda
Haftada bir yemek için değil,
Midemin dolu olması için çalışıyorum!

Çırak haklıdır; çünkü terzi arada bir kendine güzel bir keklik ziyafeti çektiği zaman, zavallı Esopet'nin midesinin bunu sindirecek kadar kuvvetli olmadığını da düşünmektedir.

"Gerçeğin karikatürü" olan bu güldürüden de anlaşılıyor ki, ustasının yanında yaşayan çırağın yaşamı, eski zamanı övenlerin dokunaklı ve fantezist öykülerinde raslananlara göre çok daha az şiirsel niteliktedir.

II. KALFA

KALFA NEDİR?

Emekçi, çıraklık dönemi bittikten sonra, sınavı kazanamamışsa, ya da sınav kuruluna verilecek *örnek-işi*

* V. Hauser, *Ouvriers du temps passé*, s. 39.

yapamamışsa, ya da, *ustalık belgesi*ni aldığı halde, kendi hesabına bir iş kuracak kadar parası yoksa, kalfa olur. Kalfa, eski zamanın *ücretli*sidir. *Hizmetkâr, kiralık, uşak,* daha sonra *garson,* kimi zaman da bugünkü gibi *işçi* de denmektedir ona. Ama işçi (işleyen, çalışan anlamında), hem ustayı, hem ücretliyi farksız olarak kavramaktadır.

Ustaların sayıca sınırlı olduğu yeminli zanaat kollarında, kalfa, korporatif hiyerarşide, ikinci dereceyi doldurmaktaydı: çırağın üstünde, ustanın altında. Ustalığın ve kâhyalığın sözkonusu olmadığı serbest zanaatlarda ise, serbest bir durumu vardı: bugünkü kalfa, şansı gülerse yarının ustası demekti. Bu iki durum çok farklıydı. Birincisinde, işçi, katı yönetmeliklerle, yüksek miktarda ödentilerle, örnek-işin, bile bile istenmiş çetrefilliği, çoğunca yeni rakiplerden korkan ustaların sert davranışlarıyla yerine çakılmış ve sürekli ücretliliğe mahkûm edilmiş gibiydi. İkinci durumda ise kalfanın durumu geçici bir niteliktedir: 1539 büyük grevi sırasında grevciler arasında bulunan, Lyonlu bir basımevi kalfası, 1545'te baskıcı ustası olmuştu.

Genellikle, kalfa olmak için önce çıraklık yapmış olmak gerekiyordu. Serbest zanaatlarda fiilî, yeminli zanaatlarda ilkeleşmiş bir zorunluluktu bu.* Hatta, ortaçağda, kâhyalar, kalfa olunmak istenen kentte verilmiş bir çıraklık beratını kabul ettirmişlerdi: yönetmeliklerin katı, kâhyaların tekelci olduğu Paris'te, çoğunca başka kentlerde verilmiş çıraklık beratlarına "değersiz kâğıt parçaları" gözüyle bakılmaktaydı. 1581 buyrultusuyla herhangi bir Fransız kentinde yapılmış çıraklığın bütün krallık sınırları içinde geçerli olacağı kabul edildi:

* Bu yüzden, çok haklı olarak, çıraklık kurumunun eski rejim döneminde "sınaî örgütlenme kubbesinin temeli" olduğunu söyleyebiliriz. (Paul Pic, *Traité de législation industrielle.*)

Parisli kitapçı-baskıcılar, 1618'de bile buna karşı koyacaklardı.

Kalfa olmak için çıraklıktan geçmek gerekliyse de, bazı ender zanaatlar dışında, kalfanın durumu zorunlu değildi, ve ustaların çoğunun lonca hiyerarşisinin üç basamağını aşmış olmaları gerekmekteydi.

Kalfanın tanımını tamamlamak için, onu *niteliksiz işçiden* ve *yabancı işçiden* ayırmak gerekiyor.

Kimlerdi bu *niteliksiz işçiler?* "Belki de, diyor Hauser, sürekli olarak belli bir atelyeye bağlı olmayan, düzenli bir çıraklık dönemi geçirmemiş, ve kuşkusuz daha az ücret ödenen işçilerdir bunlar. Kısacası, topluluklar dışında, örgütlenmemiş, düzensiz bir biçimde çalışan, her işi yapmaya hazır, İngilizlerin günümüzde *unskilled labour** dedikleri emekçilerin karşılığı olan ve patronların, aşırı iş olduğu ve el emeğinin fazla pahalı olduğu zaman çağırdıkları dalgalı bir işçi kitlesi de mevcuttur." Paris kaldırımcıları sadece ücretsiz çıraklar değil, az ücret ödenen niteliksiz işçiler de çalıştırmaktaydılar.

Yabancı işçilere (*forain*) gelince, bunlar, başka bir yerden, başka bir kentten ya da başka bir ülkeden gelmiş işçilerdi. Bu yüzden o kentteki kalfaların ücretleri, yabancı işçilerinkine göre daha elverişliydi. Bu ikinciler, bazı kentlerde, bir zanaata ancak yeniden bir çıraklık dönemi geçirerek, ya da oldukça yüksek miktarda borçlandırılarak kabul edilirdi; başka bazı kentlerde ise ancak kısa bir süre çalışmaya hakları vardı (sözgelimi köy kemancıları, Toulouse'da, ancak sekiz gün kalabilir ve çalışabilirlerdi); önce kendi kentlerindeki kalfalara iş vermeyen ustaların para cezasına çarptırıldıkları başka kentler de vardı. Kentten kente dolaşan zavallı kalfanın önündeki engeller çoğaldıkça çoğalıyordu.

* Vasıfsız işçi. —ç.

"Hâlâ sürüp giden bir efsane, Fransa'yı dolanan kalfanın başka efsaneler arasında gönül okşayıcı efsanesi. Bazı çağdaşlarımızın geçmişin sadık aynası olarak gördükleri katkısız bir zanaat sevgisi içinde Fransa'yı dolanan kalfa, elinde değnek, cebinde birkaç kuruş, heybesinde aletleri (bütün sermayesi odur zaten, başka bir şeye gereksinmesi yoktur), gözlerinde neşe, dudaklarında şarkı, yürüyüp gider: tarlakuşu gibi kırlarda süzülerek, miğferleri tarlakuşu süslü, uzak ülkelere sefer şarkıları söyleyerek yürüyen ataları Goluas'lar gibi gider. Şaşkın gözlerinin çevresinde Fransız toprağı geçip gider, ve o, her yerde bir sığınak, sıcak bir yorgan, bir iş, konuksever arkadaşlar ve iyi yürekli ustalar bulacağından emin, kentten kente gider." (Hauser.)

Bununla birlikte, yolun üstündeki engeller aşılmaz ve aşılmamış değildi: çünkü kent kalfalarının "sınıf çıkarları" ve çekememezlikleri yabancı işçileri saf-dışı ediyorduysa da, bunun karşısında bir de ustaların "sınıf çıkarları" vardı; ustalar, pahalı maliyetten kaçınmak için el emeğinin çoğalmasını istiyorlardı. Böylece kalfaların ve ustaların çıkarları arasındaki uyuşmazlık, yabancı işçilere kentin kapılarını açıyordu.

ÇALIŞMA SÖZLEŞMESİ

Bir yaz sabahı, güneş yükselmeden önce, küçük bir köyün meydanından geçerseniz, telâşlı telâşlı tartışan adamlar görürsünüz. Sorduğunuz zaman bunların civardaki köylülerle gündeliklerinin, haftalıklarının ya da mevsimliklerinin ne olacağı konusunda tartışan gündelikçi hasatçılar olduklarını öğrenirsiniz. "Kiralama"dır bu. Bu, emek pazarıdır.

Kısacası, bugün ancak uzak köylerde çok seyrek olarak ve bir kalıntı halinde raslanan bu durum, eskiden

bir gelenek, bir alışkanlıktı. Kalfalar, sabahları meydana ya da yol ağzına gitmek zorundaydılar; orda kendilerine iş verecek ustaları beklemeye alışmıştılar. Sözgelimi, baskıcılar, her gün Aigle meydanında toplanırlardı; dokumacılar Saint-Denis'de belli yere her pazartesi günü gelirlerdi, çünkü onlar her zaman bütün bir hafta için işe alınırlardı. Ama Saint-Denis'deki baskıcılar, Paris'tekiler gibi, her gün ayinden sonra oraya gitmek zorundaydılar. Kendilerine hemen bir iş verilmemişse, bekleme saatinin bittiğini belirten çan sesini duyuncaya kadar dururlardı orda.

İş sözleşmesi, bir gün için, bir hafta için, bir mevsim için, bir yıl için olurdu. Genellikle sözlü bir anlaşmaydı bu, zaman zaman yazılı, hatta noterden tasdikli de olurdu. 1580'de, Lyon'da yapılmış yazılı bir sözleşme örneğini aşağıya alıyoruz:

"Baskı işleri kalfası Denys Cotterel, gelecek mart ayının başından itibaren, bir yıllığına, üç taksitte üç ayda ödenmek üzere 15 altın ekü karşılığında, basımevi ustası Pierre Michel'in yanında çalışmayı kabul eder; yasalara uygun ve dürüst olan her konuda ona iyiniyetle hizmet edeceğine sözverir. Pierre Michel de, geleneğe uygun bir biçimde onu doyurmayı, ona yatacak ve barınacak yer vermeyi üstlenir; aynı zamanda, yasal bir neden olmadığı sürece, onu işten çıkarmayacağına ya da bir başkasının yanında çalıştırmayacağına sözverir."

Paris'te, bir çırağa iş verilmeden önce, usta, onun kentte çıraklığını yapıp yapmadığını, ya da başka bir kentte çıraklıkla eşdeğer bir çalışmadan geçip geçmediğini, yetenek ve iyi gidişat belgelerinin bulunup bulunmadığını (bunlar bugün de bazı zanaatlarda gerekli görülmektedir) araştırıyordu; kimi zaman, geldiği yerdeki işiyle bir takıntısı olup olmadığı, hatta, kötü bir

kıyafetin dükkândan soylu müşterileri uzaklaştırabileceği kaygısıyla, yol yönteme uygun bir giyimi olup olmadığı, elbise sayısı da (üç-dört elbise) soruşturulurdu.

Her kalfa emeğini sunmak zorundaydı. İşsizlik şiddetle cezalandırılan bir suçtu! "Sözü edilen zanaatla (Paris kunduracıları, 1574) uğraşan bütün kalfalar, üst üste üç gün ustasız kaldıkları takdirde, Châtelet zindanına atılacaklardır." Eski zamanların "işsiz güçsüz kimseler"i *işsiz* emekçileri için yağmur gibi buyrultular çıkarılıyordu. Bunların en ilginçlerinden biri de François I'in 1584'te çıkardığı buyrultudur:

"İşsiz güçsüz kimseler, serseriler, ve yaşamlarını kazanmak için en ufak bir çaba göstermeyip de iyi giyinmek, bütün günlerini içkievlerinde yiyip içmek, oynamakla geçirmek isteyen başkaları; geceleri kötü yaşamlarını sürdürmek için, önlerine çıkanları yağmalamak, kaldırmak, soymak amacıyla kırlara ya da kente gidenler. Bütün serseri takımı, şüpheli kişiler ve kendilerini besleyecek kimseleri olmayıp, bir zanaatta ya da tarlada çalışmayan —hırsızlık ve haraçla yaşadıkları ve giyindikleri belli olan— kimselerin üç gün içinde yargı işlemleri, bitirilir, kırbaç, ve sürgün cezasına çarptırılırlar, mallarına elkonulur."

"İşsiz güçsüz takımı"na karşı şaşılası bir hınç bu: baldırı-çıplakların mallarına elkonuluyor! Üstelik kral da "ömür boyunca küreğe mahkûm etmekle" ya da "ikişer ikişer zincire vurdurup, yalnız ekmek ve suyla beslenmekle" ya da "çukurları, kanalları, sokakları temizlemek gibi kamu hizmetlerinde çalıştırmakla" tehdit ediyor onları.

M. Hauser'in de dediği gibi, "işçi sınıfına yaptırılan zorla çalıştırmadır bu". Hauser'le birlikte diyebiliriz ki, sanayi, "böyle bir mevzuatla", 20. yüzyıldaki tarımın tersine, çoğunca kol gücünden yoksun kalmaya-

caktı.

Sözü edilen mevzuatta patron sınıfının parmağını görmek gerekir: usta, işçiden yoksun kalmamalıydı; ve daha önce de belirttiğimiz gibi, onun çıkarları kendisini, yüksek maliyetten kaçınmak için el emeğinin çoğalmasını sağlamaya itmekteydi. İşte bu yüzden kalfalar sınıfı, zorunlu çalışmaya mahkûm edilmişti, ve emek piyasasında emeğini arzetmek zorundaydı.

Bir kalfa belli bir süre için ya da götürü olarak emeğini kiraladığı zaman, patronuyla olan sözleşmesini ancak sekiz gün, bir ay, altı hafta, hatta üç ay önceden haber vererek bozabilirdi. Sözleşmeyi haber vermeden bozarsa, bir para cezası öder ve yerine geçen yeni kalfanın ücretini ödemek zorunda kalırdı. "Sekiz gün"lük sürenin eski bir alışkanlık olduğu görülüyor.

Parçalar üstünde iş yapılan zanaatlarda (basımevleri, aynacılar vb.), bu süreyi kestirmek kalfalar için güç bir şeydi; çünkü 16. yüzyıldaki basımevi kalfalarının da dedikleri gibi, "işin ne zaman biteceği bilinemez."

Süre zorunluluğunun tek yanlı olduğu ve yalnız kalfaya yüklendiği görülüyor. Zanaatların çoğunda, ustaların, yolvermek istedikleri kalfalara önceden verecekleri bir "sekiz gün"leri, ya da "üç ay"ları olmadığını söyleyebiliriz: iki sınıfı ayıran eşitsizliğin yeni bir örneği.

Öte yandan, kalfaların sözleşmelerini bozmalarını önlemek için, loncaların elinde gizli kapaklı yollar da vardı. 16. yüzyıldaki kalfanın, ayrılacağı ustanın imzasını da taşıyan yazılı bir işten çıkış belgesi taşıma zorunluluğu, 1781 tarihli krallık buyrultusuyla bir *tezkere* zorunluluğu halini aldı: tezkere, yeni bir bağımlılık aracıydı; bununla, kaçak kalfaya verilen para cezası, onu, daha önceki sözleşmesinin gereklerini yerine getirip getirmediğini incelemeden yanına alan ustalara da veriliyordu;

yönetmelikler, bir ustanın, başka ustaların yanında çalışan kimseleri işe almalarını önlemekteydi.

Çalışma sözleşmelerinin süresi dolmadan bozulması olayları, sayısız dava açılmasına yolaçmıştır. Loncalar, sözgelimi Toulouse tezhipçileri, bu tür anlaşmazlıklarda önce *hakeme* başvurulması usulünü kabul ettirmişlerdi. Ne var ki, lonca otoriteleri arasından seçilen hakemler, patronların çıkarlarını öyle açıktan açığa kolluyorlardı ki, kalfalar çoğunca, o yerdeki bütün patronlar tarafından mimlenmek tehlikesini de göze alarak ustalarını kralın mahkemesi huzuruna çağırmayı yeğ tutmaktaydılar.

KALFANIN ÇALIŞMASI

Kalfa, günü gününe "işleyen" bir emekçiydi. Gün doğarken atelyeye gelirdi. Patronun dükkânında kalmıyorsa, gece inerken çıkardı ordan. Yani günlük iş saatleri, mevsimine göre değişirdi; ya da, genellikle, iki çeşit iş saati vardı: yaz günü (15 Mart-15 Eylül) sabah saat beşten akşam saat yediye, kış günü ise (15 Eylül-15 Mart) sabah saat altıdan akşam saat altıya kadar sürerdi. Kısacası, ortalama günlük çalışma süresi, yazın ondört, kışın oniki saatti. İki saatlik bir yemek arası verilirdi. Çoğunca, "güneşin doğup batışını" belirten bir çanla işbaşı yapılır ve çalışma bitirilirdi. Yalnız tarlalarda tamamıyla güneşe göre hareket edilirdi.

Ama çok daha uzun iş günleri de vardı: 1571'de Lyon basımevlerinde çalışan emekçiler, yaz kış, sabahın saat ikisinde işbaşı yapıp akşamın saat sekizine, ya da dokuzuna kadar çalışıyor olmaktan yakınmaktaydılar. Başka bazı zanaat kollarında sabah saat dörtten akşam saat dokuza kadar, ya da sabah saat beşten akşam saat ona kadar çalışılıyordu. Bu yüzden Rouen aynacılarının,

işçileri, sabah saat dörtten önce ve akşam saat dokuzdan sonra çalıştırılmaları yasaklanmıştı. 1666'da, gezgin şarap satıcıları, zanaatçıları, uyanış kadehini diksinler diye, sabah saat üçten sonra uyandırmaya gidiyorlardı. 18. yüzyılın sonunda nalbant yamakları sabah saat dörtten akşam saat sekize kadar çalışmak zorundaydılar. Devrimden hemen önceki günlerde Lyon'da ipek çekenler günde onaltı-onsekiz saat çalışıyorlardı; bunlar, 1831'de de hâlâ günde onaltı-onsekiz saat çalışacak ve onsekiz metelik alacaklardır.

Bununla birlikte, bu uzun iş günleri bütün emekçilerin bellerini büküyor değildi. "Mayıs 1750'de, diyor Mirabeau markisi, saat altıyı vururken, bütün Paris'i dolaştım, özellikle kalabalık ve satıcıların bulunduğu yerlerden geçtim, yalnız rakı satan bazı dükkânların açık olduğunu gördüm."

İş günleri onca uzundu ama, yıl kısaydı, M. d'Avenel bir yılda en çok 250 iş günü olduğunu hesaplamıştır; M. Franklin de, *Eski Zamanlarda Özel Yaşam* adlı yapıtında, 141 tatil günü olduğu sonucuna varmıştır. Pazar ve bayram günlerinde çalışmanın yasaklanmasından ileri geliyordu bu. Gerçekten de bayram günleri öylesine çoktu ki; birçok işçi, birçok zanaatçı bundan yakınıyor olmalıydı. Tıpkı La Fontaine'in eskicisi gibi:

> Bayramlarda mahvediyorlar bizi,
> Ve papaz efendi
> Birkaç yeni ermiş adı daha ekliyor her vaazına.

Cumartesi akşamı tatildi, bayram arife günleri tatil, tarikatın kutsal günü tatil, loncanın ustalarından birinin toprağa verildiği gün tatil.

Dinsel kökenli bu tatillerin dışında, zavallı kalfaların uzun haftalar boyunca ellerini ayaklarını bağlayan, *ölü mevsimlerin* zorunlu tatileri de vardı.

Nihayet, *pazartesileri çalışmayan* keyiflerine düşkün

kalfaların isteyerek yaptıkları tatiller vardı. Hiç değilse Paris'te, 18. yüzyılda kazanılmış bir alışkanlıktı bu. Mercier, *Paris'in Tablosu* adlı yapıtında şöyle diyor: "İşçi, genellikle, bugün çalışmaz. Bütün işçiler pazartesiyi boş geçirirler." Sonra da ekliyor: "İşçiler pazartesi günleri, hatta salı günleri çalışmazlar."

Parisli kalfa, pazar günleri, dansetmek ve buruk şarap içmek için kent dışındaki içkievlerine gidiyordu. Ama M. Babeau ile birlikte, "pazar akşamları, alkol karıştırılmış şarapla kafayı iyice buldukları dış mahallerden gelen, sallanarak, duvarlara tutuna tutuna Paris'e giren sarhoş alaylarını" mı görmemiz gerekiyor? Ve onca çok sayıda "duvarcı, dülger ve dam aktarıcısı"nın şarap vurmuş kafalarıyla pazartesi günleri iş göremeyecek durumda olduklarına inanmamız mı gerekiyor?

Genellikle gece çalışması yasaklanmıştı; geceleri çalışanlar para cezasına çarptırılırdı. Işıkları söndürme işareti verildikten sonra yapılan yoklama sırasında, pencerelerden hiç ışık sızmamalıydı. Görünüşe göre, her şeyden önce, reçineli meşalelerin ve yağ kandillerinin ışığı işçilerin dikkatli ve titiz çalışmalarına olanak vermediğinden, "kaliteli imalâtı" korumak için konulmuş bir düzenleme hükmü sözkonusuydu burda; ayrıca yangınlardan da korkuluyordu: en ufak bir dikkatsizlik, yanıcı maddelerle dolu ahşap dükkânların, göz açıp kapayıncaya kadar, alev almasına yolaçabilirdi. Toulouse urgancılarının gece ışığında çalışmayı yasak etmeleri, bu iki nedenden, yani gece meydana gelebilecek yangın felâketinden ve kusurlu, yolsuz iş yapılabileceği kaygısından ileri gelmekteydi.

Ama istisnalar da vardı elbet. Toprak çömlek yapanlar günün her saatinde fırınlarının başında durup çalışabilirlerdi: sözgelimi Bernard Palissy bütün gece çalışıyordu. "Kumaş baskıcıları ve onların yanında çalışan-

lar, hiç bir suç ve para cezası sözkonusu olmaksızın günün her saatinde çalışabileceklerdir." Aynı ayrıcalık, ivedilik gereken durumlarda terzilere de tanınmıştı: bunlar, "başlanmış bir elbiseyi bitirmek" için, ya da "krallık senyörlerinin ve hanımlarının gereksinmelerini karşılamak" için, bayram günlerinde bile çalışabilirlerdi. Bonaventure des Périers'in bir öyküsüne inanmak gerekirse, kunduracılar da aynı özgürlükten yararlanmaktaydılar:

"Dostum, diyor Pierre Faifeu, Angersli bir kunduracıya, benim için yarın sabaha kadar bir çift bot yapabilir misin?" "Evet, mösyö" diyor kunduracı. "Ama botları gün doğmadan bir saat önce almak isterim." "Mösyö, istediğiniz saatte botlarınız size teslim edilmiş olacak." Aynı konuşma ikinci bir kunduracı ile yapılıyor: "Ve bizim iki kunduracı bu botları yapmak için bütün gece çalıştı..."

KALFALAR VE USTALAR

Ortaçağda olduğu gibi mutlak monarşi zamanında da lonca tüzükleri, kalfaları ustalara bağımlı kılmaktaydı. Bu tüzükler, patronların kendi kişisel ve kolektif çıkarlarını ön plana getirdikleri iş mevzuatı gibiydi.

Kalfanın, ustanın yanında çalışırken de —dükkâna kendi aletlerini bile getirmezdi— kendi evinde çalışırken de ustalarla rekabet etme hakkı yoktu. Paris'te, kendi evinde çalışan kuyumcu işçisine kürek cezası veriliyordu. Bu sert önlemler 18. yüzyılda da sürüp gidecektir: M. Babeau, 1765'te, Troyes'de "bir burjuvanın, daha ucuz diksin diye kendi evine bir terzi kalfası getirttiğini" anlatır; "aralarında mübaşirler ve komiserler de bulunan muhafızlar burjuvanın evine girerler; odunluğa kaçan terzinin peşine düşerler; susuşunu suçlulukla yorumlarlar, ve burjuvanın bütün ısrarlarına karşın mülkiyeti ona ait olan kumaşa elkoyarlar."

Ancak, tekellere ve ayrıcalıklara karşın, örnek-iş sınavından geçmemiş ve ustalığın gerektirdiği giderleri üstlenmemiş olan becerikli kalfaların yararına işleyen gizli bir çalışma düzeni de kurulmuştu: serbest çalışmanın ayrıcalı çalışmaya, zanaat toplulukları zihniyetine karşı bir rövanşı gibiydi bu.

Kalfaların biraraya gelmeleri, topluluklar ve koalisyonlar kurmaları yasaklanmıştı. Kalfalar, ücretlerinin artırılmasını da isteyemezlerdi. Kendi başlarına bir işe girmeleri de yasaktı: tarikatın sorumlusuna başvurmaları ve borçlarını ödemeleri gerekiyordu; böylece ustalar içlerinden bazılarının el emeği ihtikârı yapmalarının önüne geçiyorlardı.

Kalfaların silah taşımaları da yasaktı (hançer gibi, sopa gibi). Yasaktı bu. Ama, gerçekte ustaların ortak çıkarlarını korumak amacıyla kalfalar için konmuş yasakların listesi burada sayılamayacak kadar uzundur.

III. KALFALIK VE MASONLUK*

ŞAPKACILARDA BİR İŞE BAŞLAMA TÖRENİ

"Ana"nın evi, yani kalfaların meyhanesi; yanda simgesel eşyayla donatılmış esrarlı bir oda (pencere, bir haç biçimindeydi; yatak, İsa'nın doğduğu kreş) ortada, her ayağı İncili yazmış dört havariyi temsil eden bir masa; örtü, yani İsa'nın kefeni; altta İsa'nın gömütü; masanın üstünde bir haç; haçın iki yanında iki tabak; tabaklardan herbirinde Ayı ve Güneşi temsil eden iki yanar kandil; onların çevresinde azap avadanlıkları; kutsal yağı temsil eden bir tuzluk; tuzluğun altında Yuda'nın ihanetinin bedeli olan 30 dinar. Vaftiz kurnalarını tem-

* Martin-Saint-léon, *Le Compagnonage, son histoire, ses règlements et ses rites*, 1901.

sil eden, şöminenin altına yerleştirilmiş bir sandalye. Eşya bunlardan ibaret.

Ve törenle ilgili ayrıntılar. Pilate, Anne ve Caïphe, yani tarikatın kâhyası, vekili ve kâtibi, esrarlı odanın ortasında simgesel süslerle bezenmiş giysiler içinde ayakta duruyorlardı.

O sırada vaftizanası ve babası, yeni adayı içeri alıyorlardı. Aday, şu sözleri söyleyerek üç adım atıyordu: "Tanrıya şükür, masaya şükür, kâhyama şükür." Sonra şu sözleri söyleyerek kâhyayı kucaklıyordu: "Allah bu öpücüğü Yuda öpücüğü etmesin."

O zaman sınav başlıyordu. Aday, topluluğun sırrını hiç bir zaman açığa vurmayacağı, günah çıkarırken bile *parola*'yı açıklamayacağı üstüne yemin ediyordu. Kâhya, çevresindeki simgelerle ilgili sorular yöneltiyordu ona. Tam bu sırada, kapıyı üç kez vurduktan sonra kalfalar giriyordu içeri. Onlara soruluyordu: "Ne arıyorsunuz burda?". Karşılık veriyorlardı: "Tanrıyı ve havarilerini". Sonra yeni adayı kavrıyorlar, İsa'nın başına gelen gibi onun üstünü başını perişan bir duruma getirip Pilate'ın ve öbür yargıçların huzuruna çıkarıyorlardı. Bu arada boyuna soruyorlardı: "Neyi temsil ediyorsunuz?" Ve o boyuna şu karşılığı veriyordu: "Tanrıya şükür ki İsa'yı temsil ediyorum".

Sonunda, vaftizanası ve babası, adayı vaftiz kurnalarını temsil eden sandalyeye oturtuyorlardı; boynuna bir peşkir bağlıyorlar, ağzına ekmek, tuz ve şarap koyuyorlar, *çalışma arkadaşı* olarak, taşıyacağı yeni adla hitap ederek onu üç kez şömineye doğru itiyorlardı. Kalfa adayı, teşekkür ediyor ve şöyle diyordu: "Bu kadar tuzlu bir lokma yememiş, bu kadar keskin bir şarap içmemiştim; vaftizbabam ve anam beni üç kez şömineye çarptılar ya, ben de eski yoldaşlar arasına girdiğimi anlıyorum." Böylece gizli topluluk bir üye daha kazanmış oluyordu.

Bir kalfa bir kentten ayrıldığı ya da Fransa'yı dolanmak için yola çıktığı zaman en tuhaf törenlerden biri yapılırdı. Orda kalan başka kalfalar "davul çalarak" onu geçirirlerdi. Belirli kurallar uyarınca dindar tavırlarla içki içilir, geleneksel söylevler verilirdi. Bu konuda, 18. yüzyılda, Mâcon'daki *Gavot*'ların kalfalık tüzüklerinin bir bölümünü aşağıya alıyoruz:

Madde 32. — Bir geçirme töreninde ilk kadeh kaldırışta: "Davul çalan kalfaların sağlığına!" denecek ve kentte çalışan kalfalar da unutulmayacaktır; davul çalan da, "kentte çalışan kalfaların sağlığına" diyecek, ve davul çalanların da sözü edilecektir.

Madde 33. — İkinci kadeh, gidilecek yerin kalfalarının sağlığına kaldırılacak, çıkış yerindeki kalfalarınınki de unutulmayacaktır; davul çalan da çıkış yerindeki kalfaların sağlığına kadeh kaldıracak, gidilecek yerdeki kalfaları da unutmayacaktır.

Madde 34. — Üçüncü kadehi, alaybaşı, sağ ayağını ileri atıp sağ kolunu bükerek, davul çalanla birlikte içecektir; şöyle diyeceklerdir: "esenliklerimizin sağlığına, hepimizin sağlığına, esenliğimize, hemşerilerim"; ve bütün kalfalar sırayla aynı sözü yineleyeceklerdir.

Madde 36. — Alaybaşı, davul çalanla birlikte kalabalıktan ayrılacaktır; değneğini ona uzatacak ve şöyle diyecektir: "Bunun sizin değneğiniz olduğunu nerden biliyorsunuz, hemşerim?" Davul çalan da şöyle karşılık verecektir: "Tanrının bana ihsan ettiği gözle ve göznuruyla buluyorum; değneğin sapı krala, ortası bana, ucu da şu rezil *Dévorand*'lar (yırtıcılar) takımına." Alaybaşı ve davulcu sağ ayaklarının burunlarını uç uca getireceklerdir; alaybaşı değneğin sap kısmından tutacak, kent yönünde olmak üzere, davul çalana verecektir; davul çalan, değneği, gidilecek yer yönünde olmak üzere, ayağının altından geçirecek; alaybaşı da değneği alacak, davulcunun gittiği yönde olmak üzere, ayağının altından geçirecektir.

Madde 37. — Heybeye minnet konusunda, alaybaşı şöyle diyecektir: "Heybenizi nerden tanıyorsunuz hemşerim?" Davul çalan da şöyle diyecektir: "Tanrının bana ihsan ettiği gözle ve

göznuruyla, bir de sırtımdaki ağırlıkla biliyorum; o şimdi yakışıklı kalfaların ellerinde; onlar canlarının istediği gibi yararlanacaklar ondan." Davul çalan bu sözleri söyledikten sonra sol dizini yere vuracak, alaybaşı ona şöyle diyecektir. "Heybenizi hangi elinizle alıyorsunuz, hemşerim?" Davul çalan şöyle diyecektir: "Sağ elimle, kalbin eli olan sol elimle de taşıyacağım."

Madde 38. — Heybeye minnet bitince, alaybaşı ve davul çalan, dört adım ileri gidecekler, ve alaybaşı kentten yana dönerek davul çalana şöyle diyecektir: "Çok güzel bir kent burası. Kimin yokluğu size acı verecek bu kentten, hemşerim?" Davul çalan da şu karşılığı verecektir: "yakışıklı kalfaların, anamın, babamın ve kentin güzel şarabının acısını çekeceğim". Bunun üzerine alaybaşı sesini yükselterek bağıracaktır: "Hemşerilerim, kalfanın, yakışıklı kalfalardan, anasından, babasından ve kentin güzel şarabından ayrı kalmakla acı çektiğini siz de anlayacaksınız." O zaman kalfalar bağıracaklardır: "Ona o şaraptan içirelim!" (*Mâcon belediye arşivi.*)

FRANSA'YI DOLANAN KALFALAR

Kalfa içiyordu o şaraptan; sonra da yola düşüyordu, Fransa turuna çıkıyordu kalfa. Büyük bir kente geldiği zaman (Paris, Lyon, Bordeau, Toulouse, Montpellier, La Rochelle, Nantes, Tours, Blois, Angers, Orléans, Nevers, Nîmes, vb.), hiç de yalnız kalmış olmuyordu. "Ana"ya, kalfaların hanına gidiyordu. Orda ısınacak bir ateş, barınılacak bir yer ve bir sofra buluyordu. "Ana" onu bir "çocuk" gibi, kalfalar bir "kardeş" gibi kabul ediyorlardı. Kalfa bir kente gelince, topluluğun başkanı onun adını listeye kaydediyor, görevli kişi (*rôleur*) onu iş bulmakla yükümlü *baş kalfa*nın yanına götürüyordu.

Kısacası, kalfa derneği, işsizin bir işe girdikten sonra alacağı ücret üzerinden bir ödenti verdiği bir çeşit *iş bulma biirosu* gibi bir şeydi. Kalfa, "ana"nın kendisine açtığı avansları da o zaman ödüyordu. İş bulunamazsa, yola çıkışından önce kalfaların kendisine verdikleri

yolluğu alarak başka bir kentin yolunu tutuyordu. Böylece, gittiği yerlerde işsizlik sefaletinin ve uzun yolların kederi birikmiş yüreğini ısıtan biraz bir kardeşlik bularak kentten kente geçiyordu.

GAVOT'LAR, YIRTICILAR, TİLKİLER

Bununla birlikte kalfalık katıksız bir sevgi demek değildi: çeşitli "ödevler"i, çeşitli ayinleri ayıran vahşî hınçlar da vardı; bunları belirtmek için *Gavot*'lardan, Yırtıcılardan (*Dévorants*) sözetmek yetecektir.

Yüzyıllar boyunca, üç çeşit emekçi birliği vardı: *Gavot*'lar, *Dévorant*'lar, ve *Bons Drilles* (canyoldaşları). Bu üç topluluk, taş yontucularını, çilingirleri, demircileri, marangozları kapsamaktaydı; sonradan bunlara yavaş yavaş başka zanaatlar da katılmıştır: boyacılar, sepiciler, saraçlar, şapkacılar, elbise terzileri, kunduracılar vb.. 1789'da kalfalık örgütüne bağlanmış 29 çeşit işçi vardı.

Dévorant'larla *Gavot*'ların uzun rekabeti kaba sözlerle, tehditlerle, baston darbeleriyle, ve, çok doğal olarak, şarkılarla (Fransa'da her şey şarkılarda bittiğine göre) noktalanırdı.

Örgüte bağlı bir kalfa, Dévorant'a bir Gavot'yu anlatmak için şöyle yazıyordu: "Sopayı sımsıkı tutacaksın elinde". Geçmiş zamanın rakip sendikaları, *kırmızı* ve *sarı* sendikaları olan Gavot'lar ve Dévorant'lar, *yolluk* geleneği kardeşliğinin yerine sopa kardeşliğini geçirmişlerdi!*

* İki farklı "topluluk" arasındaki rekabet 19. yüzyılın ortasına kadar sürmüştür. Bugün hiç bir kalfa kuruluşu kalmadığı halde, aynı rekabetin hâlâ mevcut olması ilginçtir. George Sand *Fransa'yı Dolanan Kalfa*'nın önsözünde, romanının anafikrini marangoz kalfası Avignonnais-la-Vertu'nün *Kalfalık Kitabı* adlı yapıtından aldığını yazıyordu: "Bu kitabı yazanın amacı, boş zamanı olan kimseleri eğlendirmek değildir; tersine,

Dernek üyesi kalfalar, üye olmayanlara aşağılayıcı bir biçiminde *Tilkiler** diye ad takmışlardı; kendilerine de *Tilkilerin Belâsı,* ya da *Tilkilerin Korkusu* diyorlardı. Zavallı *Tilkiler* de her çeşit sıkıntıya katlanıyorlardı: en hoşa gitmeyen işler onlara gördürülüyordu; en ağır angarya onlara yükleniyordu: "Tilki, şu botlarımı boya; Tilki bardağıma şarap koy, elbisemi fırçala; pipomu doldur!" Üye kalfa böyle konuşuyordu; Tilki de, hele kalfalık örgütüne girme özlemi içindeyse, bir bir yerine getiriyordu bu buyrukları.

Çünkü kalfalık derneğinde dereceler vardı: istekliler, kabul edilmiş kalfalar, kusursuz kalfalar, yeni kalfalar. Böylece, aynı bir sınıf topluluğuna bile, çıkar kaygısına ve boş gurura dayanan bir ayırma merakı sızmış bulunuyordu: işçiler, kendi örgütlerinde, ustaların kendi örgütlerinde yaptıklarını yapıyorlardı.

MASONLAR

İşçi örgütlerine paralel olarak, kaynağı ortaçağ efsanelerine inen başka bir gizemli dernek, *masonların* kumpanyası da gizlice gelişmişti. Güzel Philippe'in yasakladığı Temple tarikatı şövalyeleri tarafından kurulduğu, ya da kuruluşunun Süleyman Mabediyle yaşıt olduğu ileri sürülüyordu. 18. yüzyılda bir İngiliz masonu, Adem'i, çocuklarına geometri dersi verdiği için, masonluğun kurucusu olarak görüyordu!

Bu efsaneler daha basit bir gerçeği gizliyor. Masonluk, tıpkı meslek birlikleri gibi, kalfalık örgütleri gibi, iktisadî bir nedenden doğmuş olmalıdır: bu neden,

ciddî bir amaç gütmektedir. On yıldan beri kafasında tek bir düşünce olmuştur; *bütün zanaat kuruluşlarını uzlaştırmak*, onların barbar âdetlerine, kıskançlıklarına, kavgalarına bir son vermek düşüncesi..."

* Tilki adı, ormanlarda çalıştıkları için dülgerlerden gelmiş görünüyor.

kiliselerin ve kalelerin yapılışıdır. Katedrallerin yapımı yavaş yavaş layikleşmişti: 12. ve 13. yüzyıllarda dinsel yapıları yapanlar artık papazlar değil, masonlardı. Gotik bir katedralin yapımı, böylesine bir mücevherin yontulması, yıllar boyunca, hatta kuşaklardan kuşaklara, kalabalık bir mimarlar, ustalar, kalfalar, çıraklar, sanatçı olan zanaatçılar, zanaatçı olan sanatçılar topluluğunu biraraya getiriyordu; gerçek bir köyün nüfusu kadar kalabalıktılar bunlar; anıtın önünde birikmiş, yapıların kurulması için gerekli bütün gizleri, gizemli bir biçimde kendilerinden geçiriyorlardı.

Böylece masonluk, günümüzdeki siyasal masonlukta süregiden hiyerarşiyi, yani hem ustaları, hem kalfaları, hem de çırakları toptan kapsamaktaydı. Kalfa dernekleri ise yalnızca kalfaların topluluğuydu. Öyle ki, masonluk uzak geçmişte bir çeşit *karma sendika*, ve kalfalık örgütü ise *işçi sendikalarının* atası olarak ortaya çıkmıştı.

Masonluk, İngiltere'de ve Almanya'da Fransa'dakine göre daha büyük bir gelişme kaydetmiş görünüyor. Eski çağların en güçlü topluluklarından biriydi bu. *Loca*ların, gotik sanat öldükten sonra, yavaş yavaş nitelik değiştirdiğini, özellikle 18. yüzyılda, Londra Büyük Locasının kuruluşundan sonra (1707), bugün de taşıdığı siyasal niteliği kazandığını biliyoruz. 20. yüzyıldaki bazı localar, eski ortaçağ törenlerini muhafaza etmişlerdir. Mason localarının ortaçağdaki o derin dinsel zihniyetinin bugün bulunmadığını söylemek bile fazla. Kısacası masonluk, artık emeğin tarihine ait değildir.

KALFALIĞA MUHALEFET

Lonca ile kalfalık örgütü arasında, çoğunca bir mücadele vardı; çünkü karşıt değilse de, farklı çıkar-

ları temsil etmekteydiler: lonca, ustaların çıkarları demekti; kalfa örgütü ise, işçilerin.

Ustalar, kendi otoritelerinden kurtulan, grevler ve karışıklıklar çıkaran bu gizli ve anlaşılmaz topluluğa dayanamıyorlardı. Polisi, baskın yapması için kışkırtıyorlardı; bu baskınlar sırasında, "ana"daki evraka ve paraya elkonuyordu.

Kalfalar da, kendi derneklerinde, işçilerin zararına olarak ustalara ayrıcalıklar sağlayan loncalara karşı zorunlu dengeyi buluyorlardı. Ayrıca, Villers-Cotterets fermanıyla (1539) kalfa örgütlerinin toptan kaldırılması düşüne karşın, bunlar Devrime kadar üyelerinin sayısını artırmış görünüyorlar; bu olay, büyük sanayiin doğuşunun bu "işçi hareketi"ne elverişli bir ortam yaratmış olmasıyla açıklanabilir sanısındayız.

Gene de kalfa dernekleri, üç çeşit düşmanı her zaman arkalarında bulmuşlardır: Kilise, ustalar, kentler.

İşte Kilisenin fikri: aşağıda okuyacağınız parça 17. yüzyılda rahip olan eski bir kalfanın açıklamasıdır; hem bir tanımlama, hem de yakınma:

"Bu kalfalar, dinimizin bütün sırlarını bozarak büyük ölçüde Tanrının onurunu kırıyorlar, kendi takımlarından bir kabadayı sert bir işlem karşısında kaldığı zaman dükkânlarda çalışanları ordan boşaltarak ustaları yıkıma götürüyorlar; boyuna içme kaygısı içinde olduklarından birbirlerine karşı yerine getirecekleri görevleri ihmal ederek kendi kendilerini de yıkıma götürüyorlar; kalfa örgütünün ustalık yönünden hiç bir katkısı olmadığı da ayrı. Kendi aralarında bir yargı kurulları, yüksek görevlileri, bir kâhya, bir vekil, bir kâtip ve bir mübaşirleri vardır; kentlerle yazışmaları, anlamını yalnız kendilerinin bildikleri ve gizli tuttukları bir parolaları vardır; her yerde kendi takımlarına girmemiş olan çıraklara karşı saldırgan bir birlik meydana

getirirler; çırakları döverler, onlara kötü işlemlerde bulunurlar ve kendi örgütlerine girsinler diye telkinlerde bulunurlar onlara." (Levasseur, I, 607.)

Şimdi de patronların ve belediyenin çan seslerini dinleyelim:

"Sürekli olarak, o güne dek bitmez tükenmez düzensizlikler yaratmış itirazlardan başlarını alamazlar. Birarada toplaşırlar, büyük caddelere çıkarlar, ve yanlarından hiç eksik etmedikleri kalın sopalarla silahlanmış bir şekilde, kendi takımlarından olmayan kimseleri rahatsız ederler; bununla da kalmazlar, büyük bir öfke ve görülmedik bir azgınlık içinde, ellerinde sopalar, yalın kılıçlar, birbirlerini öldürünceye kadar kendi aralarında döğüşürler. Bunlara karşı birçok yasa, birçok buyrultu çıkarılmıştır ..., ancak hepsi de kaçtığı, ya da başka kentlere çalışmaya gittiği için, bu aşırılık eylemleri cezasız kalmıştır. Birtakım kalfaların bazı dükkânlarda çalışmalarını önlemek için marangoz ve dülger loncalarına karşı kararlar veren bir "sendika" (bu sözcük anlamlı ve yorumumuzu doğrular niteliktedir) kurmuşlardır ..." (Montpellier Valisi Castries Markisinin buyruğu, 1730. — Levasseur, II, 818.)

Kısacası kalfalık örgütleri *eski günlerin sendikaları* idi. Herbiri, tarih önünde, *örgütlenmiş işçi sınıfı*nı temsil etmektedir.

IV. USTALIK VE ÖRNEK-İŞ

ÜÇ AŞAMA

Ustalar, lonca hiyerarşisinin üst basamağını dolduruyorlardı. Ama bütün ustalar bu üç basamaktan geçiyorlar mıydı?

"Eski zaman hayranı bazı kimseler, diye karşılık veriyor Hauser, olayı düşler içinde gördükleri için bu

soruya olumlu bir karşılık verebilirler: sözcüğün bütün anlamıyla *patron* kavramını içeren ustanın, genç bir çırak olarak ilerde işçileri olacak emekçilerle birlikte zanaatı öğrendiğini, daha sonra, gene onlarla birlikte aynı işlerin kahrını çektiğini, aynı yaşamı sürdürdüğünü, aynı sıkıntılara katlandığını, aynı sevinçleri duyduğunu; ilerde onların başına geçince de birlikte yaşanmış bu geçmişin anısını yitirmediğini düşünmekten hoşlanır böyleleri. Ustayı, el emeğinin verimini sömüren bir emek aracısı olarak değil de, bir baba olarak, otoritesi yalnızca herkesin iyiliğini gözetmeye yönelmiş zanaatçı bir "muhterem peder" olarak görme eğilimindedirler."

Oysa, gerçeğin o kadar güzel olmadığını biliyoruz. Loncaların tarihi ve kalfaların yaşamı bize şunları öğretmiştir: bir kere, ustaların sınıf çıkarları, bunların kendi işçilerinin sınıf çıkarlarına karşı koymaktaydı; ikinci olarak, ustalıktan önce bir kalfalık döneminin geçirilmediği hemen hemen hiç bir zanaat yoktu; nihayet, kendiliğinden kolaylıkla usta olmak için çoğunca bir ustanın oğlu olmak yetiyordu.

ORTAÇAĞDA USTALIK

Gerçeğe hiç uymayan başka bir kanı da *örnek-işin* (*chef-d'oeuvre*), 13. yüzyıldan sonra zorunlu duruma geldiğidir. Oysa bu dönemde örnek-iş sınavına pek seyrek raslanmaktadır. *Zanaatlar Kitabı*'ndaki 101 yönetmeliğin yalnız birinde bundan sözedilmiştir. Ancak 15. yüzyıldan sonradır ki, örnek-iş sınavı, yeminli zanaatlarda ustalığa geçişin zorunlu bir koşulu olarak belirmeye başlamıştır.

13. yüzyılda, eski çırak, usta olabilmek için zanaatı satın almaktaydı; loncadan, hatta her tarikattan satın alıyordu onu. Ayrıca yıllık bir taksit ödüyordu. Sözge-

limi Paris kunduracıları, zanaatlarını kraldan satın alıyorlardı; peşin olarak 16 Paris meteliği ödüyorlardı (bugünkü değeriyle 25 frank); bunun 10 meteliği mabeyin içindi; ayrıca krala yılda 32 Paris meteliği ödemek zorundaydılar (bugünkü değeriyle 50 frank).

Loncaların sözkonusu olmadığı serbest zanaatlarda ise, ustalar, hiç bir ödemede bulunmadan dükkân açabilirlerdi.

Gerçi o sıralarda henüz örnek-iş sınavı zorunlu görülmüyordu, ama yeni zanaatçının ustalaşmış olması, para sahibi olması da gerekliydi. "Herhangi bir zanaatla uğraşacak kimsenin, diye belirtiliyordu yönetmeliklerde, o zanaatı iyi bilmesi ve maddî kaynaklarının bulunması gerekir."

ÖRNEK-İŞ

Aradan iki yüzyıldan daha az bir süre geçtikten sonra, örnek-iş sınavı, hemen hemen genel bir kural ve güç bir sınav haline gelecektir.

"Örnek-iş, patronun, çırağının yeteneğinden emin olmak için onu tâbi tuttuğu basit bir sınav değildi. İş kurmak isteyen çıraklık dönemini geçirmiş her işçiye lonca tarafından yapılması için törenle verilmiş, çoğunca uzun ve güç bir çalışmaydı bu. *Ustalık beratı* almak, yani kendi adına bir dükkân açma hakkını elde etmek için *örnek-iş* sınavını vermek zorunluydu. Bu sınava girmiş ve başarı kazanmış olmayanlar usta değildiler, loncalara ancak kalfa sıfatıyla ve bir başkasının buyruğu altında katılabilirlerdi. Böyle biri kendi adına iş görmeye kalktığı zaman, yargı organları onun aletlerine ve mallarına elkoymakta, ayrıca kendisini bir para cezası ödemeye mahkûm etmekteydiler." (Levasseur.)

Örnek-iş, zanaatına göre, aynı bir zanaat dalında

adayın yaptığı çalışmanın türüne göre değişiyordu. Sözgelimi bir kalaycı, bir tencere yapmak istiyorsa, örnek-iş olarak kendisinden bir tencere yapması isteniyordu; maşrapa yapımcısının yapacağı örnek-iş bir maşrapa oluyordu. Her zanaatla uğraşmak isteyen bir kalfa ise yeminli kurulun örnek-iş olarak uygun göreceği şeyi yapmak zorundaydı.

Kimi zaman, seçme, kalfaya bırakılmaktaydı; sözgelimi Amiens'te bir urgancı, bir dam aktarıcısı sandalyesi, gemileri çekmeye yarayan kenevir bir urgan ya da at koşumu yapmak arasında bir seçim hakkına sahipti.

Ama, genellikle, örnek-iş, tüzüklerle ya da yeminli kurulca saptanmaktaydı. Sözgelimi saraçlar bir kısrak eğeri, bir katır eğeri ya da bir semer yapmak zorundaydılar. Heykelciler üç büyük ayak boyunda bir heykelcik yaparlardı; ayakkabı tamircileri, yeminli kurulun içinde üç çift eski ayakkabı bulunan bir torbadan çektikleri bir çift ayakkabıyı onarırlardı. Araba yapımcıları bir saban demiri ya da bıçağı üstünde çalışırlardı. Demirciler bir ızgara ya da bir çengel, keskiciler bir odun baltası ya da başka bir yarıcı alet, nalbantlar bir atın dört nalını yapmak zorundaydılar vb..

Çalışmanın dürüst bir biçimde olması için, yeminli kurul, örnek-işin kendi iş yerlerinden birinde, şu ustanın ya da bu ustanın dükkânında yapılacağını belirliyordu. Angers'de, aday, bir ustanın dükkânına yerleşiyordu, orda, kirasını ödediği bir odada yalnız çalışıyordu; odaya girdiği zaman kapıyı kitliyordu; odadan çıktığı zaman anahtarı ustaya teslim ediyordu. Bu usta, ona hiç bir biçimde yardım etmeyeceğine ve odaya kendisinden, bir de yeminli kurul üyelerinden başka hiç kimseyi sokmayacağına yemin ediyordu. Bu konudaki tüzük maddelerine karşı aykırı hareket edilmesi, yük-

sek bir para cezasını gerektirmekteydi.

Ama örnek-işin yapılıp ortaya çıkarılması, haftalar, hatta aylar alıyordu; aday da bu arada, kuşkusuz, dışarda, arkadaşlarının öğütlerinden yararlanmaktaydı. Ayrıca, bazı mesleklerde, sözgelimi kumaş apresi yapanlarda, gündeliği kendisi tarafından verilen bir kalfanın da örnek-iş çalışmasına katılması hoşgörülüyordu; bu da, çok doğal olarak, hileler için açık bırakılmış bir kapı oluyordu.

Yeminli kurul üyeleri çalışma süresi içinde sık sık gelip denetliyorlardı. Sözgelimi dülgerler, birinci seferde seçilmiş ve hazırlanmış keresteyi, ikinci seferde zıvana dilini ve deliğini, üçüncüde bütün yapı çatısını görüyorlardı; sonunda, iskelet tamamlandığı zaman, bazan zanaatın bazı eski ustalarını da aralarına alarak toplanıyor ve önlerine konulan işin "yarayışlı ve yeterli" olup olmadığına karar veriyorlardı.

Örnek-iş bitince, yeminli kurul üyeleri, kentin belediye başkanın ya da krallık yargıcının huzuruna gidiyorlar, ve sözkonusu örnek-işi gördüklerini ve onayladıklarını yazıyla belirtiyorlardı. Aday, zanaatın kurallarına her zaman uyacağı konusunda yemin ediyor, ve usta oluyordu; ancak birçok yere paralar ödemek koşuluyla elbet: krala, tarikata, kendisine barınak sağlamış olan ustaya, ustalık kaydım tescil eden belediye başkanına ya da yargıca. Ayrıca ziyafetler vermekle yükümlüydü. Paris kasapları böyle günlerde öyle büyük yeme-içme şölenleri düzenliyorlardı ki, et fiyatları hemen fırlıyordu!

Örnek-iş kimi zaman çok pahalıya patlıyordu. Yalnız ustaların oğullarının yaptıkları örnek-işleri bundan ayrık tutmak gerek: çünkü bunların az ya da çok bağışıklıkları vardı, ayrıca giriş ödentilerinin de yarısını ödemekle yükümlüydüler.

Bu bakımdan, yeminli kurulun yargısı, her zaman nesnel değildi. Ayrıca adayın daha üst düzeyde bir yargıca başvurması da kabul edilmiyordu. Amiens'de, saraç kalfası Perrinot Auguier, örnek-iş olarak, "çok pahalıya malolan" bir eğer yapmıştı. Yeminli kurul bu çalışmayı reddetmişti. Perrinot, eğeri, zanaatın ustaları arasından hakemleri seçen il yargı kuruluna götürdü. Hakemler, belki de bu nedenle, aralarında bir anlaşmaya varamadılar. İl yargı kurulu, sorunu kendisi çözmek zorunda kaldı. Daha önce örnek-iş olarak kabul edilmiş iki eğer getirtildi, ve sonunda, reddedilmiş eğerin bunlardan daha iyi olduğu kanısına varıldı: yargı kurulu Perrinot Auguier'nin saraçlık zanaatında usta olmasına karar verdi.

Bundan dört yıl sonra, aynı kentte ve aynı loncada, Notinet le Francy, iki kez il yargı kuruluna başvurduğu halde iki kez örnek-iş yapmak zorunda kaldı. Yargı kurulu, sözü edilen Notinet'nin ancak iki yıl daha çıraklık yaptıktan sonra üçüncü bir kez sınava girmesi gerektiği kanısında bulunan yeminli kurul kararını onayladı.

YENİ USTA

Ustalığa kabul ile *loncaya* doğrudan doğruya kabulü birbirine karıştırmamak gerekir. Zanaatçı, örnek-iş sınavını verdiği, kraldan ve meslek kuruluşundan kendi adına çalışma hakkını satın aldığı zaman, lonca üyesi olarak kabulünü istemek zorundaydı.

Kabul işlemi törenle yapılırdı. *Zanaatın ustası* topluluğun tüzüklerini ve yönetmeliklerini yüksek sesle okur ve açıklardı. Loncaya yeni katılacak zanaatçı, sadık kalacağına, işini dürüstlükle yapacağına, kutsal emanetler üstüne yemin ederdi. Daha sonra kabul ödentisini öderdi.

Bu ödenti 200, 400, hatta 1.200 lirayı bulmaktaydı; Paris kasaplarında olduğu gibi,* uzun süren yemek şölenleri de vardı. O zaman üye sayısına göre hesap yapılıyordu.

Bazan sınav daha da uzun sürüyordu: sepicilerde bir yıl sonra, fırıncılarda dört yıl sonra kesin kabul gerçekleşiyordu. Ancak, bir kere kabul edildikten sonra, ortada ağır bir hata ve zanaat ustalarının bir yargısı yoksa, zanaatçıyı haklarından yoksun bırakacak bir durum ortaya çıkmıyordu.

V YEMİNLİLER

Nihayet, lonca hiyerarşisinin en üst derecesini lonca *şefleri, zanaatın ustaları* meydana getiriyordu. Bunlara, bölgelere göre adlar verilmekteydi: zanaat muhafızları, ihtiyarlar heyeti, vasiler, sendikler, *yeminliler*. (Yeminliler, çünkü bunlar, zanaatın yönetmeliklerine saygı gösterecekleri ve göstertecekleri üstüne "yemin" etmiş oluyorlardı; kendilerine verilmiş danışma görevine takılan *kâhya* (*Jurande*) adı da burdan gelmekteydi.) Onların üstünde *satıcılar kâhyası,* onun da üstünde *Meclis* vardı.

Bu "yeminli"nin ya da "yeminli kurul"un görevleri özellikle şunlardı: kaliteli imalât kurallarının uygulanmasını sağlamak için usta-zanaatçılarm dükkânlarına *ziyaretler* yapmak, yolsuzlukları ve hileleri ortaya çıkarmak, çıraklık sözleşmesinin ve zanaatla ilgili bütün tören ve işlemlerinin yapılmasını gözetim altında tutmak, örgütün gelirlerini yönetmek, ve ustalar, kalfalar, çıraklar

* Loncaya yeni katılan zanaatçı bir öğle yemeği ve bir ziyafet vermek zorundaydı. Öğle yemeği için *loncanın başkanına* yediyüz elli gramlık bir mum ve yumurtalı pasta sunacaktı; başkanın karısına, her tabakta dört parça, Paris esnaf kâhyasına 1 sürahi şarap ve 4 pasta verecekti; ayrıca Paris *yol bakıcısına*, Meclisin kilisesindeki rahibe, Meclis kapıcısına da armağanlar sunulurdu. Ortaçağın bu saf ve geleneksel yaşamı kadar hiç bir şey ilginç değildir. (Bkz: Chéruel, *Dictionnaire des mœurs et institutions de la France.*)

üstünde, bugünkü ihtiyar heyetlerinin, ticaret mahkemelerininkine benzer bir yargılama yetkisi uygulamak.

Kutucuların ve şapkacıların bir, çömlekçilerin, urgancıların, altın darp edenlerin vb. iki, sepicilerin ve kuyumcuların üç, baskıcıların ve yağ kandili yapanların dört, nalbantların altı, fırıncıların ve perakende yemişçilerin sekiz, hatta kimi zaman oniki yeminlisi vardı. Ama, "yeminli kurul", genellikle iki ya da dört üyeden meydana gelmekteydi.

Ortaçağda, genellikle, yeminli kurul ya da zanaat muhafızları bütün lonca üyeleri tarafından *seçilmekteydi*. Daha sonra, 16. yüzyıldan itibaren, ayrıcalıklar ilkel eşitliği yıkmaya başladığı zaman, yeminlilik görevi *eskiler* tarafından kullanılır, ya da en fazla pey sürene kral tarafından satılır olmuştur. Daha 14. yüzyıldan itibaren Paris ihtiyar heyetinin dört üyesi kendi haleflerini kendileri göstermekteydiler.

Bazı zanaatlarda, yeminli kurul üyeleri arasında kalfalar da vardı. Dört yeminlisi bulunan Paris baskıcılarında ustalar iki kalfa, kalfalar da iki usta seçiyorlardı. Douai'de, kırkıcıların, ustalardan iki, kalfalardan iki olmak üzere dört yeminlisi vardı; bunlar haleflerini kendileri gösteriyorlardı. Bu görevlere kadınların getirildiği zanaatlar da görülmekteydi (ipek dokuma, *başlık* dokuma işçileri); bunlara "zanaat hanımları" ya da "erdemli kadınlar" deniyordu.

Muhafızlar, genellikle, her yıl yenilenirdi, bununla birlikte, Paris kuyumcularında bunların görevleri üç yıl sürüyordu.

Yeminli olarak seçilen kimse bu görevi reddedemezdi, yoksa para cezası ödemek zorundaydı; kendi işinden zaman ayırarak ve özel çıkarlarını bir kenara iterek görevi yerine getirmesi gerekmekteydi.

Bu görevin karşılığı olarak, artık gözetim nöbetin-

den kurtuluyor, ve kendisine para cezalarından ayrılan paydan bir tazminat ödeniyordu; böylece bu cezaların verilmesinde onun da bir çıkarı oluyordu.

Kralın ve belediyelerin kimi zaman çok pahalıya satışa çıkardıkları kârlı bir işti bu; daha başka yararlar sağladığı için de çok kişinin koparmak için uğraştığı bir görevdi: muhafız, belirsiz zamanlarda birdenbire yapılan teftiş *ziyaretlerinden* ve mallara elkonulmasından da kurtulmaktaydı; zanaatçı da doğrudan doğruya satıcı da olsa, hiç ceza görmeksizin piyasaya kötü mal çıkarabilirdi; topluluğun fonlarının yönetimi de ona bırakılıyordu; böylece, sonuçta, onun elinde biraz bir şey kalması da sağlanmış oluyordu. Nihayet, armağanlar, ziyafetler, kusurlu ustalardan alınan paralar da bu onursal ve çıkarsız görev için birtakım küçük çıkarlar meydana getiriyordu.

16. yüzyılda, ustalar arasında bile, bazı aristokratça ayrımlar meydana gelmeye başlamıştır. Gençler, modernler, eskiler ortaya çıktı. *Eskiler*, görevleri, onursal mevkileri ve çıkarları kendi tekelleri altında tutan küçük bir klan meydana getirmişlerdi.

Loncaların hiyerarşisi böyleydi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ ZAMAN ZANAATÇILARININ YAŞAMI

ÖRNEK-İŞ sınavının ve işe yeni başlamanın güçlükleri yenilmiştir; yeni usta, dükkânını açmıştır; bir loncaya girmiştir. Onu bekleyen yaşama bir gözatalım.

Bu yaşamı, ortaçağdan Devrime kadar yüzyıllar boyunca izlemek fazla zaman alacaktır. Öte yandan, eski zamanlardaki yaşamın gelişimi yavaş, görenekleri çok derindi: yüzyıldan yüzyıla olaylar birbirine benziyordu. Bu bakımdan, biz, burada, 17. ve 18. yüzyıllardaki eyalet zanaatçılarına bakmakla yetineceğiz: eski zanaatçının yaşamına, daha iyisini yapamadığımız için, "şöyle bir" bakış olacak bu.

Ancak, zanaatçının yaşamının iki görünümü var:

kendi evindeki, dükkânındaki yaşam ve başka zanaatçılarla birlikte olan, *tarikatta* geçen yaşamı. Zanaatçıların bu kolektif yaşamını, ortaçağdan eski rejimin bitimine kadar olan süre içinde izleyeceğiz.*

I. ORTAÇAĞIN SONUNDA BİR TİCARET KENTİNİN KROKİSİ

Ortaçağın bitimindeki bir ticaret kentinin, yüzyılların ve eski metinlerin tozu arasından, ilginç bir görünümü vardır.

SOKAKLAR

Sokaklar dar, dolambaçlı ve karanlıktı. Köylünün gıcırdayan arabası güçlükle dolaşırdı bu sokaklarda. Pek ender olarak kaldırım döşenmiş, çoğunca çamurlu, tekerlek izleriyle yol yol olmuş, çukurlarla hâreli —gerçek bataklıklar— pis su birikintileri içinde, orada burada saçaklarla, mengenelerle karşılaşılan, ortada gezinen tavuklar, öküzler, domuz yavrularıyla dolu,** kimi zaman dükkânlara duvar, gelip geçenlere geçit hizmetini gören çekilmiş zincirler, sınırlar görülen sokaklar...

İki yanda, düzensiz bir biçimde, bugün Flandre'da hâlâ raslandığı gibi, birbirine sımsıkı omuz vermiş evler

* Böylece üç inceleme ve üç dönem sözkonusu oluyor. 1° kent ve zanaatlar (ortaçağ); 2° kendi dükkânında zanaatçı (17. ve 18. yüzyıl); zanaatçıların kolektif yaşamı, tarikatlar (ortaçağdan Devrime kadar). Zanaatçı sözcüğünden üreticiyi anlamak gerekir, ama üreticiyi tacirden her zaman ayırdetmek olanaksızdır, hele bir kentteki *meslekler* sözkonusu olduğu zaman, bu iyice böyledir. Burda zaman zaman tacirden sözedilmesi bundandır.

** Bu domuz yavrularından birinin, Paris'te atının ayakları arasına atılarak, Koca Louis VI'nın bir oğlunun ölümüne neden olduğunu biliyoruz. Bu tarihten sonra Paris'te domuz yetiştirmek yasaklanmıştı: bu yasak hiç yürümediği için, 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar birçok kez bunun yenilenmesi gerekti; öte yandan, Saint-Antoine rahiplerinin domuz besleme ve bunları sokaklarda dolaşmaya bırakma ayrıcalıkları bütün ortaçağ boyunca sürmüştür.

yükseliyordu; bunların, cam yerine yağlı kâğıt gerilmiş (cam o sıralarda pahalı ve lüks bir nesneydi) iki ya da üç penceresi vardı; çok basık yer katlarının üstünde birinci katlar meyilli bir biçimde duruyordu. Bina iki katlıysa, bu kez ikinci kat birincinin üstünde aynı biçimde yükseliyordu; daracık sokağın iki yanındaki evler yukardan öyle bir bitişme tehlikesi taşıyordu ki, devrilmiş bir huni görünümü meydana geliyordu; öyle bir huni ki, içinde hava değişemiyor, güneş ışınları oraya giremiyor, ayın ve yıldızların "loş ışıkları" gecenin sinsi derinliklerine sızamıyordu.

Zanaatçının monoton yaşamı, geçen bulutun melankolisinden de mavi bir gök parçasının umudundan da payını almaksızın burada geçiyordu işte.

TABELÂLAR

Hüzün vericiydi bunlar, ama çarpıcıydılar da. Camekân yoktu, bunun yerine parmaklıklı ya da çifte kanatla kapalı ön kısım boşlukları vardı; tahta kanatlar yandan değil yukardan (böylece kanat aynı zamanda saçak oluyordu) ve aşağıdan (böylece kanat açıldığında sergi haline geliyordu) açılmaktaydı. Saçaklar insan boyu bir yüksekliğe kadar iniyor, sergiler sokağın ortasına kadar ileri çıkıyordu. Böylece daralmış ve tıkanmış olan yol, gelip geçenleri durmaya, bakmaya, seçmeye, satın almaya zorlamaktaydı: yolun tıkanmışlığı bir çeşit reklâm aracıydı!

Hemen hemen hiç kimse okuma-yazma bilmediğinden, henüz yazılı reklâmlara ya da afişlere raslanmıyordu. Yine de göze hitap eden "alâmetler" vardı: kumaşçılar için bir kumaş parçası, "kunduracılar" için bir ayakkabı, büyük şapkalar, saç levhalar üstünde biçili elbiseler, arkalarındaki mızrağa dayanmış eksiksiz zırhlar,

hayalî hayvanlar vb.. Dalgalanan, rüzgârda sallanan, gelip geçenlerin başları üstünde gıcırdayan ve onlar için havada bir gözdağı gibi sallanan "alâmetler"... Bunlar bulundukları sokağa adlarını veriyorlardı: Demir Tencere Sokağı, Zırhlı Adam Sokağı, Anahtar Sokağı, Mahmuz Sokağı, Nalın Sokağı, Boynuzlu At Sokağı gibi. Bugün, berberlerin, kunduracıların, şapkacıların, tütün satan büfelerin kapılarında gördüğümüz simgeler burdan kalmadır.

PARİS'TE SOKAK SATICILARI

Bu alâmetler, satıcıların, mallarının satışını sağlamak için sabahın ilk saatlerinden itibaren çığırtkan tutmalarına engel değildi: varlıklı ve önemli bir loncaya bağlı *yeminli çığırtkanlar* en iyi reklâm olanağını meydana getirmekteydiler. Bunlar sokak sokak, kavşak kavşak dolaşıyor, ve şu malın, şurda şu fiyata satıldığını ilân ediyorlardı. Kaybolmuş şeyler (çocuklar, katırlar, atlar ve başka şeyler) için bağırarak haber yaymak da onların görevleriydi! 13. yüzyılın sonunda, *Biçki Kitabı, kör çığırtkanlardan* sözeder! Yeminli çığırtkanlar ölüm ilânları da yapmaktaydılar: bunlar, ellerinde tuttukları gezgin şarap satıcılığı tekeline, 1415'te, bir de cenaze törenleri tekelini eklediler. Reklâm giderlerini gırtlak meydana getiriyordu böylece.

Sabahları, özellikle Paris'te, sokakları bir çığırtkanlar, ayak satıcıları ve değişik ve tuhaf seslerle çığrışan gezgin tüccar sürüsü dolduruyordu. *Şarap çığırtkanları,* sokak köşelerine yerleşiyorlar, ellerinde güğüm ve maşrapa, bir yandan meraklılara şarap verirken bir yandan da şöyle bağırıyorlardı: "32, 16, 12, 8, 6 derecelik iyi şarap!" Eskiciler, *perakendeciler,* omuzlarında heybe ya da küfe, kendi nakaratlarını tutturuyorlardı: "Ceket var,

palto var!"; "Eski kılıçlar var!"; "Eski çanak çömlek!"; "Paltolar, ceketler onarırım!" Başka çığırtkanlarda kısa ve yakınan bir hava olurdu: *"Geçim derdi! Geçim derdi!"* Oduncunun sesi ise şöyle yankılanırdı: *"Odunuma geliniz odunuma! Bedava vallahi bedava!"*

Sokakları dolduran, oraları gürültüye patırtıya boğan bu gezgin ve bağırgan insan alayında çoğunca küçük ya da büyük zanaatlar temsil edilmekteydi: günümüzdeki gezgin manavların eski ataları olan perakendecilerden, eskicilerden, *sarmısaklı sos* satan aşçılardan, hamamların açıldığını ilân eden *hamam çığırtkanlarına* (*hamamlar sımsıcak, inanmazsan gel de bak!*); Quartier Latin'deki öğrencilere şölenler çeken kâğıt helvacılara, çığlıkları bugün de eski zamanlardaki gibi yükselen balıkçı kadınlara (*Taptaze balık!.. Balık taze!.. Balık!*) kadar hep böyleydi. Değişik ezgilerle bağıran başkaları da vardı: *Değirmen var değirmen! — Lâmbalar için süslü hunilerim var!* (pamuklu fitiller o sırada bir lükstü). — *Denizaşırı yerlerden gelmiş sabun var, sabun! — Tahta Çemberler! — Samana gel samana! — Şapkalar, şapkalar! — Pamuklu kandiller, kandiller!...*

Paris'in çığlıkları, emeğin, alışverişin ve yüzyılların silemediği sefaletin çığlığı, güçlü ve gerçek bir sanatçının sahnede yükselttiği çarpıcı ve ortaçağın derinliklerinden yükselen belirsiz hüzünlerle yüklüymüş gibi görünen sesini andıran, küçüklerin o kederli çığlıkları.

SABAHTAN AKŞAMA

Sabahları, tan atarken, esnaf, dükkânlarını açar ve tezgâhlarını hazırlardı. Kent yavaş yavaş uykudan ve sessizlikten sıyrılırdı. Karanlıkta, gün doğar doğmaz bugün büyük kentlerde dolaşmaya başlayanların ataları olan paçavracıların geçtiği görülürdü. Son gece devriyesi

de nöbetini tamamladıktan sonra kent çalışmaya koyulurdu. Binlerce gürültü, çan seslerine, gezgin satıcıların çığlıklarına karışarak çınlardı havada. Bakırcılar sokağındaki sesler, nalbantlar sokağındaki örs sesleri, demirciler sokağındaki demir çubuk gürültüleri nasıldı acaba? Genellikle dışarda çalışılıyordu: sokak, atelyenin bir ek bölümü gibiydi.

Âdetti, aynı kolda çalışan zanaatçılar hep aynı semtte, aynı alanda, aynı rıhtımda açarlardı dükkânlarını. Bunun anısı bugüne dek kalmıştır: hâlâ *Kasaplar* sokağı, *Saraç* sokağı, *Bıçakçılar* sokağı, *Kuyumcular* rıhtımı diyoruz. Limoge'daki kasaplar, yüzyıllardan gelen bir geleneğin sonucu olarak, bugün de aynı yerde toplanmışlardır. *Pont-au-Change* (sarraflar köprüsü), Paris sarraflarının ancak Grand-Pont üstünde yerleşebildiklerini anımsatıyor. Rouen'de, Cornoiserie sokağı, kuyumcuların tekelindeydi; tıpkı daha sonra Paris'te Palais-Royal'in hemen hemen kuyumcuların tekelinde olacağı gibi. Reims'de, Kunduracılar sokağındaki bir evin sahibi, komşuları gibi evinin önünde ek bir dükkân yaptırtmıştı; ama burada yağ ve içyağı satıyordu; oysa buradaki bütün öbür dükkânlarda yalnızca kundura satılmaktaydı; bu dükkân sahibine karşı dava açıldı; dava onun aleyhine sonuçlandı; bu da Kunduracılar sokağında içyağı satmanın ne demek olduğunu göstermiş oldu ona.

Bununla birlikte, ortaçağda her zanaat kolunun aynı semtte yerleştiğini sanmamalı. Birçok sokakta günümüzdeki gibi çeşitli mesleklerin bir karışımıyla karşılaşılıyordu. Dükkânlar, kiliselerin dolaylarında toplaşmak eğilimindeydi. Eski zamanlardaki büyükannelerimiz çok dindar kimseler oldukları için, "hınzır yapılı" tacir de onlara kiliselerin çıkışında kanca atmayı düşünüyordu.

Gotik katedrallerin gölgeleri henüz loş olan bu dük-

kânların içlerine sızardı. Bu yarı-aydınlık, dükkân sahibini rahatsız etmiyordu, ama saf müşteri her zaman o kadar memnun olacak durumda değildi.

Güneş ufukta kaybolduğu zaman, karartma çam çalıyor ve nöbetçi devriye kolu, herkesin evine çekilmesini ve pencerelerden dışarı ışık sızmamasını sağlamak için yürüyüşe geçiyordu. O zaman kent, şafakta gezgin satıcıların ilk çığrışlarıyla uyanmak üzere gecenin sessizliğine giriyordu.

II. DÜKKÂNINDA ZANAATÇI

Olayların görünümlerinin hiç değişmediği yüzyılları geçelim, ve Babeau'yu izleyerek,* 17. ve 18. yüzyıllardaki bir eyalet zanaatçısının evine girelim.

EVLER

Taşrada, zanaat ustasının hemen her zaman evi vardır; bir cephesi sokak üstünde bir barınağı, bir tabelâsı ve adı vardır: "evinde"dir. Kendi evinde olmak, zanaatçının hayali budur; halivakti yerinde bir burjuva gibi "evinin efendisi" olmak istemektedir, çünkü bu durum kendisine "burjuvazinin hakları"nı sağlayacaktır. Ev sahibi olamazsa, uzun vadeli bir kira sözleşmesi yaparak çevrede mülkiyet sahibi izlenimi uyandırır. 15. ve 16. yüzyılda, bir, iki, üç ömür boyu süren uzun vadeli kira sözleşmeleri ender değildi. Ev, aileye kiralanıyordu: kiracıya, karısına, çocuklarına, hatta torunlarına.

16. yüzyılda bile —o zamana dek sokağa dikey olarak inşa edilen— "cephe, zanaatçının çalışmalarını ve alışkanlıklarını açıklamaktadır". Yer katının geniş boşluğu, dükkân ya da atelyedir. Birinci katın iki penceresi,

* *Les Artisans et les Domestiques d'autrefois.*

ustanın ve evin hanımının yatak odasıdır; komşu küçük pencere çocukların yattığı küçük odaya aittir. Genellikle süslenmiş olan çatıda, sivrilen cephenin altında, çoğunca yük kaldırmaya yarayan bir makaranın bağlandığı, ambara açılan bir çatı penceresi vardır.

Cephe dardır. Herbiri sokaktan payını almak istediğinden, ev, gelişebilmek için derinliğine yayılmak zorunda kalmıştır. Hatta, bazı kentlerde, denebilir ki, "birbirine yapışmış ve kıçlarını limanın rıhtımına dayamış ahşap gemiler" yapılmıştır. Avlunun bir köşesinde, bir saçağın altında bir merdiven, dipte eklentiler; nihayet, derinlere açılan, kimi zaman da gizemli bir izlenim uyandıran bir mahzen, evi tamamlıyor.

Zanaatçı, yaşamını hemen hemen içerde olduğu kadar da dışarda geçirir. Yazları, Güney kentlerinde, sokağa yayılmak şöyle dursun, orda yerleşilir, gelip geçenlerin gözleri önünde, kalabalığın yaratabileceği bazı kazaların tehdidi altında, açık havada yemek yenir.

ATELYE

Ama, zanaatçıyı "yaptığı işle tanıyoruz". Evleri yoklamakla gecikmiyor, atelyelere süzülüyoruz. Bunun için besin ve giyim işiyle uğraşan zanaatçıların dükkânlarına gitmek yetiyor.

18. yüzyılda *fırıncı* sayısı eskisine göre daha fazlaydı: çünkü birçok kimse ekmeğini kendi yapıp pişirmiyordu artık. Eski zaman kadınları şöyle diyorlardı: "Taze sebze ve taze ekmek kıtlık getirir". 1705'te, Troyes'de 70 fırıncı vardı; oysa, 1533'te, daha fazla bir nüfus sözkonusu olduğu halde, bu sayı 41'den ibaretti.

Fırıncı dükkânı, sokağa bakan basık bir odadır. Dipte fırının kara boşluğu açılır; gözönünde, üstüne ekmekler sıralanmış bir "tahta canavar"; pencerenin yanında

müşteriye ekmek verilirken kullanılan bir terazi: kenarda fırıncı kadının veresiye verdiği ekmekleri işaret ettiği "çetele" (o günlerde veresiye vermek âdetti); şurda burda, duvarların yanında, meşe tekneler, sepetler, oklavalar, kalburlar, tahta kürekler. Fırıncı kendi ununu çoğunca bir eleme aygıtında kendisi elemektedir.

Pastacı dükkânları da hemen hemen o kadar çok sayıda ve daha fazla çekiciydi. Bütün boğaz ve damak zanaatları gibi, pastacılar, Gargantua çağında büyük bir dalga yaratmışlardı. O sıralarda Venedik elçisi Lippomano'da şaşkınlık uyandırmışlardı. "Pişmiş ya da çiğ olsun, diyordu, azığınızın şıpın işi hazırlanmasını mı istiyorsunuz? Kebapçılar ve pastacılar, size, bir saatten daha kısa bir süre içinde, on beş kişilik, yirmi kişilik, yüz kişilik bir akşam yemeği, bir gece yemeği kotarıverirler; kebapçı et verir size; pastacı, hamur işleri, turtalar, yemekten önce ve yemek sonunda yenen tatlılar hazırlar; aşçı da jöleler, soslar, yahniler yapar."

Pastacı dükkânının dip tarafında fırının açık ağzı; önde, arkalarında akşamları Paris'ten bir acayiplikler dehlizini gizleyen saydam yağlı kâğıtlar; içerde, aletler, pastacı aynı zamanda aşçılık da yapıyorsa, mutfak gereçleri. Bu gereçler genellikle zengindir: balık tavaları, pasta tencereleri, hepsi de pırıl pırıl kalaylı bakır kazanlar, kalıplar, gümüş kaplı oklavalar. Pencerenin yanında pastalar sergilenmiştir. Pastacı kadın, terazisinin başında azametle kurulmuştur.

Kebapçı dükkânında, büyük ve parlak bir ateşin önünde birçok şiş usul usul dönerken, kebabın yağının, damla damla, bir tasa aktığı görülür. Etler ve kümes hayvanları, nar gibi kızarmış görünümleriyle iştahlarını kabarttıkları müşterilerin gözleri önüne koyulmuştur. Anatole France'ın güzelim romanında *Reine Pédauque Kebapçısı*'na gitmek bir ağız tadı zevkidir.

İşte, Troyes'deki *Tête rouge Hanı*:

"Tabelâsı en işlek caddeye birkaç adım ötedeki dar bir sokağın girişinde sarkar. Avluya açılan mutfak, kuşkusuz, yemek salonu olarak kullanılmaktadır. Odalar yer katında ve birinci kattadır. Bunların herbirinde en az iki yatak vardır. Yün ve tüy doldurulmuş şiltelerle donanmış bu yataklar yeşil ya da sarı perdelerle çevrelenmiştir. Duvarlar Bergame denen aynı cins kaneviçe işleriyle kaplıdır. Bunların barındırabileceği böcekleri, kelebekleri düşünmek kişiye ürperti verir! Ondört yataklı olan bu hanın, yirmibeş araba yükü kuru ot bulunan bir ambarı ve oniki ölçek ve üç fıçı şarap bulunan bir mahzeni vardır. Şarabın ölçeği 25 franktır."

Tarife polis tarafından düzenlenir. 1702'de, Troyes'de, atlı bir adamın yatak ücreti 45 metelik; akşam yemeği 25 metelik; tabldot 20 meteliktir.

Yolcular otellere sık sık giderler; kentin insanları ise içkievlerine, *koltuk meyhanelerine,* kahvelere, limonatacıya gider. Limonatacının satış yeri ilkeldir: iki kova su, iki kap limon, biraz şeker. İçkievi, tütün ithal edilmeye başladıktan sonra (16. yüzyıl) çoğunca dumanlıdır. Kahveler ise geniş pencereleriyle, daha içaçıcı.

Temizlik konusunda, her yerde olduğu gibi, polisin titiz gözetimi altında bulunan Troyes *kasaphaneleri* iki ucu açık, yarı-karanlık ve sinekleri uzaklaştırıcı bir hava akıntısının hüküm sürdüğü geniş ve derin bir hangara yerleşmişti.

Et kıyılan her kütüğün arkasında, taze, güleç ve zengin kadın kasap —o günlerde kasaplar refah içindeydi çünkü— gururlu bir tavırla küpelerini, bileziklerini, kolyelerini ve yüzüklerini gösterirdi.

Perakendeciler, arabalarıyla ya da elarabalarıyla,*

* Elarabasını Pascal'ın bulduğu söylenir. Şaka yollu bir yakıştırma-

gezgin bir dükkân gibi, kapı kapı dolaşırlar, çeşitli biçimlerde bağırarak sebze, meyve ya da balık satarlardı.

Sözü, şimdi de giyim eşyasıyla uğraşan zanaatçılara getirelim. Bunların hemen hemen hepsi de oturarak çalışırlardı. *Dokuma* tezgâhının gürültüsü, bir mahzenden, yer katındaki ya da birinci kattaki bir odadan gelir. Usta, kendisine kenevir sağlayan köylülerin hesapları için tek başına, çoğunca da çıraklarıyla birlikte kırda çalışır. Dokuduğu kumaşı kendi eliyle müşteriye satması oldukça enderdir; tacirlere satış yapar.

Kimi zaman *tüccar kumaşçıdır*; *kumaş tüccarı*na da satış yapar, tezgâhlarından çıkmış kumaşları tüketiciye satmak için dükkânında da sergiler: beyaz ve gri örtüler, çuhalar, kabartma nakışlı kumaşlar, çeşitli renkte şayaklar. Ayrı loncalar halinde örgütlenmiş boyacılar, baskıcılar, perdahçılar da kumaşçının yardımcılarıdır.

Takkeci, dükkânında çalışır ve orda satış yapar. Özellikle çorap ve başlık yapıp satmaktadır. 18. yüzyıl çok çeşitli başlıkların kullanıldığı bir çağdır: kadife, sırmalı ipek, beyaz ve yollu ipek, tafta başlıklar, erkekler, kadınlar, delikanlılar ve genç kızlar için yapılmaktadır; zincir dikişli gece takkeleri, Alman başlıkları, Türk takkeleri, yargıçlar için, din adamları için dörtköşe başlıklar, vb..

Bununla birlikte, şapkalar daha çok satılmaktaydı. *Şapkacı,* sattığı şapkaları genellikle kendi yapardı. "İşte, Troyes'de, Seine'in küçük bir kolu üstüne kurulmuş bir köprüye yerleşmiş bir şapkacı. Atelyesi, içinde bir kazan, fıçılar, bir havan, yüzelli kadar "şapka yapmada kullanılan tahta kalıp", merdaneler bulunan bir odada ve ırmağın üstünde kurulmuştur. Fötr şapkalara ve daha

dır bu. Pascal mekanik teoriyi elarabasıyla açıklamıştır sadece. Elarabası çok eski bir buluştur: ortaçağın eski elyazması kitaplarında bile ondan sözedilir. O sıralarda tekerlek genellikle kofranın ortasına yerleştirilir, kimi zaman da iki tekerlek kullanılırdı.

sonra boyadığı tokaçlanmış yüne burda biçim verir. Elinde fazla bir şey de yoktur aslında; çünkü öldüğü zaman, 1693'te, sahip olduğu değerlerin yalnızca onüç tane ve yirmi liralık olduğu takdir edilmiştir."

Troyes'de *kunduracılık* yapan Arnould Desalle'in dükkânında 1685'te, oldukça büyük miktarda deri, çifti onbeş liradan altı çift bot, çifti 55 metelikten onbir çift ayakkabı, birkaç çift terlik ve kadın pabucu, nihayet kalıplar ve biçimler görülebiliyordu.

1629'da *ayakkabı tamirci ustası* Jérémie Nicqueuse, mutfağında çalışmaktadır; dükkânının üstünü beyaz ağaçtan dört tahta kapamaktadır; bununla birlikte, yoksul değildir ayakkabı tamircisi, kunduracı gibi, sokakların köşesinde, bir *dükkâncık*ta, müşterinin gözü önünde, açık havada çalışır. Ayakkabı tamircisinin ahmaklığı kadar neşesi de dillere destandır. Lafontaine'in eskicisi gibi, kimi zaman sabahtan akşama dek müşteriyle sohbet eder, şakalaşır, şarkı söyler. Neşesi bulaşıcıdır. Stockholm'e yerleşmiş bir Fransız kunduracısının durmadan şarkı söylediği görülmüş; önce adamı alaya almışlar; ama sonra öbür zanaatçılar da aynı meraka kapılınca bütün kent şarkı söyleyerek çalışmaya başlamış.

Terzi de kuşkucu müşterinin gözü önünde çalışır. Pencerenin yanında, masasının üstünde çömelmiş bir biçimde, kendisine emanet edilmiş kumaşı biçer ve diker; çünkü kendisi hiç bir hammadde sağlamamakta, kazancı da yalnızca el emeğinin karşılığı olmaktadır. Az kazanır. Özellikle kırlarda, zaman zaman evlere gider. Bununla birlikte, 18. yüzyılda, bazı terziler, aynı zamanda, kumaş tüccarı, hatta hazır elbise satıcısıydılar da. Saint-Denis'deki bir terzi dükkânında şunlar vardır: çeşitli beden ve renkte oniki elbise, daha ince nitelikte başka birçok kumaş, koyun ve alageyik derisinden külotlar, çocuklar için küçük elbiseler, entariler, "kadınlar

için" etek ve elbiseler. Daha o sıralarda "bir konfeksiyon mağazası" demektir bu.

Figaro! Mavi boyalı dükkânında, işte Figaro, elinde tarak, elinin altında usturalar, çevresinde günün modasına uygun perukalar hazırlayan çıraklar. Peruka iyice moda, Figaro ise gevezelik ediyor.

Burda duralım: Atelyeleri dolaşmanın sonu gelmez. Görmüş olduğumuz kadarı eski zamanların *küçük sanayii*nin, küçük *zanaatlarının* maddî örgütlenişi konusunda açık-seçik bir ufuk açmaya yetiyor bize.

KAZANÇ

Zanaatçılar ne kazanıyorlardı? Bunu bilmek güç bir şey. Kuşkusuz, tacirler kadar servet yapıyor değildiler, ama iflâs edenlerin sayısı da zenginleşenlerinki gibi enderdi. "Kimi zaman az, kimi zaman çok" kazanıyorlardı, yaşamları da, ne sefalet, ne de zenginlik çizgileri taşıyan soluk günlerle çiziliyordu. "Çoğu, sessiz, yakınmasız, gösterişsiz, ama güvenli bir biçimde, günü gününe çalışıyordu."

İstisnaları da vardı bunun: kimisi sefalete düşüyor, başkaları servete doğru yükseliyordu.

İş, bunalımlara uğruyor, bazı sanayiler doğuyor, bazıları da ölüyor; bu arada bundan yararlanan zanaatçılar olduğu gibi, zarar görenleri, zayıf düşenleri de oluyordu. İşsizliğe ve kesatlığa bir de hastalık gelip eklenirse ne yapmalı? "İşte, 1614'te, dokumacılıkla uğraşan genç bir evli çift; çocukları küçük yaşta ölmüştü; kadının gümüş keman kutusu rehine konmuştu; çocuklardan birinin oyuncağı karşılık gösterilerek borç alınmıştı; yalnızca dokuz aylık süre içinde bu borçlarını ödeyememiş olmakla kalmadılar; ayrıca mal sahibi de duygulanarak genç çifte dokuz lira ödünç vermişti. Bir eşin son has-

talığında, bir ya da birçok mücevheri, bir gümüş tası, iki tası, giyim eşyası karşılığında rehinden para almış kimbilir daha kaç örnekten sözedilebilir bu konuda. Kendilerine çok ya da az bir para ödünç verecek bir aile büyüğü, bir dost, bir iş arkadaşı, bir komşu bulan başkaları da vardır kuşkusuz. Zanaatçı, kalfa gibi hastahanede ölmeyecektir; ama kimi zaman sefalet içinde ölmektedir; eczane, hekim, muhafaza ve cenaze giderleri ödendikten sonra dul karısına ve çocuklarına terekesinden ne kalmaktadır acaba?

Bu konuda mutlu olanlar da vardır elbet. Bir dülger, Paris Üniversitesine, kolejlerde *burslar* verilmesi için 200.000 lira bırakmıştı vasiyetnamesinde. Paris'te, şapkacı Le Prévost, 1757'de, 41.000 lira ile işe başlamış, ipek şapkayı icat etmiş ve başarı kazanmıştı; çok kısa bir süre içinde 40.000 lira gelire, lüks bir sofraya, 12.000 liralık gümüş yemek takımına, zarif yardımcılara, görkemli danteller içinde, pahalı elbiseler giyen, elmaslar takman bir kadına kavuşmuştu.

Dülgerin dükkânında, üniformalı iki uşak, gelenleri içeri alıyor, onları güzel döşenmiş bir daireden geçirerek güzel bir yatak odasına götürüyorlardı; beyefendi kıyafeti içindeki dülger, burda, onların siparişlerini kabul ediyordu. Kunduracı ise kendi zenginliği ve konağının zerafeti üstüne sorulan sorulara şöyle karşılık veriyordu: "Filozofça yaşıyorum burda."

Mercierli sirkeci, sabahları çok erken kalktığı için, elarabasıyla, 100.000 lira biriktirmişti. Bütün zanaatçılar sabahları erken uyanıyorlardı, ama hepsi de 100.000 lira biriktiremiyordu. Öldüklerinde arkalarında 1.000-1.500 lira bırakanlar zengin sayılıyorlardı. 1689'da bir ciltçi öldüğünde karısına ve işçilerine bölüştürülmek üzere 100 lira bırakmıştı.

Bununla birlikte, bazan bir yün çorabın ve duvar-

ların içinde para bulunuyordu: Troyes'de bir pastacı 1.800 lira biriktirmişti; bir kasabın 440, bir kunduracının 400 lirası vardı. 1764'te, bir inşaat müteahhidi evinde 10.304 lira bulunduruyordu, ayrıca müşterilerinden de 20.000 lira alacağı vardı.

Başkaları ev sahibi olmuşlardı. 17. yüzyılda, taşrada, bir ev 600-1.200 liraya mal olmaktaydı. Bu bedel Louis XV zamanında 800-1.800, Louis XVI zamanında 2.000-3.500 lirayı buluyordu. Marsilya'da yalnızca bir kat alınabiliyordu. Paris'te daha da pahalıydı bu: döşemeci Poquelin (Molière'in babası) kendi katını edinmek için 8.500 lira ödemişti. Zanaatçılar, kimi zaman, zengin bir köylü kızıyla evlendikleri zaman tarlalara ya da bağlara sahip oluyorlardı: şarabı sevdikleri için bağı da seviyorlardı.

AİLE ODASI

Aile odası, zanaatçının rahatlık derecesini yansıtmaktadır. 17. yüzyılda da ortaçağdaki gibi, ne özel yemek odası, ne de salon vardı; ayrı bir yatak odası da mevcut değildi. Bugün hâlâ kırlarda yapıldığı gibi, oturulan, yemek yenen, konuk kabul edilen odada yatılıyordu. Bu oda uzunlamasına bir odaydı; ışık içeri yağlı kâğıt kaplanmış yeşilimsi pencerelerden, bazan da büyük camlardan girmekteydi. Seyrek olarak perdeye raslanıyordu. Dipte bir yatak; duvarlara dayanmış bir büfe, bir dolap ya da elbise sandığı; çamaşırlar, kâğıtlar ve cicili bicili süs eşyası; bakır, kalay ya da gümüş sofra takımları, arkalıksız iskemleler, "gevezelik" sandalyeleri, ilkel bir koltuk; basma biçimler, yağlıboya tablolar, dinsel portreler; ortada bir masa; nihayet, büyük bir ocak, şişler, şişçevirme aygıtı, yüksek ızgaralar, çini fincanlar, vazolar, çömlekler, kandiller ve lâmbalar. Aile odasının genel görünümü böyleydi.

Zanaatçıların ulusal yemeği yahniydi. Genellikle, et suyuyla, sığır haşlamasıyla, sebze, ekmek ve şarapla besleniyorlardı.

18. yüzyılın sonunda Paris halkının beslenmesi şöyleydi: öğleyin haşlama et ve çorba; akşam, maydanozlu sığır söğüşü ya da sığır yahnisi; pazar günleri, koyun budu; hiç balık yenmezdi; hazırlanması pahalıya çıktığı için sebze yiyenlere de az raslanırdı. Bununla birlikte, çağdaş bir tanığın belirttiğine göre, Paris, "evlerinde bu kadar kötü yemekler yapmayan taşralılara imrenmekteydi".

Aynı dönemlerde, Lyon'da, dört kişilik bir zanaatçı ailesi günde 4 kilo ekmek (2 metelik), 1 kilo kadar et (7 metelik), yarım kiloluk 3 şişe şarap (6 metelik) tüketmekteydi. Ayrıca bakkala ve sebzeciye yılda 60 lira giderdi. Böyle bir aile için yıllık yiyecek gideri toplam olarak 800 lirayı buluyordu

Bayram yemekleri, özellikle düğün ve lonca şölenlerindeki yemekler çok zengin olurdu. 1614'te bir tüccar terzi, oğlunun doğum gününü kutlamıştı; bunun için iki eskiciyi, iki boyacıyı ve iki kadın terzisini davet etmişti. Bir süt domuzu, bir ördek, bir horoz, iki ada tavşanı yavrusu, bir oğlağın iki kol tarafı ve bir kaz çevrilmişti. Akciğer ve karaciğerler ayrıca yahni olarak hazırlanmış, daha makbul bir yemek yapılmıştı. Böylesi ziyafetler dışında, kümes hayvanlarının geleneksel sığır etinin yerini tuttuğu yemekler için Saint-Martin, Krallar, Karnaval sonu, Saint-Jean gibi sayılı günler birer fırsat oluyordu.

GİYİM

Rönesans zamanında zanaatçı, kadifenin ve ipeğin parıltısı içinde gözalıcı elbiseler giyerdi. 17. yüzyıldaki

elbiseleri ise daha gösterişsiz ve koyu renklerdedir. Paltosunda bir kürk yaka ya da birkaç şerit varsa vardır, o kadar. Daha sonra gelen yüzyıllarda daha bir özen ve daha büyük değişiklikler görülecektir: işte mor külotu, misk keçisi yününden yapılmış paltosuyla takkeci; işte gümüş düğmelerle bezeli zeytunî elbisesi ve yaldızlı kumaştan ceketiyle bir Saint-Denis sirkecisi; mavi redingotuyla bir Paris şapkacısı; tarazlı külotu, sütlü kahve renginde çoraplarıyla Troyes'li bir basımevi ustası. Güneyde, gösterişli olmak için, ipek elbise giyiliyor, tüylü şapka takılıyordu; ve söylendiğine göre, Montpellier'deki zanaatçılar, pazar ve bayram günlerini daha güzel kutlamak için, bir hafta perhiz yapmaktaydılar.

En "şanlı"ları ise, belki de, Paris zanaatçılarıydı: Devrimden hemen önce, kundura tamircileri, yargıçlar gibi giyiniyorlardı; kunduracılar da peruk takıyorlardı, tunç renkli ayakkabılar, çok ince siyah elbiseler giyiyorlar, pahalı danteller takınıyorlardı. 50.000 ekü serveti olan ve Matmazel Phlipon (ilerde Mademe Roland olacak) ile evlenmek isteyen bir kasap, pazar günleri gezintiye çıkarken güzel bir siyah elbise ve ince dantel-ler içinde görünüyordu. Ama bütün bunlar istisna durumlardı. Gerçekte zanaatçılar daha az çarpıcı giyimler içindeydiler.

ALIŞKANLIKLAR

Fransız zanaatçısı öyle büyük hırslar içinde değildi; azla yetinmekteydi; İngilizlerin girişimciliği ve inatçılığı yoktu onda. Kimi zaman, az çalışıyor olmakla suçlanmıştır: eski rejimin son yıllarında Fransa'yı gezmiş bir İngilizin dediği gibi "gösterişsiz" bir biçimde çalışmasındandır bu. Kuşkusuz belli bir yavaş tempo içinde çalışıyordu Fransız zanaatçısı, ama iyi çalışıyordu; us-

talık beratıyla kazandığı meslekî maharetiyle övünmekteydi.

"İyi ve dürüsttürler, diyor Fransız zanaatçılarından sözeden bir yabancı, kendilerine gösterilen dürüst tavırlara karşı da çok duyarlıdırlar. Yol sorduğunuz bir zanaatçı onu size tarif etmek için dükkânından çıkar, bu zahmetinin karşılığı olarak teşekkür ederken, mösyö demeniz yeterli bir ödüldür onun için."

İngiliz zanaatçısına göre daha kibar olan Fransız zanaatçısı ondan daha da tokgözlüdür. Sarhoşluk çok az raslanan bir durumdur. "1776'da bir İngiliz şöyle diyor: Bu kusur Fransa'da hemen hemen hiç yoktur. Halk erken yatar ve sabahları geç kalkar. Bunun bir sonucu olarak da eline çabuk, faal ve neşelidir, bütün organları canlıdır. Gene bunun sonucu olarak çok seyrek olarak hastalanır, böylece de hekimlere fazla gün doğmaz."

Tutumluluk ve göztokluğu birarada gider. Zanaatçı para biriktirir. Zanaatçının karısı da karınca gibidir. Şöyle der:

Ambarım da dolabım da
Çene çalmakla dolmadı.

Bununla birlikte zanaatçıların bazı zevkleri vardır: bayram, düğün ve vaftiz günlerinde güzel yemekler yemek; güzel yaz akşamlarında, kentin meydanındaki karaağaçların altında dans etmek; arada sırada içkievlerine gitmek; kentin içinde, kırlarda, yarların üstünde gezintiler yapmak; toplu eğlenceler, sokak şölenleri, dinsel bayramlar...

III. ZANAATÇILARIN ORTAK YAŞAMI
TARİKATLAR

Bazı köy köşelerinde, *Saint-Roche Tarikatları* adı verilen, ve Saint-Roche gününde (Saint-Roche emekçi-

lerin azizi olduğu için) kendi çiftçilik zanaatlarını önce kilisede, sonra içkievinde kutlayan köylü topluluklarına bugün de raslanmaktadır. Köylerde ve kentlerde, demirciler Saint-Eloi'yı, duvarcılar Saint-Blaise'i, çalgıcılar Sainte-Cécile'i hâlâ kutlamaktadırlar. *Ortaçağ Tarikatları*'na kadar uzanan eski bir gelenek sözkonusudur.

TARİKATLARIN KAYNAKLARI VE ÖZELLİKLERİ

Tarikatlar, ortaçağda komünler ve loncalar zamanında, kimisi onlardan önce, büyük kısmı onlardan sonra, doğmuştur. 15. yüzyıldan sonra ise çoğalmaya başlamıştır. Bunlar, 13. yüzyıldan itibaren Güneyde meslekî toplulukların basit biçimi altında görünmüş olduğu halde, kuzeyde, öyle değil gibidirler: çünkü Etienne Boileau'nun *Zdnaatlar Kitabı*'nda saptadığı 101 tüzükten bu bölgede sadece 17'sine raslanıyordu —bunlar arasında özellikle kuyumcuların, kumaşçıların, ipek çekicilerinin, terzilerin, aşçıların, kunduracıların ve eldivencilerin tüzükleri göze çarpıyordu— ve sözkonusu tüzüklerde bir *sandık*tan, yani tarikat sandığından sözedilmekteydi.

Tarikatlar bir kere kurulduktan sonra, Devrime kadar hiç bir özelliklerini yitirmeden sürüp gitmişlerdir. Bütün 19. yüzyılı aşmış ve zayıflamış bir biçimde 20. yüzyılın eşiğine dek gelmişlerdir.

Adlarında biraz gizem kokan ve merakı kurcalayan bu tarikatlar neydi acaba?

"Loncaların tüzükleri, diyor M. Levasseur daha önce sözünü ettiğimiz değerli yapıtında, şu ya da bu biçimde yalnız zanaatçıya ve hemşehriye hitap ediyordu. Tarikatların statüleri ise insana ve hıristiyana seslenmekteydi. Onun mutluluğunun kaygısı içindeydiler,

mahşer gününde onu bekleyen tehlikelere karşı yakarıyorlar, "onun, ana-babasının, dostlarının, velinimetlerinin ruhlarının kurtuluşu için" dualar ve ayinler düzenliyorlardı; bayramlarına düzen veriyorlardı. Tarikat, hep kusurlu bir biçimde ulaştığı bir amaç edinmişti kendine: aynı azizin koruyuculuğuna beslenen inançla ve toplu eğlencelerin yaratacağı zevkle, aynı zanaat kolunda çalışan bütün insanları tek bir ailenin üyeleri gibi biraraya getirmek."

*Kalfa tarikatları*nın da* varlığına karşın, Roma *collège*'iyle ve Cermen Ghilde'iyle birleşmiş olan tarikat, uzaktan, "sandığıyla", yani giderlerinde ve gelirlerindeki ortaklaşa nitelikle, bağlandığı azizle, kilisedeki mihrabıyla, mumu ve bayrağıyla, gösterişli törenleriyle, ayinleri ve dualarıyla, "sadaka"ları ve kilise ayinleriyle bir çeşit *patron sendikası* gibidir (kalfa örgütü de bir *işçi sendikası gibidir*). Dindar ve neşeli olan eski zaman ustalarının kiliseden hana, kutsal sofradan içki masasına geçmekten hiç bir korkuları yoktu.

AZİZ, KİLİSE, MUM VE ÖRTÜ

Azizi olmayan ne kilise, ne de tarikat vardı. Kuyumcuların "koruyucu aziz"i Saint-Eloi'ydı; dülgerler ve marangozlar Saint-Joseph'e; duvarcılar Saint-Blaise'e; kunduracılar Saint-Crépin'e, kitapçılar İncilci dört havarinin biri olan Saint-Jean'a bağlanmışlardı. Her tarikat kendi uğraş alanına en uygun gelen azizi seçiyordu. Bazı zanaatlar Sainte-Anne'ın, başka birçokları, özellikle Paris şarap satıcıları Bakire Meryem'in koruyuculuğu altına girmişlerdi.

* 1539-1542 yılları arasında Lyon'da yapılan büyük grevi destekleyen örgüt, basımevi kalfaları tarikatı olmuştur. — Grevler bölümüne bakınız.

Azizin yuvası, çoğunca tarikatların çok gösterişli bir biçimde süsleyip donattıkları kiliseydi, 1490'da Paris kuyumcularının Saint-Eloi kilisesinde altın bir kutsal tas, yaldızlı gümüş bir çanak, iki pahalı ayin kaftanı, iki güzel şamdan, bir masa, iki tunç vazo, birçok çekmece, kilise hizmeti için gerekli bütün giyim malzemesi vardı. Kuyumcular, bunlarla da kalmamış, aynı yıl içinde yeni süsleme araçları satın almışlardır. Bu kiliseler çoğunca zanaat ve meslekleri temsil eden cam levhalarla süslenmekteydi: Chartres katedralinin camları bu bakımdan ilginç bir belgedir.

Koruyucu azizin onuruna yapılan ayinler, bir çocuğun vaftizi, bir "arkadaş"ın evlenmesi ya da toprağa verilmesi gibi olaylar zanaatçıları kendi tarikatlarının kiliselerinde biraraya getiriyordu. Kilisede hazır bulunmak bir zorunluluktu; kimse makbul bir özrü olmaksızın ve törenden önce yeminli kurula haber vermeksizin bu yükümden kaçınamazdı. Unutmayalım ki tarikat, bir bakıma bir dinsel dernekti, bir çeşit *yakarış kooperatifi*ydi.

Bir tarikatın eşyası arasında şu üç nesnenin mutlaka bulunması gerekliydi: bayrak, mum ve örtü.

Bayrak, tarikatın sancağı demekti. Üstünde "aziz"-in görüntüsü, zanaat kolunun amblemi, kimi zaman da zengin süslemeler bulunurdu. Tarikat, bunu, ayin sıralarında gururla dalgalandırırdı.

Tarikat, mumuyla belki daha da çok gurur duyardı. Parayı "mum" adına, daha çok da "örtü" adına isterdi üyelerinden. Şöyle deniyordu: "fırıncıda mum, eldivencide örtü var". Mum, çocuksu bir özenişin konusu oluyordu. En büyük, en süslü, en pahalı mumu sağlamak konusunda zanaatlar yarışma içindeydi, mumun çevresine renkli kuşaklar sarılıyordu. Ayin sırasında, tarikat üyeleri onun yanında meşalelerle ve küçük mum-

larla bir kortej meydana getiriyorlardı.

"Örtü" ölü gömme törenlerinde kullanılıyordu. Ölünün çevresinde büyük bir saygı halkası meydana getiriliyordu. Bir tarikat ustası öldüğü zaman, gece başında bekleyerek geçirmeleri için belli sayıda kalfa görevlendirilmekteydi. Ayrıca böyle bir durumda bütün loncada çalışmalar durduruluyordu. Ne olursa olsun, gündüzleri hiç çalışılmıyordu, akşamları işbaşı yapmak da çok seyrek raslanan bir durumdu.*

KUTSAL EKMEK

Büyük törenler vardı: koruyucu azizin bayramı, genel ayinler, bir kralın gelişi, bir kraliçenin gelişi, bir tarikat üyesinin ölümü, vb.. Tarikat, yabanlık elbiselerini giymiş, zanaatın işaretlerini takmış, bayrağı rüzgârda dalgalandıran, bütün üyeleriyle birlikte, büyük bir görkemle hazır bulunuyordu bunlarda. Loncanın onurunu dosta düşmana karşı korumak gerekirdi! Hemen her zaman, sonunda bir ziyafet verilen bu şölenler için büyük para harcanıyor, hazırlıklarına çok önceden başlanıyordu. Eski zaman insanları eğlenceli bir yaşamı seviyorlardı.

* Üyelerin, loncanın işaretleriyle süslü bayramlık giysiler içinde cenazeyi omuzları üstünde (bugün hâlâ bazı köylerde yapıldığı gibi) taşıdıkları mezarlıktan dönüşte, o gün, genellikle, içkievine gidilerek bitirilirdi: ölüm, bir tatil, bir bayram, kimi zaman da işret nedeni olurdu.

Hatta şarap içmek zorunluydu: geleneğe göre ölünün ailesi davetlilerin içkilerinin bedellerini ödemekle yükümlüydü, bazı tarikat tüzükleri de aile tarafından verilen paranın yarısını "sandık" için ayıracak kadar ileri gitmekteydi.

En neşelileri Paris'teki *şarap çığırtkanları*ydı. Bunlar, içlerinden birinin cenaze törenine katıldıkları zaman, herbiri eline bir çan alıyor, ölü çıkan evden mezarlığa uzanan uzun yol boyunca çan çalarak yürüyorlardı. Tabutun çevresinde, iki çığırtkan, "birinin elinde testi, öbüründe maşrapa", tabutu taşıyanlara ve cemaatten "içmek isteyen başkalarına" şarap dolduruyordu. Dahası: her yol kavşağında, içmek için duruluyordu: şarabın bedeli tarikatça karşılanmaktaydı. Neşeli bir tarikat.

Güzel günler içinde de, *kutsal ekmek günü,* en güzellerinden biriydi. Sözü edilen ekmeğin bedeli tarikatça karşılanıyor, ya da bir ustanın kesesinden çıkıyordu. Sırayla, her usta bu parayı çıkarıp vermek zorundaydı. Yoksa ayrıca para cezası öderdi. Zaten bunun sözü bile edilmiyor, en büyük, en güzel kutsal ekmeklerin sunulması bir onur işi olarak görülüyordu.

Bu törenle ilgili olarak, "gece gündüz çalışılarak birçok maskeler hazırlanıyor, eğlenceler düzenleniyor, kıyafet değiştiriliyor, bunlar da büyük sefahat âlemlerine varıyor, ve birçok kişiye gereksiz bir gider yükleniyordu"! Gerçekten, hamallar, karnaval günlerindeki gibi maskeler takıyorlar, tuhaf kılıklara bürünerek komikleşiyorlar, ve yüklendikleri ekmekleri sokak sokak dolaşarak kiliseye kadar götürüyorlardı. Omuzları üstünde görkemli bir tavırla taşıdıkları bu ekmekler her renkten küçük bayraklarla, armalarla, pankartlarla, uçuşan şeritlerle süslenmiş oluyordu. Tarikat üyeleri, ellerinde mızraklar ya da eski kılıçlar, küçük davullar ve fifreler, askerî bir marş havası tutturarak, onların ardından yürüyorlardı. Görkemli bir ayin yapılıyordu. Tören kilisede başlıyor, içkievinde verilen ziyafetle sona eriyordu. Hatta bazı kentlerde, sözgelimi Lyon'da, bu maskeli eğlencelerin bütün gece sürdüğü, bazı karışıklıklara yolaçtığı da söylenmektedir.

AYİNLER VE PROTOKOL

"Genel bir ayinde, diyor M. Levasseur, biraraya gelmiş bütün tarikatların, kentin eğri-büğrü sokaklarında, iki uzun sıra halinde geçişlerini görmek gerçekten de ilginç bir şeydi: zanaatçılar bayramlık giysilerini giymiş, ustalar ve yeminliler resmî kıyafetlere bürünmüş, mumlar yanmış, bayraklar rüzgârda dalgalan-

makta. Herkes bu bayramlardan tat almaktaydı; ama kimse bunda zanaatçının kendisi kadar tat bulamazdı; çünkü, zanaatçı, doyurulmuş merakın ve zafer kazanmış gösteriş tutkusunun ikili sevincini yaşıyordu bunlarda."

Bütün tarikatların, kuyumcularınki kadar görkemli donatımları yoktu, ama hepsi de ayin günlerinde dalgalanan bayraklarına asmaktan gurur duydukları *armalara* sahipti. Kuyumcuların keskileri ve çekiçleri, dülgerlerin baltaları ve tomrukları, kunduracıların bizleri ve falçataları kızıl ya da bakır eküler üstüne altınla ya da gümüşle işlenmişti. Zanaatçılar bunlarla, büyük baronların kendi armalarıyla duydukları kadar gurur duymaktaydılar. Zanaatın armasıydı bu; ortaçağda soylular ve komünler, armalarında yalnız altın kullanmaktaydılar. Tarikatların, ayinler sırasında kendi bayraklarını böyle "gururla" taşımalarının nedenini burda aramak gerekir.

Bu ayinler gerçek bir protokola göre düzenlenmekteydi. Zanaatların sırası daha önceden belirlenmişti. 16. yüzyılın başlarında (1504) Kraliçe Anne Paris'e geldiği zaman, kürkçülerin, kuyumcuların, kumaşçıların, tuhafiyecilerin ve bakkalların yeminli kurul üyeleri belediyeye çağrılmış, "herbirinin kendi örgütünden dört iyi adam seçmeleri" buyrulmuştu. Tören örtüsünü kraliçenin başı üstünde taşımak için bunların kırmızı elbiseler giymeleri istenmişti, ayrıca yöneticilerin, başpiskoposun, yargıçların ardından yürümek üzere her loncadan yirmibeş ya da otuz üye törende hazır bulunacaktı.

Kortej aşağıdaki biçimde düzenlenmişti: iki belediye çavuşu yürüyüşü başlatıyordu; onların ardında satıcılar, şarap çığırtkanları yürüyordu; sonra, hepsi de kadife ya da ipek giysiler içindeki piskoposun, yargıçların, belediye meclisi üyelerinin, onaltı semt subayının

ardından loncaların temsilcileri geliyordu. Birinci sırada, yetmiş lonca temsilcisi ve dört muhafız ve önde at üstünde, elinde baston tutan başkanıyla kumaşçılar; ikinci sırada, dört muhafız, iki simsar yirmidört satıcıyla temsil edilen bakkallar; üçüncü sırada kürkçüler; dördüncü sırada tuhafiyeciler; beşinci sırada sarraflar; altıncı sırada kuyumcular. Törenle ilgili olarak tutanakta şöyle deniyor: "daha sonra, her zanaattan başka burjuvalar ve tacirler, çeşitli giyimler içinde, at üstünde, düzenli bir biçimde, ikişer ikişer sözkonusu kiliseye kadar yürümüşler ve orada sözü edilen hanımı bulmuşlardır." Giyimler iyice görkemliydi; nar çiçeği ipekten, gri-beyaz Şam işi kumaşlardan, mor üstüne kırmızı kumaştan elbiseler. Saint-Denis kapısından Notre-Dame'a kadar sırayla taşıdıkları ve bu büyük tören için özel olarak yaptırtmış oldukları sayvan, üstüne leylâk ve güller serpili, yaldızlı bir kumaştandı.

ALTI TÜCCAR ÖRGÜTÜ: SINAÎ ARİSTOKRASİ VE ÖNCELİK SAVAŞLARI

Paris'te, kortejlerin başında görünmek, hatta orda tek başına görünmek onuru altı ayrıcalıklı tarikata tanınmıştı: kumaşçılar, bakkallar, kürkçüler, tuhafiyeciler, sarraflar ve kuyumcular; bunlar başka tarikatlardan *altı tüccar örgütü* gibi kibirli bir adla ayrılıyordu. Ticaretle zenginleşmiş, zenginlikleriyle, üstünlükleriyle mağrur, ve krallığın gölgesi altında rahatça yaşayan bir çeşit *sınaî aristokrasi*ydi bu. Çalışma, genellikle bir "bayağılık" ve bir itibarsızlık olarak göründüğü için, *tüccarlar,* zanaatçılarla ortak bir yanlarının olmasını istemiyorlardı. Sözgelimi tuhafiyeciler döşemecilerden ayrı olmakla övünüyorlardı; çünkü bu sonuncular zanaatçı parçasından başka neydiler ki?

"Altı örgüt" arasında öncelik hakkı kavgaları çıktı:

birçok yüzyıl boyunca sürdü bu çatışmalar. Hangisinin öbürü karşısında öncelik hakkı vardı. Yargı kurulu boşuna karar üstüne karar çıkartıyor, ama sıraları düzenlemeyi bir türlü başaramıyordu. Bütün 16. yüzyıl boyunca protokol üstündeki tartışmalar sürüp gitti. Bu kavgaların yankısı Meclise kadar uzandı, ve Meclis bu çevrenin gösteriş merakına yasal bir kesinlik getirmek zorunda kaldı. 1625'te, bir belediye yönetmeliği, 1571'de belediye kararlarının saptayamadığı öncelikleri bir kez daha düzenliyordu. 1514'te yeni ticari alışkanlıkların kısmen yıktığı sarrafların yerini alan tuhafiyecilere, bu sırayı haksızlıkla elde etmiş gözüyle bakılıyordu. Büyük örgütler aristokrasisi de, 1585'te, yedinci sıraya konan şarap tacirlerini kendi aralarında görmeyi reddediyorlardı. Bu protokol kavgaları yüzünden az kalsın kan dökülecekti.

YOKSULUN PAYI

Bununla birlikte, tarikatların parası ve çalışmaları bütünüyle uzun süren içki âlemlerine, çalım ve gurur merakı uğruna ve öncelik hakkı kavgalarına harcanmış değildir. Daha ciddî durumlar için, dayanışma bütçesi için, yoksulun payı için de para ayrılmaktaydı.

Paris kumaşçıları, tarikatın bayram gününde, sofraya oturmadan önce, ilk iş olarak kilisenin yoksullarına, Châtelet'deki mahkûmlara ekmek, şarap ve et gönderiyorlar, kentteki kordelye ve jakoben rahiplerinin herbirine birer ekmek gönderiyorlardı. Ziyafet sırasında, kapının önüne gelen bütün yoksullara ekmek dağıtılıyordu; ertesi gün ziyafetten artakalan şeyler de din ve sadaka amacıyla kullanılıyordu: yağlar Val-Profonde rahibelerine, ekmek ve şarap kiliselere ve Paris banliyösündeki düşkünlerevi sakinlerine veriliyordu. "Yok-

sullara veren, Tanrıya borç vermiş olur."

18. yüzyılın ortasında, kuyumcular loncası, toplam 46.000 liralık gider üzerinden 11.000 lirayı aşan bir miktarı sadakalarına ayırmaktaydı. Kuyumcular, 15. yüzyılın başından beri Saint-Eloi adlı özel düşkünlerevini besliyorlardı.

Çok zengin ve çok gönlübol olmasalar da, tarikatların çoğu sık sık sadaka veriyorlardı. Sadaka bütçesi vardı.

Karşılıklı yardımlar bütçesi de vardı. Mesleğin gadrine uğramış kimselere yardım edilmekteydi. Saint-Omer'de, 15. yüzyılda, bıçakçı ustaları, "yoksul kalfalara yardım" olarak 10 lira veriyorlardı; patatesçiler "hasta ve çok yaşlı yoksul ustalara" 20 metelik yardım etmekteydiler; pazarlarda tahıl ölçücüleri ve şarap tahliyecileri, hasta ve yaralı ölçücü ve tahliyecilere yardım etmek için ücretlerinin bir günlüğünü veriyorlardı. 16. yüzyılın sonunda, Bourges'da, elbise terzilerinin tüzüklerinde şöyle bir madde vardı: "Hastalık, soygun, yangın, ya da başka bir kaza sonucu, bir usta dilenecek duruma düşer, ya da muhtaç durumda kalırsa, öbür ustaların herbiri kendi olanakları çerçevesinde ona her hafta yardım ederler, sağlığını kazanması için, beslenmesi için geçimini sağlarlar; arkasında hiç mal bırakmadan ölmesi halinde, cenaze giderlerini ve okuttukları ilâhîlerin bedelini karşılamak için onikişer mangır verirler, vb.." Burada tarikat, ustaların loncasına karışıyor, ve sadece ustaların sefaletini hafifletiyor.

Gerçekten de, kalfaların kabul edildiği ve yardım gördüğü usta tarikatları çok enderdi. Bununla birlikte, Saint-Omer bıçakçı ustaları gibi, Toulouse pastacıları da "yalnız iyi bir yaşam sürüp de sonradan yoksulluğa düşmüş ustalara değil, birçok ustaya bağlılıkla hizmet ettikten sonra artık yaşamlarını kazanamayacak du-

rumda bulunan kalfalara da" yardım etmekteydiler.

Kısacası tarikat, *dindar bir iyilik derneği,* hatta bir çeşit *karşılıklı yardım derneği* gibi görünüyor.

Bu yönden en ilginç topluluklardan biri, 1319'da, Paris'te, beyaz ve boz kürk üstüne çalışan kürkçülerin kurdukları birliktir. Burda giriş ödentisi 10 metelikti (bugünkü değeriyle, 8,40 frank); bunun on mangırı aşan kısmı çömezler için, bir mangırı da haftalık ortak giderler için ayrılıyordu. Ayrılan fonlar hastalık ya da sakatlık halinde, üyelere yardım olarak kullanılmaktaydı: hastalık süresince haftada üç metelik (bugünkü değeriyle 2,50 frank), nekahat dönemi için bir kerede olmak üzere 6 metelik veriliyordu. 14. yüzyılda, Paris'te, gerçek anlamda bir karşılıklı yardım topluluğu olduğunu kabul etmek gerekir.

TARİKATLARIN BÜTÇESİ

Yoksulun payı kimi zaman pahalıya patlıyordu, ziyafetler, mumlar, kutsal anıların muhafazası için yapılan giderler, törenler de zaten pahalıya oturmaktaydı. Bunun için tarikatların çeşitli kaynaklarla beslenen bir bütçesi vardı.

Önce *ortak giderlere katılma payları* vardı; bunlar yıllık ya da haftalık olarak, tarikatın çavuşu tarafından dükkân dükkân dolaşılarak toplanırdı: yılda bir ya da iki metelik, haftada iki ya da üç mangır.

Sadaka kutusu gelirleri vardı: Paris'te, her kumaş tüccarı tezgâhının yanında bir kutu bulundururdu; her satışta oraya bir miktar para atar, müşteriyi de o kadar atmaya davet ederdi.

Sayıları çok fazla olan *para cezaları* vardı: bir ruhanî alaya, bir düğüne, bir gömme törenine, bir ayine katılmayanlar para cezası öderlerdi: bir töreni bitmeden

önce terkedenler para cezası öderlerdi; Soissons terzileri içinde bazı bayram günlerinde dükkânlarını hiç kapamayanlar için para cezası konulmuştu; bazı dönemlerde mum ışığı altında çalışanlar için para cezası; ustanın ilk uyarısını umursamayanlar için para cezası; ölen bir kalfanın başında beklemeyi reddedenlere para cezası, vb.. Bu para cezaları, "sandığı" besleyen en büyük kaynaklardan biriydi.

Giriş ödentisi de ayrı bir kaynaktı: bu ödenti, çıraklar, kalfalar ve ustalar tarafından verilmekteydi; ve tarikatın kasasında toplanıyordu. "Mum" verilmesi için çağrıda bulunuyordu. Bu çağrıya karşı ya para (1, 2, 3, 4, 5 metelik, 1 ekü) ödeniyor, ya da mum (0,5, 1, 1,5 kg.) veriliyordu.

Nihayet, tarikat zaman zaman vasiyetle yapılan zorunlu bağışlara da konuyordu, vasiyetname yüklüyse, gayrımenkul geliri elde ediyordu.

1750'de, kuyumcuların 45.964 lira geliri, 45.792 lira gideri vardı. Giderler tertibinde şu fasıllar bulunuyordu: Saint-Eloi rahibi ve kilisesi: 6.598 lira; sadakalar, 11.319 lira; milis, 2.087 lira; *ayrıcalıkların korunması* için giderler; anlaşmazlık konularının izlenmesi için giderler; altın ve gümüş deneme işlemleri için yapılacak giderler; armağanlar ve bahşişler; gayrımenkul onarma giderleri, vb..

BOŞUNA AFOROZLAR

Kilisenin, 1524'te, Consil'in sesiyle yeniden aforoz ettiği tarikatlar bunlardı işte: "Bu tarikatlar, deniyordu, yalnızca tekellere ayrıcalıklar sağlamak ve sefahat yaşamına elverişli bir durum kazandırmak için kurulmuş görünmektedir. Tarikat üyeleri ibadet etmek için seçmiş oldukları koruyucu azizin bayramında, verilen

yemeklerde aşırılıklara düşmekte, dinsel çalışmalar için toplanmış paraları bu sapkın ve suçlu yolda kullanmaktadırlar. Kilise, daha 12. yüzyılın sonundan itibaren, hiçvakit kaybetmeden, "bu tür toplulukları ve tarikatları" yasaklamış, bunlara karşı aforoz tehdidini koymuştu.

Bununla birlikte, resmî kilisenin, tarikatları, paganizmin ocakları olarak görmesine karşın, ruhban takımı aynı tarikatlara daha iyi bir gözle bakmaktaydı; çünkü bu topluluklar ruhban takımı için bir gelir kaynağı meydana getiriyordu. Kilisenin, sonunda bunlarla barış içinde yaşamaya başlaması bundandır.

Krallığın tavrı da aynı yönde olmuştur: önce saldırıcı, sonra uzlaşıcı bir tutum. Ünlü Villers-Cotterets fermanı (1539), kalfa örgütlerini ve tarikatları ortadan kaldırmamış mıydı? Ama fermanlar ve yasalar çıkarmak, onları uygulamaktan daha kolaydır: on tarikat kapatılmışsa, yerine yirmisi çıkmıştır!

Kralın, "keyfince eğlenmeyi" öldürdüğünü ileri sürdüğü bu toplulukların sağlığı oldukça yerindeydi. Monarşinin sonuna kadar yaşamalarını sürdürdüler, hatta geliştiler de. Daha önce de belirttiğimiz gibi, birliğin gücünün büyüklüğüne, dünyanın gidişinin yavaşlığına göre, devrim fırtınasından sıyrılarak, bunların gelenekleri, zayıflayarak, 20. yüzyılın eşiğine kadar gelmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORTAÇAĞDA SINAÎ ÇALIŞMA
13., 14. VE 15. YÜZYILLAR

FEODALİTENİN bütün bütüne silahlı çıktığı istilâlar, Galya-Roma uygarlığını, tarımsal yaşama sürüklemişti. Ortaçağın ilk zamanlarında, sınaî ve ticarî yaşama bir kesinlik gelmişti. Feodal kaos içinde, soyutlanmış tımarlar (*fief*) kendi kendilerine yetmekteydiler. Köylü, toprağı senyör için işlemekteydi. Toprak, üretimin hemen hemen tek kaynağıydı. İlkel ve zorunlu zanaatlar ve işlerle uğraşan serfler, yalnızca tımarın gereksinmeleri için çalışmaktaydılar. Toprağa ve katı koşullara bağlı yaşam, fetihten ve bölünmelerden doğmuş olan feodal sistemi pekiştirdi.

Ne var ki uygarlığın yürüyüşü, Roma İmparatorlu-

ğunun yıkılışından sonra sürekli olarak durmuş olamazdı. "Toplumların doğal ilerlemeleri, diyordu Barnave, sürekli bir nüfus ve sanayi büyümesi anlamına geldiği için, tarımın, yerini imalâthanelere ve ticarete bırakması zorunluydu."* Ortaçağda da böyle oldu.

Yavaş yavaş, sessizce, kaynakları belirlenemeyecek bir biçimde, sınaî yaşam ve değişim sistemi yeniden ortaya çıktı. O zaman, başıboş feodalitenin gölgesi altında, ilerde, uzun yüzyıllar sonunda, kendisini bunaltan feodal rejimi yıkacak olan yeni bir emekçiler sınıfı oluştu.

Bu sınıf, Fransız Devrimini yapan büyük burjuvaların uzak ataları olan zanaatçıların ve tacirlerin sınıfıydı. Şimdi de, doğan bu burjuvaziye, ve onun daha ortaçağın sonunda da önemli bir görünümde bulunan sınaî ürünlerine bir gözatacağız.

KATEDRALLERİN YAPIMI

Önce granitin şiiri, taşın danteli, gotik mimarinin mücevherleri olan, toprağın üstünde özellikle katedraller *çağı* diye bilinen 13. yüzyılda yükselen ve 20 yüzyılın Paris'te (Notre-Dame ve Sainte Chapelle), Reims'de, Amiens'de, Beauvais'de, Soissons'da, Chartres'de, Noyon'da, Laon'da, Langres'da, Bourgres'de, Lisieux'de, Rouen'de, Metz'de, Strasbourg'da hâlâ hayran olunan şu olağanüstü kiliselere bakalım.

"Araştırılmamış, üstünde çalışılmamış tek bir taş bile yoktur. Cümle kapılarında, bunların kabartma oturtmalıklarının üstünde ve oymalı gölgeliklerinin altında, sivri kemerler çizgisi boyunca bir dörtlü, bir üçlü heykel dizisi uzanır. Daha yukarda, sivri kemerin cephesi karmaşık bir yıldız bezeğiyle ortaya çıkar. İçerde,

* Barnave, *Introduction à La Révolution Française*, 1792.

direkler ince sütunlar halinde çözülür; bunların başlıkları bir yaprak kalabalığından ibarettir; çoğunca mavi ve altın yıldızlar serpili kubbe, yapısının gücünü içiçe geçmiş kızıl ve yaldızlı damarlar altında gizlemektedir. Dev çanların ağırlığını taşıyan bu yüksek kuleler, fırtınalara meydan okuyan bu gözüpek kule külâhları öylesine ustaca yapılmıştır ki, dayanıksızmış gibi bir görünümleri vardır. Bütün güç, gösterilmiş o usta özeninde saklıdır; ve bu şaşılası anıtlar, ağırlık yasalarına bir meydan okuma, olanaksızla bir boy ölçüşme, rüzgârların bir soluğuyla yok olacak gerçekleşmez bir düş gibidir, ve yedi yüzyıldır ayakta durmaktadır." (Rambaud.)

Bu anıtlar için yapılmış çalışmalar anonimdir. Yüzlerce yapı için ancak birkaç mimar adı akla gelebilir: Jean de Chelles ve Jean Ravin (Notre-Dame de Paris'i yapmışlardır); Amiens katedralini yapan Robert de Luzarche, Thomas ve Renaud de Cormont; Reims katedralini yapan Robert de Coucy; Notre-Dame de Beauvais'yi yapan Enguerrand le Riche; Sainte-Chapelle'i yapan Pierre de Montereau; Strasbourg katedraline başlayan Erwin ve Jean de Steinbach ile bu katedralin yapımını bitiren Ulrich d'Ensingen ve Jean Hultz. Ama böyle birkaç tanınmış ada karşılık başka nice adlar unutulmuştur kimbilir?

Çalışmalar anonimdir, çünkü kolektif olarak yapılmıştır. Masonların, taş ve ağaç emekçilerinin tarikatlarının, ya da loncalarının eseridir bu anıtlar.* Yapı kurma sanatının saklı yanlarını kuşaktan kuşağa gi-

* Eskiden ağaç üstünde çalışanlar dülgerlerdi (*char, chariot*). Dülgerler, dülger adını muhafaza etmiş olan *iri balta*'larla (*grande cognée*) ve marangoz olmuş *küçük balta*'lardan (*petite cognée*) meydana geliyordu. Aynı şekilde loncaların işbölümü *oduncularla uzun hızarcıları* (ormanda çalışan eski dülgerler), araba yapımcıları (eski araba dülgerleri) ile gemi dülgerlerini (eski *su dülgerleri*) ayırıyordu.

zemli bir biçimde edinmiş ustaların anıtları. Bunlar bir piskoposun ya da bir kralın çağrısı üzerine bir ülkeye gidiyorlardı. Yükselttikleri katedrallerin eteklerinde gezgin kamplar halinde yerleşiyorlar, geçici köyler kuruyorlar, uzun yıllar orda çalışıyorlar, kilisenin yapımı bitince göç ediyorlar, ya da onu bitirmek için gerekli para bulunmayınca, çadırlarını yeni bir kilisenin eteğinde kurmak üzere çıkıp gidiyorlardı. Çünkü aynı mason ekibinin, bütünüyle yapıp tamamladığı pek az katedral vardır: bir ekip, duvarları yükseltiyor, sonra da gerekli maddî kaynağı sağlayamadığı için, çıkıp başka yere göç ediyordu; on yıl sonra, yirmi yıl sonra başka bir ekip gelip kuleleri yapıyordu; elli yıl sonra, kimi zaman da yüz yıl sonra bir üçüncü ekibin kulenin okunu göğe yükselttiği görülüyordu. Paranın yapamamış olduğunu inanç da yapamadığı için yüzyıllar boyunca tamamlanmamış olarak kalıyordu bu anıtlar.

Ama 14. yüzyılda kiliseleri kuran gene inanç olmuştur; çünkü bu dönemde inanç, bütün yaşam demekti, ebedî umut ve günlük ekmek demekti. "Yapıtın ustasına" ve onun masonlarına kendiliğinden yardıma koşmak için bütün kalabalıkları ayağa kaldırıyordu inanç. Saint-Denis kilisesi, Chartres katedrali ve Rouen katedrali böyle yapılmıştı.

Saint-Denis kilisesinin rahibi Suger kilisesinin taşını Pontoise'dan getirtiyordu: "Taş ocağında yontulmuş sütunların urganlarla çekilmesi her gerektiği zaman, diye yazıyor bu piskopos, yalnız bizim adamlarımız değil, soylu olsunlar olmasınlar, çevrenin sakinleri de ellerindeki işleri bırakarak yük hayvanları gibi, urganlara kendilerini koşarak bunların güç geçitlerden geçirilmesine yardım ediyorlardı."

Chartres'da, yalnızca kent halkı değil, dolaylardaki bütün köylüler de katedralde çalışmaya gelmişlerdir.

Rouen'de ve Normandie'de de halkın aynı biçimde yardım ettiği görülüyor. Şövalyelerin ve şato sahibi hanımların, serflerin yanısıra arabalara koşulmak ve dev taş blokları sürüklemek için güzel giysilerini çıkardıkları söylenmektedir.

Bu gönüllü emekçiler katedralleri yaparken aynı zamanda toplumsal iktisat yasalarını yıkmış olmuyorlar mıydı? Ne olursa olsun, bu yılmaz işçiler, içtenlikle, "ücret"lerini bir başka dünyada, sonsuz mutluluk biçimi altında alacaklarını hesaplamaktaydılar.

ŞATOLAR, ÇAN KULELERİ, EVLER VE KULÜBELER

Toplumun derin bir dindarlık içinde bulunduğu bir dönemde gotik kemer sanatının önce kiliselere uygulanması doğal bir şeydi. 13. yüzyıl kuleleri, feodal şatoların hüzünlü, soğuk ve masif görünümünü muhafaza ettiği halde, gotik mimarî, 14. yüzyılda giderek eğlence sarayları haline dönüşmeye başlayan derebeyi barınaklarını yenilemektedir. Bahçeler genişlemekte, gotik pencerelere daha sık raslanmakta, daha özenli bir döşeme çabası göze çarpmaktadır, şöminelerin süsleme yönünden zenginleştiği görülmektedir.* Coucy ve Viollet-le-Duc tarafından olağanüstü bir biçimde onarılmış olan Pierrefonds bu iki dönemin belirgin örnekleridir.

Kentlerde ise büyük senyörlerin ya da varlıklı burjuvaların görkemli *konaklar*'ı sözkonusudur.

"Bu konaklar, döşenişleri yönünden, Saint-Louis

* "Şömine 13. yüzyıla doğru icat edilmiştir. Eskiler bugün hâlâ İspanya'da *brasero*, Fransa'nın güneyinde *brasière* denen ve sacayağı üstünde taşınan kor ateşi biliyorlardı yalnızca. Gaulle'lü atalarımız, şömine yerine kulübelerinin damlarına açtıkları bir deliği kullanırlardı. 12. yüzyıla kadar bir şato ya da manastır mutfağı, dumanın çıkması için damda bir ya da birçok delikten başka bir şey olmadığı için, büyük bir şömineden ibaretti." (Rambaud, *Histoire de la Civilisation.*)

yüzyılında görülmedik bir uçarı zerafet içindedir. Bu yapıların temelinde gotik beğeni yatar; ama mimar, daha rahat bir yaşamın gereklerine göre esnek davranmayı bilmiştir. Kapılar kırık çember biçiminde, özellikle de zarif ve yalın biçimi süslemeye elverişli gelen bitişmiş kaşlardan meydana gelen çember biçimindedir. Testi kulpu biçimindeki pencereler kare biçimine girmiş ya da kaşlar haline gelmiştir. Taştan çerçeve bölmeleri, kiliselerde olduğu gibi pencereleri ayırmaktadır. Cephe, sokağın üstünde yükselir ve bir katedral çatısıyla göğü tırmalar. Merdivenler, eski zamanlarda olduğu gibi, genellikle küçük ve çıkma kuleler arasında kalmıştır. Kabartmalarla bezenmiş çıkmalı çatılar, taştan çiçek ve yaprak zincirleri bu görkemli yapıları süslemektedir. İçleri eski yapılardakine göre daha hoş bir yaşama ortamı sağlar. Hatta kimi zaman, içerisi loştur, ve döşeyiş tarzının uyumu kişide daha çoğunu isteme eğilimi uyandırır; ama kendileri de ayrı ayrı birer anıt olan ağaç işleri, tavanlar, duvar kaplamaları, büyük şömineler görülür." (Levasseur.)

Bu tür konakların en güzel iki örneği olarak Paris'teki Cluny konağı ve Bourges'deki Jacques Cœur konağı gösterilebilir; bunların ikisi de 15. yüzyılda yapılmıştır, ve bu dönemin güzel konakları üstüne bir fikir verebilir. Çok zengin bir adam olan Jacques Cœur'ün ünlü konağını yaptırmak için bizim paramızla altı milyondan az para harcamadığı söylenir.

Kentler, başta Paris, güzelleşmektedir; o görkemli konaklar ve incelenmesi sanat tarihinin alanına giren Louvre gibi, Bastille gibi anıtlar yükselmektedir. Kuzeyde, özellikle Flandres'de de, çalışarak ve ticaret yaparak zenginleşen *tiers etat*'nın* gelişmesiyle, testi kul-

* Üçüncü tabaka.

pu pencereleriyle, sivri çatılarıyla, dantel gibi saçaklarıyla, kalelerin gözcü kuleleri gibi kulecikleriyle, zarif basamak kafesleriyle, heykeltraşın çekiciyle oynadığı alnaçlarıyla kentin üstünde burjuvazinin zenginliğini, gücünü, özgürlüğünü simgeleyen çan kuleleri ile bu belediye konakları yükselmektedir. Bunca eski bir harikanın anısıyla çarpılmak için Bruges belediye konağını görmek gerekir (15. yüzyıl).

Bu çalışmalar *taahhüt* usulüyle yapılmıştır. M. Fagniez (*Documents relatifs à l'histoire de l'industrie au quatorzième et au quinzième siècle — Ondördüncü ve onbeşinci yüzyıl sanayi tarihine ilişkin belgeler*) 1837'-de Paris kolejinde yapılmış çalışmaların bir hesabını yayımlamıştır; burda başkentteki bina müteahhitleri üstüne bilgiler vermektedir bize. Müteahhit, bir bina için bir keşif raporu hazırlıyor; bu rapor Grève alanında işçilere okunuyor; açık eksiltme usulü uygulanıyor: duvarlar en fazla eksilten bir duvarcının ve bir taş yontucusunun üstünde kalıyor. Daha sonra doğrama işleri, dülgerlere aynı usulle ihale edilecektir. Eski binaların yıkım işi de metrekare hesabıyla enkazcılara ihale edilecektir (Bazı kırsal bölgelerde, özellikle Bourbonnais'de bina yapımı işlerinin hâlâ metrekare üzerinden ihale ediliyor olması ilginçtir). 14. yüzyılda malzemeyi (alçı, kum, kireç, cam vb.) mal sahibi sağlıyordu. Çalışma sırasında, işçileri birçok kez yedirip içiriyordu. İşin bitiminde, küçük bir ziyafet de verilmekteydi. O zaman, yapılan işler ölçülmüş, denetlenmiş, hesaplar kesilmiş oluyordu. Kırsal bölgelerde Bourbon'lardan 20. yüzyıla dek aynı usul uygulanmıştır: uzak bir geçmişin ilginç bir biçimde yaşamasını sürdürdüğüne tanık oluyoruz.

Kentlerde, tüccar evlerinin sokağa bakan "alnaçları" vardı: birinci kat, yer katının üstünde çıkmalı bir

biçimde yapılmaktaydı; ikinci kat ender olarak vardı, pencereler de; yapı birbirine perçinlenmiş kirişlerden meydana geliyordu; bunların araları alçıyla doldurulmaktaydı; kimi zaman cephe, kabartma motiflerle süslenmekteydi.

Kırlarda, köylünün *kulübesi* 13. yüzyıldan beri hiç görünüm değiştirmemiştir. Ama o, sanayi tarihiyle ilgili değildir; çünkü köylü, duvarcılık dışında, kulübesini bütünüyle kendisi yapmaktaydı. Elbet burda eski zaman köylüsünün sefaletine yuva olan kil duvarlı, saman damlı barınaklardan sözediyoruz.

SÜSLEME

İşin kaba kısmı bitince, şato ya da kilise, sanatçı ruhu taşıyan gösterişsiz zanaatçılara, dekoratörlere teslim edilirdi.

Taştan gül biçimleri döken, ağaçtan bölmeler, kutsal portreler halinde yuvalar, İncil temalarıyla süslü cümle kapıları, yaprak ve hayvan desenleriyle bezeli sütun başlıkları, yüzleri çatık canavarlar halinde çeşme olukları yapanlar hep bu "tasvirciler", bu ressam-heykeltraşlardı. Ayrıca iyice karmaşık ve karikatürleştirilmiş sahneler de resmediyorlar ya da yontuyorlardı bunlar: sözgelimi eşek ve domuzların katıldığı ruhanî alaylar, gülünçleştirilmiş rahipler, papaz latası giymiş ya da serpuş takmış maymunlar, çalan bir lire anırarak eşlik eden eşekler, org ve gayda çalan dişi domuzlar ya da ayılar, harp çalan köpekler, papaz kıyafeti içinde tavuklara vaaz veren tilkiler, erotik konular!

Ressamlar, Roma kiliselerinin duvarlarını Bizans biçimi desenlerle süslemişlerdir; gotik kiliselerde, özellikle sütunları, sütun başlıklarını, frizleri, heykelleri resimlemişlerdir; karanlık zemin üstüne canlı renklerle

çalışmışlardır; yaldız vurmuşlardır, ve aradan geçen yüzyıllar, onların ilkel sanat çalışmalarına karşı çoğunca saygılı olmuştur.

Ayrıca *camcılar*, cam üstünde çalışan ressamlar vardı; bugün de nice ortaçağ kilisesinin içini süsleyen o parlak ve görkemli renklerle dolu vitraylar onlardan kalmıştır bize. Vitray sanatının özelliklerini rahip Théophile şöyle anlatmıştı: önce desen çizilir, sonra bu desenin çizgilerine göre kurşundan bir maket yapılır; nihayet, bölmeler için, kırmızı, mor, mavi renkte cam parçaları kullanılır, gölgeler için fırça darbeleri vurulur. Önceleri, camlar ve ağır kurşunlarla, keskin çevre çizgileriyle, sarp görünümlerle, eksik bir perspektifle, çiğ renklerle yapılan, ama daha sonra, 15. yüzyılda, düzelen, tonları tatlılaşan, renkleri bir uyum kazanan, yükselticileri ve kumaş kıvrımları yumuşayan, konuları güzel arabesklerle çerçeveleyen, figürlerin kusursuzluğunda gelişmiş bir sanatı esinleyen o uzun ve güç mozaik çalışması. Bu sanatçıların çalışmaları da,* bütün zanaatçılarınki gibi anonim kalmıştır: Ortaçağda sanat çalışmasının toplumsal özelliklerinden biri de budur.

KÜÇÜK SANAT SANAYİLERİ

Kuyumculuk. — Kilise dekoratörleri arasında, çanaklar, haçlar, zincirler, kudas kapları, kilise camekânları, altın ve gümüş işlemeli papaz lataları, din kitapları için altın ve mücevher işlemeli ciltler yapan *kuyum-*

* Bu sanatçı-zanaatçılar aynı zamanda gerçek müteahhitlerdi; 15. yüzyılda Troyes kilise meclisi, katedralin bir cümle kapısının vitray işi için Brisetout (Brisetout, kırıpdökücü, bir camcı için ne ilginç ad!) ile anlaşmıştı. Camcı Brisetout, camları, resimleri ve kurşunu sağlamayı üstleniyordu. Yarısı malzemeye, yarısı çalışmasına karşılık olmak üzere her yarım metrekare için kendisine 3 metelik 4 mangır ödeniyordu. Peşin olarak 35 lira almıştı. Üstlendiği işi yapmazsa, sözleşmeye göre, zindana atılacaktı. Ve zarardan, mevcut ve ilerdeki bütün mallarıyla sorumluydu.

cuları da saymak gerekir. Ne var ki, bunlar yalnızca dinsel süsleme işlerinde çalışmıyorlardı, ve kuyumcular loncasının bütün üyeleri aynı zamanda derebeyi konutlarını donatmayı, şato sahibelerinin ve zengin burjuva hanımlarının süs işlerini yapmayı, taçlar, kadehler, yüzükler, bilezikler, kolyeler, çeşitli değerli taşlar üstünde bezeme yapmayı da bilmek zorundaydılar.

Lüks, alıp yürümüştü. Kiliselerde, görkemli mücevher işleri, uzun bir süreden beri, Bethléem ahırını bile geride bırakmıştı. 12 yüzyılda rahip Suger, kilisenin sofrası için 42 altın marc, büyük İsalı haç için 80 altın marc, toplam olarak 25 kilo kadar altın harcamıştı; madenin içine kakılmış büyük miktarda değerli taşlar da ayrı.

Burda bizi her şeyden önce ilgilendiren taraf, zanaattaki ilginç tekniktir: işbölümü yoktu; kuyumcu her şeyi kendisi yapmaktaydı, aletlerini bile: haddeler, kerpetenler, çekiçler, eğeler, çaplalar vb. değerli madenleri kendisi eritiyor ve birleştiriyordu; bunları haddeden geçirerek yapraklar haline getiriyordu; parçaları mum haline gelecek kıvamda eritiyor, ayrı ayrı erimiş parçaları biraraya getiriyordu; döğüyor, oymalar yapıyor, parlatıyordu; mineleri yerleştiriyor, taşları kakıyor, tamamlanmış parçaları temizliyor, cilâlıyordu. Kısacası her havadan çalan, evrensel bir sanatçı kimliğindeydi: bu zanaat kolunda çıraklık süresinin o kadar uzun olması da bundandı.

Ama gelişen bir zanaattı kuyumculuk, çünkü lüks eğilimi zengin sınıflarda gittikçe artmaya başlamıştı. Altın, bir gösteriş maddesi olarak iyice yaygınlık kazanmıştı. Büyük senyörler borca giriyorlar, kuyumcular zenginleşiyorlardı (Orléans dükü öldüğü zaman kuyumcusuna 6.000 lira borçluydu), iş inceleşiyor, ünler ortaya çıkıyordu: 15. yüzyılda kuyumculuk anonimlik-

ten çıkmış bulunuyordu.

Mine ve fildişi. — Bu iki küçük sanat sanayii Bizans'tan geliyordu. Bütün ortaçağ boyunca görülür. 13. yüzyılda *fildişi* sanatı manastırlardan çıkmıştı. Başka birçok örnekler gibi, bu sanat da, dinsel niteliğinden sıyrılmıştı. Paris'te fildişi üstünde çalışan altı lonca vardı: küçük heykelcikler, tesbih, tarak, bıçak sapı yapanlar vb.. (Louvre ve Cluny müzelerine bakılabilir.)

Mineler, Bizans usulüne göre *bölmeli* nitelikte yapılıyordu (tabana tutturulmuş ve deseni meydana getiren madenî bölmeler vardır; bunların arasına birleştirmeyi sağlamak için mine tozu akıtılıyordu), *oyma* usulü kullanılarak yerleştiriliyordu (madende, minenin yerleştirileceği delikler açılıyordu). Viollet-De-Duc *Mobilya Sözlüğü*'nde, işbölümü toplumsal olgusuna dikkati çeker: 12. yüzyılda, deseni çizen de, madeni delen de aynı sanatçıydı; 13. yüzyılda ise deseni özenle çizmekle yetiniyor, madeni, altını, gümüşü ya da bakırı "yerleştirme"yi başka bir zanaatçıya bırakıyordu.

Mineler ardarda geliyor ve birbirine benzemiyordu. 14. yüzyılın, dipte, desenin oymalarının görünmesine olanak sağlayan *yarı-saydam* mineleri de, 15. yüzyılın *boyalı* mineleri de vardı (mine yerine boyalı cam kullanılması kesinlikle yasaktı).

Limoges'de bakır üstüne yapılan mineler 11. yüzyıldan beri ünlenmişti. Bu kent "kabartma kazı" usulü mineler üretiyordu; 15. yüzyılda, yeni boyalı mine sanatının tekelini hemen hemen eline almıştı. Chartres'de, Troyes'de, Toulouse'da, Paris'de de mine yapılmaktaydı: Paris minecileri yalnız "saf altın ve saf gümüş" üstünde çalışıyorlardı.

Mineyle dinsel tablolar, papaz lataları, din kitapları, kudas kapları, değerli nesneler için mahfazalar yapılıyordu. Geçmişin bu ince çalışmaları bugün mü-

zelerimizin koleksiyonlarını zenginleştirmektedir.

MOBİLYA SANAYİLERİ

Eski mobilya. — Bize bugün pek az örneği kaldığı için eski mobilya üstüne fazla söylenecek sözümüz yok. Mobilya, başlangıçta, Cluny müzesinde görülenler gibi tekneler, kabartmalı karyolalar, çekmeceler, masalar, arkalıksız iskemleler, koltuklar ya da "kürsüler", kabartma ağaç işleri, dolaplar vb. yapan tekneci-marangozların bir uzmanlığıydı. Sonra, 14. yüzyılda, tekneci-marangozlar, *dülgerler-teknecilerden* ayrıldılar: birinciler, sanat kaygısı taşıyan mobilyalar yapacaklardı; ikincilere ise, kulübelerdeki kaba mobilyayı yapmak düşüyordu. Sanayideki ilerlemelerin ve üretimdeki artışın zorunlu kıldığı işbölümünün yeni bir örneğiydi bu: 14. ve 15. yüzyıllarda zengin sınıflar, önceki yüzyıllardakine göre çok daha fazla ince mobilya yaptırmaktaydılar.

ŞATOLARA BİR GÖZATIŞ

Haçlı seferlerine kadar, diyor M. Rambaud, senyörlerin şatolarında bile basit bir döşeniş vardı: ziyafetler için atnalı biçiminde tahta masalar; tahta çubuklar ve arkalıksız iskemleler; saman tıkılmış daracık yataklar; elbiseleri ve değerli fistanları koymak için, üstleri inek postuyla kaplı ağaçtan koca koca sandıklar. Tek lüks, oldukça büyük ağırlıkta, ama kaba bir çalışmanın ürünü olan mücevher ve gümüş nesnelerden ibaretti.

"Haçlı seferlerinden sonra, barınakların duvarlarına Cordoba derileri denen cilâlı, gümeçli ve yaldızlı deriler, Doğu kumaşları, daha sonra yerini yüksek kalitede halılara bırakacak olan boyalı bezlerle kaplanıyor-

du. Kırık kemer biçimindeki pencereler, kiliselerdeki gibi renkli ve kurşun ya da kalayla birleştirilmiş camlardan meydana gelmiştir. *Kürsüler* ve aslında birer koltuk olan sandalyeler, üstlerine arınalar işlenmiş pahalı kumaşlarla kaplanmıştı: bunların arkalıkları ve sayvanları vardı, hepsi de anıtsal bir görünümdeydi. Gotik mimarî, kendi özelliklerini mobilyaya da yansıtmaktaydı. Büyük sofra dolaplarının raflarında değerli kapkacak, ibrikler, baharat kapları, şişeler, altından ya da yaldızlı gümüşten yapılmış olup insan ve hayvan desenleriyle süslenmiş, elmas ve mücevher kakmalı dev tuzluklar görünüyordu. Masanın yanında daha küçük başka büfeler vardı: yemeklerin ve yedek tabakların konulduğu *sofra dolabı,* maşrapaların, bardakların ve kadehlerin yerleştirildiği *büfe.* Eski sandıklar süslü, oymalı bir hale gelmişti. Kabartmalı, işlemeli yüksek şöminelerin altında, büyük odun parçalarının yığıldığı demir sehpalar ya da ızgaralar vardı. Üstlerinde sayvanlar yükselen yastıklarla, ayak örtüleriyle, pikelerle süslenmiş, perdeler ya da örtülerle çevrelenmiş yataklar. Bu yatakların genişliği kimi zaman altı ayağı bulurdu. Köylülerin ya da küçük-burjuvaların evlerinde, çoğunca ana-babalar ve çocuklar, aynı yatakta yatarlardı. Senyörlerin evlerinde, kimi zaman konuk olan yüksek soylu tabakadan kişiler, şato sahibinin yatağında yatardı; köpekler bile sahiplerinden ayrılmazlar, aynı yatakta yatarlardı. Ortaçağda, soylu kişilerin evlerinde, yatak odasından önce gelen odada üst üste yerleştirilmiş ve kimsenin yatmadığı döşekler bulunurdu... Aydınlatmada, bugün de hâlâ köylerimizde görülen *ayaklı ya da asma lâmbalar* kullanılmaktaydı. Bununla birlikte, balmumu ya da yağ kandili imal eden loncalara da raslanıyordu: büyük konakların lüksüydü bu. Nihayet, ziyafetlerin parıltısını çoğaltmak için, sofranın çev-

resinde ellerindeki meşalelerle, canlı şamdanlar gibi duran, hizmetkârları ya da silahşörleri de anmalıyız. burda."

Şatoların içine şöyle bir gözatmamız, bize, ortaçağdaki yeni sanayi ürünleri konusunda yeterince bilgi vermiştir.

Kulübelerin içinde ise, hiç bir şey yoktu, ya da hemen hemen hiç bir şey yoktu...

MADENLER ÜSTÜNDE ÇALIŞMALAR

13. yüzyılda *madencilik,* Roma Galya'sında olandan daha ileri bir aşamada görünmüyor. Ama, 15. yüzyılda, tüketim gerekleri, Aşağı Normandie, Roussillon, Languedoc, Forez, Dauphiné, özellikle de en ünlüleri olan Lyon maden ocaklarını harekete geçirdi. Bununla birlikte, birçok yabancı kökenli demir, Fransız demiriyle rekabet halindeydi. Maden ocağı sahipleri bundan o kadar çok yakınmaya başladılar ki, krallık onlara her ocaktan çıkarılacak ilk demirler üzerinden lira başına oniki mangır vergi bağışıklığı, işçileri için öncelikler ve başka ayrıcalıklar sağladı: daha o zamanlarda *prim* sisteminin güncel olmasıydı bu!

Bronz (kabir levhaları, şamdan ayakları, mezartaşı armaları) ve çanak-çömlek süslemede kullanılan kalay üstünde çalışılıyordu. Bazı gümüş madenleri işletiliyor ve bazı ırmakların kumları içinde altın aranıyordu.

İnce *çilingirlik,* 15. yüzyılda bir aşama gösterdi: dökme demirden ızgaralar, henüz ilkel bir mekanizma içinde kilitler, kapılar ve mobilya için süsleme levhaları yapılıyordu.

O sıralarda *çan* yapımı tam bir sanayi haline gelmişti; 14. ve 15. yüzyıllarda kiliseler ve kuzeydeki çan kuleleri için önemli sayıda çan dökülmüştü. Bununla

birlikte gereçler henüz ilkel nitelikteydi, maliyet fiyatları da yüksekti. 1397'de Notre-Dame de Paris'in çanları yeniden elden geçirildiği zaman, özel bir fırın kurmak ve Paris demircilerinin körüklerine elkoymak gerekmişti. Müteahhit bunun için yüzyirmiyi aşkın işçi çalıştırmış, ve bunlara, ücretleri dışında, sabah işbaşı yapmadan önce bir kahvaltı, döküm işi bittikten sonra da bir yemek vermiştir. Sadece bin kilo kadar metal alındığı halde, iş, sonunda 410 lira 15 metelik 6 mangıra patlamıştır (bugünkü değeriyle yaklaşık olarak 3.645 frank, ya da günümüzdeki 15.000 frank).

Silah ve zırh yapımı da, savaşların ve yarışmaların öne getirdiği özel bir ortaçağ sanayii meydana getirmektedir. Bunların tanımlanmasını askerlik tarihine bırakıyoruz. İktisat tarihi, sadece, 14. yüzyılın ortalarına doğru topların, ve 1411'de tüzükleri eski okçularınkinin yerini alan *topçular* loncasının ortaya çıkışını belirtmekle yetinmiştir. Topçuluk sanayii, Charles VII'ye Avrupa'nın en güçlü toplarını (geniş namlulu toplar, taş gülle fırlatan toplar, kulevrin topları) arınağan eden Bureau kardeşler zamanında büyük ilerlemeler göstermiştir.

Atları ve şövalyeleri bilgili bir biçimde birleştiren demirden bir kabukla donatmaları, çok çeşitli silahlar yapmaları gereken *zırhçıların* iyice karmaşık bir işleri vardı: uzun ve dört köşe kalkanlar, eğri kılıçlar, saldırmalar, taraklı oraklar, palalar, gürzler, baltalar, mızraklar, kargılar, zemberekli oklar, arkebüz tüfekleri gibi silahlar...

Kuyumculuk gibi zırhçılık zanaatının da niçin uzun bir çıraklık dönemini gerektirdiği burdan anlaşılıyor. Zırhçıların içinde de ayrıca kılıççılar, kılıç döğenler ve yapanlar, tolgacılar, zırh ve miğfer dökümcüleri vardı; halkalı, örgülü savunma araçları yapan

zincirciler; ateşli silahların kundaklarını tekneci-marangozlara yaptıran eğerciler, kuşakçılar ve arkebüzcüler vb.. İktisadî *işbölümü* olayına burada da raslanıyor.

DOKUMA İŞLERİ

Dokuma sanayileri, tarihin bütün dönemlerinde Fransa'da bugünkü gibi olmuştur; yani ülkenin en önemli uğraş alanını meydana getirmiştir.

Dokumacılığın kaynağı tarih-öncesi çağlara kadar uzanır. Bu sanayi, 14. yüzyıl toplumunda büyük bir yer işgal ediyordu. Kulübelerde olduğu gibi şatolarda da dokuma işleri yapılmaktaydı. Dokuma sanayii, o sıralarda da, yüzyıllar boyunca sürüp gitmiş olduğu gibi, makinelerin icadına kadar, bir *ev* sanayii görünümündeydi.

Bazı yerlerde en önemli loncaları meydana getiren profesyonel dokumacıların bulunduğu kentlerde de dokumacılık yapılmaktaydı. 13. yüzyılda özellikle yün ve keten üstüne çalışılıyordu.

Keten bezler. — Kenevirin bez yapımında kullanılmaya başlanması, ancak 15. yüzyıldan sonra olmuştur. Daha önce kenevirden yalnızca urgan ve bazı kaba bezler yapılmakta, dokumada keten kullanılmaktaydı. Ketenden de, yünlü almaya güçleri yetmeyen yoksul halk tabakası için kaba bezler yapılıyordu. Kenevir bez kullanıldığı zaman da en güzel dokumalar hep ketenden yapılanlar olmuştur. 15. yüzyılda en kaliteli keten, yüzyıllardan beri ad yapmış olan Flandre'da yapılıyordu; ayrıca Champagne'dan, Reims'den ve Troyes'den de keten gelmekteydi.

Saint-Louis zamanından beri merkezleri Halle'de olan *çamaşır satıcıları*nın ilk tüzüklerinin hazırlanması da bu döneme raslar (1485).

Yünlüler. — Ama ilk dokuma sanayileri kumaşçılıkla ortaya çıkmıştır. Bellibaşlı merkezlerden biri olan Flandres "kumaşçılığı temel almıştı". 1469'da, o sıralarda adı Rubais olan çevresi surlarla çevrili feodal kentin senyörü Pierre Roubaix'nin üstelemeleri karşısında, Kral Cesur Charles, kentin ve çevresinin kumaş dokuyabileceğini ve her çeşit yünlü kumaş yapabileceğini öngören bir ferman çıkardı. Lille kenti, kendi ayrıcalıklarını örseleyen bu fermana bütün gücüyle karşı çıktı, ama başarısız kalan birçok girişimden sonra yenilgiye uğradı. Bugün dünyanın değilse bile Avrupa'nın en önemli kurumlarından biri olan Roubaix yünlü kumaş merkezi 15. yüzyılın sonunda, böylece kurulmuş oldu.

13. yüzyılın başından sonra, Normandie'da, Picardie'de, Champagne'da, Brie'de, Lille, Bruges, Ypres, Arras, Beauvais, Bernay, Limoges, Toulouse, Montpellier gibi taşra kentlerinde de (3.200 tezgâh) kumaşçılar vardı. 15. yüzyılı besleyenler de bu konuda bu kentler olmuştur.

Her renkte kumaşlar, pamuklular, şayaklar yapılıyordu. İlginç olan, uzun bir süreden beri, yünün taranmışının kusurlu sayılarak yasaklanmasıdır. Yünün taranmasına ancak 1377 tarihli buyrultuyla izin verilmiştir. Bununla birlikte, eyaletlerde, daha o dönemde bu usule başvurulmaktaydı: bir yandan sınaî anarşinin, öte yandan, tersine, lonca düzeninin dar ve baskıcı anlayışının bir kanıtıdır bu.

Gerçekten de, 13. yüzyılın başından beri, dokuma, baskı, boya ve kumaşa dallar, güller işleme konusunda, Colbert sonrasındaki dönemde raslanan kadar titizlikle kurallar koyan lonca tüzükleri yapılmıştır. Usuller çok ilkeldi, uzun bir süre de ilkel kaldı. Katedrallerin vitraylarında çoğunca iş başında çalışan dokumacı desenleri görülür. Pedalsız tezgâhlarının arkasında ayak-

ta dururlar bunlar. Bir elleriyle mekiği atar, öbür elleriyle geri çekerler. Kumaş enliyse, mekiği atan iki işçi vardır: yavaş ve tekdüze bir iş.

İŞLEMELER VE DÖŞEME İŞLERİ

İşlemecilik, el ustalığının ve parmak çabukluğunun elverdiği bir sabır ve beğeni işidir, mekanik bir avadanlığı da gerektirmez. Bu yüzden ortaçağın işlemeleri dokumalarından daha üstündür.

13. yüzyılda kiliselerin ve şatoların duvarlarını birçok halı kaplamaktaydı. Duvar halıları uzun bir süreden beri şato sahibi hanımlar ve burjuva kadınlar için bir eğlence nedeni olmuştu; ünlü Bayeux duvar halıları, 11. yüzyılın sonunda kadın emeğinin ilginç bir örneği olarak görülmektedir. 35 metrekarelik ünlü dev duvar halısının Fatih Guillaume'un karısı Mathilde tarafından yapıldığı söylenir; bu halıda, çeşitli renkte desenlerle Normandie'li Guillaume'un İngiltere'yi ele geçirişi temsil edilmiştir. Ancak duvar halıları yalnızca bir eğlence aracı değildi; daha 13. yüzyılda Arras'ta, Limoges'da, Paris'te önem kazanmış, ve gitgide daha büyük bir genişliğe ulaşmış bir sanayi haline gelmişti. Bütün halılar Türkiye'den geliyor değildi.

İPEĞİN FRANSA İKLİMİNE ALIŞTIRILMASI

13. yüzyılda ipek atelyelerine çok seyrek raslanıyordu: ipekliler İtalya yoluyla Doğudan geliyordu. Çok pahalı olduğu için; kadınlar, eskimiş ipeklileri tel tel sökmekte, sonra bunları yeniden yumaklar haline getirmekteydiler: daha sonra bunlardan dokuma kumaşlar, hanım kemerleri, dinsel tören süsleri yapılıyordu. Öyleyken, 15. yüzyılda ipekliler henüz İtalya'dan ya da Do-

ğudan getirtilmekteydi. Bunun sonucu olarak Fransa'dan dışarı çok para akıyordu: bir yüzyıl önce, Valois'lı Philippe, 1345'te, Nîmes'te, kraliçe için kilosu bugünkü parayla 200 franka ipek satın aldırmıştı.

İpek sanayiini Fransa'ya getirme onuru Louis XI'e aittir. Bu ender ve pahalı ürün ticaretinin neden olduğu büyük para akışından kaygılanan kral, kendi ülkesine, Tours'a gelmiş olan İtalyanlara "tezgâhlarım orda kurmak ve halka zanaat öğretmek" koşuluyla büyük ayrıcalıklar tanıdı (1470). Bundan dört yıl önce Lyon'da yapılan benzeri bir girişim, ürünlerini yabancı ülkelerden getirten ipek tacirlerinin karşı çıkışı sonucu, başarısızlığa uğramıştı. Ama, Tours'daki deneme öylesine başarı kazandı ki, 16. yüzyılın ortalarında kentte çalışan tezgâh sayısı 8.000'e ulaştı. Artık ipekçilik bir Fransız sanayii olmuştu.

GİYİM VE MODA

Modanın kaprisleri. — Gerçek anlamda ortaçağ süresince, yani 10. yüzyıldan 14. yüzyılın sonuna kadar, diyor bir uzman, moda, giysiler üstünde en aşırı değişiklikler uygulamaktan hoşlanmaktadır. Daracık ve bedene yapışık giysilerin yerini uzun ve bol giysiler alıyor. Geniş ve kuyruğu kol üstüne atılacak fistanlar, uzun kürk giysiler, *bliyodlar, kaplar, kaftanlar,* belden sıkmalı ve göğüsten tutturmalı ceketlerle, çağdaşların tepesini attıracak kadar kısaltılmış fistanlarla, kadınlarda alttaki uyumlu entariyi gösterebilecek biçimde açık, erkeklerde pantolunu ya da poturu meydana çıkaracak biçimde kısa *kothardi*'lerle nöbetleşe giyilmektedir. Daha sonra, kilise etkilerini yitirince, inanç zayıflamaya başlayınca, en aşırı gariplikler, tuhaflıklar ortaya çıkıyor: gülünç denecek biçimde kısaltılmış po-

turlar, önden yırtmaçlı pantalonlar, iki parçalı ve armalı elbiseler, başlıklar, çok bol ve kuyruklu fistanlar.

170.000 franka bir entari! — Kuyum işleri için daha önce belirttiğimiz lüks, 15. yüzyılda soylu kişilerin giyimlerinde de görünmeye başlıyor. Gözalıcı işlemelerle, incilerle, hatta değerli taşlarla süslenmiş kumaşlar aranıyor. François I zamanındaki gibi, soylular "çayırlarını ve değirmenlerini omuzlarının üstüne" koyuncaya kadar, bu gösteriş elbiseleri için çok büyük paralar ödenmekteydi: Jean le Bon'un rehinesi olarak gönderilmiş olan Bourbon dükü, değerli taşlarla, incilerle, safirlerle bezeli giysilerinden birini Londra'da bir tacire 5.200 altın ekü gibi büyük bir paraya (bugünkü değeriyle 47.000, nispî değeriyle, belki de 170.000 frank) satmıştı! Lâl rengi bir dük ya da baron giysisinin karışı 20 liraya maloluyordu (bugünkü değeriyle 400 frank). Yaldızlı kumaşın karışı 90 liraydı (bugünkü değeriyle 1.800 frank). Halk kaba kumaşlarla yetinmek zorundaydı.*

ESKİ TERZİLER

"Bugünkü terzilerimiz o sıralarda çeşitli kuruluşlarla temsil edilmekteydiler; bunlar adlarını yaptıkları özel elbise çeşidine göre alıyorlardı. Şu adlara raslanıyordu: 1° kadınlarda ve erkeklerde gömleğin üstüne giyilen bir çeşit bol entari diken entariciler (*doubletier*); 2° özel olarak silahşörler için kaplıklar yapan kaplıkçılar (*hoquetonnier*); 3° gövdenin üstüne iyice oturan ve üstleri desenli tünikler yapan jiponcular (*giponnier*); 4° erkekler için çeşit çeşit külotlar yapan poturcular (*braalier*); 5° önden tutturmalı uzun kaftanlar yapan

* Halk, bir kemerle belden sıkılmış bir entari, dizlerine kadar uzanan manto biçiminde bir *üstlük*, potur ya da külot giyiyordu; ayağında nalın, kundura ya da bot biçiminde *huzo* vardı, başında ise bir fötr ya da üstlüğün kukuletasını taşımaktaydı.

kaftancılar (*pourpointier*); 6° günümüzde çorap denen bacakları kavrayan giyim parçasını yapan *chaussetier*'ler (bunlar 13. yüzyılda, Restorasyon dönemindeki gibi, ayaklı pantolonlar biçimindeydi); 7° Erkekler ve kadınlar için entariler ve başka elbiseler yapan *elbise terzileri*; 8° 14. yüzyılın sonuna kadar, akılalmaz sayıda kürk yapmış olan *kürkçüler*.

"Bu zanaatlara aşağıdakileri de eklemek gerekir: 9° basit elbise diken kadın, erkek terzileri (*couturier*); 10° daha önce giyilmiş elbiseler satan eskiciler (*fripier*); tamirciler (*rafreschisseur, raccommadeur*).

"Terzilik zanaatının böyle birçok dallara bölünmesi uzun zaman sürüp gitmiştir. Bununla birlikte, bazı giysileri ortadan kaldıran, ortaya yeni giysiler süren moda değişiklikleri zorunlu olarak birtakım tepkiler yaratmıştır.

"Yağlıkçıların, eldivencilerin ve giysi makastarlarının kestikleri parçalar üstünde iş yapan basit dikişçiler, yavaş yavaş bu çeşitli örgütlerin alanına el uzatmaya başlamışlar, ve işleri kendilerinde öylesine toplamışlardır ki, *tailleur* (giysi makastarı) ve *couturier* (basit dikişçi) kavramları giderek halk dilinde birbiri yerine kullanılan, eşanlamlı iki sözcük haline gelmiştir. Kısacası, *giysi terzileri,* ya da *terziler* loncasının karşıt loncaları yuttuğunu, ve hiç bir zaman yitirmeyeceği bir önem kazandığını görüyoruz."*

Bu "yutma", daha önce birçok kez gözlemlediğimiz "işbölümü"nün tersi bir yönde, çok ilginç bir iktisadî olay meydana getiriyor.

Eski zaman hanımlarının tuvaletleri. — Öte yandan bazı zanaat kuruluşlarını yaratan, bazılarını yok eden modanın kaprislerine bir gözatmak da ilginç ola-

*Daha önce sözü edilen 1900 Sergisi.

caktır. Moda! Modanın yeni bir şey olduğunu sananlar vardı. Daha uzak bir geçmişe inenler Bavyera'daki Isabeau dantellerinden sözediyorlardı. Şurası gerçek ki, moda bütün çağlarda hüküm sürmüştür.

Ortaçağın sonuna doğru zengin kadınların saç tuvaletleri bunun kanıtıdır. 12. yüzyılın ilk yarısında, gerçek olsun, takma olsun uzun saç örgülerine rağbet edilmekteydi; Charles VI zamanında, büyük bir olasılıkla Bavyeralı Isabeau'nun Fransa'ya moda olarak getirdiği basık ve boynuzlu külâhlar biçiminde süsler, soylulara özgüydü; aynı dönemde burjuva kadınları *başlık* giymekteydiler; gene aynı dönemde, 14. yüzyılın sonunda, *gonel*ler ya da büyük peçeler, alabildiğine süslü kürk başlıklar, rahibelerinkini andıran önleri kıvrık, yanları kanat gibi açık, ve kenarları dantelli başlıklar görülüyordu; nihayet, 15. yüzyılın başından ortasına kadar, pahalı bir kumaşla donanmış, uzun muslin peçeli, kimi zaman da kulağı andıran uzantıları olan ***hennin*** denen uzun, koni biçiminde başlıkları anımsayalım. Bu başlıklar Juvénal'e Ursin'ler için şöyle dedirtecektir: "Hanımların ve genç kızların görkemli ve aşırı tavırları, büyük, geniş, olağanüstü külâhları vardı; bu külâhların iki yanındaki kulak biçimindeki uzantıları öylesine büyüktü ki, bir odanın kapısından geçmek istedikleri zaman bu hanımların bir yanlarına dönmeleri ya da eğilmeleri gerekiyordu!" Vaizlerin, bu ***hennin*** denen başlıklara "şeytan icadı", "eski zaman kadınlarının" açık saçık giysilerine "cehennemin pencereleri" demelerine şaşmamak gerekir. Çünkü "günahsız bir biçimde giyinen" pek az soylu kadın görüyorlardı.

Moda, kaprisli olduğu kadar da zorba bir şeydi; ***Evliliğin Onbeş Zevki*** adlı yapıtta görülenlerin, onun, bugünkü dildeki bir anlamı olduğuna inanılıyordu. Sözgelimi, bir şölende, başkalarından daha kötü giyinmiş

bir burjuva kadını kocasına şöyle yakınmaktaydı: "Vallahi, benden eksiklisi yok aralarında; benim ne lâl rengi, ne cüretli dikilmiş, ne güzel gri kürklü yeşil, hatta sadece yeşil ve uzun kol yenli, ona uygun başlıklı, eldivenli elbisem mi var? Kırmızı ya da yeşil ipekliden, etekleri yeri süpüren, yeni moda bir giyeceğim mi var?"*

Burda şık burjuva kadınımızın imrenerek anlattığı şey, eski zaman burjuva hanımlarının tuvaletidir. Elbet, özellikle erkeklerin giydikleri ucu sivri ve kıvrık pabuçların da sözü edilmesi gerekir. Bunların uçları öyle uzundu ki (kimi zaman 50 santim), botların ya da tozlukların konçlarına tutturuluyordu! Deri *sepicileri*, ve *boyacıları* böylece deri tüketiminden yararlanıyorlardı. Deri sanayii Fransa'ya yerleşti: oysa 14. yüzyılın ortasına kadar deri, yabancı ülkelerden getirtilmekteydi. Zorunluluk ve gereksinme, sanayiin anasıdır.

KÂĞIDIN ANASI OLAN GÖMLEĞİN TARİHİ

Ve sanayi, kâğıdın anası olan gömleğin ilginç tarihinin tanığı başka bir sanayii ortaya çıkarıyor. 14. yüzyıldan önce gömlek bir lükstü. O zamana kadar ince yünden, ipekten, bezden gömlekleri yalnız zenginler giymekteydiler. Ama onlar da, belki pahalı olmasından, belki de onu değerli bir şey olarak görme alışkanlıklarından ötürü, yatağa girmeden önce gömleklerini çıkarıyorlardı; bunun için minyatürlerde uyuyan insanlar hep çıplak görülür. Ama, 14. yüzyılda bez gömlek kullanmak öylesine yaygınlık kazandı ki, çiftlik yanaşmaları bile gömlek giymeye başladılar. Artık gömlek

* Viollet-le-Duc, *Dictionnaire du mobilier*, IV, 289.

zorunlu bir giyim eşyası olmuştu. Aynı dönemde, bez *yatak örtüleri* kullanmanın da yaygınlaştığını görüyoruz.

Sonra ne oldu? Bezin yaygınlaşması ucuz ve kötü bezin ortaya çıkmasına, ucuz ve kötü bez de pahalı parşömenin yerini alacak kâğıt üretiminin yapılmasına olanak sağladı. Kısacası, değersiz kumaş üretimi olmasaydı, basımevinin icadı nafile kalabilirdi. Burdan, iktisadî sonuçları gözönünde tutarak, gömlek kullanmaya geçilmesinin insan zekâsındaki ilerlemeler üstünde elverişli etkiler uyandırdığını söyleyebiliriz!

Tuhafiyeciler. — Tuhafiyecileri, tuvalet ve döşeme eşyası yapan zanaatçılardan ayırmak mümkün değildir; çünkü bu eşyayı satanlar tuhafiyecilerdi.

"Tuhafiyecilerin, 13. yüzyıldan itibaren büyük bir önemleri olmuştur: bugünkü yeni moda eşya satan büyük mağazalar kendi soy-kütüklerini araştıracak olsalar, ilk ataları olarak bunları göreceklerdir. Bu dönemde her zanaatın yalnız kendisinin üretmeye hakkı olan şeyleri satış trafiğine çıkardığını biliyoruz. Yasalarca titiz bir biçimde gözetilen bu kurala aykırı hiç bir istisna bulunmaması ne gibi sonuçlar doğurabilirdi acaba? Bir kere, her türlü toptan ticaret olanaksız hale gelirdi; sonra, Paris halkı, Paris sanayiinin üretmediği birçok şeyden doğal olarak yoksun kalabilirdi. Kendisine her türlü üretim yapmanın yasaklandığı özel bir tacirler örgütü kurma gereği bu kaygıdan doğmuştur; bu örgüt, hiç bir şey üretemeyecek, buna karşılık her çeşit üretilmiş eşyayı satma hakkına sahip olacaktı. Bu tacirler *tuhafiyeci* adını aldılar; bunların kurdukları satış trafiği az zamanda büyük bir gelişme gösterdi. Tuhafiyecilerin dükkânlarını tıklım tıklım dolduran ürünlere bir gözatmak istersek, 1900 Sergisinde, *Bir Tuhafiyecinin Sözleri* başlıklı 169 numaralı bölümde, 14.

yüzyılda yapılmış çok ilginç bir sayımda bulacağız onları:

"Güzel kemerlerim var;
Hanım kızlar için güzel eldivenlerim;
Çifte çifte kürk eldivenlerim var;
Demir zincirlerim var;
Güzel ibrişimlerim var...
Güzel mahfazalarım var, vb.

"Bu tuhafiyecinin dükkânı gerçek anlamda bir pazardı."

ELYAZMALARI SANAYİİ*

Ortaçağ sanayileri üstüne tam bir fikir edinmeksizin, kitap zanaatları konusunu ele alamayız. 13. ve 14. yüzyıllarda Rönesansın taşıyıcısı olarak önemli bir rol oynayacak olan *bez kâğıdın* yaygınlık kazandığı görülmüştür. Bez kâğıt, eski *parşömenin* yerini tam tutmasa da, gömlek sayesinde, 14. yüzyılda yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.

Elyazmaları hem çok ender, hem de çok pahalıydı. Rahipler bunlardan her zaman birçok kopyalar çıkarmaktaydılar. Bu yapıtlar şu iki meslek dalıyla bağlantılı olduğu halde, henüz alışılmış bir ticaret nesnesi haline gelmiş değildi: elyazmalarını kendileri yazan ya da yazdıran bir çeşit yayımcı niteliğindeki *stationnaire*'ler ve bu elyazmalarını satan ya da kiralayan *kitapçılar*.

* Kâğıdın kaynağı henüz karanlıktadır. Milâttan 123 yıl önce Çin'de Tarım Bakanı olan Çay-Lun tarafından icat edildiği söylenmektedir. 750 tarihlerinde Semerkant'ta kâğıt bilinmekteydi; 50 yıl sonra Bağdat'ta ve Şam'da da öyle; daha sonra Suriye'ye, Arabistan'a, Mısır'a yayıldı; 12. yüzyılda Fas'ta, İspanya'da, hatta belki Fransa'da da kâğıt aygıtlarına rastlanıyordu. 1436'da ülkemize tam olarak girmiştir. Almanya'ya da 14. yüzyılın ikinci yarısında girmiş görünüyor. İlk kâğıtların pamuktan yapıldığı sanılıyor. İnsanların kâğıttan önce, kayalıklara, taşlara, "taş levhalar"a, anıtlara, çanak-çömleklere, madenlere (Romalıların bronz levhaları), ağaçlara, yapraklara, derilere ya da parşömenlere yazı yazdıklarını anımsatalım. Bu liste, ilkel yüzyıllar boyunca kaydedilmiş ilerleme aşamalarını göstermektedir.

Kimi zaman bu iki mesleğin bir kişide birleştiği de oluyordu; ama bu gösterişsiz dükkânlarla bugün Paris'te boy gösteren büyük yayım ve kitabevi kurumları arasında dağlar kadar fark vardı.

Stationnaire'ler ve kitapçılar, üniversiteye bağlı olarak çalışıyorlardı; işyerlerini ondan sağlıyorlardı; ona bağlıydılar. Yılda en az iki kez, *rektör*'ün huzurunda yemin etmek zorundaydılar. Başlangıçta bir yetenek ve dürüstlük sınavından geçiyorlardı. Ellerindeki kitapların hiç birini saklamaksızın sergileme, kopyaların doğruluğunu titiz bir biçimde sağlama, ve gelenlere kitap fiyatlarını dürüst olarak bildirme konularında üniversite buyruk veriyordu onlara. Elyazmalarının kiralanması konusunda olsun, satılması konusunda olsun, bu fiyatlar gene üniversitece saptanmaktaydı. Böyle bir ihtiyatın yararsız olmadığı görülüyor. 1274 tarihli bir yönetmelikte şunları okuyoruz: "Kendilerini kitapçı olarak tanıtan bazı kimseler, doymak bilmez bir açgözlülüğün sonucu olarak, öğrencileri hoşnutsuz bırakmakta, aşırı satış fiyatlarıyla, fiyatları yükseltmek için çevirdikleri dolaplarla, onların çalışmaları için en gerekli kitapları düşük bedelle sağlamalarını önleyerek öğrenimi bozmaktadırlar..."

Yönetmeliklerde çok sert hükümler vardı: Üniversitelere bağlı kitapçılar, belirli kurallardan en ufak bir sapma halinde, derslerin yararı için, bu zanaatı serbest olarak icra etmek haklarını yitiriyorlardı!* Bu sert hükümlere karşın, kötü yola sapmalar devam etmekteydi: üniversite birçok kez kitapçıları protesto etmek ve "kötü hareketlerini çoğalttıklarını ve sakıncalı işler yapan kimselerin çoğaldığını" açıklamak zorunda kalmıştır.

* P. Delalain, *Etude sur le libraire parisien du treizième au quinzième siècle.*

Sert yönetmelik hükümlerini telâfi etmek için kitapçılar bazı ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı. Bunların en çekicisi haraç verme bağışıklığıydı; ayrıca aşar, şarap ve kapı bekçisi vergileri de vermiyorlardı. 1368'de, Paris'te, vergi bağışıklığından yararlanan 14 kitapçı, 11 kitap yazarı, 15 tezhip ustası, 6 ciltçi, 18 parşömenci vardı. Bütün kitap zanaatları, daha önce de belirttiğimiz gibi üniversitenin koruyuculuğu altındaydı.

Kitap sanayii, basımevi hurufatının, *kopyacıların* yavaş çalışan ellerinin yerini alıncaya kadar sıkıntı içinde yaşamıştır. 15. yüzyılda kitaplar henüz çok pahalıydı: bir İncil 40 liraya, bir Saint-Chrysos cildi 300 liraya kadar, bir Saint-Augustin 1.000 liraya kadar (yaklaşık olarak 9.000 frank) satılmaktaydı. Ama, bir kitabı kopya etmek için, hele onu güzel *minyatürlerle* bezemek için gereken zamanı düşünürsek, başka türlü nasıl olabilirdi?

Kitap zanaatlarıyla, 11. yüzyılda İtalya'dan ithal edilmiş olan *oyun kâğıtları* zanaatları arasında bir yakınlık kurmak yersiz olmayacaktır. Bunun iki nedeni var: bir kere oyun kâğıtları *ağaç ya da bakır üstüne gravür* biçiminde yapılmaya başlanmazdan önce bir tezhip ürünüydü; ikinci olarak, söylendiğine göre Charles VI'nın çılgınlığını dindirmek için kullanılan kâğıt oyunu, Fransa'da öyle hızlı bir biçimde yayılmaya başlamıştı ki, 1398'de Paris il idaresi, zanaat adamlarının iş günleri içinde çeşitli oyunlar, özellikle de kâğıt oyunu oynanmasını yasaklamak zorunda kalmıştı.

Ortaçağın son üç yüzyılındaki sınaî emeğin gözden geçirilmesine bu sevimli ayrıntıyla son verelim. Birçok şeyi karanlıkta bıraktık. Sözgelimi, bu üç yüzyıl içinde

emeğin ve emekçilerin geçirdikleri değişiklikleri görmedik. Yüz Yıl Savaşıyla birikmiş yıkıntıları, bakımsız kalmış kırları, insanlarını yitirmiş kentleri, ekilmemiş tarlaları, boş kalmış tezgâhları, kapatılmış halleri, büyük alevlerle yayılan yangınları, denizlerin kıyılarında uykuya varmış limanları incelemedik. Faaliyeti gördük, ama sefaleti ve kıtlığı görmedik.

Bununla birlikte ortaçağ insanlarının, bilgi kaynakları kurumuş ve bir "ortaçağ" karanlığına gömülmüş bulunan 17. yüzyıldaki kadar "barbar" olmadıklarını biliyoruz. Kuşkusuz, gereçler ilkeldir: ama çalışma genellikle titiz, ustaca, kimi zaman da gözalıcıdır; kuşkusuz, büyük sanayi mevcut değildir, savaş, zanaatçının kolunu kanadını kırmıştır: ama işbölümünün ilk belirtileri başgöstermiştir, akıp giden üç yüzyılın herbiri, gelecek yüzyılların sanayiinin kuracağı olağanüstü yapıya kendi taşlarını koymuştur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ONALTINCI YÜZYILIN İKTİSADÎ DEVRİMİ

SINAÎ uygarlığın, gayrımenkul mülkiyetinin ve çalışan burjuvazinin ilerlemelerine ayrıcalıklar tanıyarak 16. yüzyılı altüst eden ve feodal yapının temelini kemiren büyük iktisadî devrimin içinde, ortaçağ ölüm haline gelmiş ve çağdaş zamanlar doğmuştur. Şu halde bu devrimin tarihi, emekten ve emeğin tarihinden ayrılmaz bir niteliktedir.

I. NEDENLER

DENİZ KEŞİFLERİ

İstanbul, Türklerin eline geçmiş, Yüz Yıl Savaşı bit-

miş, baskı makinesi icat edilmiş, feodal dünya yavaş yavaş çözüntüye uğramaya, modern devletler usul usul ortaçağ anarşi ve kaosundan sıyrılmaya başlamıştı; tam bu sırada, *eski dünya,* denizaşırı, uzak altın ve *baharat ülkelerini* ilhak ederek *büyüdü.*

Christophe Colombe, 1492'de, baharatçı Hind'i keşfettiği sanısıyla, o günden sonra Lucayes ya da Bahama adı verilen o ıssız adalardan birine yanaştığı zaman, tam anlamıyla bir devrimin ilk çorap söküğünü başlatmış bulunuyordu. Gerçekten de, ondan sonra, Magellan'dan ve ilk dünya turunu gerçekleştirmiş olan Vasco de Gama'dan sonra, serüvenlere atılmak ve uzaklarda kılıç oynatmak isteğiyle "yerinde durmadan" bir İspanyol serüvencileri (*conquistadore*), altın ve baharat arayıcıları, *okyanusun gerçek şövalyeleri* ordusu, yalnızca hareket etmek, uzaklarda boy göstermek açlığıyla değil, aynı zamanda meçhul ülkelere İncili yayma güdüsüyle de çırpınan bir ordu, *yeni dünyaları* ele geçirmek için denizlere açıldı: İspanyollar Batıya, Amerika'ya, Portekizliler ise Doğuya, Afrika'nın ve Asya'nın uçsuz bucaksız kıyılarına doğru yöneldiler.

O zaman ilk sömürgeler elde edildi; ve susamış Avrupa'ya buralardan altın ve gümüş akmaya başladı; ve bütün iktisadî ve toplumsal ilişkileri altüst eden bir *para devrimi* ortaya çıktı; eski ticaret yolları değişti; Akdeniz yolu bırakılarak, dibinde uzak *Cipango*'daki değerli madenin kaynadığı ve onca imrenilen baharatın bulunduğu Okyanusa yönelindi; iktisadî gücün kızı olan siyasal güç, Akdeniz kıyılarından Okyanus kıyılarına göç etti, ve Batı ulusları, İspanyollar, Portekizliler, Fransızlar, İngilizler, Hollandalılar, Güney kıyılarına ayak bastılar: yaşam değişti.

Ama, bu deniz keşifleri, bu "yeni dünyalar"m ele geçirilişi ve sömürülüşü, nice büyük önem taşırlarsa taşısınlar, 16. yüzyıldaki iktisadî yaşamın altüst oluşundaki gerilimi bir başlarına açıklayamazlar.

Eski dünya, dönüşüm tohumlarını kendinde taşıyordu: feodal dünya yavaş yavaş çözüntüye uğramaktaydı; ortaçağın uzun yüzyılları, onun burçlarında, bedenlerinde çatlaklar meydana getirmişti. Kuşkusuz, eski feodalitenin ve günümüzde hâlâ sürüp gitmekte olan feodalitelerin ayırıcı özelliği olan büyük mülkiyet parçalanıyor değildi, ama efendi değiştirmeye başlıyordu: burjuvazi, zengin tacirler ve yasa adamları, tımarları satın alıyor ve soyluluğun yerini almaya başlıyorlardı. Bu yeni soyluluktan zarar görmüş olan eski aristokrasinin itibarı, Yüz Yıl Savaşı sırasında uğradığı bozgunlardan ve kendisini köylülere bağlayan bağların hızlı bir biçimde gevşemesinden ötürü daha da çok örselenmiş durumdaydı. Birçok senyör, "çiftlik yarıcıları"nın çıkarlarını savunacak yerde, çete ya da *tefeci* haline gelmişti. "Ortaçağda adalet kürsüsü, tehlike anlarında sığınılacak yer, kıtlık günlerinde bolluk ambarı olan feodal kale burçları, yarım yüzyıldan beri bir haydut yatağı olmuştu. Kırlarda yaşayanlar bunu hiç bir zaman unutmadılar: bugün hâlâ köylülerin gözünde bütün feodalite tarihini özetleyen o zindan ve hücre, o adam kaldırma ve soygun efsaneleri gidip bu dönemde köklerini bulur."* Ortaçağın sonu, mülkiyetin ve zenginliklerin el değiştirmesiyle, yavaş yavaş bir toplumsal devrim hazırlamaya başlıyor.

Emeğin örgütlenişinin de feodal mülkiyet gibi dönüşüme uğradığını yukarda gördük. Loncalarda, kal-

* Pigeonneau, *Histoire du commerce.*

falar, köylünün senyörden kopuşu gibi, ustalardan kopmaktadır: bu noktada da ortaçağın temelini meydana getiren aristokratik sistem saldırıya uğrayarak örselenmiştir. Emek kalesinin bedenlerini meydana getiren yönetmeliklere gelince, onlar da ilerlemelerin tehdidi altındaydı; çünkü giderek sınaî üretime engel olan birtakım "rutin yasaları" haline gelmişlerdi.

Ticarette de benzer bir dönüşüm görülüyor. "Bütün Avrupa'da, âdetler yumuşuyor, uluslararası gelenekler daha kararlı bir özellik kazanıyordu. Büyük devletlerin meydana gelişi, polis örgütünü düzelterek ve iç engellerden birini onunla yıkarak, değişimi kolaylaştırmaktaydı. Tacirin rolü büyüyordu; tacir, önünde daha geniş bir ufuk açıldığını hissediyordu; deniz keşiflerinin kendisine açtığı bu yeni toprakları sömürmek için hazırdı." (Pigeonneau.)

İTALYA'NIN FRANSIZLAR TARAFINDAN KEŞFİ

Keşifler arasında, Charles VI'nın başlattığı ünlü savaşlar sırasında İtalya'nın Fransızlar tarafından keşfedilişini de hesaba katmak gerekir. Yüz Yıl Savaşı büyük yıkımlar getirmiş, ve barış, 16. yüzyıl devrimini hazırlayan gerçek nedenlerden biri olmuştur. Bir kere, savaşlar, barışçıl bir sınaî hareketi ortaya çıkarmıştır. Fransa'nın "barbarlar"ına, İtalya'nın sadece sanatçılarının yeteneklerini değil, aynı zamanda bu ülkenin sanayi zenginliklerini ve lüksünü esinleyen de o savaşların çağların ötesindeki çılgınca girişimleri olmuştur: Gênes'de, Venedik'te ve bütün yarımadada altın ve gümüş işlemeli kumaş, ipek imalâtı, Bologne fayansları, Venedik'te, Floransa'da ve Roma'da kuyumculuk ve süs eşyası; danteller, cam işleri, ve çok geçmeden Venedik aynaları, vb..

Çok haklı olarak, "düş gücüne asıl çarpıcı gelenin, bu ülkedeki sanat ve edebiyatın parıltısından çok, elbiselerdeki görkem, modadaki tuhaflıklar, sofra ve mobilya beğenisindeki azamet olduğu" söylenmiştir. Ve işlemeli eldivenler, diba giysiler, kadife ve ipek kaftanlar, mozayik parkeler, kabartma tavanlar Charles VIII'in arkadaşlarının hayranlığını, ustaların tablolarından ve heykellerinden daha çok çekmişti. Kralın Fransa'ya döndükten sonra mimarlarla, ressamlarla, heykelciler ya da bilim adamlarıyla birlikte lavantacılardan, cevahircilerden, işlemecilerden, kadın terzilerinden, marangozlardan, bahçıvanlardan, org imalcilerinden, kaymaktaşı tornacılarından vb. karmakarışık bir orduyu da getirmesi hiç de şaşılacak bir şey değildir. Bu çeşit ithalât Louis XII ve François I zamanında da sürüp gitti: Fransa, İtalya'yı istilâ etmişti, İtalya da şimdi Fransa'yı istilâ etmeye başlıyordu.

II. FRANSA'DA LÜKS SANAYİLERİ

Fransa'nın İtalyan lüksüyle istilâsı öylesine hızlı olmuştur ki, Louis XII zamanında, kralın övgücübaşısı Claude Seyssel şunları yazabilmiştir:

"Genellikle bütün imparatorluk sınırları içinde, özel olsun kamusal olsun büyük binalar yapıldığı görülmektedir; bunların yalnızca döşemeleri ve öndeki duvarları değil, dışarda olan kiremitleri, çatıları, kuleleri de işlemelidir; konaklar o zamana dek görülmemiş biçimde öylesine görkemli döşenmiştir, ve her çeşitten gümüş kapkacak öylesine kullanılmaktadır ki, bu gereksiz eşya bolluğunu makul ölçüde düzeltmek için kararname çıkarılması gereği doğmuştur. Çünkü gümüş fincan, ibrik, hiç değilse kaşık sahibi olmak istemeyen kimse kalmamıştır. Büyük papazlara göre, senyörler ve

toptancılar (toptancı tacirler), her çeşit sofra ve mutfak takımlarıyla, bunlar yaldızlı değilse, ve büyük miktarda altın içermiyorsa, yetinmemektedirler; ayrıca, giyim ve yaşama tarzı da eski günlerle kıyaslanamayacak derecede gösterişlidir."*

Louis XI'in ölümünden yarım yüzyıl sonra Fransa bütünüyle değişmişti. Paris'te, Loire'ın kıyılarında, ve dolaylarda, büyük kentlerde, zarif *şatolar* ve "Rönesans" konakları her yanda yükseliyordu: Amboise'da, Blois'da, Chaumont'da, Chambord'da, Fontainebleau'da, Ecouen'de, Anet'de, Azay-le-Rideau'da, yükselen zevk yapıları, eski kalelerin, feodal konakların, savaş yapılarının yerini alıyordu.

Yeni mimariye paralel olarak, yeni bir *mobilya* da gelişmiştir. Marangoz artık dev sandıklar, demir çerçeveli çekmeceler, kaba sandalyeler ve arkalıksız iskemleler yapmamaktadır; biçimleri değiştirmekte ve onları daha zarif hale getirmektedir: ortaçağ meşesine ceviz, hatta abanozu da eklemekte, bunlara fildişi, cevahir ve mine kakmaktadır.

Konakların içinde ve süsleme işlerinde hep o kuyumculuk lüksüne raslanır: kadehler, çekmeceler, zarif mücevherler, altın ve zebercet zincirler, bilezikler, boyuna asılan ve madalyon olarak kullanılan küçük aynalar, yüzükler, küpeler vb.. Yeni dünyanın parası Avrupa pazarlarına akmaya başlayınca, kuyumcular, bunu, Yahudilerin ve Lombardların rekabetiyle bir ticaret haline getirdiler; maden bolluğu büyük gümüş takımlar üretimine yolaçtı. François I'in Saint-Eloi'sı olan Florentin Benvenuto Cellini'nin *yüksek kabartma* (*ronde-bosse*) ve arabesk çalışmasında çağdaşlarından üstün bir yetenek taşıdığını biliyoruz; kral, kıskanç

* Baudrillart, *Histoire du luxe*, III, s. 395.

kuyumcuların birçok kez silahlı bir biçimde gelip kuşattıkları Nesle konağına yerleşmişti. Sözü edilen kuyumcuların, Kuyumcular Rıhtımı (*quai des Orfèvres*) adını alacak olan rıhtıma gelip yerleşmeleri 16. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur.

Mineciler ve *camcılar*, kuyumcular ailesine, ve Rönesansı karakterize eden o sanatçı-zanaatçılara ya da zanaatçı-sanatçılara mensupturlar. Limoges mineleri eski ünlerinden her zaman yararlanmışlardır. Yüzyılın sonunda, bu sanayi, 17. yüzyılda büyük bir ün yapacağı Nevers'e yerleşmiştir. Camcılara gelince, onlar eski camekânların yerine beyaz ya da renkli fon üstünde iyice beliren boyalı camı geçirdiler. Aynalar Venedik aynalarıydı. Pencerelere cam geçirmeye başlanmasına karşın, camcılık sanayii henüz yaygınlık kazanmış değildi.

Giyim lüksünden ötürü tekstil sanayileri giderek artan bir önem kazanıyordu. Louis XI zamanının koyu giysileri yerini parlak renkli entarilere ve kaftanlara, kadife ve ipek giysilere, altın ve gümüş işlemeli kumaşlara bıraktı. François I zamanında saray lüksü, İtalyan sarayınınkini bile gölgede bırakacak nitelikteydi. Çayırlarını, değirmenlerini ve ormanlarını omuzlarının üstünde taşıyanlar yalnızca prensler ve büyük senyörler değildi; zengin tacirin ve basit burjuva kadınının öykündüğü taşra soyluluğu da aynı tavır içindeydi. Basit burjuva kadını da, bir şato sahibi hanım gibi, daracık korsajlar, alt yanları yastıklarla kabartılmış fistanlar, güzel kumaşlar, pahalı mücevherler giyiyor ve takınıyordu. Giyim lüksü bir çılgınlık halini almıştı. "Giyim yenilikleri, diyordu, Henri III zamanında Fransa'da yolculuk yapmış Venedikli bir elçi, günden güne saatten saate değişmektedir. Değişik yirmibeş-otuz giysisi olmayan ve bunları her gün değiştirmeyen bir

saray adamına zengin gözüyle bakılmamaktadır." Kısacası, din savaşlarının kırlarda yıkım ve sefalet rüzgârı estirdiği bir sırada, saray bir lüks sarhoşluğu içindeydi.

Gênes kadifeleri, Floransa taftaları, Venedik ipeklileri, altın ve gümüş işlemeli kumaş, halı fabrikalarının kuruluşunun nedenini bu durum çok güzel açıklamaktadır. Louis XI tarafından Tours'a getirilen ipek, kesin olarak bir Fransız ürünü halinde getirildi (1546'da 8.000 tezgâh). İlk kez ipek çorap giyen Fransız, Henri II olmuştur. Söylendiğine göre çoraplarını çevresine gururla gösteriyormuş. Bundan otuz yıl sonra, bir çağdaşın söylediğine göre, Fransa'da ipek çorap giyenlerin sayısı elli bine yükselmiş. Yüzyılın sonunda, ipeğin zengin kişiler arasında yaygın bir kullanım alanı meydana gelmiştir.*

Sofra lüksü de öbürlerinden daha az yaygın değildi. Yüzyıl, Gargantua okulunun kurallarını uygulamaya başlamıştı: etleri elleriyle kavrayarak kemirdi, kemirdi; çatal dönemi henüz açılmış değildi. Hatta Henri II döneminde yaşamış bir heccav "bu uçları sivri alet"in kullanılmasını bir sapıklık olarak kınıyordu. Kötü biçimde yemek yeniyor, ama iyi şeyler yeniyordu. Fransız mutfağında hazırlanan güzel yemekler yabancıların hayranlığını çekiyordu: "Bana en ilginç gelen şey, diyordu 1577'de Venedikli Lippomano, yiyeceklerin son

* 14. yüzyılda, bir Fransız kraliçesinin, Clémence de Hongrie'nin mobilyasının değeri 17.004 lira 16 metelik 7 mangır olarak hesaplanmıştır. 16. yüzyıl başında, Louis XII'nin bakanı olan Amboise Kardinalinin mobilyası ise, kapkacak ve sanat eserleri sayılmaksızın, 2 milyon lira değerindeydi. Kral sarayının giderleri Tournois parasıyla 45.000 liraya yükseliyordu: bu giderler 1515'te 60.000, 1556'da 114.000 liraydı. 1487-88'de, gümüş takımları için sarayın yaptığı normal ve olağanüstü giderler 83.000 liradan ibaretti; 1540'ta ise 107.000 lirayı aşacaktır; kralın, kraliçenin ve çocuklarının yıllık gider toplamı, Venedik elçilerince, birbuçuk milyon altın eküden fazla olarak hesaplanmıştır." (Pigeonneau, *Histoire du Commerce*, II, s. 27-28.)

derece bol olması oldu. Bütün oturma merkezlerinde, halkın üçte-biri bunun ticaretiyle uğraşıyor, meyhanecilik, pastacılık, otelcilik, kebapçılık, manavlık, perakendecilik ediyorlar. Her işçi, her tacir, nice yokyoksul olursa olsun, zengin kişiler gibi, et yemeye izin olan günlerde, koyun, karaca, keklik yemek istiyor..."

"Ağız zanaatları"nın sayısı ise yeterince fazla değildi: 1513'te, domuz kasapları, kasaplardan ayrı bir lonca kurdular.

Rabelais'nin çağdaşları çok yiyorlardı ya, aslında daha fazla da içiyorlardı. İçkievleri polisle hesaplaşmak zorunda kaldı. Otellere, kışın akşam saat yedide, yazın sekizde kapanma, gelen bütün yolcuların kaydını tutma, kendi kentlerinin ya da kasabalarının sakinlerinden hiç kimseyi "yedirmeme, içirmeme, barındırmama" buyruğu verildi; bu gibi yerler krallıktan alınacak izinden sonra açılacak, ve şöyle bir tabelâ asacaklardı: "Kralın izniyle açılmış otel, içkievi ya da köşe meyhanesi." Bütün bu tür fermanlara karşın, başka bir buyruğun metninden anlaşıldığına göre, "gençliğin sefahat ve israfı şöyle dursun, bitmez tükenmez rezaletler sürüp gitmekteydi."

Rönesans sanayii üstüne bu hızlı ve kısa inceleme için Bernard Palissy'nin portresini en sona sakladım; çünkü "Bernard Palissy, sanat tutkularını deha noktasına kadar vardırmış, ve lonca engellerinin, üretim gizlerinin önlerine çıkardığı duvarları aşmayı bilmiş o sanatçı-zanaatçıların en ilginç örneklerinden biridir". (Levasseur.)

Palissy (1510-1589), dâhi bir çömlekçi olmadan önce, ressam ve geometrici kimliğindeydi. Günün birinde, kuşkusuz İtalya'dan gelmiş olan, bir kadeh gördü. Hemen bunun eşlerini yapmak için çalışmaya koyuldu. Çömlekçilik sanatı üstüne hiç bir bilgisi olmadığı hal-

de, kendi başına bir fırın yaptı, renkleri ezdi ve karıştırdı, bunları şişe ve tabak kırıkları üstünde denedi, ve gece gündüz pişirdi, ondan sonra da beyaz minenin gizlerini araştırmaya başladı. Başarısızlıkları oldu, kendini yüreklendirecek başarıları oldu. Sonunda onun ressamlığa ve arazi ölçümcülüğüne döndüğüne tanık oluyoruz. Ama bu da uzun sürmeyecek, deneylerinden edindiği saplantı peşini bırakmayacaktır. Bir gün yaptığı örnekleri bir camcıya götürdü, ve fırınının yeterince sıcak olmadığına dikkat etti. Bu bir buluş mutluluğuydu! Bir kaynaşma başlangıcı farketti, başarı kazanacağına inandı, deneylerini sürdürdü. Canını dişine takarak yaptığı iki çalışma yılı sonuçsuz deneylerle geçti. Sonunda, üçyüz sınamadan sonra, son bir pişirme deneyinde kusursuz biçimde beyaz mineden yekpare bir tabaka elde etti. "Bu, bende öyle büyük bir sevinç uyandırmıştı ki, diyor, kendimi yeni bir yaratıkmış gibi görüyordum." Araştırmalar ve başarısızlıklarla kemirilmiş beş yıllık bir didinmeden sonra gün gelmişti.

Mine bulunmuştu, ama şimdi geriye işin en güç yanı kalıyordu: bunu vazolara uygulamak. Palissy, "akılalmaz bir çalışmayla" camcılarınkine benzeyen bir fırın yaptı, vazolarını biçimlendirmek, renklerini ezmek, yoğurmak için, dokuz ay geçirdi; bunları fırınladı, ısıttı, altı gün altı gece pişirdi. Ne yazık ki mine erimedi. "Umudunu yitirmiş bir adam gibiydim" diyor. İşe yeniden girişti, ve gene başarısızlığa uğradı. Ateşi canlandırmak için bahçesindeki bitkileri, mobilyasını, hatta evinin döşemesini yaktı. Yeni bir başarısızlık! Ödünç olarak odun ve malzeme buldu, üçüncü bir kez yeniden denemeye girişti. Bunun için buyruğunda çalışan çömlekçi kalfasına ücret olarak kendi giysilerini vermişti. "Ne gam? Bütün ihtiyat önlemlerini almıştı, ve bu kez

fırınında servetin ve ünün bütün hesaplarını gerçekten iyi yapmıştı."

Korkunç bir düş kırıklığı! Mine erimişti, ama ateşin şiddeti tuğlaları kırmış, ve bunların parçaları bütün vazoların üstüne sıçramış kakılmıştı. "Melankoliye yakalanmıştım, diyor, çünkü ailemi geçindirecek olanaklara da sahip değildim artık." Her şey bunaltıyordu onu: çocuklarının bağırışları, kendisini bir kalpazan ya da bir deli gibi gören komşularının hakaretleri!

Toprak Sanatı Üstüne adlı küçük yapıtında sefil yaşantısını şöyle anlatmıştır:

" Yıllar yılı fırınlarımı koruyacak hiç bir olanağım olmadı, her türlü yardımdan yoksun, ne uzanan bir el, ne bir avutucu davranış, bütün gecelerimi yağmurların ve rüzgârların insafına göre yaşadım; bir yanda öten baykuşlardan, öte yanda uluyan köpeklerden başka kimse yoktu çevremde; kimi zaman fırınımın üstünde öylesine ıslık çalarak esen rüzgârlar ve fırtınalar kopuyordu ki, her şeyi oracıkta bırakıp gitmek zorunda kalıyordum; her şeyi bıraktığım zamanlarda, üstüme yağan yağmur damlalarıyla sırılsıklam, gece yarısı ya da tan vakti, kentin çirkefleri içinde sürüklenen bir adam gibi bir yere büzülüp yatıyordum. Sonra ışıksız olarak çalışmaya başlıyordum gene, şarap sarhoşu ve içi kederlerle dolu bir adam olarak bir o yana, bir bu yana devrilerek bir şeyler yapmaya çabalıyor, didinip durduktan sonra çabalarının boşa gittiğini görüyordum."

Bu yiğit savaşım onaltı yıl sürdü. Ve Palissy zafere ulaştı. Doğanın gizlerini bir bir çözdü: beyaz mine, mermer mine, desenler, kabartma biçimler; 1562'de *kralın kır vazolarının mucidi* beratını aldı, Paris'e gitmek için Saintes'ten ayrıldı, Ecouen şatosunu ve birçok krallık konağını döşedi, sonunda tabaklarının ve vazola-

rının sanat yapıtı olarak el üstünde tutulduğunu görme mutluluğuna erdi, çağın bilginlerine toprakların oluşumu konusunda jeoloji dersleri verme onurunu kazandı.

Bu hayran olunacak adam protestan olmanın cezasını Bastille'de çekecekti. Adı, kendisi öldükten sonra da yaşadı. Popülerliğini hiç yitirmedi, ve, dedikleri gibi, "16. yüzyıl sanayi dehasının en katıksız tipi" olarak kaldı.

YENİ VE DEVRİMCİ BİR SANAYİ BASIMCILIK

16. yüzyılın yeni sanayileri içinde en devrimcisi, önceki yüzyılın ortasında doğmuş olan basımcılıktır. Basımcılığın tarihi burda açıklanmayı gerektirmeyecek kadar herkesçe bilinmektedir.

Coster'in ve Gutenberg'in sanatı Fransa'ya 1470'te girmiştir. Kolla işletilen ilk baskı makinesi Almanyalı işçiler tarafından Sorbonne'un bir mahzeninde kuruldu; bu işçiler üç yılda (1470-1473) yirmiüç yapıt yayımladılar. 1474'te Fransız uyruğuna geçtiler, ve bir yıl sonra da Paris'te basılmış ilk İncili çıkardılar. 1481'de, başka bir Paris basımevi ilk resimli kitabı çıkarıyordu. 1487'de, Kızıl Pierre, 15. yüzyılın en güzel resimli yapıtı olan *Serüvenler Denizi*'ni iki cilt halinde yayımlıyordu. Gene aynı dönemlerde, Paris'te Fransızca olarak basılmış ilk yapıt olan *Fransa Kronikleri* çıkıyordu. Kısacası, yeni sanayi, Başkentte, Schoeffer'in ve Mayence'in ürünlerinin yanısıra kendi ürünlerini aralıksız olarak sunarak gelişiyordu; Schoffer'in, Mayence'in Paris'te bir temsilcileri vardı.

Fransız basımcılığının en büyük merkezlerinden biri olacak olan Lyon'da, basılmış en eski kitap 1473 tarihini taşıyor. 1478'de, ağaç üstüne 256 figürle bezen-

miş *Mirouer de la Rédemption* adlı yapıt yayımlandı. Tours'da basılan en eski kitap 1478, Troyes'de 1483, Chablis'de 1478 tarihini taşımakta. Yüzyılın sonunda, sayısı kırkı aşkın kentte ilk metinler, *incunables* (bu kitaplar, basımevinin yurdundan çıktığı için kitapseverler bu deyimi kullanıyorlardı), basılmıştı.

16. yüzyılda, baskı makinesi, artık sadece lüks işler yapmakta olan müstensihlerin zanaatını yıkmış bulunuyordu; el, makinenin karşısında gerilemekteydi. Basımcılık sanatı, üyelerinden biri dinsel baskılar karşısında Genève'e kaçmak zorunda kalan, bir başka üyesi serseri bir yaşam sürdükten sonra Lyon hastanesinde sefil bir biçimde ölen Estienne ailesinin adını dört bir yana yaydı.

Basımcılık zanaatı, bu işle uğraşan kişiyi her zaman zengin etmiyorduysa da, çok önemsenen bir uğraş sayılıyordu. Liberal sanatlar arasında kabul ediliyordu. Yüzyılın sonunda, krallık, zanaatçıların vermekle yükümlü oldukları bazı vergilerden basımcılara bağışıklık tanıyacaktı; çünkü "sözü edilen sanat, mekanik zanaatlar arasında sayılmıyordu". O sıralarda esnaf uğraşlarına mekanik zanaat deniyor, ve bunlar küçümseniyordu.

Makine her zaman ürünlerin fiyatlarını düşürmüştür. Kitaplar için de öyle olmuştur. Tacitus'ün bir yapıtı 8 metelikten, Virgilius'un bir yapıtı 3 metelikten, Montaigne'inki 6 metelikten fazla etmiyordu. Bununla birlikte, yedi cilt halinde İncilin açıklamalı bir baskısını yapan bir yayımcının 60.000 lira (bugünkü değeriyle 100.000 frank, hatta nispî değeriyle 186.000 frank) kazandığı da söylenmektedir.

Başlangıçta bir lütuf olan *krallık basım ayrıcalığı* Devrime kadar bir yükümlülük olarak kaldı.*

* Basımevlerinin sınırlandırılması François I zamanında, 1521'den iti-

Makinenin kullanılmasıyla derinden derine değişim geçirmiş olan kitap sanayi de yaşamın entelektüel koşullarını bütün bütüne değiştirdi. Gutenberg'in buluşu akılalmaz bir yaygınlık kazanacaktı.

III. PARA DEVRİMİ

YENİ DÜNYANIN HAZİNELERİ

"Yeni dünyalar"ın keşfi, feodal topiumun iktisadî dengesinin altüst oluşunu bir başına açıklamaya yetmiyorsa da, bu konuda temel öğenin o olduğu bellidir. Eldorado, eski dünyanın dengesini bozmuştur.

"16. yüzyılın akışı içinde, diyor M. Levasseur, Fransa ve Avusturya sarayının rekabeti, daha sonra dünyayı harekete geçiren ve sahneyi dolduran tutkular, ve din savaşları sırasında, yüzyılın ilk yarısında yavaş ve hemen hemen farkedilmez biçimde, ikinci yarısında hızlı ve gözle görülür biçimde bir iktisadî devrim oluşmuştur. Bu devrim kimilerinin aleyhinde sonuçlar doğuran ve hemen hemen kimsenin anlayamadığı ticarî pazarın ve özel servetlerin koşullarını derinden derine değiştiren bir devrimdir: para devrimi."

Bu para devrimi değerli madenlerin birden ve büyük ölçüde artmasına yolaçmıştır. Amerika, bir para madeniydi, İspanyol serüvencileri (*conquistadores*) bu kıtanın fethine girişmişlerdi.

baren olmuştur. 1791'e kadar sınırlayıcı birçok yönetmelik bu sanayii engellemiştir. Uzun süre bu alanda bir serbestlik olmamıştır. 5 Şubat 1810 tarihli bir buyrultu, basımevi sayısını belirlemiş ve çalışma beratı usulünü getirmiştir; İçişleri Bakanlığı istediği anda bu beratları geri alabilecektir. Bu sınırlamalar üçüncü Cumhuriyete kadar sürecektir. Basımcılık için tam özgürlük 29 Temmuz 1881'den sonra gerçekleşebilmiştir. Bu tarihte çıkarılan yasaya göre basılan her metin, basımcının adını ve adresini taşıyacaktır, o kadar.

Doğdukları çukurdan uzak, havalanan doğanlar gibi
Yücc sefaletlerinin altında yorgun düşmüş hepsi de
Palos'dan, Moguer'den kalkan eski kurtlar, deniz hakimleri
Yiğit ve hoyrat bir düş içinde, gidiyorlardı işte.
Gidiyorlardı ele geçirmeye o destansı madeni
Uzak maden ocaklarında duran Cipango ülkesinin
Bükülüp durarak alize rüzgârlarında arteneleri
Batı dünyasının o el değmedik, gizemli kıyılarında.
Her akşam, destansı yarınlar umudu içinde,
Tropikler denizinin fosforışınlı mavilikleri
Yaldızlı bir serapla uykularını süslemekteydi.
Ya da, beyaz karavelaların küpeştelerinden öne sarkmış,
Okyanusun derinliklerinden bilinmedik bir göğe doğru
Yeni yıldızların nasıl ağdığını seyrediyorlardı.

(José-Maria de Hérédia, *Ganimetler.*)

Eldorado'ya, Meksika Ferdinand Cortez'in elindeyken, ve Pizarre, Peru'yu (Cipango) ele geçirmeye giriştiği sırada, 1520 yıllarında ulaşılacaktır. Bundan sonradır ki, İspanya'ya, ordan da bütün eski kıtaya bir gümüş yağmuru yağmaya başlayacaktır. 1520-1544 yılları arasmda yıllık gümüş üretimi 90.000 kiloya ulaştı. Oysa, aynı yüzyılın ilk çeyreği içinde, maden ocaklarından ortalama 47.000 kilo gümüş, yaklaşık olarak 6.000 kilo altın çıkarılmaktaydı. 1545'ten itibaren Peru'daki Potosi, Meksika'daki Guanaxato ve Zacatecas maden ocaklarından yılda 100-120 milyon kilo gümüş akmaya başladı. Avrupa pazarlarına her yıl fazladan 300.000 kilo gümüş ve 7.500 kilo altın girmeye başladı. Bir yüzyıl içinde, 1500-1600 yılları arasında, Avrupa'da tedavül eden sayısal değer toplamı 800 milyondan 3 milyar 300 milyona yükseldi. M. d'Avenel'e göre "17. yüzyılın ilk yıllarında bu rakamın 5 ya da 6 milyar olduğunu düşünmek hiç de abartma sayılamaz."

Bu hazineler, düşleri ve açgözlülükleri kamçılamıştı; 16. yüzyılın ortalarına doğru, bu tutkular bir çılgınlık rüzgârı estirecek duruma gèldi; İspanya bir *altın humması* içindeydi; Avrupa bir *Binbir Gece* düşünün peşinde.

Bu düş kederli yarınlar hazırlamaktaydı.

Düşten uyanılınca, "bugün de Fransa'nın içinde bulunduğu" aşırı yaşam pahalılığı karşısında inlemeye başladı. Daha 1527'lerde, Pays-Bas'daki İspanyol memurlar, "besin maddelerindeki mevcut pahalılıktan ötürü", bir ek ücret alıyorlardı. Yüzyılın ortasında, İspanya Kralına bağlı Fransız kontlukları, "her yerde, özellikle de Bourgogne kontluğunda hüküm süren" pahalılığı kınamışlardır.

Ne olmuştu acaba? Düpedüz iktisadî bir olgu sözkonusuydu. Ne var ki, krallar, bu olguyu kavrayamıyorlar ve yaşam pahalılığını yönetmelikler çıkararak önlemeye çalışıyorlardı: değerli madenler, bollaşmanın bir sonucu olarak değerlerini yitiriyorlar, ve *paranın değeri* giderek azalıyordu.

Para değeri, yani altın paranın ve gümüş paranın değeri, bir uzmanın, M. d'Avenel'in dediği gibi, "bir dönemin altın ve gümüş değeriyle, karşılaştırma için alınmış bir dönemin sonundaki altın ve gümüş değeri arasındaki ilişkidir". 1300'de, 1500'de ya da 1700'de bir kilo altın ya da gümüş ne gibi zenginlikleri temsil etmekteydi? Aynı altın ya da gümüşün bir kilosu bugün ne gibi değerleri temsil etmektedir?

Jean-Baptiste Say'in dediği gibi "iktisat çemberini dörde bölmek" zor bir iş. Elde ortak bir ölçü olmadığı için, bu zorluğu herkes takdir edecektir. Vasıfsız işçinin gündeliğini mi ölçü olarak almak gerekir? Askere ödenen parayı mı? Buğday fiyatını mı? Ama bu değerler "değişmez" nitelikte değil ki. Sözgelimi buğdayı temel alsak, insanın yalnız ekmekle beslenmediği aklımıza gelmeyecek mi? Öte yandan, besin maddelerinin fiyatları aynı oranlarda değişmiş değildir. "Sözgelimi buğ-

day bugün Fransa'da 1351-1375 dönemindeki fiyatından (hektolitresi 9 frank) çok çok iki katı değerdedir. Ama içyağı fiyatı o günlere göre dört kat, sığır eti altı kat daha pahalıdır. Tersine, balık o günlerde yarı yarıya daha pahalı satılmaktaydı. Vasıfsız işçilerin ücretleri günde 90 santime yükseliyordu, yani 1895'teki ücretlerin üçte-ikisinden fazlaydı; ama bugüne göre toprağın geliri altı kat, değeri ise ondokuz kat daha düşüktü." (D'Avenel.)

Buğdayın hektolitresi bugünkü parayla 16. yüzyılın birinci çeyreğinde 4 frank, ikinci çeyreğinde 7 frank, üçüncü çeyreğinde 12 frank, dördüncü çeyreğinde 20 franktı. Öte yandan, ulaşım güçlüklerinin bulunduğu bir dönemde, aynı besin maddesinin değeri bölgelere göre bugünkünden daha çok değişmekteydi. M. d'Avenel'e göre, 1527'de hektolitresi Marseille'da 4,50 frank, Albi'de 7,25 frank, Fontenay-le-Comte'da 16 frank, Orléans'da 9,30 franktı. Büyük pahalılık yıllarında (1523, 1531, 1551, 1561), buğday fiyatı Paris'te, Fransa'nın öbür bölgelerine göre daha düşüktü. Sözgelimi 1587'de Paris'te 37,75, eyaletlerde 42,50 franktı. Tersine kuşatma yılı olan 1591'de, Paris'te (52,53 frank), Fransa'nın geri kalan bölgelerine göre daha pahalıydı (35 frank).

"Paranın buğday üstündeki *özel* gücü, paranın şu ya da bu meta üzerindeki gücüyle aynı olmadığı gibi, paranın *genel* gücü de malların toplamı üstünde aynı değildir. Bu *genel* güç, bütün özel güçlerin bir ortalamasından başka bir şey değildir: elbet, özel güçlerin herbirinin kendi öneminden ötürü ortalama üstündeki etkisi değil, insanların ortak yaşamındaki rolünden ötürü kazandığı ağırlık sözkonusudur burda. Şurası belli ki indigo fiyatındaki yarı yarıya bir düşme, maden kömürünün fiyatındaki onda-bir düşmeyi telâfi edemez." (D'Avenel.)

Böyle bir uğraşın sunduğu büyük güçlüklere karşın, M. d'Avenel, 60.000 fiyatı temel alarak (toprak, besin maddeleri, ücretler), 1200 yılından 1800 yılına kadar paranın ticarî gücündeki değişiklikleri, bugüne dek başarılmamış bir biçimde gerçeğe yakın olarak saptamıştır.*

Onun hesaplarına göre, 16. yüzyılda paranın farklı güçleri, güncel gücü *birim olarak* alınarak, aşağıdaki gibidir:

1501'den	1525'e kadar	5
1526	1550	4
1551	1555	3
1576	1600	2,5**

Kısacası, aynı ağırlıktaki değerli madenlerle, 16. yüzyılın son çeyreğinde, ilk çeyreğine göre iki kat daha fazla mal alınabiliyordu. Tours parasıyla hesaplanırsa, rakamlar değişmektedir, çünkü yüzyıl boyunca paranın tağşişinde liranın içindeki gümüş miktarı yarı yarıya azalmıştır; 1497'de, lira 21,25 gram ince gümüş ağırlığındaydı ve 28,26 frank değerindeydi, 1602'de ise liradaki gümüş ağırlığı sadece 9,84 gram olup değeri 5,45 franktı; öyle ki bir Tours lirasıyla 1600 yılında 1500

* Aynı yazarın *1200 Yılından 1800 Yılına Kadar Mülkiyetin, Ücretlerin, Besin Maddelerinin ve Genellikle Bütün Fiyatların İktisadî Tarihi* adlı yapıtına bakınız; *le Pouvoir privé*'de yedi yüzyıl boyunca bunlar özetlenmiştir.

** Güçler, 1200-1500 arasında şöyleydi:

1200-1225	4,5
1226-1300	4
1301-1350	3,5
1351-1375	3
1376-1400	4
1401-1425	4,25
1426-1450	4,50
1451-1500	6

Güçler, 1600-1790 arasında şöyleydi:

1601-1625	3
1626-1650	2,5
1651-1675	2
1676-1700	2,30
1701-1725	2,7
1726-1750	3
1751-1775	2,3
1776-1790	2

la Fortune privé adlı yapıta bakınız, s. 37, I. bölüm; *le Pouvoir de l'Argent*, eski zamanlardaki fiyatlar konusunda bilgi edinmek için çok ilginçtir.

yılına göre beş kat daha az meta alınabiliyordu. Böylece altın yüzyılında servetlerde ne büyük bir altüst oluş meydana geldiği görülüyor.

Krallık buyrultularında "her şeyde başgösteren aşırı fiyatlardan" yakınılmasının nedeni de burda işte. Yalnız buğday fiyatlarında değil, bütün fiyatlarda yükselme sözkonusudur.

1501'de 4 metelik olan bir şapka, 1598'de 5 meteliğe alınabilmekteydi; bir şişe şarabın fiyatı, bir yüzyılda 4 mangırdan 3 meteliğe çıkmıştı; bir araba odun, 18 metelik 4 mangırdan 4 lira 15 meteliğe yükselmişti. 1402'de yarım kilo mum 1 meteliğe alınıyordu, 1589'da 5 meteliğe, yüzyılın sonunda 7 meteliğe alınmaya başlamıştı. Soissons'da, 1492'de, erkek ayakkabıları 1,25 franktı (bugünkü parayla), aynı ayakkabılar 1531'de 1,35 frank, 1563'te 2 frank, 1571'de 2,62 frank, 1598'de 4,75 frank olmuştu. Şarabın Orléans'dan Paris'e ulaştırılması için yüzyılın sonunda başına göre iki kat gider yapılıyordu. Yeni kıtanın maden ocaklarından çıkan altın ve gümüş, eski dünyada şarap fiyatlarını artırmıştı. Sözgelimi İspanya'da, hiç değilse bir yüzyıl içinde, şarap fiyatları Colombe dönemine göre yedi kat yükselmişti.

IV. TOPLUMSAL DEVRİM

Para devriminin sonucu olarak, kimi gruplar için iyi, kimileri içinse ağır bir toplumsal devrim meydana gelmişti.

Bunun acısını çekenler daha çok soylular olmuştur; soyluların içinde de, topraklarını işletmeyen ya da işlettirmeyen toprak sahibi derebeyleri, *tımara* verdikleri ya da "ömür boyunca ya da üç ömür boyunca" mültezime verdikleri topraklarının gelirleriyle yaşayanlar.

Bunların gelirleri para değerinin düşmesinden ötürü azalırken, yalnız meta fiyatlarındaki yükselmeden değil, aynı zamanda zengin sınıfların daldıkları lüks ve refah alışkanlıklarından dolayı giderleri de artmaktaydı. Bu soylu sınıfın gelirleri, eski nispî değerlerinin beşte-birine düşmüştü. Bu da yıkım getirdi.

Tam bu sırada, yüzyıllık birçok tımarın bulunduğu Fransa'da, İspanya'da, İngiltere'de yüksek soylular, şeref ödenekleri, görevler, kilise yararları karşılığında, kendilerini krallığa satarak zararlarını telâfi etmeye çalıştılar. Böylece Christophe Colombe, iktisadî nedenlerin bu ilginç oyunuyla, eski feodaliteyi krallığın gölgesi altında "altın bir uysallık" içinde yaşama durumuna getirerek mutlak monarşinin çıkarlarına hizmet etmiş oldu. Daha fazlasını da yaptı: Peru'daki maden ocakları, Reforma yardımcı oldu, çünkü Almanya'da yüksek soylular, yıkımdan kaçınmak için, kilisenin mallarını "cismanîleştirmek", yani ele geçirmek amacıyla, luterci kampa geçtiler.

Ama küçük soylular felâketten yakayı sıyıramadılar. Yitip gitmeye razı oldular: İspanya'dakiler altın diyarına servet aramaya gittiler; İngiltere'dekiler burjuvaziyle kaynaşma yolunu tuttular, özseverliklerini bir yana atarak ticaret yaşamına atıldılar; Almanya'dakiler prenslerin, büyük senyörlerin gölgesi altında yaşamayı yeğ tuttular; Fransa'dakiler zenginleşen burjuvaziye topraklarını satmak zorunda kaldılar.

İşleyen devrimin bütün yararlarını burjuvazi topladı. Bir kere, küçük soyluların yıkıntıları üstünde bile çiftlik sahiplerinden, tımar kesenekçilerinden, toprak müşterilerinden meydana gelen yeni bir burjuvazi ortaya çıktı; öte yandan, para bolluğu ve emtia pahalılığı, işleri harekete getirdi, tacirleri ve yapımcıları zengin etti.

Ticaret erbabı içinde büyük servetler edinenler çoğaldı. Gümüş ticareti en kârlı işlerden biri olmuştu: Bunun sonucu olarak, sözgelimi, Charles-Quint'in ünlü bankeri Fugger d'Augsbourg öldüğü zaman 16. yüzyılın en büyük servetini bırakmıştı: 6 milyon altın ekü, ya da bugünkü değeriyle *240 milyon*. Bir yüzyıl sonra Mazarin'in de bu kadar bir serveti olacaktı.

Fransa'da, toprak mülklerin değerindeki artışlardan ötürü şövalye de Prat öldüğü zaman toprak olarak bizim paramızla 36 milyon frank servet bırakmıştı; bu servet, üç milyon frank rant getiriyordu.*

Özetlersek, menkul servetin ve *sermayenin* çoğalması, gayrımenkul servetin el değiştirmesi, genellikle burjuvaziden yana bir gelişim göstermekteydi. Burjuvazi iktidara ve devrime doğru yürümekteydi.

ÜCRETLERDE DÜŞME

M. d'Avenel, "16. yüzyıl, toprak sahiplerinin zaferini ve emekçilerin bozguna uğrayışını tescil elder" diyor; ve bu kanısını rakamlara dayayarak yorumluyor.

* *Eski Büyük Servetler* (*Les Grandes Fortunes d'autrefois*). M. d'Avenel, bu yapıtın "Eski Kapitalistlerin Yıkılışı" başlıklı çok ilginç bölümünde şu tuhaf saptamayı yapıyor: bütün eski servetler ister istemez yok olmuş, onların yerini daha büyük servetler almıştır; yazar ayrıca en ünlü eski servetlerin nasıl yapıldığını da belirtiyor.

"Rothschilde'in serveti (800 milyondan fazla) dillere destan bir biçimde gelecek çağlara kalacaktır. Sienne'li Salimberni'nin serveti de öyle; Salimberni, 13. yüzyılda para ticareti yapıyor, değerli maden ocakları işletiyor, birçok kentte açtığı mağazalarda toptan ve perakende olarak çeşitli eşya ve kumaş satıyordu. Richard III zamanında Londra'da armatörlük yapan Philippot'nun serveti de öyledir; bu adam, 14. yüzyılda bir günde 15 İspanyol gemisi ele geçirmişti. Aynı dönemde, Renier Flamand'ın, Engouerrend de Marigny'nin, Marche des Marches'in ve Maliye generali olan Pierre Remy'nin servetleri de büyüktü; bunların dördü de asılmış ve sonuncusu ölümünde 1.200.000 lira, ya da bugünkü değeriyle 52 milyon frank bırakmıştır. 15. yüzyılda baş kâhya Montaigu'nün ve Jacques Cœur'ün, 16. yüzyılda Şansölye Prat'nın ve Charles-Quint'in ve Henri VIII'in bankeri Fugger'in servetleri de ünlüydü; modern zamanlarda da Montauron de Lambert'in, Mazarin'in, Samuel Bernard'ın ve Parisli Kardeşlerin servet-

"Charles VIII zamanında 3,60 frank (bugünkü parayla) kazanan gündelikçi, François I zamanında artık 2,90 franktan, Charles IX zamanında 2,75 franktan, Henri IV'ün tahta geçtiği sıralarda 1,95 franktan fazla kazanamamaya başlamıştı. Çiftçinin elinde avucunda, 16. yüzyılın sonunda, yüzyıl önceki atalarının sahip olduğunun yarısı vardı. 16. yüzyılın ortalarından beri, çiftçi, en kötü durumda olan babalarının üçte-ikisi kadar bile bir şeye sahip değildi. Henri IV zamanında, yemeği sağlanan vasıfsız işçi ortalama 90 santimle yetinmek zorundaydı, oysa aynı vasıfsız işçinin eline bir yüzyıl önce 1,80 frank, elli yıl önce 1,20 frank geçiyordu. *Yemeği* de verilen bir gündelikçiye 1,60 frank ödenmesi 1510'da normal bir şey, 1545'te ise ender raslanan bir durumdu. Bu tarihlerde kendisine özel ve güç bir işlem uygulanan kimseler vebalılardı: bunlara Montélimar'da bakım gösteriliyordu."

1500 yıllarında 306 frank kazanan çiftlik yanaşması, 1600'lerde artık 150 franktan fazla kazanamamaya başlamıştı; kentlerdeki hizmetkârların ücretleri de bu tarihler arasında 282 franktan 120 franka düşmüştü. 1550'de 3,85 frank, 14. yüzyılda 3,50 frank, Louis XI zamanında 4,50 frank kazanan bağcıların ellerine 1600'de, hem de yemeksiz olarak, 2,50 franktan fazla geçmiyordu. Bağcıların 12. yüzyılda 3,50 frank olan gündelik ücretleri de 16. yüzyılda 2,10 franka düşmüştü.

15. yüzyılın sonunda, 250 işgünü hesabıyla, gündelikçinin yıllık ücreti, 32 hektarlık ekilebilir toprağın geliriyle eşdeğerdi; 1600'de bu ücret, ancak dokuzbuçuk hektarın gelirine eşit olmuştur. Aynı gündelikçi

leri dillere destan olmuştur; nihayet, Napoléon ve Louis XVIII zamanında Ouvrard'ın ve Lafitte'in servetlerinden sözedilebilir." (*La Fortune privvée à travers sept siècles*, s. 140-141.) Burda, *milyarderlerin* bir Amerikan ürünü olduğunu ve günümüzde hiç de ender raslanan bir şey olmadığını eklemek gerekir.

1451-1475 yılları arasında bir günlük ücretiyle 18,40 libre buğday, ya da 25 libre arpa satın alabilirdi: oysa 1576-1600 yılları arasında bu ücretle 3,190 litre ya da 5 litreden fazlasını almaya gücü yoktu; aynı şekilde, daha önce 1,8 kilo sığır eti alırken, satın alma gücünün düşmesiyle aynı tarihlerde 3,3 kilo sığır eti alabilmeye başlamıştı. Hoş, işçinin, beyaz ekmek ya da sığır eti yediği de yoktu: kara ekmekle ve domuz etiyle besleniyordu.

Paranın satın alma gücüne göre hesaplanmış bütün bu rakamlar, *gerçek ücretin* düştüğünü gösteriyor. Oysa *nominal* ücretler, bugünkü değerlemeye göre, üçte-bir kadar artmıştır. Ama ücretlerde yüzde 33 bir yükselme olduğu sırada, yaşam da iki kat pahalılaşmaktaydı. Burda, gerçek ücrette bir *orantılılığın* olmadığını gösteren tarihsel gerçek yatıyor; gerçek ücret, yere ve zamana göre değişen yaşam pahalılığının para olarak belirlenmiş ücretle bağıntısıdır. 16. yüzyılda nominal ücretler kuşkusuz yükseliyordu, ama bu yükseliş eşya fiyatlarının yükselişinden çok daha azdı; Peru hazinelerinin, burjuvaziyi zenginleştirirken, bir yandan da ücretlileri sefalete doğru itmesinin nedeni burdadır işte.

FERMAN YAĞMURU

Kaderin cilvesine bakın ki, bu çelişik iktisadî devrimden bir şey anlamayan krallar, ücretlerdeki nominal artışı da yönetmeliklerle durdurmaya çalıştılar. Bunlardan biri, 1572'de, duvarcıların ücretlerini 12 metelik, duvarcı yamaklarınınkini 6 metelik olarak saptamıştı, "daha yüksek ücret verilmeyecek, onlar da alamayacaklardı". Ücretlerin yavaşça yükselişi devam etti. Ücretler krallara boyun eğmiyordu.

Her şeyin fiyatının yükselmesinden ürküntüye ka-

pılan krallık, aynı şekilde malların azamî fiyatlarını saptamaya çalıştı (1567-1577); bir güvercinin 12 mangır, bir kekliğin 5 para, bir bıldırcının 18 mangır, bir yaban ördeğinin 4 para olmasma karar verdi! "Perakendeciler"e ve "tekelci"lere karşı yönetmelikler çıkardı, o zamana dek görülmedik bir usulle odun, yulaf, kömür, balık satış dükkânları açtırdı, böylece satılan maddelerden yeni bir vergi de almış oluyordu; otelcilik, meyhanecilik, şarap satıcılığı zanaatlarını düzenledi. Bütün bunlar, besin maddeleri fiyatlarını hiç etkilemedi.*

Krallık ayrıca ihracat ve ithalâtı da kendi ölçülerine göre düzenledi, buğday, şarap, bez üstüne bir çıkış resmi koydu, yünlüleri, kenevirin ve ketenin yurtdışına çıkışını, ve kumaş, kadife, saten, tafta ve başka değerli kumaşların ithalini yasakladı, Marseille, Bordeaux, La Rochelle ve Rouen hariç olmak üzere, baharat için Fransa'nın bütün kapılarını kapadı. Fiyatlardaki yükselme gene devam etti.

Bu yönetmelik yağmuru hiç bir işe yaramamıştır. Yönetmeliklerle fiyatlar düşmez çünkü, yasalarla ekmek yapılmaz.

V. YENİ SAVAŞLAR, YENİ YIKIMLAR

Tarihin en canlı dönemlerinden biri olan 16. yüz-

* Tersine, modaya uygun içkievleri açılmıştı: yemeklerin, av ve kümes hayvanlarının sayısını belirleyen, bunların herbirinin nasıl verileceğini gösteren, etlere tarife koyan, ve davetlilerin çıkardığı olaylardan şefgarsonu sorumlu kılan, yamakların durumunu bile düzenleyen bir yönetmelikten sonra eskisine göre daha çok dolup taşmaya başlayan Havart, Sanson, Lemore lokantalarını buna örnek olarak gösterebiliriz. (1564 ve 1567 tarihli yönetmelikler.) *İsrafı önlemek* amacıyla birçok yönetmelik çıkarıldı. Kurşun, demir, ya da ağaç üstüne süslemeler, düşesler ve prensesler dışındaki kimseler için kokular, mücevherler, kadife giysiler, ipekliler yasaklandı; giysilerin biçimleri ve saç tuvaletinde kullanılan süslemeler vb. konusunda düzenleyici hükümler getirildi.

yıl yalnız altın ve baharat yüzyılı değildir, Rönesansın da, Avusturya sarayının da yüzyılıdır, Reformun ve din savaşlarının da yüzyılıdır. Voltaire'in dediği gibi, onun yaldızlı giysisi kana bulanmıştır.

Sona doğru, yıkıntılar, Yüz Yıl Savaşında olduğu gibi toprağı kapladı; bir yüzyılın yarattığı eser hemen hemen birkaç yıl içinde yitip gitmişti.

İspanyollar, atlı haydutlar, çete şefleri, satıcı takımı ve büyük kumpanyalar tarafından durmadan yağmalanmış olan kırsal bölgeler, her zamanki gibi, bu yıkıntılardan en fazla etkilenen yerler olmuştu.

Daha 1569'da Venedikli bir elçi, sefaletin her yana yayılmış olduğunu saptıyor; belki o da kendinden öncekiler gibi Fransa'nın François I ve Henri IV zamanındaki büyüklüğünü ve zenginliğini abartıyor. Şöyle yazıyor: "Ruhban takımı yıkılmış, soylular umutlarını yitirmişlerdi; kırlarda yaşayan halk başıbozukluktan bir türlü kurtulamayan askerler tarafından öylesine yağmalanmış ve kemirilmişti ki üstüne giyecek paçavrayı zor buluyordu. Yalnız burjuvalar ve yasa adamları, istedikleri kadar altına sahiptiler."

Bundan yirmi yıl sonra, silahlı eşkiyalardan, vebadan ve kıtlıktan yakasını kurtarmış tek bir eyalet kalmamıştı. 1581'de, bir çağdaşa göre, içsavaşların bilançosu şöyle çıkarılabilir: öldürülenler: din adamları: 8.760; soylu kişiler: 32.950; öldürülen askerler ve halktan kişiler: Fransızlar: 656.000 (?); yabancılar: 32.600; katliamda ölenler: 36.500; yakılan ve yıkılan kentler: 91; yakılmış evler: 4.256; yıkılmış evler: 180.300.

Bütün bu felâketlere karşın, vergi dalgaları yükselmeye devam ediyor. Bu arada, 1596'da, Henri IV, Paris tacirler yönetici kuruluna şöyle yazabiliyordu: "Tanrının izniyle bu krallığın tahtına oturduğumuz günden beri bütün eyaletlerde öyle bir düzensizlikle

karşılaştık ki, ölüm, bu krallığın uğradığı sefaletleri daha uzun süre yaşamaktan ve çekmekten daha az acı verici gelecektir." Kral, özellikle, haydutlardan, eşkiyadan daha tehlikeli olan ve Yüz Yıl Savaşında olduğu gibi soygun ve talana girişmiş silahlı kişilerden, bu profesyonel soyguncular dan yakınmaktaydı.

Köylünün, ortaçağın başından beri, kısırlaşmış tarlalarında açlıktan ölen *Jacques*'ların süreğen hastalığı gibi bir durum kazanmış o kör öfke çılgınlığına kapılmamış olması düşünülebilir mi?

Kentler, her zaman olduğu gibi, savaşın yılgınlıkları yaşamışlar, ama kırlardan daha az acı çekmişlerdir. Tezgâhların işlemesi duruyor, ticaret duraklıyordu; köprüler yıkılmış, yollar bozulmuştu; artık hiç nezaret edilmeyen ırmaklar seyrüsefer yapılabilir niteliklerini yitirmişlerdi; her yerde keyfî ayakbastı parası alan kimseler türüyordu.

Dış ticaret, korsanlardan, İngiliz ve Hollanda rekabetinden bunalmaktaydı; Fransa toprağı, Avrupa-Akdeniz ve Batı-Kuzey deniz ulaşımında transit yeri olmaktan çıkmıştı.

Böylece burjuvaziye ilettiği güçle Devrimin habercisi olan, ve tarihin toplumsal, entelektüel ve dinsel dönüşümlerin kaynağında bulduğu daha derin iktisadî devrimlerden biriyle belirmiş olarak kalacak bu emek ve rönesans yüzyılı, içsavaş yıkıntılarının altında sona eriyor.

ALTINCI BÖLÜM

BÜYÜK SANAYİİN KAYNAKLARI*
ESKİ REJİM DÖNEMİNDE İMALÂTHANELER

I. COLBERT'DEN ÖNCE

NEDENLER

Buhar çağı olduğu için, 19. yüzyılın yalnızca büyük sanayi çağı olduğu sanısına da kapılınmıştır. Oysa, geçmişe fazla uzanmadan, daha 17. yüzyıl başlarında krallık imalâthaneleri için büyük sanayiin kaynaklarına raslanmaktadır.

16. yüzyılda, Peru hazineleri, büyük sanayi için gerekli sermayeyi sağlayarak bütün Avrupa'ya yayılmış bulunuyordu. Sınaî gereçler, özellikle dokuma sana-

* V. Germain Martin, *la Grande Industrie sous le règne de Louis XIV, la Grande Industrie sous le règne de Louis XV; des Cilleuls, Histoire et Régime de la grande Industrie en France au dix-septième et au dix-huitième siècle.*

yiinde, büyük atelyeler açılması olanağı yaratarak, büyük gelişme gösterecektir. Kısacası, mutlak monarşi, feodalitenin son dirençlerini kırdıktan sonra, panayırlara, ticaret yaşamına ve loncalara uzanmış olan eski krallık gibi, sanayie varıncaya dek elatacaktır. Nüfus artışına bağlı olan ve üretimin çoğalmasını zorunlu kılan tüketim artışının yanısıra, Fransız büyük sanayiinin kaynağında bulduğumuz nedenler bunlardır.

KRAL HENRİ VE KRALLIK SANAYİİ

18. yüzyıl ortalarına kadar, krallığın iktisat siyaseti *merkantilizm** olmuştur. Altın ve gümüşün ender olduğu dönemlerde ortaçağ kral ve senyörlerinde görülen biçimde, Henri IV'ün büyük çabası da madenî paranın ülke sınırları dışına çıkmasını engellemekti. Rouen kentinin ileri gelenleri (1596), ipeğin, satenin, kadifenin İngiltere'den, İtalya'dan, Doğudan gelmesi nedeniyle, Fransız halkının bu pahalı kumaşlara olan tutkusunun ülkeyi zayıf düşürdüğünü krala belirtmişlerdi. Kısacası, lüks, Fransız parasının yabancı ülkelere aktığı bir çıkış kapısı oluyordu: Henri IV'ün lüks sanayii kurması, mutlak monarşinin krallık sanayiini kurması bundandır.

Öte yandan, krallık işsiz güçsüz halktan ürkmekteydi. Ona günlük "aşını" sağlamak için değil, "krallığın, işsizliğin doğurduğu onca kötülükten temizlenmesi" için (1603 fermanı) sanayi tezgâhları geliştirilmiştir. Richelieu bu konudaki düşüncesini şu katı sözlerle açıklayacaktır: "Halk işsiz kalınca kudurmuş bir katır gibi olur." Montchrétien de şöyle demekle yetinmiştir: "Çalışma ve sanayi, işte siyasal savaşın ve iç-

* A. Dubois, *Histoire des doctrines économiques dans leurs rapports avec les faits et les institutions*, c. I. (1903).

savaşın dizginleri." Montchrétien, Henri IV'e, "yardımlar, ayrıcalıklar, bağışıklıklar" sağlayarak sanayicileri yüreklendirmeyi, "ülkenin zenginliğini elde tutan zanaat fidanlıklarını" örgütlemeyi öğütlemişti. "Bu da, kuşkusuz, adaletin şimşeklerine başvurulmaksızın onca çarkın, onca tezgâhın kurulmasını" gerektirecekti. Yirmi yıl sonra, aynı düşünceleri benimseyen bir başkası, halk atelyeleri açmayı, yönetici olarak bunlara en yetenekli kişileri atamayı, ve halkı gelip burda çalışmaya mecbur etmeye kralın kendisine bile salık verecektir; geleceğin *ulusal atelyeleri ve work-house*'larıyla* ilgili bir anlayıştır bu.

Loncalar büyük sanayi için bir engel meydana getirmekteydi. Henri IV krallık sanayi tezgâhları kurarak ya da çeşitli sanayileri destekleyerek ayrıcalıkların karşısına ayrıcalıklar dikmiştir. Bu amaçla para akıtmış, tekeller kurulmasına izinler vermiş, hatta yabancılara Fransız yurttaşlık hakkı tanıyan belgeler sağlamıştır. Bunun sonucu olarak üç İtalyan, Neverst'te Paris'te ve Lyon'da kristal eşya işleriyle uğraşmaya başlamıştır; kral, 1597'de, bu İtalyanlara para ve yurttaşlık belgesi vermiş, Fransız işçilere mesleklerinin inceliklerini öğretmeleri koşuluyla Melun'da bir cam ve kristal fabrikası kurmaları için Paris'e otuz fersah uzaklıktaki bölgede tekel hakkı tanımıştır. Aşağıyukarı aynı koşullarla bir Provenceli bütün Normandie bölgesi için özel işlem görerek Rouen'de bir cam fabrikası kurmuş, Jean Marchal da Paris'te "Venedik tekniğine uygun biçimde" cam yapma iznini elde etmiştir. Bu tekeller, krallığın gene de savunup durduğu loncalar tekeline karşı savaş açmışlardı. Bu dönemde uygulanan başka işlemler de vardı: sanayicilere yardımlarda bu-

* İşevleri. —ç.

lunmak, soyluluk unvanları sağlamak, vergi ve yükümlülük bağışıklıkları tanımak, yabancı işçileri kayırmak vb..

Louis XI'den Henri III'e kadar bu tür krallık ayrıcalığı tanınmış sekiz sanayi tezgâhı vardı, buna Henri IV'ün kurduğu kırk tezgâhı da eklemek gerekir. Bunların çoğu yitip gitmiştir, çünkü sanayi, fermanlarla yürümez.

Bu tezgâhların çoğu, büyük sanayie ilişkindi: 1606'da, Rouen yakınlarında Saint-Sever'de açılan, 150.000 lira krallık yardımıyla kurulmuş bulunan 350 tezgâhlık ince kumaş imalâthanesi böyleydi; Henri IV'ün karşılıksız olarak bugünkü parayla 430.000 frank bağışladığı, Royal meydanında, 200 işçi çalışan sırma iplik imalâthanesi de böyleydi.

Sermaye çoğunca topluluklarca sağlanmaktaydı. Zaman zaman bu sanayi kumpanyalarına, halkın hiç de iyi gözle bakmayacağı Moisset de Montauban gibi, Paris'e 24 lirayla gelip de ölümünde 9 milyonluk servet bıraktığı söylenen Nicolas le Camus gibi vurguncular da sızıyordu.

GOBELİN'LER

Krallık fabrikalarından çoğu kralların ferman buyurdukları dönemlerde yaşamışlarsa da, bunlardan biri zamanaşımına dayanmış, varlığını günümüze dek sürdürmüştür: Gobelins halı dokuma tezgâhlarıdır bu. Kral, Pays-Bas'dan halı ithalini durdurmak için, 1607'de, genel meclislere yolladığı açık mektuplarda Marc de Comans ve François de la Palanchel adlı iki Flamana 15 yıl süreyle Flandre tipi halı imalâtının tekelini tanımış, bu işte çalıştırılacak yabancı işçilere her çeşit vergi bağışıklığı sağlamış, her iki iş adamına da yüz

biner liralık (oransal değeri 240.000 frank) yardımda bulunmuş, onlara soyluluk unvanı vermiştir. Ayrıca halı ithali yasaklanmıştır. Kralın kendilerine tahsis ettiği Gobelins konağına yerleşen iki ortak, seksen dokuma tezgâhını sürekli olarak işler durumda tutacak ve Pays-Bas tacirlerinden daha pahalı satış yapmayacaktı. Gobelin'ler böyle kurulmuştu.

Devlet tezgâhlarının ve büyük sanayiin kuruluşu: Henri IV dönemi sanayi tarihinin işte en belirgin yanları.

HENRİ IV ZAMANINDA SANAYİ

Sonrası malûm: duvar kaplaması için yaldızlı deri, maroken imali, Paris'te ve Nevers'te kurulan fayans ve kapkacak fabrikaları, demir ve bakır maden sanayilerine giriş, dökümevlerinde yapılmış ağır şahmerdanlar, telcilik ve kurşun borulara ilişkin haddeden geçirme tekniklerinin iyileştirilmesi, bakır, kurşun, demir, kalay, altın gibi maden işletmelerinin geliştirilmesi, bu işletmelerin yasal kurallara bağlanması ve bir "Maden İdaresi"nin kurulması.

Bu konuda en ünlü ad, özellikle Henri IV olmuştur. Henri IV, Olivier de Serres'in öğütlerini dinleyerek, "toprağın derinliklerinde saklı ipek hazinesini arayıp, bu yolla toprağın dibinde yatan milyonlarca altım ortaya çıkarmada" büyük bir çaba göstermiştir; Sully'ye karşın, ipek kralı sayılan Henri IV, Fransa'yı dut ağaçlarıyla donatarak, İtalya'dan işçi getirterek, büyük para akıtarak fabrikalar kurmuştur. Ne var ki bu fabrikalar uzun ömürlü olmamıştır.

Halkın, ölümünde gözyaşı döktüğü "İyi Kral Henri"yi uzun süre dilinden düşürmediği söylenmektedir. Bunun nedeni, belki de, Henri IV'ün ülkeyi kırıp geçi-

ren din savaşlarına son vermesinde ve uzun bir sefalet, karmaşa döneminden sonra güvenlik ve düzeni yeniden kurmasındadır. Ayrıca bunda, sanayide ilerlemeler sağlaması, Kanada'daki Yeni-Fransa'nın girişimlerde bulunmasını kolaylaştırarak alışverişin canlanmasına yardımcı olması, ticaret anlaşmaları yapması, İspanya'yla, Portekiz'le, Doğuyla ticarî ilişkiler kurması da rol oynamış olabilir.

Onun eserini kısmen Richelieu sürdürecektir, ama Mazarin için bunu söyleyemeyiz. Richelieu, 1640'ta, "Krallık Basımevi"ni kurmuş, bazı fabrikaları korumuş, ırmakları gemi işletmeye elverişli kılmak için krallık fermanları çıkartmış, 1630'da Posta, 1633'te Köprü ve Karayolu hizmetlerine yeni bir düzenleme getirmiş, Briare kanalının imtiyazını bir kumpanyaya vermiş, ve 1641'de kanalın yapımını tamamlatmış, ticaret kumpanyaları ve sömürgeler kurmuştur.

Bütün bunlar sanayi için çok şey değildi. Richelieu kendini bütünüyle siyasete adamıştı. Ama işte hemen sonra bir Colbert dönemi açılıyor: kırallık imalâthanelerinin altın çağı. Buharlı makine dönemi gelene dek, ülkede büyük sanayiin yavaş yavaş yerleştiği görülüyor.

II. COLBERT ÇAĞI

COLBERT TEMBELLİĞE, AVARELİĞE KARŞI

Henri IV'ün başlattığı iktisat siyasetinin sürmesini sağlayan Colbert'e "Fransız büyük sanayiinin babası" gözüyle bakıldığı söylenmiştir. Bunca önemli bir iktisadî ve toplumsal olgu, bir adamın ya da bir hükümetin eseri olabilseydi, buna, çok yerinde bir söz olarak bakılabilirdi. Gene de, önemli bir katkısının bulunma-

dığını söylemesine karşın, Colbert'in "bakanlığının" başından sonuna kadar en büyük uğraşının fabrikaları "korumak", "çoğaltmak" ve yenilerini kurmak olduğu da bir gerçektir. Bu sınaî kuruluşlara olduğu kadar Devlete, eyaletlere, halka da büyük katkıları olmuştur onun.

O da, Henri IV gibi, işsiz güçsüz takımını çalıştırmak tezini ileri sürmektedir. Onun eseri, bir anlamda tembelliğe, avareliğe karşı açılan bir savaş olarak tanımlanabilir. Avranches halkını, "çok aylak", Bourges ahalisini "tembellikte eşi bulunmaz" olarak görmektedir; Poitiers'lilerin kendilerini kapıp koyverdikleri büyük uyuşukluktan, tembellikten kurtarılmaları gerektiğini öğütlemektedir. Tembellik, avarelik, Colbert'in başlıca uğraşı olmuştur. Bunun çaresi de sanayie önem vermekle bulunacaktır. Bu nedenle, Colbert, belediye başkanlarına "tembelliği azaltmayı, dilenciliğin sadece hastalara, sakatlara indirgenmesini" en iyi yol olarak önermiştir.

SANAYİ GİRİŞİMCİLERİ

"Tembelliğe" karşı açılan bu savaşta, Colbert, banka ve ticaret çevrelerine girmiş küçük bir etkin grup tarafından desteklenmiştir.

Bu kişilerin en cesuru Fransız yurttaşlığına alınmış İtalyan Bellinzoni olmuştur. Bir çeşit imalât sanayii gezgin satıcısı gibi sürekli olarak ordan oraya dolaşan, sürekli olarak yetkili temsilcilerle, sanayicilerle, maliyecilerle görüşen Bellinzoni'nin kendisi de bir maliyecidir, sigorta ortaklığı yöneticisidir; krallık sanayi ve ticaretine yaptığı hizmetlerden ötürü kral tarafından yılda 4.000 lira ücretle İmalâthaneler Genel Müfettişi olarak atanmıştır; gerçek bir sanayi akıncısı gibi

görünen Bellinzoni, Colbert'in ölümünden sonra ihtilâs yaptığı gerekçesiyle, Vincennes cezaevine atılmış, yaşamının son günlerini orda geçirmiştir.

Başka girişimciler: bankacı olup Aubusson fabrikası müdürlüğüne getirilmiş, birçok sanayi girişimine sermayedar olarak katılmış Jabach; eski ipek tüccarı, *Kusursuz Tacir* adlı yapıtın yazarı, başlıca uğraşı ticareti örgütlemek olan Savary; Paris'te tuhafiyecilik yapan, Salpêtrière'de dokuma çorap imalâthanesi kuran, ve bu sanayii tutundurmak için kent kent dolaşan Camuzet; *Point de France* kumpanyasınm iki yöneticisinden biri, ayrıca ipek çorap kumpanyasının en önemli hissedarından biri olan De Bie; varlıklı bir protestan olup özellikle dantelle ilgilenen, hoşgörüsüz bir tutumla Fransa dışına çıkarılan ve gidip Londra'da yerleşen Amonet; Cenova'da ve Venedik'te ticaret acentaları bulunan, birçok yönetmeliğin kaleme alınışında yardımcı olan, çok sayıda imalâthanenin hizmete açılışında emekleri geçen, özellikle Saint-Antoine'daki cam fabrikasının başta gelen kurucuları olan Poquelin kardeşler Bütün bunlar, Bellinzoni ile birlikte, Colbert'in *missi dominici*'leriydiler, büyük girişimcilerdi.

KRALLIK İMALÂTHANELERİNİN DURUMU

17. yüzyılda, "sanayi" sözcüğü, küçük sanayi için kullanılan "işçilik ve zanaat" deyimine karşı büyük yapımcılık anlamına geliyordu.

"Krallık" imalâthanelerine gelince, bunların hepsinin devletin sanayi kuruluşları oldukları söylenemez. Gerçekte üç çeşit kuruluş krallık sanayii unvanı taşımaktaydı:

1° Gobelins, Savonnerie, Beauvois gibi devlet sanayi kuruluşları, Brest, Toulon, Rochefort, Arsenal'deki

gibi kimi askerî atelyeler. Bunların sayısı çok azdı. İçlerinden bazıları, sözgelimi Gobelins, doğrudan doğruya kral tarafından yönetilmekteydi; öbürleri ürünlerini belirlenmiş bir fiyat karşılığında devlete veren müteahhitler tarafından yönetiliyordu.

2° Aubusson halıcılık sanayii gibi aynı yöredeki yapımcılar topluluğunu biraraya getiren, ya da "Point de France" gibi çeşitli yerlerde çarkları dönen fabrikalardan oluşup patent haklarının sağladığı olanaklardan yararlanan kolektif imalât kuruluşları. Bunların sayıları fazla değildi: Elbeuf tezgâhları ve Sedan tezgâhları (1666) bu kategoriye girmekteydi.

3° Krallık patent belgesini elde etmiş olup bir tek kişinin ya da bir topluluğun mülkiyetinde bulunan özel kuruluşlar. Sayıca en büyük grubu bunlar meydana getiriyordu.

Sayıları 582'yi bulan üç tür krallık sanayi kuruluşunun izine raslanıyor bugün: 16. yüzyıldan Colbert'e kadar 68; Colbert dönemi içinde 113; Colbert'ten 18. yüzyıl ortalarına kadar 243; 1753'ten 1789'a kadar 153 tane. Görülüyor ki, krallık sanayiini, Colbert icat etmiş değildir, ve onun çeşitli sanayi işletmeleri kuran kişilerin sonuncusu olduğu da söylenemez.

BÜYÜK SERMAYELER

Bu büyük sanayi kurumları o dönem için muazzam sayılabilecek sermayelerle kurulmuştu: Dupuys ipek fabrikaları için 200.000 lira, Madrid ipek kuruluşları için 300.000 lira, Beaumont teneke sanayii için 350.000 lira, Languedoc'taki Villeneuvette kumaş sanayii için 1.800.000 lira sermaye. Bu sonuncusunun daha önce tuz vergisi mültezimi olarak çalışmış bulunan müteahhidi giderlerini hesapsız bir biçimde yaptığı için sonunda if-

lâsa sürüklenmiştir. 17. yüzyıl sonunda, Saint-Gobain'deki cam imalâthanesi 2 milyon liraya patlamıştı (bugünkü değeriyle yaklaşık olarak 4,5 milyon frank).

ÖDENECEK HESAP

Gene de bu sermayeler yeterli değildi. Sanayiciler devlet yardımı almaktaydılar. Devlet, 1664-1683 yılları arasında yalnızca dokuma sanayiine yardım olarak 5,5 milyon lira harcamıştı (Gobelins ve Savonnerie kuruluşları 1661-1710 yılları arasında 4 milyon lira yutmuştur). Yardım olarak 2 milyon lira ile hah ve kumaş siparişi için ödenen 3 milyon lira, bu 5,5 milyonun dışındadır.

Colbert, 1664'te, Beauvais krallık halı dokuma fabrikasını kurduğu zaman, yönetici Louis Hinard'a, başka ayrıcalıkların yanısıra otuz yıl süreyle "manzara ve insan desenli hah dokuma" tekeli, gümrük vergisinden, başka vergilerden, ayakbastı parasından bağışıklık tanımakla kalmıyor, ona, ayrıca, arsa, inşaat giderlerinin üçte-ikisini, 30.000 gümüş lira (bugünkü değeriyle 113.000 frank), ayrıca altı yıl süreli faizsiz 30.000 lira, yanında çalıştıracağı her yabancı işçi için 20 liralık bir prim, her Fransız işçi için yıllık 30 liralık bir prim de veriyordu. Sonuç: Devlet için oldukça ağır bir hesap pusulası.

DANTEL SAVAŞI

Colbert'in kurduğu krallık tezgâhlarının en ilginçlerinden biri de, hiç kuşkusuz, o sıralarda moda olmuş ince Venedik dantelinin, Pays-Bas dantelinin ve İngiliz dantelinin yerine Fransız dantelini geçirmek amacıyla kurulmuş *Point de France* kumpanyasıdır. Fransa'da özellikle Puy, Aurillac, Alençon bölgelerinde öte-

den beri dantel yapıldığından, üstelik Colbert kendileri istemeseler de dantelci tanınmış yurttaşlardan dantel işçisi yaratmak istediğinden, gerçek bir dantel savaşı patladı.

1665'te kurulan Point de France kumpanyası, Venedik'te, Cenova'da, Raguse'de ve başka yabancı kentlerde yapılan biçimde "her çeşit dantel imalâtı" konusunda dokuz yıl süreyle tekel, ayrıca bütün krallık sınırları içinde fabrikalar kurma hakkını almıştır. Kral, kumpanyaya, Paris'te bir konak vermiş ve 37.000 liralık bir yardımda bulunmuştur. Yabancı ülkelerde yapılmış dantellerin satışı, hatta bunların giyim eşyası üstüne takılması yasaklanmıştır. Yöneticiler ve belediye başkanları kumpanyaya yardım ellerini uzatacaklar, kadın işçi sağlayacaklar, belediyeler de işçilere barınacak yer tahsis edeceklerdi.

Reims'de, daha ilk yılın sonunda (1666), atelyede 120 işçi kız çalışmaktaydı. Ama her akşam, kentteki öbür dantelcilerin fabrikanın önünde karışıklık çıkardıkları görülüyordu.

Aurillac'ta da "İtalyanlar"a karşı aynı gürültü koparılmaktaydı.

Velay'da karışıkiık çıkmamasının nedeni, Colbert'in orada aynı tekeli kurmamış görünmesinin bir sonucu olabilir. Velay'da dantelcilik iyice yerleşmiş durumdaydı ve çok gelişmişti. Languedoc bölgesi yöneticisi Lamoignon, 1698'de, şöyle yazıyordu: "Puy'de büyük para getiren danteller yapılmaktadır"; Lamoignon ayrıca İspanya'ya, Almanya'ya ve bütün yabancı ülkelere satılan bu dantellerin halkın büyük bir kısmının geçimini sağladığını da ekliyordu.

Auxerre'de işçi kadınlar imalâthanelere kapanmayı kabul etmiyor, evlerinde çalışmayı yeğ tutuyorlardı. Bunun üzerine Colbert 1675'te şunları yazmıştır: "Au-

xerre kenti, yakasını bir türlü bırakmayan tembellikten, uyuşukluktan kurtulma yolunda en ufak bir çaba göstermek istemediği için başka işlerim ve sağlık durumum, beni bu kentin kötü koşullarıyla başbaşa bırakmaya zorluyor."

1678'de Bourges'da artık imalât çabası izine bile raslanmamaktadır: zanaatı öğrenmek için ortaya atılmış dokuzyüz kadın işçinin çoğu yeniden "aylaklık ortamına" dönmüştür.

Ayrıcalı bir kumpanyanın kurulacağı haberi Alençon'da büyük heyecan yaratmıştı; çünkü bu tekel, ülkenin zenginlik kaynaklarından birini kurutma tehlikesini taşıyordu. Bu bölgede kadınlara, çocuklara, yaşlılara, hatta "küçük çobanlara" varıncaya kadar 8.000'i aşkın bir insan kitlesi geçimini dantelcilikle sağlamaktaydı. Venedik tipi danteller taklit ediliyordu burda. Alençon iğne danteliyle süslü yakalar 2.000 liraya kadar alıcı bulmaktaydı. Bölge yöneticisi, bunu "bir tanrı lütfu" olarak nitelendirmekteydi. Dantelci kadınlar, yemek de veriliyorsa, günde 8 metelik, yemek verilmiyorsa 12 metelik kazanmaktaydılar. Ayrıca barındırılır, beslenir, bakımları sağlanırsa, bunların yıllık kazançları 24-42 lira arasında değişiyordu (bugünkü değeriyle 90-160 frank).

Bu yüzden kumpanyanın ajanı kentte görünüverdiği zaman bin dantelci kadın ilk kez ayaklandı: ajan, canını kurtarmak için yöneticinin evine sığındı. Colbert, yeterince metin davranmamış olmaktan sanık yöneticiyi görevden aldı.

Alençonlu kadınlara son model iğne dantel işini öğretsinler diye Venedikten yirmi kadın dantelci getirtilmişti; yeni bir ayaklanma nedeni oldu bu; Venedikli kadınlar dövüldüler. İşe, kent ve eyalet valilerinin elkoyması gerekti. Böylesine büyük ölçüde güce başvurul-

duğu halde, krallık tezgâhları serbest dantelciliği alt-edememiştir.

Kısacası, her yerde güçlükler, hemen her yerde savaş çıkmıştır. Bununla birlikte, on kadar kentte 5.500 işçi çalıştırıyor göründüğü düşünülürse, Point de France kumpanyasının büyük bir sanayi girişimi olduğu sonucuna varılabilir. Ne var ki, elde ettiği ayrıcalık yenilenmemiştir; 1675'te, öteden beri büyük ün kazanmış Fransız danteli yeniden özgürlüğünü kazanacaktır.

AYNA SANAYİİ

Dantel gibi bir lüks eşyası olan ayna da yabancı ülkelerden geliyordu. Colbert, Fransa'yı Venedik'in vesayetinden kurtarmaya karar verdi. Venedik Cumhuriyeti hükümeti, nezdindeki elçiyi, birkaç iyi camcı ustasını, gizlice kralın hizmetine geçirmekle görevlendirdi. Güç bir işti bu, çünkü evrensel ün kazanmış bir sanayii canı gibi gözeten Venedik, bir yabancının kendi atelyelerine sızmasını istemiyor, başka ülkelere göç etmiş zanaatçılarının mallarına elkoyuyor, hatta yabancı ülkelere yerleşmiş Venedikli işçileri zehirletiyordu. Zaten işçilerin çoğu da zanaatın inceliklerini tam anlamıyla bilmemekteydiler; çünkü aynalar Murano'ya gidiyor ve Venedik'te cilâlanıyordu.

Bununla birlikte elçi görevini başardı. 1665'te, yirmi yıllık özel bir ayrıcalık tanınarak, "krallık ayna sanayii" faaliyete geçti. "Aynı ya da farklı boyutlarda, Murano'da ve Venedik'te yapılanların netlik ve kusursuzluğunda, eşkenar dörtgen ya da kare biçimi, saydam, her türden vazo, Hindistan için incik boncuk, mineli işler, şömine süslemeleri, sofra takımları... bütün bunlar krallığımız buyruğunda çalışan Venedikli işçiler tarafından yapılmaktaydı." Fabrika Saint-Antoine sem-

tinde kurulmuştu. Saint-Gobain fabrikasının kuruluşu Colbert'in ölümünden sonra olmuştur. Daha önce, 1666'da, başka bir imalâthane de Cotentin'deki Tourlaville'de satın alınmış bulunuyordu.

Birkaç yıl sonra Colbert bu konuda şöyle yazacaktı: "Bizim aynalarımız Venedik aynalarından daha kusursuzdur." Kralın sarayları ve arabaları daha o sıralarda kristal camlarla bezenmişti, çok geçmeden Versailles şatosunun ünlü "aynalar galerisi" de donatılacaktı.

MAKİNE İŞİ İPEK ÖRGÜ VE ÇORAPLAR

İngiltere'de, ipek, yün, pamuk çorap ören bir dokuma makinesi icat edilmişti.

1656'da, Madrid şatosunda, Hindret tarafından ilk ipek çorap imalâtı İngiliz tezgâhlarında yapıldı. Daha sonra, Colbert, Hindret'le, 79 kalfanın çalıştığı 300.000 lira sermayeli bir ortaklık kurdu; Louis XIV'ün ziyaretinden sonra kalfaların herbiri 200 lira ikramiye almaya başlamıştı.

Lyon'da bir imalâthane sahibi, altı yıl süreyle faizsiz 40.000 lira ödünç para verilince, tezgâhlarının sayısını 15'ten 100'e çıkarmıştı. Büyük sanayii, ipek çorap imalâtını ele geçiriyordu.

Colbert sadece makinede lüks çorap imalâtını isteklendirmekle kalmamış, o sıralarda giyilmekte olan şayak tozlukların yerine el ya da makine örgüsü yün çorabı geçirmek de istemiştir. Camuzet, bunların imal edileceği tezgâhlar için ayrıcalıklar elde etti. Böylece Villeneuve-le-Roi'da, Joigny'de, la Charité'de, Vierzon'da, Reims'de, Clermont'ta, Moulin'de fabrikalar kuruldu.

Hollanda savaşı, bu fabrikaların faaliyetini yavaşlattıysa da, onları ortadan kaldıramadı, Fransa da yeni

bir sanayi dalı daha kazanmış oldu. Pamuklu çorap imalâtına da geçildi.

Bu yeni zanaat belli bir tepki yaratmış görünüyor, çünkü elle yün çorap dokuyan işçilere karşı sert bir rekabet ortamı yaratıyordu; bakanlar kurulunun bir kararıyla Paris'te ve başka onyedi kentte dokuma tezgâhlarının kullanılması kesinlikle sınırlandı; hatta bu kararla tezgâhların biçimleri, türleri, bunlarda kullanılacak maddelerin neler olacağı bir bir belirtilmekteydi. Makine ile makineden yoksun işçi arasında yüzyıllarca sürecek savaşın ufak bir bölümüydü bu.

VAN ROBAİS İMALÂTI

Dokuma imalâtı, her zaman bellibaşlı bir Fransız sanayi dalı olmuştur. Bununla birlikte, 17. yüzyılın ilk yarısında, Doğu ile kumaş ticaretinde, İngiltere ve Hollanda, Fransa'yı çok geride bırakmış bulunuyordu.

Hollandalılar, Carcassonne'luların kullandıkları yünün üçte-birinden az yünle onlarınkinin kalitesinde kumaş dokuma sanatını kapacak kadar "usta ve becerikli"ydiler; yünü öyle büyük bir elçabukluğuyla eğiriyor ve apre yapıyorlardı ki, Hollandalı bir işçi Fransız bir işçinin bir haftada yaptığından çok iş çıkarıyordu. Böylece Hollanda kumaşları kalite ve ucuzluk yönünden iki kat üstünlüğe sahipti.

Colbert, bir yandan Venedik'ten dantelci, camcı getirtirken, bir yandan da Hollandalı işçileri Fransa'ya yerleştirmekteydi. Van Robais, 1665 yılında, Abbeville'de, ince İngiliz ve Hollanda kumaşı çıkaracak büyük tezgâhlar kurmak için, bütün ailesi ve 50 işçiyle Middelbourg'dan ayrıldı. Von Robais'ye yolluk olarak 12.000 lira (bugünkü değeriyle 45.000 frank) verilmişti; ayrıca, kararlaştırıldığı biçimde, üç yıl boyunca da, kuru-

lan 40 tezgâhın herbiri için 2.000 lira prim aldı; kendisine faizsiz olarak açılmış 40.000 lira kredinin ancak 20.000 lirasını ödedi; öte yandan Amiens çevresindeki 10 fersahlık alanın tekelini alma ayrıcalığını da elde etmişti; her türlü vergiden bağışık tutulmuştu; işin asıl ilginç yanı da, kendisinin ve ailesinin, protestanlığın dinsel gereklerini yerine getirmede serbest bırakılmasıydı.

Bu imalât ayrıcalığı 18. yüzyılın sonuna kadar yenilenmiştir; ama, krallık imalâthanesi adını ancak 1764'te almıştır. Sayısı 1.700'e varan işçileri ve yaklaşık olarak 600.000 liralık ince kumaş satışıyla büyük bir sanayi kurumu haline gelmiştir. Bütün bunlara karşın işçilerine sadece kıtlık ücreti ödeme ayrıcalığından da yararlanmıştır. Bu yüzden, Abbeville belediyesi, "işçilerin sefalet içinde yüzdüğünü" söyleyerek, bu aycalığın yenilenmesine karşı çıkıyordu.

Caen'de, Amiens'de, la Ferté-sous-Jouarre'de, Meaux'da, Aumale'de, Bourgogne'da, Languedoc'ta, krallık imalâthanesi adını taşısın taşımasın, başka kumaş imalâthaneleri Colbert tarafından kurulmuş ya da devlet yardımı almıştır. Ancak, bunları burda tek tek anma olanağı yok: çünkü sayıca çok fazlaydılar!

Bretagne'da ve Dauphiné'de bez dokuma, Lyon bölgesinde ipek dokuma alanında gerçekleştirilen ilerlemeler konusunda da durum aynıdır. Burda, hiç değilse, krallık ipek imalâthanelerinden ikisinin adını verelim: ipek, kadife, altın, gümüş işlemeli kumaşlar çıkaran Saint-maur-les-Fossés imalâthanesi; Lyon'da, Bologne tarzı bürümcük yapımı için kurulan Dupuys imalâthanesi; çağdaş tanıkların belirttiğine göre bu sonuncusunda, Saint-Chamond ve Saint-Etienne'dekiler hesaba katılmazsa, yalnız Lyon'da 6.000 işçi çalışmaktaydı.*

Dokuma sanayii, en önemli sanayi dalı olduğu halde, Colbert'in tek uğraşı olmamıştır. Colbert, İsveç'ten maden işçileri, dökümcüler getirtti, *maden kömiirii işletilmesine ilk adımlarını attırdı*; güneyde bakır ve kurşun ocakları açtırdı: Pézenas'taki ocak, 1669'da, günde 300 kental kurşun verecek duruma geldi.

Viyana'da, Giromagny'de, Saint-Etienne'de krallık dökümevleri, Saint-Etienne'de bir krallık silah fabrikası kuruldu. Grenoble'da demir işlendi. Teneke yapımının sırrı Almanya'dan kaçırılmıştı; 1765'te, biri Bain'de (Franche-Comté), biri Alsace'ta olmak üzere iki teneke fabrikası kurulmaktaydı.

Gemi yapımını ve denizciliğin gelişmesini desteklemeamacıyla, 100 tonilatodan fazla her gemi için, tekne yabancı bir ülkeden satın alınmışsa tonilato başına 4 liralık, tekne Fransa'da yapılmışsa 5 liralık bir prim vaadedildi. Prim sistemi yalnızca günümüze özgü bir şey değil.

Colbert, sabun sanayiine ve İsveç usulü katran üretimine de ulusal bir nitelik kazandırmaya çalışmıştı.

COLBERT ÖLDÜĞÜNDE FRANSIZ SANAYİİ

Colbert öldüğünde, Fransa'da sanayi faaliyeti en parlak dönemini yaşıyordu, *büyiik sanayi* de ülkede yavaş yavaş yaygınlaşmaktaydı.

Flandre,** la Picardie, Kuzey-Doğuda Norman-

* Colbert'in Papa'nın kentine karşı tutumunun ne olduğunu da belirtelim. Colbert, Avignon ipeklilerinin krallık sınırlarından içeri girmesini yasakladığı için, Papalar kentinin işçilerinin çoğu Nimes'e çekilmişti. İpekçilik Avignon'u terkettikten sonra, bu konuda Nimes'te bir gelişme başladı; ama Nantes fermanının yürürlükten kaldırılmasından sonra ortaya çıkan göç hareketinden ipekçiliğin çok zarar gördüğü anlaşılıyor.

** Flandre: yün, iplik, ince bez, yünlü kumaş, dantel, çorap, döşemelik kumaş, kadife, sepi, sabun. Lille daha o sıralarda büyük bir imalât ve dokuma merkeziydi. Yöneticiye göre, tacir ve zanaat ustası sayısı

die,* Lyon, Dauphiné,** la Provence,*** Güneyde Languedoc,**** merkezde la Touraine, en zengin imalât yapan taşra kentleri arasında belirmekteydi. Fabrikaların en önemli ürünleri şunlardı: Marseille'da ve Loire yakasında arıtılmış şeker; Bourgogne, Auvergne, Angoumois'da kâğıt; Hainaut, Bourgogne, Dauphiné, Foix Kontluğu, Angoumois ve Limousin'de kılıç; Tours ve Lyon'da ipek; Flandre'da, Alençon'da, Lorraine'de, Puy'de,***** Auvergne'de dantel; Normandie, Maine, Dauphiné, Bretagne'da bez dokumacılığı; l'Ile-de-France, Orléans, Berri'de örgü işleri; l'Ile-de-France ve Touraine'de halı; Flandre, Picardie, Normandie, l'Ile-de-France, Champagne, Alsace, Berri, Languedoc yünlü kumaş ve Güneyde cadis denen cüppeler. (Levasseur.)

4.000'i aşıyordu; bazı sanayi merkezlerinde 1.200'e yakın sayıda işçi çalışmaktaydı. Bu merkezlerde yılda yaklaşık olarak 500.000 parça kumaş imal ediliyordu. O dönemde Armentière'de yalnız yünlü kumaş yapılmaktaydı; bu kent daha sonra bez dokumacılığının başkenti olacaktır; Tourcoing ve Roubaix de ipek ve yün karışımı kumaşların başkentleri.

* Louviers kumaş fabrikalarının (1681) çok sayıda atelyesinde, başlangıçta 60 tezgâh vardı, ve 1.900 işçi çalışıyordu. Tüccarların elinde 400.000 ya da 500.000 lira para vardı; hatta bunlardan Legende adlı birinin 5-6 milyon lirası, o çağa göre hadsiz hesapsız sayılacak cinsten bir varlığı vardı. Alençon dantelleri yılda 500.000 lira gelir sağlamaktaydı.

** Ile Douphiné, yünlü kumaşlar, ipekliler, bez dokumalar (Voiron, vb.), eğirilmiş yün, deri ve meşin (Voiron, Grenoble, vb.), eldiven (Grenoble), şapka (Grenoble, Moirans, Sassenage, vb.), kâğıt (Rives, Vienne, Vizille, vb.) üretmekteydi. 4 bakır ocağı ve dökümevi, 11 demir dökümevi, 9 çelik yapımevi, 2 orak ve tırpan imalâthanesi (Viron, Vizille), Saint-Gervais'de büyük bir top dökümevi, Vienne'de büyük bir çıpa imalâthanesi.

*** Provence: zeytinyağı (yılda 1.200.000 franka yakın gelir sağlamaktaydı), sabun, oyun kâğıdı, deri, dutluklar, ipekböceği, dokuma, kâğıt, şeker rafinerileri, şapka, ve Marseille'nın merkezinde başka ürünler.

**** Languedoc: yıllık ince kumaş ve gündelik kumaş yapımının sağladığı kazanç 12,5 milyon liraya ulaşıyordu; 1,5 milyon liralık ipek ihraç ediliyordu. Nîmes ve Montpellier iki büyük imalât merkeziydi.

***** M. G. Martin'e göre Vellay'da sadece dantelle uğraşanların sayısı 40.000'den aşağı değildi. 18. yüzyılın sonlarında *Le Point de Tulle*, Point d'Alençon'la rekabet halindeydi.

III. COLBERT'İN KOLTUK DEĞNEKLERİ

KOLBERTİZM

Colbert dönemi Fransız sanayii ile ilgili çok kısa bir tarihçe bile *kolbertizm* konusunda bir çıkma yapmadan edemez. Öte yandan, sanayi ile olduğu kadar ticaretle de yakınlığı bulunan kolbertizm, yalnızca krallık imalâthaneleri sistemiyle değil, *sınaî düzenleme* ve *gümrük koruyuculuğu* sistemiyle de karakterize olmuştur.

Krallık imalâthanelerinin olsun, üretim yönetmeliklerinin, gümrük yönetmeliklerinin olsun, yeni şeyler olmamaları nedeniyle Colbert'den önce de mevcut olan kolbertizmin, Colbert'in 1653'te, Mazarine sunduğu bir muhtırada kendisi tarafından şöyle tanımlandığı görülüyor: "Lüks sanayii dahil, bütün sanayileri düzeltmek, kurmak, gümrüklerde koruyucu sistemi yaratmak, üreticileri ve tüccarları loncalar halinde örgütlemek, halkı bezdiren malî yükleri hafifletmek, Fransa'da ülkenin ürünlerinin su yoluyla ulaşımını sağlamak, ticarî donanmayı korumak için askerî donanma filosunu geliştirmek."

Gerçekten de Colbert'in iktisat siyaseti bu yolda oldu. Kısacası, *kolbertizm,* sözcüğünün kullanılagelen yanlış anlamında olduğu gibi aşırı koruyuculuk, titiz, kılı kırk yaran, bunaltıcı bir koruyuculuk değil, sanayii maliyeyle, ticaretle, denizcilikle ve sömürgelerle birlikte kavrayan büyük çapta iktisadî bir plandır.

ÜRETİM YÖNETMELİKLERİ

Colbert, sanayi ve ihracattaki ilerlemeleri yüreklendirmek için, kesin ve buyurucu hükümler taşıyan yönetmeliklerle, sahtekârlığa, ihmalciliğe ve bilisizliğe karşı

iyi üretimi sağlamanın, özellikle de dokuma sanayiinde aynı adı taşıyan ürünlerin biçim birliğini kurmanın gereğine inan getirmişti.

Kumaş sanayii konusundaki kararnamenin giriş bölümünde bu kaygıya rastlıyoruz: "Bezlerin, şayakların, başka yün ve iplik dokuma kumaşların, en, boy, dayanıklılık ve güzelliği konusunda uzun yıllardan beri meydana gelen yolsuzluklara bir çare bulmak, halkın aldanmasını önlemek için, krallığımızın içindeki ve dışındaki satış miktarını artırmak, nerde yapılmış olursa olsun, aynı biçimi, adı ve niteliği taşıyan her çeşit kumaşa biçim birliği vermek dileğindeyiz."

Mutlak krallığın, *İlâhî Devlet*'in, kumaş parçalarının enini, boyunu, kumaş kenarlarının genişliğini ölçmeye, dokumadaki *çözgü* sayısını hesaplamaya, üretim biçimini gözetim altında tutmaya girişmesinin hikmeti burdadır işte. Küçük bir örnek: "İspanya biçimi bütün kumaşlar, beyaz, gri ya da kırmızı, birbuçuk karış eninde ve kenarlı olacaktır; bu kenarların genişliği iki parmağı geçmeyecek ve bir parça kumaş yirmibir karış uzunlukta olacaktır".

Biraz daha az titiz de olsa, aynı espriyi ipekçilik ve bezcilik yönetmeliğinde görüyoruz. Yapımcılar, ceza ve müsadere korkusuyla, tezgâhlarını yeni yapım koşullarına uyarlayabilmek için değiştirmek zorunda kalmışlardır.

Colbert, yönetmelik tutkusunu öylesine ileri götürmüştür ki, boyacılık üstüne iki kararname çıkardıktan sonra, 1671'de, bir de 317 maddelik bir *Genel Buyruk* yayımlamıştır. "Her renk yün boyama ve bunlarda kullanılacak ilâç ve eczanın hazırlanması" konusundaki buyruk, gerçek bir "boyacı elkitabı" niteliğindeydi: boyacılar, "yıkanır boya yapanlar", "yıkanmaya dayanıklı boya yapanlar" diye ikiye ayrılmıştı; renkler sınıflandırıl-

mış ve tahlil edilmişti; çok güzel bir biçimde belirlenmiş olan zanaat tekniği, garip varsayımlar ve simyacı düşleriyle birbirine karışıyordu. "Siyah, deniyordu bu *Buyruk*'ta bütün öbür renkler karardığı ve siyahta son bulduğu için, geceye ya da ölüme benzetilebilir; ama, ölümün bütün yaşam acılarına son verişi gibi, siyah da, boyacının acemiliğinden ya da zamana ve insan kapris-lerine göre değişen kullanış biçimlerinden doğan bütün renk hatalarına son verir...!"

İŞ MÜFETTİŞLERİ

Colbert, yönetmeliklerin yayımlanmasını ve uygulanmasını sağlamak için, bugünkü "iş müfettişleri"ne tıpatıp benzeyen "genel imalâthane memurlukları" kurdu. Bunlar, bugünküler gibi, devlet yasalarını uygulatmakla görevliydiler. Yalnız bir farkla: bugün "işçi" yasaları sözkonusu olduğu halde, eskiden yapım yasaları sözkonusuydu.

Bu müfettişler kurulacak ya da geliştirilecek sanayi dallarını belirlemekle, yapımcıları isteklendirmekle, zanaat dallarında biraraya gelme duygusu uyandırmakla, fuarlarda kumaşları denetlemekle, sanayi sorunları üstüne raporlar hazırlamakla görevliydiler. Emirleri altında önemli memurlar vardı.

DAMGA

Damga koymak zorunluydu. Yoklamadan sonra konuluyordu. Yoklama, evde, halde, topluluk merkezinde, belediyede, yeminli-muhafızlar bürosunda oluyordu. Kurşun bir mühür, kumaşın yönetmeliklere uygun olduğunu belirtiyordu.

Mührün bir yanı genellikle kentin adını ve arınasını taşıyordu; öbür yanında "Louis XIV, Fransa imalât tez-

gâhlarının canlandırıcısı" sözleri okunuyordu.

Bir kumaş parçası üstünde yalnızca resmî damga mı vardı? Hayır. Ayrıca dokumacının, boyacının, yapımcının damgaları da görülmekteydi.

Gezginci esnaf için, gerek fuarda, gerek yeminli-muhafızlar bürosunda vurulan "gezginci damgası" vardı.

Bir yönetmelik, kır dokumacılarının evlerinde, kent dışında, müsadere yetkisini yeminli-muhafızlara tanımıştı. Bununla birlikte yoklama hakkının her yerde uygulandığına inanmak gerekmez.

İDAMI

Bir karşı koyma olduğu zaman "yoklamacılar" tutanak düzenlemekteydiler. Konu daha sonra belediye başkanının ve kâhyaların önüne götürülüyordu; bununla birlikte yargılama usulü yere göre değişmekteydi. Verilen kararlara karşı Parlamentoda olsun, Danıştayda olsun itiraz edilebilirdi.

Cezalar çok ağırdı: yönetmeliğin her satırında para cezasına ve müsadereye ilişkin hükümler vardı. İş, halka teşhire, idama kadar ileri götürüldü. Bir yapımcı, kuşkusuz, müşterisinin beğenisini gözeterek, yönetmeliklerde öngörülmeyen bir kumaş çeşidi imal ettiği için, bir hırsız gibi, halka teşhir edilmişti!

Ve 1670 yılında ünlü idam kararnamesi çıkarıldı: "Fransa'da imal edilip de kusurlu ve yönetmeliklere aykırı olan kumaşlar, satıcının ya da kusurlu bulunan işçinin adı ve soyadını gösterir bir yazıyla birlikte, 9 ayak yüksekliğinde bir direğin üstünde, gelene geçene teşhir edilecektir; bu direk, yoklama yapılacak ve damga vurulacak imalâtın bulunduğu yerdeki en önemli kapının önüne dikilecek, kusurlu bulunmuş mallar burda yirmi-

dört saatte iki kez bulundurulacaktır; ... daha sonra bunlar kesilecek, yırtılacak, yakılacak, ya da müsadere edilecektir. İkinci kez aynı hatayı yapan satıcı ya da işçinin malları direk üstünde teşhir edildikten başka, bunlar biraraya gelmiş zanaat ustalarının, muhafızların ya da yeminli üyelerin toplantısında kınanacaklardır. Üçüncü kez aynı hatayı işleyenler için, iki saat içinde yukarda sözü edilen idam hükmü yerine getirilecek, ve mal örneklerine elkoyulacaktır."

Bu cezanın insanlara da uygulandığı kuşkuludur; kumaş parçalarını idama mahkûm etmek yeterince tuhaf ve ağır bir işlemdi zaten!

Öte yandan, böylesi hatalar, kaliteli imalâta zarar verecek cinsten değilse, hoşgörülüyordu; böylece, yönetmelikler gibi, zaten çoğunca uygulanamaz nitelikte olan ceza hükümleri de uygulanmaz kalıyordu. Colbert'in, ömrünün son günlerinde, hemen hemen bütün eyaletlerde, kumaşların, yönetmeliklerde belirtilen kaliteyi taşımadığını öğrenince az keder duymadığı söylenmektedir; gerçekten de, "yasalara göre ekmek" yapılmayışı gibi, kumaş yapımında da yönetmeliklere uyulmuyordu artık.

Colbert'in *koltuk değnekleri*'nin iyice özetlenmiş öyküsü böyledir işte. Colbert, yönetmelikler yapıyor, sanayie "geçici" ayrıcalıklar sağlıyordu: belki de, sınaî egemenliğin iktisadî evrimin sınırına gelmiş olduğu düşüncesindeydi.

IV. COLBERT'TEN SONRA

KOLBERTİZMİN SÜRÜP GİTMESİ

Guy Patin, 1671'de, şöyle yazıyordu: "Colbert ölürse, onun Fransa'da kurmuş olduğu bütün imalât tezgâhlarına allahaısmarladık demek gerekeceği söyleniyor."

Colbert öldü, ama o tezgâhlar bütünüyle yokolmadı. Hatta başkaları kuruldu. Bunların en önemlisi Saint-Gobain ayna imalâthanesidir (1693).

Aşırı yönetmelik yapma tutkusu sürüp gitmiştir; mutlak monarşinin sınaî sistemi bu nitelikteydi. Öte yandan, ilerlemeler bir önceki yönetmeliğin getirdiği koşulları aştığı için, yönetmelikler yeni yönetmeliklere yolaçmıştır: 1688'de, Colbert'inkinden daha uzun ve ayrıntılı olmak üzere, boyacılık konusunda yeni bir *Genel Buyruk*'la karşılaşıyoruz! Yöneticiler de, eyaletler için ayrı yönetmelikler düzenlediler. M. de Basville'in yün örtülerin en fazla ağırlığını saptamasını, Provence valisinin kırmız böceği tozunun kullanılmasını yasaklamasını buna örnek gösterebiliriz. 1686'da, Fransa'da, beyaz kumaş baskısı yasaklanmıştı, bunu yapanlar hapisle cezalandırılmaktaydı; Hint kumpanyasının boyalı kumaş ithali önce yasaklanmış, daha sonra da bu konuda aynı kumpanyaya ithalât izni verilmişti: yasaklarla serbestlik arasında gidilip geliniyordu. Müfettişler yönetmeliklerin uygulanmasını istemekten gına getirmişlerdi: yeminli üyeler müfettişin ne zaman geleceğini imalâtçıya gizlice haber verme eğilimi içine girmişlerdi; böylece, hükümetçe istenen nitelikleri taşımayan mallar müfettişten gizlenmiş oluyordu.

1700'de, Colbert'in esinleriyle, monarşinin sonuna dek sürecek olan bir kararnameyle *Ticaret Meclisi* kuruldu.

Çok önemli başka bir kuruluş da *Ticaret Odaları*'dır. Marseille Ticaret Odası 1650'den beri mevcuttu. 1700-1710 yılları arasında Dunkerque'te, Lyon'da, Bordeaux'da, Rouen'de, la Rochelle'de, Bayonne'da, Toulouse'da, Montpellier'de sekiz yeni ticaret odası daha kuruldu. Bunların üyeleri seçimle ya da atanma yoluyla iş başına gelmekteydiler. Üyeler, yöneticinin otoritesi altında,

Ticaret Meclisi ile yazışmak, ve ona "ticaretlerini kolaylaştırma ya da artırma konusunda kendilerine en uygun gelen önerilerle, ya da buna karşı ortaya çıkan şikâyetleriyle "ilgili" muhtıralar vermekle yükümlüydüler.

SANAYİİN GERİLEMESİ: NANTES FERMANININ KALDIRILMASI

Fransız sanayii, Colbert'in ölümünden iki yıl sonra, Nantes Fermanının yürürlükten kaldırılmasıyla, uzun süre etkisinden kurtulamayacağı bir darbe yedi. Bu yürürlükten kaldırma olayı, iktisadî açıdan, mutlak monarşinin düştüğü en ağır hatalardan biri olarak görülüyor.

Daha yirmi yıl önceden beri protestanlar büyük sıkıntılarla karşı karşıyaydılar; birçok serbest meslekten, birçok zanaat dalından kovulmuşlardı (eczacılar, bakkallar, matbaacılar, kitapçılar, yağlıkçılar, vb.). Zulümden, daha sonra da, sert işlemlerden kaçmak istiyorlardı: zanaat adamlarının göç etmesi yasaklanmıştı; buna yeltenenler ömür boyunca kürek cezasına ve 3.000 liradan başlayan keyfî bir tazminat ödemeğe mahkûm ediliyorlardı (1682).

Bu şiddetli cezalara, önlemlere karşın, sınır boylarında bir çağdaş tanığın dediği gibi, "Fransa'daki bütün zanaat ve yapım sırlarını da" beraberinde götüren büyük bir göç hareketi vardı. 1685 fermanından sonra ise bu hareket tam anlamıyla bir genel göç halini almıştı: mutsuz zanaatçılar, kendilerine güneşin altında bir yer tanımayan bu nankör ülkeyi toplu halde terkediyorlardı.

Vauban'a göre bunların sayısı 1688'de 100.000 idi; papaz Jussieu'ye göre ise 200.000. 1660-1675 dönemi için sözkonusu rakam 300.000'e, hatta 600.000'e, kadar çıkarılmıştır. Tam rakamları bulmak çok güç. Bununla birlikte, 1.200 protestan ailenin genellikle Paris dolaylarını

terkettiğini, 1.000 kadar ailenin Soissons'tan ayrıldığını, Meaux'nun ve Metz'in kısmen boşaldığını, Dauphiné'nin nüfusunda 11.000'lik bir azalma olduğunu, Reims dolaylarında bulunan döğme zanaatlarının sayısında yarı yarıya bir azalma meydana geldiğini, la Rochelle'in üçte-bir nüfusunu yitirdiğini, Tours'da işçi sayısının 40.000'den 4.000'e düştüğünü biliyoruz. Bu rakamlar krallık yerel yöneticilerce hazırlandığı için, bir abartılma kuşkusu taşımamaktadır. Normandie'nin yitirdiği nüfus sayısının 180.000'i aşkın olduğu tahmin edilmiştir.

Ne olursa olsun, şurası belli ki, büyük sayıda sınaî kuruluş, sözgelimi Tours'daki ipek, Alençon'daki bez imalâthaneleri hemen hemen yıkılmış bulunmaktadır. 1700'de, Ticaret Meclisi de bunu itiraf etmiştir: ticari gerilemenin nedeni olarak "yanlarında yüklü para, yetenekli kalfaları, usta elleri olan büyük sayıda işçi de götüren o dindar kişilerin kaçışı"nı göstermiştir. Öte yandan, bu genel göç 18. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür.

Kaçanlar İngiltere'ye (60.000, kimilerine göre de 100.000), Hollanda'ya, Brandebourg'a (20.000'i Berlin'e), İsviçre'ye (23.500'ü Zürih'e), İskandinavya ülkelerine, hatta Cap'a, Amerika'ya (16.000) kadar gitmişlerdir.

Hollanda, çok geçmeden, Fransızlardan yapımını öğrendiği şapka, kumaş, pelüş, kadife,* ipekli, hareli kumaş gibi şeyleri Fransa'dan getirtmeye son verdi.

Kâğıt, halı, ince bez, şapka, ipek, tafta konusunda aynı şey İngiltere'de görüldü.

Brandebourg elektörü, göçmenleri kendi ülkesine yerleştirdi; Frédéric II, bu siyasetin sonucunu şöyle anlatıyor: "Bu ülkede ne şapka, ne çorap, ne şayak, ne de herhangi bir çeşit yünlü yapılabiliyordu; Fransızların

* Ünlü Utrecht, kadife imalâthanesini kuran Amiens'li bir göçmendir; Saumur'lü bir tasfiye işçisi de, Amsterdam'da, bir tasfiyehane kurmuştur.

sınaî ustalıkları bizi bütün bu imalât çeşitleri yönünden zenginleştirdi; kumaş, şayak, fantezi kumaş, takye, tezgâhta dokunur çorap, kastordan, tavşan ve keçi kılından şapka, her çeşit boya fabrikaları kurdular. Berlin yeni kuyumculara, mücevheratçılara, saatçilere, heykeltraşlara kavuştu."

Louis XIV'ün din siyaseti, Fransa'nın iktisadî alanda gerileyişine yolaçmıştır.

SANAYİ VE BÜYÜK KRALIN SAVAŞLARI

Louis XIV'ün giriştiği sonu gelmez ve pahalı savaşlar da yıkıma yolaçmıştır.

Nantes Fermanının yürürlükten kaldırılmasının neden olduğu sınaî yıkımından üç yıl sonra, Augsbourg birliği savaşı patlıyordu.

"Eyalet yöneticileri, anılarında, bu savaşın sonunda Colbert Fransası'nın ne hale geldiğini anlatmışlardır. Le Hainaut artık hemen hemen hiç demir ihraç etmediğinden, İspanya Flandre'ı gerekli demiri İsveç'ten satın almaktaydı: eskiden onca önemli olan Lille perdah kalemlerini yapan tezgâh sayısı 1.161'den (1683) 397'ye (1697) inmişti; binden fazla usta, işsiz kalmıştı, ya da bunlar vasıfsız işçiler gibi çalışmak zorundaydılar; aynı anda Roubais'de çalışmanın sürdüğü doğrudur; Menin'deki kumaş fabrikası kapanmıştı. Picardie'de yün fiyatlarının yüksekliği tezgâhların dörtte-birini durdurmuştu. Ne Alençon'da, ne Aurillac'ta, ne Sedan'da dantel hemen hemen hiç yapılmıyordu artık. Mézières'de 100 tezgâhtan, faal 8 tezgâh kalmıştı; Reims'de tezgâh sayısı 1.812'den 950'ye düşmüştü; Caen'de, Elbeuf'te de işsizlik hüküm sürmekteydi..."

Lyon'da, Tours'da, Provence'ta, Auvergne'de, le Maine'de, Perche'te de aynı gerilemeye tanık oluyoruz. Kor-

sanlar, Marseille'nin ticaretini hemen hemen bütünüyle yok etmişlerdi. Kırsal bölgelerde sefalet korkunç bir durum almıştı. Nüfus azalıyor, vergilerse, borçlarla birlikte (1715'te, bizim paramızla yaklaşık olarak 17 milyar) yükselip duruyordu. Fénelon'un Louis XIV'e yazdığı mektupta dediği gibi Fransa "ıssız ve azıksık bir büyük hastane" oldu ve uzun süre öyle kaldı.

17. YÜZYILDA FABRİKA İŞÇİSİ

Büyük ve nöbetçili bir kapıyla bölünmüş yüksek duvarlar içine kapatılmış işçi, fabrikalar içinde, bir kışladaymış gibi sıkı bir disiplinle koşullandırılmıştı.

M. Levasseur'ü izleyerek, yüzlerce kişinin birarada çalıştığı Saint-Maur yaldızlı kumaş imalâthanesine girelim:

"Gün doğar doğmaz işçiler gelmeye başlıyorlardı. Kapının önündeki su kovalarıyla ellerini yıkıyorlar, bezlerle kurulanıyorlar, haç çıkardıktan, dualarını yaptıktan sonra işlerinin başına geçiyorlardı. Her atelyede, ya da günün deyimine göre her "dükkân"da haftada dört kez ortalığı silip süpüren ve dokumacılara gereksinmesi olan şeyleri getirip veren meydancılar vardı. Bu meydancılar, onları işlerinde yanıltmazlardı. İstedikleri anda aletlerini, altın ve gümüş ipliklerini ellerinin altında, anahtarını ceplerinde taşıdıkları çekmecelerin içinde bulurlardı. Bazı istekleri mi olacak: sabahleyin ya da öğle yemeği dönüşünde imalâthane meydancısını çalışma yerinde bulacaklarından emindiler. Bir şeyi hemen mi istiyorlar: atelyede bulunan bir çıngırağın ipini çekerek meydancıyı çağırmaları işten değildi.

"Çalışma sırasında, hiç bir küfür, hiç bir edep dışı söz, hiç bir alay, hiç bir gözdağı verici tavır olmamalıydı, aksi halde bunları yapanlar 5-6 lira para cezası öder-

lerdi; hatta çalışanların dikkatini dağıtacak öyküler anlatmaya da izin yoktu. Arkadaşına vuran kişiye kısas cezası uygulanır, ya da o kişi hemen yargıcın huzuruna çıkarılırdı. Hiç bir özürle bir atelyeden ötekine geçilemezdi; hatta dokumacı kendi atelyesinin içinde de gezinemezdi. İstekleri meydancı yerine getirir, kışın, işçilerin ortaklaşa satın aldıkları kömürle sobayı yine o yakar ve ayarlardı. Öğle üstü, yemek vaktini çan sesi bildirirdi; bir saat aradan sonra çalışma yeniden başlar ve saat altıya kadar sürerdi. Kışları, Eylül ayından kutsal perşembeye kadar saat 8'den saat 10'a kadar çalışılırdı. İşçiler öğle ve akşam yemeklerini dışarda yerlerdi; sabah ve ikindi kahvaltılarını fabrikada yaparlardı. Her yemek için yarım saat işe ara verilirdi.

"İşe gelmeyen işçiden, bu gelmeyiş yarım işgünü ise, 3 lira para cezası kesilirdi. Aylaklığın her çeşidi şiddetle cezalandırılırdı: işçiler birbiriyle merhabalaşamazlar, arkadaşlarının durumuyla ilgilenemezlerdi. Gereçlerde ve hammaddeki en ufak eksilme hırsızlık işlemi görür, buna yolaçanlar yargıçlarca cezalandırılırdı. İşçi her pazar günü, ev sahibine, yönetmeliklerce belirlenmiş kirayı ödemek zorundaydı; gecikme halinde pılıpırtısına ve eşyalarına elkonurdu. Nihayet, imalât işçisi olurken, işçinin, yapım sırlarını gizli tutacağı konusunda yemin etmesi gerekirdi. Oysa, yalnız bir atelyede çalıştığı için, bütün sırları bilmesi de olanaksızdı. Yalnız işyeri içinde değil, dışarda da iyi bir gidişatı olacağına sözverirdi; bayram günlerinde kilise ayinine katılacağına, yalnız dürüst bir biçimde eğlenme yolları arayacağına, evine saat ondan önce gireceğine inanca vermesi de gerekti."

18. yüzyılda fabrika işçisinin yaşamı böyleydi. Eski zamandaki küçük sanayi kalfasınınkiyle ve çağdaş büyük fabrikaların işçilerininkiyle karşılaştırma olanağı elde edebilmek için, onun yaşamına şöyle bir gözatmak gerek-

liydi. Böylece, üç dönemde ve üç ayrı planda işçi yaşamını ve sınaî yaşamı kavramış bulunuyoruz; tarih, üretim aşamalarına göre alınmış yolu değere vuruyor.

YEDİNCİ BÖLÜM

1789'UN SINAÎ FRANSA'SI ÇEVRESİNDE*

I. SINAİ COĞRAFYA

Buhar yüzyılı'nı açan devrim dönemine girmeden önce, 1789'un sınaî Fransa'sı çevresinde hızlı bir gezinti yapalım. Bu gezinti bize ortaçağdan beri alınmış yolu ölçme, daha sonra da 19. yüzyıl içinde Fransız sanayiinin gerçekleştirdiği büyük ilerlemeleri değerlendirme olanağını verecek.

* Bkz: Levasseur, *Etat de l'industrie au dix-huitième siécle, Géographie industriel de la France en 1789; Tableau général du commerce* (1789-90), Cournay. G. Martin, *la Grande Industrie en France sous le règne de Louis XV;* yazar bu yapıtında 18. yüzyılda ilginç bir sanayi istatistiği vermiştir. Sanatlar ve Zanaatlar Konservatuarında 1889 Evrensel Sergisinde gösterilmiş olan, Fransa'nın sınaî bir haritası vardır. Aynı şekilde Fransa'nın 1889'daki sınaî haritası da bu konservatuarda mevcuttur.

Fransa çok yiyordu. Halk kimi zaman açlıktan ölüyor, "kara ekmek, su ve ot kökleri"yle yaşıyorduysa da, zengin burjuvalar bol, pahalı şeylere, üstünde uğraşılmış yemeklere, saraydakiler de güzel ziyafetlere düşkündüler. Şahane iştahıyla ad yapmış Louis XIV'ün hiç bir şeye aldırmadan sofradan aslan payını kendine ayırıp mideye indirdiği günler hiç de uzak değildi.

Ayrıca, "boğaz zanaatları"nda, o günlerde de bugünkü gibi, başkalarının iştahı yüzü suyu hürmetine çalışan çok büyük sayıda insan vardı. Tarım, her zaman "Fransa'nın memesi"ydi. Sanayiin tahıl, et, sebze, meyve, şarap, elma şarabı, yağ vb. haline getirdiği ürünleri tarım sağlamaktaydı. Besin sanayilerinden kimisi (un değirmenleri; yağ sıkmaçları; süt, peynir mandraları vb.) kırsal bölgelerde, kimisi de (fırıncıların, kasapların, domuz sucukçularının, aşçıların, pastacıların, otelcilerin vb. uğraşları) kentlerdeydi. Boğazına düşkün kimseler o günlerde kızartma et düşkünüydüler. Kebapçılardan yukarda sözetmiştik. Bunların sayısı pek çoktu. Bu çok gelişmiş küçük yersel sanayiler bir sürü ustayı varlıklı hale getirmişti. Kuzeyde, Metz'de, Charleville'de, Lunéville'de, Caudebec'te vb. bira, Orléans'da sirke, üzüm cibresinin damıtılmasını yasaklamış fermanlara yançizebilen bütün bağlık bölgelerde konyak üretiliyordu.

Daha o sıralarda Dijon'da hardal; Reims'de baharlı ekmek; Paris'te, Rouen'de, Bar-le-Duc'te, Verdun'de şekerleme; Paris'te ve limanlarda (Nantes, Bayonne) çikolata yapılmaktaydı; Martinique ve Saint-Domingue'den ithal edilen şekerkamışı kıyı kentlerinde (Nantes, La Rochelle, Rouen, Dunkerque, Bordeaux, Marseille'de), Kuzeyin Orta bölümünde, Lille'de, Paris'te, özellikle Fransa'daki arıtılmış şekerin üçte-birini (top-

lam değeri 30 milyon lira) üreten Orléans'ta arıtılmaktaydı; kamış şekeri çok pahalıydı: küçük-burjuvazinin çekmecelerinde bir ilâç gibi özenle saklanmaktaydı.

Konserve sanatı bugünkü gibi özenli durumda değildi. Köylüler içyağını tuza basıyorlardı, ulaştırmacılar morina balığını tuzluyorlardı, otelciler nefis jambonları isliyorlardı; Mayence jambonları ününü sürdürmüştür, Calabre jambonları da öyle; bunlardan birinin güldürücü yiğitlik öyküsü daha sonra Paul-Louis Courier tarafından anlatılacaktır.

Le Havre, Dieppe, Dunkerque, Strasbourg, Lille, vb. de tütün imal edilen kentlerdi. 18. Yüzyılda, enfiye çekmek, aristokratça bir zevkti. Ulaşım yavaş ve seyrek olduğu için bütün bu ürünlerin büyük kısmı üretildikleri yerlerde tüketilmekteydi. Bununla birlikte tahıl, kuru sebze, hatta taze deniz balığı uzaklara yollanıyordu. Deniz balıklarının çoğunu Paris ve saray çevresi tüketiyordu: Havre'dan beklediği "taze deniz balığı" gelmediği için, ünlü Vatel de Fauguet'nin bedenine bir kılıç sapladığını biliyoruz.

DOKUMA ÜRÜNLERİ

18. yüzyılda, dokuma sanayii, besin sanayilerini saymazsak, bugün olduğu gibi, Fransız sanayi dallarının kraliçesiydi. Yün, keten, kenevir, ipek, pamuk dokunuyor, sırma, halı, dantel, yağlık işleri, urgan yapılıyordu.

Yünlüler. — Dokuma sanayileri içinde en eskilerinden ve en önemlilerinden biri yünlülerle ilgili olanıydı. 3. yılda yapılmış bir istatistikten anlaşıldığına göre, Devrimden önce, yünlü kumaş imalâtında 594.000'den fazla işçi çalışıyor, yaklaşık olarak 68.500 tezgâh işliyor, ve 2 milyon 607 bin parça kumaş çıkarılıyordu; bunun beştedördü. Fransız yününden (Picardie, Flandre, Norman-

die, Champagne, Brie ve Beauce, Berri, Dauphine, Querey ve Languedoc), beşte-biri de yabancı yünlerden (İspanyol, İngiliz) yapılmaktaydı.

Bu kumaşlar, anısı günümüze dek kalmış değişik nitelikler ve çeşitli adlar taşıyordu: *Droguet* (salt yünden ya da yün-iplik karışımı kabartma kumaş, ki, çapraz ya da çapraz olmayan biçimde yapılmaktaydı); *şayak, kadi,* Güneyde kullanılan ince şayak: *molleton* (yumuşak yünlü), *cordelat, tiretaine* (kaba kumaş), ucuz yünlüler; Picardie'deki Tricot köyünde imal edilen kaba şayak, yani *triko*; kimi zaman ipekle karışık taranmış yünden yapılan *sayette*; mantolar için oldukça kaba bir kumaş olan *bouracan*; iplik çözgülü yün *atkılı* olarak dokunan *camelot.*

200 kadar köyde kumaş yapılıyordu; hemen hemen bütün eyaletlerde, hemen hemen bütün kırsal bölgelerde kışları kulübelerde tezgâhlar işliyordu.

Belllibaşlı üretim merkezleri şunlardı:

1° Normandie ve Elbeuf (80 imalâtçı yılda yaklaşık olarak 10 milyonluk kumaş işi yapıyordu), Louviers (yılda 3.000-4.000 parça ince kumaş), les Andelys, Rouen, Darnétal, vb..

2° Yünlülerin toplam değeri 18,5 milyon lira olarak tahmin edilen Picardie eyaleti: Bu eyaletin büyük yünlü imalât merkezleri: ünlü krallık imalâthanesi Van Robais ile Abbeville, Amiens, Aumale topluluğu, Crèvecœur ve Tricot vb.. Buralarda toplam olarak 15.200 tezgâhta yaklaşık olarak 140.000 parça kumaş dokunmaktaydı (her tezgâha ayda bir parça kumaştan biraz az imalât payı düşüyordu).

3° Lille, Roubaix, Tourcoing, Douai, Bailleul vb. kentlerin içinde bulunduğu Kuzey bölgesi.

4° Châlons'u, Reims'i, Rethel'i, Troyes'u, özellikle de Sedan'ı içine alan Champagne bölgesi; İspanya yö-

nünden ince kumaş dokuyan en ünlü imalâthaneler bu bölgedeydi; 25 fabrikada 10.000'den fazla işçi çalışmakta, 700'ü aşkın tezgâh işlemekteydi. Ardennes'de, Sedan dahil, 40.000'den fazla işçi çalıştığı söylenmekteydi.

5° Bir koyun ülkesi olan Languedoc da her zaman bir yünlü kumaş yurdu olmuştur. Burdan Doğuya ihracat yapılmaktaydı (1786'da 57.838 parça).

Kısacası, 1789'da, Fransa, ortaçağın Flandre'ı gibi, henüz "kumaş üstüne kurulu" bir ülkeydi.

Keten ve kenevir; iplik ve bez. — Kumaşçılık nasıl eskilikte önde geliyorsa, keten ve kenevir sanayii de nicelik yönünden öndeydi. Keten ve kenevir Flandre'da, Picardie'de, Bretagne'da, Maine'de, Anjou'da, Dauphiné'de, Languedoc'ta, Auvergne'de, Gascogne'da yetiştirilmekteydi. Oysa, bugün, keten kuzeyde hemen hemen bütünüyle yokolmuştur; kenevir ise daha çok Batı yörelerinde kalmış olup orada da yavaş yavaş kaybolmaya yüztutmuştur.

Hemen hemen bütün köylerde dokuma yapılıyordu: her çabanın bir örekesi, her kulübede bir çıkrık vardı. Bazı bölgelerde (Flandre, Picardie, Normandie, Dauphiné) yalnız yersel gereksinmeler için değil, ticarî amaçlarla da dokuma yapılmaktaydı.

Flandre'da, Picardie'da, Béarn'de keten dokunuyordu; en başta Dauphiné'de, Auvergne'de vb. olmak üzere, Batıda genellikle bütün üretim bölgelerînde kenevir dokuma yapılıyordu.

Bretagne, tezgâhlarla kaplıydı; yolcular, burada, bugün de, mahzenlerde ya da çok yoksul evlerde işleyen tezgâh sesleri işitir. Laval, Batının büyük pazarıydı. Cholet, mendilleriyle; Normandie, iplik kurdelalarıyla; Rouen ve banliyösü, bezlerinin çokluğu ve çeşitliliğiyle ün salınıştı (yoklama bürolarından yılda genellikle 120.000-670.000 arasında parça geçerdi). 1756'da Maine'-

de dokunmuş bezlerin değeri 5 milyon, Anjou'dakilerin değeri 650.000 lira olarak değerlendirilmekteydi.

Kuzey bölgesinde, Saint-Quentin'de, 60.000 eğirici ve 6.000 dokumacı, özellikle patiska, ince keten, tül, çamaşır üretimi üstünde çalışmaktaydı; Noyon'da, özellikle sofra örtüsü yapılıyordu; Guise'de, Echelle krallık imalâthanesi vardı (1769); Lille, 8-9 milyon liralık iplik, birbuçuk milyonluk bez satıyordu. Flamand çayırlarının yeşili yer yer ak dokuma parçalarıyla örtülüydü: ince Hollanda bezleri ve ince Hainaut ketenleri, Camrai'de, Douai'de, Menin'de, Hazebrouck'ta, Bailleul'de, Valenciennes'de, Merville'de (krallık imalâtı sofra örtüsü), o günlerde, bugünkü gibi, bütün dünyada bez dokumada birinciye gelmeyen Armentières'de imal edilmiş dokuma parçaları.

Bu büyük merkezlerin dışında kalanlar: Champagne'da Troyes ve Bar-sur-Aube, Lorraine'de Bar-le-Duc, Epinal; Alsace'ta Colmar (Alsace-Lorraine'de yılda 200.000 parça); Beaujolais'de Tarare; Dauphiné'de, Grenoble, Provence'te ve Languedoc'ta* 1.400.000 liralık bez imal eden Grenoble, Saint-Marcellin, Romans, Voiron, vb..

İpek. — Dokuma sanayileri içinde ipekçilik birinci sırayı tutuyordu. Lyon ipeğin kentiydi. Rhône vadisi, Provence ve Languedoc, İtalya ve Doğu ülkeleri ipekböceğini bu kent için yetiştiriyorlardı. Tezgâhların sayısını anmaktan vazgeçmek gerek: bir Lyonlunun belirttiğine

* En yüksek tarifeye göre fiyatların kabataslak bir özeti aşağıdadır: Paris'te kenevir bezinin karışı 1 lira 18 metelikle 2 lira 13 metelik arasında değişiyordu; ucuz bez 2 lira 3 metelikle 3 lira 3 metelikti; ince Laval bezi 5 lira 8 metelikti; Guingamp kenevir bezi 1 lira 10 metelik; Saint-Brieuc bezi 2 lira 10 metelik; ince Péronne keten bezi 20 liraya kadar yükseliyordu; peşkirin düzinesi, kalitesine göre 24-75 liraydı. (Brollay, *les Prix en 1790:* Levasseur, c. II, 686.)

Görülüyor ki, büyük sanayi sayesinde, fiyatlar, 19. yüzyılda önemli ölçüde düşmüştür.

göre, 1739'da 7.500-16.000 arasında değişmektedir; başkalarının ifadelerine göre ise bu sayı 18.000 ya da 19.000'dir.

M. Godart'a göre (*L'Ouvrier en soie*), Lyon'da ipek işinde 1786'da 21.866, 1788'de 18.821 kişi çalışmaktaydı. Bu konuda da aynı görüş farklılıklarına rastlıyoruz. Sözgelimi bir Ticaret Odası kaydına göre işçi sayısı 1739'da 48.500, 1753'te 60.000'dir. Şurası gerçek ki, bu dönem, ipekçiliğin altın çağıdır. Madame de Pompadour, henüz renkli bez modasını ortaya atmamıştır, ve büyük fabrika, sarayın ve hali-vakti yerinde burjuvaların gereksinmelerini karşılamak için çalışmaktadır. 18. yüzyılın ortasında Lyon ipeklilerinin değeri 86 milyon lira olarak tahmin edilmiştir. 1786'da ise bu tahmin 60 milyondur, ayrıca boya ve apre işleri için 60 milyon lira tahminde bulunulmuştur. Bu büyük rakamlar, Devrimin öncesinde o parıltılı Lyon ipek sanayiine verilen önemi göstermektedir.

Lyon bölgesinde, Sainte-Etienne ve Saint-Chamond dolaylarındaki köylüler yılda sekiz ay ipek kurdela yapıyorlar, tarlada ise sadece dört ay çalışıyorlardı. İsviçre'den ithal edilmiş yeni bir sanat aynı anda birçok kurdela yapma olanağı veriyordu. Kurdela sanayii yılda yaklaşık olarak 10 milyon liralık bir değer üretmekteydi.

Nihayet, Louis XI'in ipek sanayiini yerleştirdiği, Louis XIII zamanında 6.000'e kadar tezgâh sayılmış olan Tours da, 1.000-1.500 tezgâhla o eski öneminin bir kalıntısını hâlâ muhafaza ediyordu.

Bir lüks sanayii olarak modanın dalgalanmalarına bağlı bulunan ipek sanayii, giysilerdeki renkli kumaş rekabetiyle, evlerdeki renkli duvar kâğıdı rekabetiyle bir gerileme içinde de olsa, bazı değerlendirmelerle övünmek gerekirse, 125 milyon liralık gelirinden ötürü Fransa'nın zenginliklerinden biriydi, ve keten, kenevir sana-

yiine göre daha açık bir biçimde belirli yerlere yerleşmiş bulunuyordu.*

Pamuk. — Pamuklu sanayii, dokuma sanayilerinin en yenisiydi. Bu sanayi Fransa'da gerçekte 18. yüzyılda doğmuştur. Çünkü eski zaman iğleriyle ve çıkrıklarıyla hüzünlü bir biçimde eğirilmiş Doğu pamuklularını fazla hesaba katmamak, ve 16. yüzyıldan beri Rouen'de, Lyon'da, Troyes'de dokunan pamuk atkılı eski kutnuları pek önemsememek gerekir.

Siyam kumaşının (bu adın bu kumaşı giyen Siyam elçilerinden kaldığı anlaşılıyor) iplik ya da ipek çözgülü, pamuk atkılı, yollu ve kareli biçimleri, 18. yüzyılın başında Rouen çevresinde hızla yayılarak mendillerde, perdelerde, masa örtülerinde kullanılmaya başlamıştı. Ve Rouen, Rouen işi denen pamukluların büyük merkezi oldu. 1760'lara doğru pamuklu sanayii burdan Picardie'ye geçti ve bütün Kuzeye yayıldı.

Indienne (Hint pamuklularının taklidi) imalâtı, Pompadour'un modaladığı bu renkli bezler, büyük ölçüde pamuk tüketimini gerektirmiştir. Ünlü Oberkampf'ın, Versailles yakınlarında, Bièvre kıyısında küçük bir odada kendisinin desenleyip bastığı renkli bez tezgâhcığını kurması 1759'a raslar. İlginç ustalığıyla büyük bir rağbet kazandı: Saraydan bir hanımın, üstüne titrediği bir Hint giysisi berbat olmuştu; Oberkampf, yeni bir giyside eski modelin sırtını ortaya koyan bir onarım işlemi yapan ünlü Çinli eskici gibi, onca imrenilen bu Hint kumaşı giysinin tıpatıp bir benzerini yapma becerisini göster-

* Birkaç fiyat: Lyon'da pelüş ipeğin karışı 1790'da 18 liraydı; biçilmiş kadife 15 lira; tafta 5 lira 10 metelikle 7 lira 3 metelik arasında; saten 3 lira 10 metelikle 6 lira 10 metelik arasında.

Pamuklu bez 1 lira 10 metelikle 6 lira arasında; çadır bezi 1 lira 10 metelikle 2 lira 10 metelik arasında; pamuklu kumaş 4 lirayla 7 lira 15 metelik arasında; Siyam kumaşı 2 lira 2 metelikle 12 lira arasında; pamuklu kadife 5 lira ile 8 lira 10 metelik arasında; Chaumont muslinleri 4 lira ile 20 lira arasında. (Biollay, *Les Prix en 1790.*)

di. Artık ünlü bir kişiydi.

Hint kumaşı taklidi yayıldı: 1789'da, Lille'de bu kumaş imalâtını yapan üç fabrika vardı; Saint-Denis'de, Orlèans'ta, Lorraine'de, Alsace'ta, Dijon'da da fabrikalar kurulmuştu.

Bütün bu fabrikalar, iplik, Nankin pamuklusu ve kadife (Amiens) fabrikaları, 1786 Fransız ithalât kayıtlarına göre 11 milyon liralık pamuk tüketmekteydiler.

Döşemecilik. — Gobelins'deki, Beauvais'deki, Aubusson'daki (760 işçi), Nancy'deki, Felletin'deki (300 işçi), Rouen'deki, Flandre'daki vb. büyük imalâthanelerin çıkardığı döşeme eşyası için 1789'larda 1.600.000 liralık bir toplam değer tahmin edilmiştir. Bununla birlikte bu artistik sanayi, boyama işlerinde duvar kâğıtlarının, ve modanın yeğ tuttuğu Hint kumaşının rekabetiyle karşılaşmaktaydı.

Dantel. — Vaktiyle Colbert tarafından kırlara yayılmış, soyluların ve zengin burjuvaların tuvaletlerinde kullanılan dantel, 1789'da, seçkin kişilerin tuvaletleri için olduğu kadar etkin bir ticaretin de konusuydu (toplam üretim, Tours parasıyla, yaklaşık olarak 10 milyon lira).

Büyük merkezler: 40.000-70.000 arasında dantelci kız çalıştığı söylenen ve İspanya'ya ihracat yapan Velay; Alençon'daki "Point de France"ın ününü, inceliğini, zenginliğini, pahalılığını sürdürdüğü Normandie; *valenciennes* işlerinin Bruges dantelleriyle yarıştığı Kuzey bölgesi; yine Kuzeyde, Bailleul'de, Armentières'da valenciennes işleri taklit edilmekte; Lille ve dolaylarında bu taklit işlemlerinde 15.000 kadar işçi çalıştırılmaktaydı; bu işçiler, 15-20 metelik gündelik karşılığında sabahın saat beşinden akşam saat sekize kadar çalışıyorlardı.*

* Bugün, Bruges'te, Ostende'de, 300 franklık dantelli yakalar, 1.500,

Şeritçilik. — Lyon'da, Paris'te, Sedan'da, Saint-Chamond'da, Abbeville'de, Beauvais'de, Lunéville'de, Metz'de, Thiers'te, vb. imal edilen şeritler de Tours parasıyla 10 milyon lira sağlamaktaydı.

Çoraplar. — Ortaçağda çorap bilinmiyordu; insanlar günümüzdeki pantalonları andıran kumaş şeyler giyiyorlardı; 1789'da da bu nesnelerin imalâtı henüz yapılmaktaydı. Çorap giyme modası ancak 16. yüzyılda başlamıştır. Külot giyilen 17. ve 18. yüzyıllarda, pantalon ve çorap giyilen günümüzdeki kadar önemli bir ticaret konusu olmuştur. Önce ipek çorap giyilmiş, daha sonra, bu, yerini yün ve pamuklu çoraba bırakmıştır. Yün çorap ve *örgü* çorap en yaygın çoraplardı. 1789'da, Picardie'deki çorap tezgâhlarının sayısı 8.500 olarak tahmin edilmişti; sözü edilen eyalette çorap ürünlerinin değerinin 5.200.000 lira olduğu, bu sanayi dalında 50.000 kişi çalıştığı söylenmişti. Normandie'da, Artois'da, Ardennes'de, Lorraine'de, Champagne'da, Beauce'ta, Poitu'da, Paris'te de yün çorap yapılmaktaydı.*

GİYSİ İÇİN

Burda iplik, pamuklu, ipek yağlık eşyasından, ve bütün Fransa'ya yayılmış bulunan eldiven ve yarım eldiven fabrikalarından da sözetmek gerekir; Paris şapkacılığı, sepicilik, beyaz sepiciliği, ayakkabı imalâthaneleri de, bugün yabancı rekabetine karşın, deri ve meşin ticaretinin sürdüğü bütün Fransız kentlerinde mevcuttu.

2.000, 6.000 franklık, hatta 12.000, 15.000 franklık giysi süsleri görülüyor; zavallı sanatçılar, Flamand köylerinde, bunları yapmak için uzun bir işgününde 15 metelik kazanmışlardır. Eskiden olduğu gibi, "kentliler"in isteğine göre işleyen bir kır sanayiidir bu.

* 1790 yılında bazı fiyatlar: tığla örülmüş yün çorabın düzinesi erkekler için 40 lira 13 metelik; kadınlar için 36 lira 9 metelik; tezgâhta dokunan çorap, erkekler için 36 lira 9 metelik, kadınlar için 26 lira 5 metelik; iplik çorabın düzinesi 44-50 lira; pamuklu çorabın düzinesi 43 lira 10 metelik. (Levasseur, II, 693.)

Kırlarda ise, özellikle ormanlık bölgelerde imal edilen tahta pabuçlar giyilmekteydi; Normandie ormanları yakınındaki tahta pabuç fabrikalarında bugün de birçok işçi çalışmaktadır.*

MADENLER VE MADEN SANAYİİ

1789'da, 250.000 ton maden kömürü çıkarıldığı tahmin ediliyordu; yıllık tüketim miktarı 450.000 ton olduğuna göre, 200.000 ton da ithal edilmekteydi. Anzin'de, Maubeuge'de, Valenciennes'de, Saint-Etienne'de, Formigny'de, Rive-de-Gier'de, Angers'te, Graissessac'ta, Carmaux'da, Alais'de, Grand'Combe'da, henüz ilkel usuller kullanılarak kömür çıkarılan maden ocakları vardı. Kömür hep elden ele geçirilerek çıkarılırdı. Bununla birlikte Carmaux'daki (250 ayak derinliğinde) kömür ocağında iki dolap beygiri bağlanmış bir makine kullanılmaktaydı. Makine çalışırken bir kova aşağı inmekte, o anda başka bir kova da yukarı çıkmaktaydı. Bu büyük kovaların herbiri 800 kilo kömür almaktaydı. Bir de hava makinesi vardı; bu makine, hava akımını belirli durumda tutmak için, bir havalandırma borusunun ağzında yakılan dev bir mangalın yardımıyla çalışıyordu.

Maden de çıkarılmaktaydı: Pontpéan'da, Paillaouen'de, Pontgibaud'da, Sainte-Marie-aux-Mines'de, Monistrol-sur-Allier'de kurşun, Saint-Bel'de vb.'de de bakır.

Demir cevherine, *Catalane* yöntemiyle, odun kömürü uygulanıyordu. Bunun için madencilik sanayileri yalnızca maden ocaklarının değil, aynı zamanda ormanların da yakınında kurulmaktaydı. Başlıca merkezler: Normandie (Breteuil, Condé-sur-Noireau), Maine ve Anjou, Kuzey

* Fiyatlar: botlar 18, 36 ve 60 liraya kadar; Paris erkek ayakkabıları 4-5 lira; kadın ayakkabıları 3-4 lira; çocuk ayakkabıları 1 lira 10 metelikle 2 lira 10 metelik; kaba eyalet kunduraları 8-9 lira. Paris'te, nalınlar 6-9 metelik. (Levasseur, II, 695.)

bölgesi (Hardinghem, Jeumont), Champagne (Joinville, Langres, Sainte-Menehould, Saint-Dizier, Vaucouleurs; buralarda toplam olarak kırk milyon liralık kadar font, 29 milyon liralık kadar demir üretilmekteydi), Trois-Evêchés, Lorraine (altmış kadar ocak), tek başına Fransız font üretiminin yarısını çıkaran Alsace, Nivernais (Imphy, la Charité, Cosnes), Berri (burdaki demir ocaklarından üçü Artois Kontuna aitti), Franche-Comté (Baume-les-Dames, Ornans, Poligny), Lyonnais ve Forez (Firminy, Saint-Julien-en-Jarret), Dauphiné, (Beaucroissant: yumuşak demir, onbir çelik fabrikası), Pyrénées bölgesi (Foix kontluğu, Roussillon, Béarn), Périgord ve Bergerac, Limousin, Limoges, Bretagne, vb..

Resmî bir istatistiğe göre, Fransa'da, 1789'da 282 milyon liralık font üreten 600 demir ocağı vardı; bu fonttan 196 milyon liralık ham demir çıkarılmaktaydı.

Vosges'te, Alsace'ta, Lorraine'de, Nemours dolaylarında, Nantes'ta, 1784'te bir krallık imalâthanesi kurulmuş, Amboise'da çelik fabrikaları çalışmaktaydı. Ne var ki, Fransa kendi tüketimini karşılayacak kadar çelik üretmiyordu; gereksinmelerinin gerisini İngiltere'den ve Almanya'dan sağlıyordu.

Başka maden sanayileri: Langres, Chaumont, Beaune, Moulins (yaşantısının izi olarak *Bıçakçılar* sokağı adını bırakarak silinmiştir burda), Thiers, Châtellerault vb.'de bıçakçılık; Abbeville, Escarbotin, Monistrol, Saint-Etienne, Rugles, Saint-Dizier'de çilingirlik; Condé-sur-Noireau'da, Limoges'da, Firminy'de, Maubeuge'de, Valenciennes'de, Briançon'da vb. çivicilik; Saint-Etienne'de ve Charleville'de (iki büyük merkez), Dunkerque'te, Lyon'da, Laigle'da, Charité'da, Paris'te, vb. hırdavatçılık: Nevers'te ve Bains'te (Lorraine) tenekecilik; Laigle'de, Rugles'te (17. yüzyıldan beri), Limoges'da, Orléans'ta, le Puy'de, vb. iğne ve topluiğne yapımı; Saint-

Etienne'de, Charleville'de, Sedan'da, Maubeuge'da, Tulle'de silah yapımı. 1787'de, Saint-Etienne'de yaklaşık olarak 14.000 tüfek, 5.000 top ve 9.000 tabanca yapılmıştı; Romilly'deki, Saint-Bel'deki Bergerac'taki bakır dökümevleri; Villedieu'deki, Falaise'deki kazan imalâthaneleri de anılmaya değer.

Bu sanayilere *kimya sanayilerini,* Okyanustan ve Akdenizden tutulmuş ve tuzlanmış balıkları, soda yapımını (Calais, le Croisic), sülfat (Honfleur, Bolbec, Javel), Jengâr (Montpellier), nişasta (Calais, Dunkerque), kokular ve sabunlar (Lille, Menu, Calais, Rouen, ve 1750'lerde 18 milyon liralık sabun satan Marseille).

SERAMİK VE DÖŞEME SANAYİLERİ

Birçok yerde ev eşyası, çanak-çömlek, tuğla, kiremit, küçük sanayi tarafından yapılmaktaydı.

Çinicilik, daha çok belli bölgelerde gelişmişti. Rouen, çömlekleri ve yüksek ateşte pişirilmiş beyaz, esmer ya da mavi çinileri, beyaz mine üstüne sarı, mor, yeşil bezekleri, ve yüzyılın ikinci yarısından sonra, Çin işi bibloları ile ün yapmıştı. Nevers'te, la Charité'de, Auxerre'de, Dijon'da, Saintes'te, Marseille'da (porselen taklidi), Moustiers'de, Rambervilliers'de, Lille'de, Bailleul'de Rouen'dekileri taklit eden Armentières'de çömlekçilik ve çinicilik sanatı vardı; Amerika'ya ihracat yapan le Havre, Antiller'e ihracat yapan la Rochelle, kendi çevrelerindeki bölgelere özgün desenli, ya da Hollanda, Saxe taklidi çiniler *satmaktaydı; bu krallık çini ve pipo taşı imalâthanesi* bulunan Lunéville; Niederwiller'de büyük çini ve porselen imalâthanesi bulunan Sarrebourg, vb..

Porselen sanayii gerçek anlamda ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında başlıyor. 1756'da Sèvres'e taşınan, ve ürünlerinin inceliğiyle, taşıdıkları sanat niteliğiyle evrensel bir ün kazanacak olan krallık porselen imalâtı 1751'-

de başlamıştır. Sèvres, "mavi ve beyaz renklerin dışındaki, bir de tek rengin çeşitli tonlarını taşıyan" porselenlerin tekelini kurmuştu; fabrikaların "yapıştırma ve kakma altın kullanmaları, çifte pişmiş porselen hamuruyla heykel, biçim ve tam kabartma süsü yapmaları" yasaklanmıştı.

Ama "Fransa krallık porselen imalâtı" o sıralarda yalnız *yumuşak* porselen yapmaktaydı. Limoges'da kurulan imalâthanede *katı* Saxe porselenini taklide imkân veren kaolin damarı bu kentte ancak 1768'de keşfedilmiştir. 1789'larda, Limoges imalâthanesi tam işler durumdaydı ve hamurunun dayanıklılığından, bezeklerinin güzelliğinden ötürü Avrupa çapında bir ün kazanmıştı.

Bu iki ünlü imalâthane dışında, 1789'da, ayrıca, Lille krallık imalâthanesi (110 işçi), Sceaux, Paris, Bourg-la-Reine, Chantilly, Niederwiller, Nancy, Lunéville, Marseille, Bordeaux, vb. fabrikaları vardı.

Cam imalâthaneleri de, ocaklar gibi, ormanların yakınında kurulmuşlardı, çünkü odun yakmaktaydılar. Bunun için Bocage Normand'da, Maine ve Anjau'da, özellikle Vosges'te (Baccarat daha o zamanlar mevcuttu), Franche-comté'de l'Isle, Champagney) cam imalâthaneleri ocakların yakımında bulunmaktadır. Cévennes'te, Epinac'ta, Givors'ta, Rive-de-Gier'de, Oullins'te, ve daha güney'de, la Grand'Combe'da maden kömürü yakılıyordu. Güneyde (Marseille, Béziers, Carmaux) ve Kuzeyde de (Lille'de bir krallık cam imalâthanesi vardı; Dunkerque'te cam ve şişe yapılıyordu) cam imalâthaneleri bulunmaktaydı.

Bu sanayi içinde, *Saint-Gobain ayna imalâthanesi*'nin ayrı bir yeri vardır. 1693-95 yıllarında, büyük aynalar yapma konusunda bir ayrıcalıkla kurulmuş olan bu imalâthane, döküm işini Tourlaville'de ve Saint-Gobain'-

de, cilâlama işini Paris'te yaptırmaktaydı. Ama, savaşın kederleri ve krallığın sefaletiyle, parıltılı günler yitip gitmişti; Versailles'daki ünlü *Aynalar Galerisi* bitmişti. Ayna bir lüks eşyasıydı. Satışlar öylesine kötü gitti ki, 2 milyon borcu olan kumpanya, 1702'de, fırınlarını söndürdü. Tesisleri yeni bir kumpanya satın aldı, 30 yıllık yeni bir ayrıcalık sağlayarak yeniden üretime geçti. Ayrıcalığı birçok kez yenilenmiş olan bu kumpanya, 1789'da, "Venedik modası" ayna yapmaktaydı. Onun sağladığı ayrıcalığa karşın, Bourgogne'daki Rouelles çevresinde Condé Prensinin koruyuculuğu altında başka bir ayna imalâthanesi vardı.

Kuyumculuk, cevahircilik, saatçilik, Paris'te, özellikle Palais-Royal semtinde toplanmıştı. Bununla birlikte Jura bölgesinde, Ferney'de bir krallık saat imalâthanesi vardı, ayrıca Lyon, Bordeaux, Nantes, Rouen, Nancy gibi büyük kentlerde de altın, gümüş ve değerli taşlar üstünde çalışılmaktaydı. Bu sanat ve lüks sanayilerince tüketilen altın ve gümüşün değerinin yaklaşık olarak 10 milyon lira olduğu tahmin edilmekteydi.

Lüks mobilya da, özellikle ünlü Boulle'dan sonra, sanat sanayii idi. Saint-Antoine semti Louvre'la birlikte bu konuda en tanınmış merkezdi. Lyon'da, Bordeaux'da, Rouen'de, Lille'de de lüks mobilya yapılmaktaydı. Bu tür mobilya ihracat konusuydu. *İnce marangozluk, ébénisterie* (18. yüzyıl terimi) ileri gitmişti: abanoz ve maun kaplama, renkli ağaçla gömme, sedef ve laka kakma, oymalı bakırla gümüşle süsleme işleri yapılıyordu. Sıradan marangozluğa gelince, genellikle zanaatçıların loncalar halinde örgütlendiği yerel bir sanayi görünümündeydi. Bununla birlikte, sözgelimi Metz, Grenoble gibi bazı kentler halk işi mobilya yapımıyla ünlenmişti.

Hayvan yetiştiren bölgelerde yağ kandilleri; Maine'-

de ve Bretagne'da reçine kandilleri; Mans'ta, Dijon'da, Marseille'da, Paris'te mum, arıcılık yapılan yerlerde balmumu yapılmaktaydı. Aydınlatma düzeninde bazı ilerlemeler kaydedilmişti. Zengin evlerde, eski kandillerin yerini geliştirilmiş lambalar almıştı. 1776'da örme fitil kullanılmaktaydı; cam hazneli, çifte hava akımlı fitiller 1784'te ilk olarak Comédie Française'de görülmüştür.

KÂĞITÇILIK VE BASIMCILIK

18. yüzyılda düşüncelerin devinimi, kâğıtçılıkta ve basımcılıkta ilerlemeler olanak sağlamıştır. Kâğıtçılık, kendisini köstekleyen sıkı yönetmeliklerin kaldırılmasıyla 1763'te bu engellerden kurtulmuştu. Kâğıtçılık sanayii Angoulême'de, Limoges'da, Auvergne'de, Thiers'de, Ambert ve dolaylarında, temiz suların kıyılarında kurulmuştu. Bu son bölgede 60'tan fazla kâğıt tezgâhı vardı; Montgolfier kardeşlerin geliştirilmiş silindirlerle ünlü Hollanda kâğıdıyla rekabet eden kâğıt ürettikleri Annonay'ı da anımsamalıyız; başka merkezler: Bourgoin, Vizille, Voiron, Dauphiné, Marseille ve Provence (1770'te 56 tezgâhı), Champagne, Lorraine (Epinal'de 26 kâğıtçı), l'Ile-de-France, Brie, Montargis, Rouen, Bretagne, Rennes, Fougères, Moriaix, vb..

Renkli kâğıt modası, yılda yaklaşık olarak 8 milyon liralık bir değer yaratarak, gelişkin bir sanayi kurulmasını kolaylaştırmıştır. Lyon'da ve Mulhouse dolaylarında renkli kâğıt fabrikaları vardı.

Baskı aygıtlarının serpiştirilmiş olduğu kentlerin adlarını bir bir saymak çok uzun sürer; çünkü bunların sayısı çok fazlaydı. 16. yüzyılda en başta gelen Lyon'u geçerek, ikincilikten birinci sıraya gelen Paris'i anımsamalıyız; onun ardından Lille, Rouen, Toulouse, vb. geliyordu.

1789'da Fransız sanayilerinin bu çok kısa envanteri iktisatçıların, özellikle marksist okula bağlı iktisatçıların işaret etikleri ilginç bir olguyu saptamaya olanak sağlıyor: bu, sanayilerin *yoğunlaşması* olgusudur.

İki çeşit yoğunlaşma vardır: sanayilerin büyük bölümünün aynı kentlerde, aynı bölgelerde, aynı "merkezler"de yoğunlaşması, ve gitgide sayıları artan, gitgide büyüyen kuruluşlarda aynı türden bir sanayiin yoğunlaşması.

Kısacası, özellikle 19. yüzyılda sözü edilen bu çift yanlı iktisadî olgu, Devrimden önce sınaî alanda ortaya çıkmıştır; bir yandan büyük sanayi kentleri oluşurken, bir yandan da büyük sanayiler, daha yerinde bir deyimle "büyük sanayi" ve *uzmanlaşmalar* meydana gelmiştir. Oysa ortaçağda ***her şey her yerdeydi.***

BÜYÜK SANAYİ KENTLERİ

Paris. — *Paris*'in o sıralarda büyük sanayi kentlerinin başında geldiğini sanmamalı. Gournay, 1789'da, *Ticaretin Genel Tablosu* adlı yapıtında, "fabrikalar kenti olarak bilinen" Paris'in Lyon'la, Rouen'le ve başka birçok Fransız kentiyle karşılaştırılamayacağını söylüyordu; Gournay'a göre "el emeğinin pahalılığı, bu kentte, yapımı fazla özen ve kusursuzluk, ve sanat rekabeti gerektirenler dışındaki nesneler için imalâthaneler kurulması için elverişli değildir. Ama, sanatlarla ilgili olduğu oranda, Paris, dünyanın en değerli ticarî nesnelerini çıkaran kentlerden biridir".

Gerçekten de, Paris'teki büyük sanayi bile bir sanat sanayiidir: iki krallık döşeme imalâthanesi olan Gobelins ve Savonnerie, Saint-Antoine semtindeki krallık Ayna imalâthanesi (burda Saint-Gobain'de dökülmüş aynalar

cilâlanıyor ve 600 işçi çalışıyordu), Saint-Marceau'daki ince kumaş imalâthanesi, Saint-Antoine'da yapılan ve sanat değeri taşıyan mobilyalar.

Kuyumculuğa ve cevherciliğe gelince, bunlar tam Paris'e özgü sanayilerdi. Saatçilik de öyle: söylendiğine göre Fransa'da yılda yapılan 100.000'i aşkın saatin en büyük kısmı Paris'ten çıkmaktaydı; saatler ihraç edilmekteydi.

89 yılında Paris'teki başka sanayi dalları: sırma şeritler, tüller, kurdelalar, yün örtüler, yapay inciler, siyah danteller, ipek, ihraç edilen çeşitli şapkalar, iplik ve pamuklu çoraplar, "Paris satıcılarının ve işçilerinin Avrupa'nın en önde söz sahibi oldukları" modalar, bronz işlemeler, şamdanlar, avizeler, porselenler, duvar kâğıtları, bıçak takımları, kürkler, çamaşırlar, sedef işleri, kokular, fizik ve astronomi aygıtları, basımevleri, gravürler vb., kısacası, her şeyden bir parça.

Lyon. — Paris nasıl en kalabalık kentse (600.000 nüfus), Lyon da en sınaileşmiş kentti. Halk ipekçilik ve basımcılıkla geçimini sağlamaktaydı burda. Lyon'da ayrıca şapka, basma, duvar kâğıdı, kumaşlar, boya malzemesi, tuhafiye eşyası, kundura, hırdavat eşyası da yapılıyordu. 1789'da Lyon'da büyük bir sefalet vardı; çünkü, daha önce de belirttiğimiz gibi, moda, ipeği bırakarak İngiliz dokumacılığına doğru yönelmişti; bu yüzden de Lyon'daki tezgâhların üçte-birinden fazlası durmuştu; güçsüz ve yetersiz bir yardımseverlik, işsizliğin acılarını dindirmeye çalışıyordu.

Marseille. — Marseille aynı zamanda hem büyük bir limandı, hem de büyük bir sanayi kenti: bu kentin ticaretini sanayiinden ayırmak olanaksızdır. Bu bakımdan Bordeaux'nun ve Nantes'ın durumu vardır Marseille'da. Marseille'nın bütün Akdeniz dünyasıyla, özellikle de Doğu ile temasları vardı.

Marseille'da, Amerikayla bile iletişim sağlayan 250'den fazla armatör bulunmaktaydı. Kentin ticaret hacmi 300 milyonluktu: 150 milyon ihracat, 150 milyon ithalât. Özellikle Provence şarapları ve Languedoc kumaşları ihraç edilmekteydi.

Bu büyük ticaret hacmi, kentin içinde bile, çok sayıda ve kimi zaman güçlü nitelikte sanayi alanlarının kurulmasına yolaçmıştı. Gênes'deki sabun imalâtının, Livourne'daki mercan yetiştiriminin buraya geçtiği görülüyor; Marseille barbar ülkelerle deri ve maroken konusunda rekabete de girişmişti. Bu kentte şeritler, altın ve gümüş sırmalı ipekliler, renkli bezler, halılar, çoraplar, yün başlıklar, mantar tıpalar da yapılmaktaydı. Şeker ve kükürt tasfiyehaneleri, kiremit ocakları, tuzlama evleri, aynacı, çinici, şapkacı (şapkacılarda 1.200 kişiye kadar işçi çalıştırılıyordu: 800 erkek, 400 kadın) dükkânları vardı.

Milletvekili Meynier, Kurucu Meclisin ticaret komisyonuna verdiği raporda, Marseille'da 80.000 işçi çalıştığını belirtiyor. Bu büyük ticarî ve sınaî faaliyet, burjuvazinin gurur duyduğu koca koca servetler yaratmıştı.

Bordeaux. — Aynı gelişimi Atlantik'in büyük limanı olan Bordeaux'da da görüyoruz. Şarap ve sömürge tahılı ticareti bu kente yetmiyordu. Bordeaux'da, yılda 4.000 ton kadar kömür yakarak Saint-Domingue şekerini tasfiye eden 16 atölye vardı. Ayrıca, damıtımevleri, sirke yapımevleri, basma fabrikaları, çorap, çini, pencere camı ve şişe imalâthanelerine raslanmaktaydı: daha çok yabancılar tarafından kurulmuş sanayilerdi bunlar. Sanayi de, ticaret gibi, kozmopolit bir görünümdeydi. Hollanda'dan, Flandre'dan, Almanya'dan, Portekiz'den, Venedik'ten, İrlanda'dan, Cévennes'ten, Languedoc'tan üreticiler geliyordu.

1730'dan sonra ticaret öylesine etkin bir kıvam ka-

zandı ki, Bordeaux'da, Kuzeyden, Liége'den, Danzig'den, İsveç'ten getirtilen kerestelerle gemi yapımına başlandı. M. Camille Julian, *Bordeaux'nun Tarihi* adlı yapıtında şöyle diyor: "1754'te 14, 1756'da 16 tekne denize indirildi." Aynı yazar, Devrimi yapacak olan bu varlıklı ve güçlü burjuvazinin temsilcileri olan yapımcıların ve armatörlerin adlarını da sayıyor.

Nantes. — İşte aynı zamanda bir sanayi kenti olan başka bir liman. Nantes'ta şeker tasfiye ediliyordu (pancar şekeri imalâtından önceleri, tasfiye evlerinin şekerkamışı üretilen yerlere daha yakın olan limanlarda kurulduğu gerçeğini unutmamalıyız); beyaz mum, rakı ve bira, şişe, gemi halatı (1.200 işçi), pamuklu ve basma, örtü ve bez (500 tezgâh), çivi (400 işçi), renkli bez (4.500 işçi) vb. fabrikaları da vardı bu kentte.

"Bellibaşlı ticaret Amerika adalarıyla yapılıyor, buralara yılda 80-300 tonilatoluk 50 gemi gönderiliyordu. Bunların adalar arasında dağılımı şöyleydi: 25-30 gemi Martinique'e, 8-10 gemi Guadeloupe'a, 1-2 gemi Cayenne'e, 1-2 gemi Tortue'ye, 8-16 gemi Saint-Domingue'e."*

Zenci ticareti, Nantes burjuvazisinin bir kısmını zengin etmişti. Fransız Devriminin yeni bir tarihçisi bu konuda şöyle diyor: "İnsanlık tarihinde ne hüzünlü bir cilve! Köle ticaretiyle Bordeaux'da, Nantes'ta meydana gelmiş servetler, burjuvazide özgürlük gereksinmesi taşıyan ve genel kurtuluşa katkıları olan bir gurur kazandırmıştır."

Rouen, dokuma sanayiinin metropollerinden biriydi: iplik ve dokumaevleri, eczaevleri, kıvırcık tüylü kumaş imalâthaneleri, örtü imalâthaneleri, ipek ve pamuklu, basma, flanel tezgâhları, döşeme tezgâhları pek çoktu. Ayrıca, şeker tasfiyehaneleri, çorap, şapka, kimyasal

* Docteur Guépin, *Histoire de Nantes.*

madde, likör, şekerleme, çini, kâğıt imalâthaneleri vardı.

Diğer "dokuma" metropolü olan *Lille,* büyük bir kumaş ve keten iplik pazarıydı; burda ayrıca yün dokunuyor, örtüler, yumuşak yünlüler, çerçi işleri, kıvırcık tüylü kumaşlar, pazenler, kürkler (Utrecht usulü), dantel-ler (Lille işlemeleri ve Valenciennes işlemeleri) yapılıyordu. Lille'de yağhaneler, çini, kâğıt, cam, sabun, nişasta yapan imalâthaneler vardı; ve porselen ve ünlü kuyum işleri yapan bir krallık imalâthanesi. Bu sanayilerin çoğu 19. yüzyıl içinde kaybolmuştur. Calais ve Dunkerque, Lille'in limanlarıydı.

Orléans, sınaî önemini Loire suyuna ve Paris'e yakınlığına borçluydu. Birçok ufak atelyenin yanıbaşında büyük kuruluşlara da raslanıyordu burda: oniki milyon sermayeli, en az 600 işçi çalıştıran 20 tasfiyehane vardı; Benoît Héry tuhafiye mağazalarının, kentlerdeki atelyelerinde 800, kırdaki atelyelerinde yaklaşık olarak 2.000 işçi çalışmaktaydı; bir basma fabrikasında, içerde çalışan 150 işçiye ek olarak *dışardan* iş yapan işçiler de vardı.

Bugün ölü bir kent olan *Versailles,* eski rejim döneminde, sarayın sayesinde, büyük bir tüketim merkeziydi. Sanat ve zanaat loncalarının Versailles'da yapmış oldukları satışların tutarı 407 milyon lira olarak tahmin edilmekteydi. Devrim, kralı Paris'e getirerek, cumhuriyeti ilân ederek, ve ondan sonra sürekli olacak biçimde Paris'i başkent yaparak, bu büyük ticareti ölüme mahkûm edecekti: monarşinin ve iş yaşamının birbirine paralel biçimde yükselişi ve düşüşü...

BÜYÜK SANAYİ

Kısacası, 1789'da Fransa'nın sınaî coğrafyası ve 18. yüzyılda *manüfaktür*ün kuruluşu, 19. yüzyılı, Fransa'da kapitalist ve sınaî rejimin doğduğu ve geliştiği dönem olarak gören görüşlerin yanlışlığını açıkça ortaya

koymaktadır. Kuşkusuz, 19. yüzyıl büyük sanayiin yüzyılıdır, ama daha önce de gördüğümüz gibi,* büyük sanayi Devrimden hemen önceki yıllarda da vardı. Burda büyük imalâthanelerden, özellikle aynı atelyelerde toplanmış yüzlerce işçinin çalıştığı dokuma sanayiinden yeniden söz açmanın gereği yok.

BÜYÜK BİR İMALÂTHANE

Abbeville'de 1.200 işçinin gerçek anlamda "kışla usulü yerleştirildiği" Van Robais imalâthanesi, imalâthane tipinin belirli örneği olarak gösterilebilir; bu işçiler fabrikada barındırılmaktaydılar; dört koca kapının önünde, krallık giysileri giymiş kapıcılar (bir krallık imalâthanesiydi bu), çatılmış kaşlarla nöbet tutuyorlardı; işçi personelin ürkek bir biçimde boyun eğdiği en katı bir disiplin hüküm sürmekteydi, ve içeri alkol sokulamazdı. Burada para cezası sistemi uygulanıyordu, ve zaman zaman belediye "dört duvar arasına kapatılmış" proleterlerin lehinde müdahelede bulunarak, bu para cezalarının patron kasasına değil, işçilerin *yardım sandığı*na girmesi gerektiğini büyük patrona anımsatıyordu.

ATEŞLE ÇALIŞAN FABRİKALAR VE ORMANLAR

Büyük sanayi öylesine mevcuttu ki *proletaryanın* ilk yakınmalarına (1744'te Lyon işçi hareketi bunun bir kanıtıdır) ve kırsal çevrelerin ilk sızlanmalarına meydan vermekteydi.

Öte yandan, Doğuda, *ateşle çalışan fabrikalar,* ormanları öylesine büyük oranda kemirmeye başlamıştı ki, toprak düzeninin iki büyük temsilci grubu olan soylular ve ruhban takımı tehlike çığlıkları atıyorlar ve sanayie

* Gerçekte, aşağıdaki gibi düşünceleri nasıl ihtiyatla karşılamak gerektiği belli oluyor: "19. yüzyıla egemen olan temel olgu, büyük olay, büyük sanayiin *doğuşudur...*" (Jules Méline, *le Retour à la terre, 1905.*)

bir sıralama getirilmesini istiyorlardı. Sarreguemines yayımlanmış notlarından birinde şöyle diyordu sözgelimi: "Sayıları fazlaca artmış bulunan ateşle çalışan fabrikalar, odun fiyatındaki aşırı yükselmeye neden olmaktadır; izne bağlanabilecek odun tüketim miktarına bir ölçü getirilmesi uygun olacaktır."

Lorraineli Bouzonville de şöyle diyor: "*Ülkeyi fabrikalar, ocaklar, cam imalâthaneleri kaplamıştır;* bunlar yalnızca büyük miktarda odun tüketmekle kalmıyorlar, aynı zamanda kendilerine ayrılmış ormanlık bölgeleri öylesine kötü işletiyorlar ki, o bölgeler artık ağaçlık niteliğini yitiriyor. Böylece Majesteleri hiç değilse yakıt olarak odunun ihracını yasaklamazlar ve *fabrika sayısını bir sınırda tutmazlarsa,* odun fiyatlarındaki aşırı yükselme sürüp gidecek; kır halkı besinini pişirmek, ısınmak için gerekli yakıtı sağlamak bakımından büyük bir olanaksızlıkla karşı karşıya gelecektir."

Burda ilginç olan şudur: soylular, ruhban takımı ve kırsal bölgelerde yaşayan halk, sınaî burjuvaziye karşı seslerini yükseltmektedirler; böyleçe iki ayrıcalıklı sınıf biri siyasal öbürü iktisadî olmak üzere iki yönlü bir gerileme içine girmişlerdir; çünkü burjuvazi eski rejim döneminde Fransa'nın ve Avrupa'nın *sınaî kurucusu,* bunun sonucu olarak da iktisadî ve toplumsal ilerlemelerin yerleşik öğelerinden biri olmuştur.

ANZİN MADEN OCAKLARI

Ancak maden kömürü kullanılmaya başlanması çok geçmeden Doğu bölgesinin sızlanmalarını durdurdu. Mirabeau, 21 Mart 1791'de Kurucu Mecliste yaptığı konuşmada şöyle diyordu:

"Maden aramanın gerektirdiği büyük giderleri, vereceğimiz bir örnek daha iyi anlatacaktır. Valenciennes yakınlarındaki Anzin kumpanyasından sözedeceğim. Bu

kumpanya bir maden ocağını işletmek için değil, ocağın hiç bir izi yokken onu aramak için bir ayrıcalık almıştır. Ocağın bulunuşu da yirmiiki yıl çalışmadan sonra olmuştur. Birinci damar yüz ayak derinlerdeydi ve ürün almaya hiç bir biçimde elverişli değildi. Damara inmek için birçok fersahlık bir alanı kaplayan bir yeraltı selini aşmak gerekiyordu. Madene bir sondalamayla ulaşılıyor, gerçekte olanaksız olan o su kitlesini yoketmek yerine, onu aşmak gerekiyordu. Büyük bir makine kuruldu; içi ağaç bir kuyuydu bu; suları durdurmak ve havuzu aşmak için kullanılıyordu. Bu ağaç kaplama kuyu, dipte dokuzyüz ayak derinliğe dek uzatıldı. Çok geçmeden aynı biçimde başka kuyular ve birçok başka aygıt yapılması gerekti. Anzin ocaklarında dikey olarak 920 metreyi bulan (çünkü her ocak 1.200 ayak derinliğindedir) her tahta kuyu 400.000 liraya malolmuştur. Bu kuyulardan yirmibeşi Anzin, onikisi de Fresnes ve Bieux-Condé ocaklarındadır. Yalnız bu kuyular 12 milyona çıkmıştır. Herbiri 100.000 lira değerinde olan oniki ateş pompası vardır. Galeriler ve öbür aygıtlar 8 milyona malolmuştur; 600 beygir kullanılmakta, 4.000 işçi çalıştırılmaktadır. O zamanki kurallara uygun olarak, hasta işçilere, dullara, işçi çocuklarına bağış ve yardım adıyla ödenen giderler yılda 100.000 lirayı aşmaktadır... Bu ocağın işletilmesinin Mons madencileri tarafından nasıl kıskançlıkla karşılandığını biliyoruz; bu ocağın bulunuşundan önce, Mons ocaklarından 250 librelik ağırlıktaki ölçek başına 5 lira 10 metelikten üç milyon ölçek kadar kömür çıkarılmaktaydı. Bugün aynı ağırlığı 25 meteliğe veren Anzin kumpanyası beş eyaletin tüketimini karşılamaktadır."

Bu incelemede, her şey, 19. yüzyıl büyük sanayiinin habercisi olmakta: büyük sermayeler, dev işletme, binlerce işçi, büyük üretim, fiyatlarda düşüş, işçilere yardım.

İşte, 18. yüzyılda sınaî ortaklıkların kuruluşuna bir örnek.

1701'de, yeni bir kumpanya, Saint-Gobain krallık sanayiine tanınmış ayrıcalıktan yararlanma amacıyla kurulduğu zaman, 24 hisseye bölünmüş 2 milyon 40.000 liralık bir sermaye toplamıştı. Ortaklar, yapılacak çağrılar üzerine fonun gereksinmelerini hiç borçlanmaksızm kendilerine düşen oranlar içinde karşılayacaklar ve kasada her zaman emre hazır olacak şekilde 1 milyon lira bulunmasını sağlayacaklardı. *Hissedarlar,* paralarının %10'u kadar faiz alıyorlardı; ayrıca hisse başına 1.000 lira sabit huzur hakkı ve seans başına iki ekülük birer huzur hakkı fişi almaya hak kazanmaktaydılar. Bu da girişime ağır bir yük yüklüyordu.

Kumpanya, ayrıcalığını (otuz yıllık) elde etmek için bir Fransız mareşaline 50.000 lira ödemek zorunda kalmıştı. Ayrıca Charenton Hayırevi rahiplerine her hafta bir ekü, ve Saint-Antoine semtindeki Picpus rahiplerine her ay bir ekü ödeyecekti.

Yönetim kurulu "büyük" hissedarlardan meydana gelmekteydi. Hissedarların izni olmaksızın hiç kimse ortaklığa giremezdi: yeni hissedar ortakların herbirine 60 gümüş jeton ve 10 kilo mum armağan etmekle yükümlüydü.

KÜÇÜK SANAYİ

Taşınabilir sermayenin artışı ve imalâthanelerin kuruluşuyla ortaya çıkan iktisadî dönüşüme karşın, elbet, küçük sanayi *kuruluşları* en kalabalık ve, bütün içinde, en önemli olma niteliğini sürdürmekteydi.

Birkaç örnek: 1721'de, 500.000 nüfuslu Paris'te, 757 fırıncı vardı, yani 660 kişiye bir fırıncı düşüyordu. Çok

sayıda fırıncının iyice yakınma içinde bulunduğu 1890'da ise, 2.447.957 nüfusa karşılık 1.522 fırıncı vardı, yani 1.608 kişiye bir fırıncı düşüyordu.

1767'de, Sens'te (6.000 nüfus) bulunan esnaf sayısı şöyleydi: 21 bakkal ya da çerçi, 11 kumaş tüccarı, 24 marangoz, 25 kunduracı; 1890'da ise, aynı yerde, 11.000 nüfusa karşı, yalnızca 14 bakkal, 12 çerçi, 8 kumaş tüccarı, 8 marangoz, 13 kunduracı olduğu görülüyor. Kentlerin çoğu için de aynı gözlemlerde bulunmak mümkün.

Kuşkusuz, loncaların, sanayinin ilerlemelerinin önüne çıkardığı engelleri büyütmemek gerekir; yine de, eski rejimin sonlarına doğru, Lyon'da, bir usta işçi dört zanaattan fazlasıyla uğraşamıyordu; Rouen'de, kolacılar topluluğunun yönetmelikleri, birkaç atelyesi olan her ustayı 300 liralık bir ceza ödemekle yükümlü tutmaktaydı: üç atelyesi olan Simon adlı biri, bunlardan birini kapatmak zorunda bırakılmıştı; topluluk ayrıca geri kalan iki atelyeden birinin de kapatılmasını istemekten geri durmayacaktı (1780).

Küçük sanayi, kentlerden çok kırsal bölgelerde egemendi: *aile sanayii.* Köyler, kendileri için, ya da *işçilik karşılığında,* kentler için çalışmaktaydılar.

Bu *fason* (işçilik) çalışma usulünün, Lyon'da, dantel sanayiinde yerleşmiş olduğunu biliyoruz. Lyon'da *yapım ustaları* ve *işçi ustalar* vardı: birinciler ikincilere iş ısmarlarlardı.*

Kısacası, Devrimin hemen öncesinde, hemen bütün sınaî sistemler Fransa'da kullanılmaktaydı. Buhar ve makineler gelince, büyük sanayi büyük boyutlar kazanacak, yavaş yavaş ölüme mahkûm olan küçük sa-

* Bugün de Lyon'daki büyük ipek tüccarları ipeklilerini Lyon'da, ya da Vizille, Voiron bölgesinde, Ardèche'te vb. işçilik usulüyle vermektedirler. Puy bölgesinin onca ünlenmiş dantellerinin yapımında da bu usul kullanılmaktadır.

nayii, geçmişin bir kalıntısı olarak, arkasında, çok gerilerde bırakacaktır.

III. MAKİNELERE KARŞI İLK SIZLANMALAR

Alet donatımı henüz ilkeldir. İş çoğunca *elle* yapılmaktadır: *makineler* pek azdır, yalnız *aletler* vardır. Bu konuda M. Levasseur şöyle diyor: "İşçileri, yeri ve zamanı ölçülü kullanacak biçimde gruplandırma sanatı, henüz pek az ilerlemişti; fabrikalar, işçilerin çabalarını aynı bir işin bitirilip tamamlanması için sistemli bir biçimde birleştirmekten çok, onları aynı çatı altında toplamaya yarıyor gibiydi."

"Sözgelimi *Ansiklopedi*'de resmi görülen topluiğne fabrikasına giriniz. İşçiler burda emekleri daha düzenli, daha hızlı ve mümkün olduğu kadar az maliyetli olacak biçimde düzene sokulmuş değillerdir. Şurda, bir işçi, çarkı çevirirken, bir başkası altı iğnelik bir demeti değirmende sivriltmektedir. Şurda da iki işçi inceltmiş oldukları pirinç teli haddeden geçirmekte, bedenleriyle ve merdaneleriyle büyük bir alanı dolaşılmaz hale getirmektedirler. Atelyenin ortasında, çömelmiş çocuklar, demirci makaslarıyla, topluiğne haline dönüşecek tel parçalarını kesmekte ve bir çanağa doldurmaktadırlar; ancak iğnelerin uzunluğunu göz kararıyla ve alışkanlıkla saptamaktadırlar. Kesinlikle alet yokluğundan sözedilemez: ayrıntı işlemlerinde kullanılacak birçok alet bulunmuştur; asıl sıkıntısı çekilen şey, kolları idare edecek iyi makineler ve gözetimi kolaylaştıracak bir örgütleme planıdır."

Bununla birlikte, hidrolik motorlar, hayvanlarla hareket ettirilen çarklar, atların döndürdüğü dolaplar vb. kullanılmaktadır. Tekstil sanayiinde, aletlerde kaydedilen ilerlemeler 19. yüzyılın *makineleşmesini* hazır-

lamaktadır. Otuz yıldan beri çorap yapım tezgâhları kullanılmaya başlamış, bunun sonucu olarak da, zavallı dokumacılar sefalete itilmiştir; 1774'e doğru, bir Fransızı taklit ettiği söylenen İngiliz Arkwright *pamuk ipliği makinesini* icat etti. Bu mekanik tezgâh, hızla İngiltere'ye yayıldı ve Fransa'ya geçti. Ama, 1785'te Cartwright *pamuklu dokuma makinesini* bulmuş olmasaydı, bu makine, pamuklu sanayiinde büyük bir dengesizlik yaratacaktı (dokuma yavaş yapıldıktan sonra hızlı iplik üretmek ne işe yarardı ki?). 1780'de, Rouen'e yerleşmiş olan İngiliz Price, hem keten, hem pamuk, hem yün ipliği yapan bir makine bulmuştu.

Ne var ki, bu makineler 1789'da Fransa'da henüz pek az bilinmektedir. Bu yüzden, ünlü Alman sosyalisti Lassalle'ın "Arkwright'in iplik makinesi Fransız Devriminin ilk olayı olmuştur" sözünü "yanlış bir lâtife" olarak görmek gerekir.

Bu sırada, emekçilerin, kendilerini işsizlikle ve sefaletle tehdit eden makinelere karşı ilk itirazları ortaya çıkmıştır. *Etats Généraux*'nun toplantıya çağrıldığı dönemde yayımlanmış bir broşürde Caenli işçiler bakın nasıl sızlanıyorlar:

"Birçok şikâyetnamede, hatta bunların belki de hepsinde, *iplik makinelerinin ortadan kaldırılması istenmiştir*. İnsanlık, kutsal insanlık, bunu istiyor, her şeyi kendilerinde toplayan, bolluk içinde yüzen ve kendilerinin duymadıkları acıları başkalarına çektirmekten başka şey düşünmeyen zenginler ise hiç bir şeyciği olmayan, diz çöküp ekmek isteyen yoksula karşı mücadele etmek için ordular halinde arenaya çıkıyorlar! Ah! bütün kişisel çıkar yutturmacalarmm şu karşı konmaz kanıtının kırılması gerekir: ekmek!.. Fransa'ya yerleştirilmeye çalışılan İngiliz iplik makineleri, acıların yükünü daha da artırmıştır. Bunların bütün

kolları felce uğrattığını ve iplikçilerin zanaatına ölüm darbesi indirdiğini hiç çekinmeden söyleyebiliriz. Gerçekten, bu sanayi türü dışında hiç bir varlığı olmayan halk, birdenbire, yaşamasını sağlayan tek çalışmanın da elinden çekilip alındığını görmektedir. İplik makineleri, yalnızca, kırda olduğu gibi kentte de, erkek ve kadın iplikçiler sınıfını yıkıma uğratmakla kalmamış, fabrika ticaretine de darbe vurmuştur. Bu makinelerden çıkan pamuk iplikler çürük, çabuk kopucu ve ağır niteliktedir. Nihayet, bu tür iplik yapımında hazırlık çalışmaları ve her çeşit üretimde büyük kayıplar doğmaktadır."

Proleterin, anlamadığı bilimle, kendini aşan ve sefalete atan (ama bir yandan da yaptığı *üretimle* herkese biraz daha refah getirici ilerlemeler kaydeden) makine ile savaşımında bitmez tükenmez yakınmaları, içe işleyen sızlanmaları, doğrularla karışık önyargıları. Buhar ve makineleşme, bu yakınmaların yankısını sonraki yüzyıl boyunca da sürdürecektir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

ESKİ ZAMANDA ÜCRETLER VE İŞÇİ YAŞAMI

İŞTE rakamlar, — geçmişin tarihine şöyle bir gözatan kayıtsız biri için sıkıcı, ama akıp geçmiş yüzyıllarda savaşlardan, diplomasi oyunlarından, imparatorlukların ve kralların büyüklüğünden ve çöküşünden başka şeyler görmek isteyenler içinse çok ilginç şeyler ifade eden rakamlar. İşte, emeğin ve emekçilerin tarihine, yüzyıllar boyunca; alttan alta, çağdaş ilerleme yolunu temizlemiş olan eski zaman işçilerinin ve sevinçlerine ve sefaletine karşı ilgi duyanlara çok sürükleyici gelecek rakamlar.

Çünkü "ücretlerin tarihi, M. d'Avenel'in dediği gibi, doğarken el emeği ile bir anlaşma imzalamış olan,

yaşamlarını azıklarını sağlamak için satan ve ulusun beşte-dördünü meydana getiren insanların tarihidir..." Bu rakamların sıkıcı görünümleri altında gizlediği "atalarımızın o binbir gizli coşkusu"nu başka nasıl anlayabiliriz?

Bu yüzden, ömrünün bir kısmını hâlâ çok ender ve çok değerli olan bu rakamları derlemeye adamış çalışkan ve sabırlı iktisatçıya şükran duymamız gerekir. M. Vikont d'Avenel, arşivlerinde, "1200 yılından 1800 yılına kadar, mülkiyet, ücretler, besin maddeleri ve genellikle bütün fiyatlar" konularında 60.000'i aşkın rakam derlemiştir.*

Biz kendi rakamlarımızı, kesin bir doğruluk taşımayacaklarını, günümüz parasına çevirme işleminin paraların çeşitliliği, paranın, besin maddelerinin ve işçi sınıfının gereksinmelerinin ticarî ve toplumsal gücündeki değişmeler yüzünden ortaya çıkan güçlükleri gözden uzak tutmaksızın, bu tarihçiden aldık.

I. ORTAÇAĞDA ÜCRETLER

İŞÇİLER VE ZANAATLAR

Duvarcılar: çeşitli eyaletlerde *ortalama* günlük ücretler şöyleydi: 13. yüzyılda 4 frank; 1300-1350 yılları arasında 3,50 frank; 1375-1400 yılları arasında 4,16 frank; 1401-1450 yılları arasında 4,60 frank; 1451-1475 yılları arasında 5,20 frank. Bu ortalama 5,20 rakamı,

* *Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général, depuis l'an 1200 jusque'en l'an 1800*, 4 c. in-8°, 2 cilde indirilmiş baskı. in-12: *La Fortune privée à travers sept siècles*, ve *Paysans et Ouvriers depuis sept cents ans*, M. d'Avenel, madenin gerçek değerini ve yaşam pahasına (paranın alım gücüne) oranla nispî değerini hesaba katarak, fiyatları günümüz parasıyla ifade etmiştir. Buna göre 1240'taki gündelikçi 6 mangır kazanmaktadır; bu altı mangır 2,5 gram saf gümüşü, yani 50 santimi temsil etmektedir; bu 2,5 gram saf gümüşün satınalma gücü bugünkünden 4 kat fazla olduğundan, 1240'taki 50 santim 1905'teki 2 frankın karşılığıdır.

Roussillon'daki bir taş kakmacasının 11 frankını da, bir kalfanın 3,25 frankını da kavramaktadır; bu da gösteriyor ki bu ortalamalar gerçek rakamlar olmaktan uzaktır. Aynı dönemde bir İngiliz duvarcı aynı şekilde 5,20 frank, bir Avusturyalı duvarcı 4,70 frank kazanmaktaydı. Zaten biz burda 16. yüzyılda ücretlerin genel olarak düşük olduğunu ve bunun nedenlerini inceliyoruz: duvarcıların gündelikleri önce 4,80, sonra 4 franka, sonunda da 2,85 franka düşmüştür.

Dülgerler: 1200-1350 yılları arasında 3,35 frank; 1351-1400 yılları arasında 3,50 frank; 1401-1450 yılları arasında 4,60 frank (duvarcılar, dam aktarıcıları, badanacılarla aynı ücret); 1451-1500 yılları arasında 6 frank; 1501-1575 yılları arasında 4 frank; 1575-1600 yılları arasında 2,80 frank (duvarcılarla ve badanacılarla aynı ücret).

Badanacılar ve dam aktarıcıları: 1200-1350 yılları arasında 4 frank; 1351-1400 yılları arasında 3,80 frank; *badanacılar*, 1451-1500 yılları arasında 4,60 frank; 1501-1575 yılları arasında 3,60 frank.

Bugün, Fransa için ortalama ücret —Paris hariç— şöyle görünüyor: dülgerler 3,70; dam aktarıcıları, 3,65; badanacılar 3,40. Bu ücretler ortaçağdaki gibi duvarcının ücretine yaklaşıyor; ve aradan yüzyılların geçmesine karşın, aralarındaki aynı ilişkiler olduğu gibi sürüp gitmekte.

İşte emekçilerin koşullarına göre değişen ücretler. 13. yüzyılın sonunda, Artois'da, bir badanacı ustaya 6,40 frank ödeniyordu; bir çırak (daha o sıralarda uzun bir çıraklık dönemi geçirildiğinden), 2 frank; boya ezen vasıfsız bir işçi 1,60 frank kazanıyordu.

15. yüzyılın, ücretlerin en yüksek olduğu döneminde (dikkat edilirse, Yüz Yıl Savaşı sırasında el emeğinin azlığından sonra, ücretler 15. yüzyılda ilginç bir biçim-

de yükselmiştir), ekmekçiler ve biracıların ellerine para olarak (yemekleri de sağlanıyordu) 1,80 franktan fazlası geçmiyordu. Genel olarak, besin maddeleri işçileri, bugünkü gibi, az ücret alıyorlardı: 14. yüzyılda, Poitiers'de, yemeği de verilen bir ekmekçiye 1,30 frank; yemeği ve yatması sağlanan bir pastacıya 1 frank verilmekteydi. Colmar'da bir kasap da aynı ücreti alıyordu. Yedirilip içirilen bir gündelikçinin bunlardan daha fazla kazandığı söylenebilir.

Şimdi de, tersini, ayrıcalıklı durumdakileri görelim: Louis XI zamanında, Tours'da, bir tezhipçinin günlük kazancı 24 franktı; Charles V zamanında saraya iş yapan bir terzi günde 8,40 frank kazanmaktaydı; Güzel Philippe'in ve Bourgogne dükünün terzilerinin günlük kazancı 20 franka kadar yükseliyordu; oysa bir manastırdaki terzinin eline topu topu 60 santim geçmekteydi o sıralar: "Bu aristokrat makasın 20 frankı ile Normandieli papazlara lata diken gösterişsiz konfeksiyoncunun arasında, günümüzde, Opera semtinin parizyen mağazalarında yılda 10.000 frank ücret karşılığında İngiliz kumaşı biçen makastarla, Batı çiftliklerinde 'kızların düğünlerine çağrılıp' yedirilip içirilen ve onların çamaşırlarını diken, buna karşılık kendisine günde yalnızca 50 santim verilen küçük terzi kızın arasındaki kadar mesafe vardır."

TARLA EMEKÇİLERİ

Yakın ortaçağda, özellikle kırlarda çalışan emekçiler arasında çok ilginç bir ücret ödeme biçimi vardı. Kendisine para olarak ödeme yapılan hemen hemen hiç bir hizmetkâr, hiç bir çiftçi, hiç bir işçi yoktu. Hizmetler *tımar* haline getirilmişti: hizmetin karşılığı, bir *tımarla,* toprak olarak veriliyordu. "O sıralarda, insanın insanla ilişkileri iyice feodal bir nitelikteydi." Ekilebilir birkaç

hektar aracılığıyla, bir gündelikçinin, bir araba yapımcısının, bir demircinin vb. hizmetlerinin sürekliliği sağlanıyordu. Bu işler veraset yoluyla geçiyordu; tımarın sahibi olan işçi öldüğü zaman, üstlendiği yükümü yerine getiren büyük kardeş oluyordu, ineklere o bakıyor, bağları o buduyor, atları o nallıyordu.

Ama, her şeyin fiyatında sürekli dalgalanmalar meydana geldiği için, bu sürekli sözleşmeler, taraflardan birini memnun etmemeye başlıyordu; biri fazla ödediği düşüncesine varıyor, öbürü verileni az buluyordu. Öyle görünüyor ki, tımar karşılığı çalışma, 13. yüzyılda geniş ölçüde kârlı olmuştur; çünkü emeğin karşılığı olarak verilen toprak, verildikten sonra değer kazanıyordu. Bu sistem tuhaf sonuçlar doğurmuştur; sözgelimi, burjuvalara, bu biçimde bir kapıcı ya da aşçı yükünün miras olarak kaldığı görülmüştür. Bu nedenle tımar sözleşmeleri ortaçağla birlikte yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. 1524'te son bir tımar "kalıntı"sı da para olarak bir rant karşılığında zorakî düzenden kurtulmuştur. İnsanlar değişmez ilişkilerden vazgeçiyorlardı.

Serbest, yani tımarlı olmayan kırsal çalışma da iyi ücret almış görünüyor. 1200'de, bir orakçı bizim paramızla günde 5 frank kazanmaktadır; 1240'ta, Languedoc'ta ve Normandie'deki gündelikçiler 2 frank almaktadırlar. Kuşkusuz, Paris'te, Saint-Louis suyu taşıyan sakaların ellerine sadece 1 frank geçmektedir; ama onların yedirilip içirildiklerini, barındırıldıklarını ve bütün yıl için tutulduklarını da belirtmek gerekir.

Çiftçiler, bağcılar, oduncular, harman dövücüler: 1301-1325 yılları arasında 2,34 frank; 1326-1350 yılları arasında 2,80 frank; 1351-1375 yılları arasında 2,70 frank alıyorlardı; en şanslıları 4,20 franka kadar yükseliyorlar, en şanssızları 1,40 franka kadar düşüyorlardı: Fransa'da bugün de böylesi farklar gözlemleniyor.

14. yüzyıl, kölelerin kurtuluş yüzyılıdır. Kurtulan köle, kendi "tımar"ında çift-çubukla uğraşmayı yeğ tutuyordu. Ücretlerin nispeten yüksek oluşu bununla açıklanabilir mi? Kadınlar; o sırada, yemeksiz olarak, 1,80 frank kazanmaktaydılar. Oysa bugünkü ortalama da 1,50 franktır. 14. yüzyılda, Anjou'da ot deren kadınların eline sadece 1,50 frank geçtiği halde, Lorraine'deki bağcı kadınlar 2,10 frank alıyorlardı.

15. yüzyılda, Yüz Yıl Savaşının sonucu olarak, ülke nüfusu azaldığı ölçüde, emeğin fiyatında bir yükselme görülüyor: Louis XI zamanında, vasıfsız bir işçi 3,60 frank, bir gündelikçi ise 2,30 frank kazanmaktadır.

Çiftlik hizmetkârları, yük arabacıları, domuz çobanları, saban yamakları, vb.: 1276-1325 yılları arasında yılda ortalama 180 frank; 1326-1350 yılları arasında 192 frank; 1351-1400 yılları arasında 242 frank; 1401-1450 yılları arasında 320 frank; 1450-1475 yılları arasında 342 frank. Özetlersek, 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar kesiksiz bir artış var. Hizmetkârlar, bugünkü gibi, kendi giyim giderlerini kendileri karşılamaktadırlar.

Efendinin kişiliğine bağlı olan kent hizmetkârı, ayrıcalıklı durumlar hariç, tarlalarda çalışanlara göre daha az kazanıyordu: Saint-Louis'nin oda hizmetçisinin eline 728 franklık değer geçiyordu; Charles V'in berberi 2.000 frank; bir köpekli avcı 1.500 frank; bir doğan yetiştiricisi 3.300 frank almaktaydı. Bugün, kişisel hizmetkâr, çiftlik hizmetkârlarından daha çok kazanıyor, çünkü onun çalışması, serbest kimselerce aşağılandığı için, daha az talip bulmaktadır.

Kadınların ücretleri, çiftlik hizmetkârlarında olsun, kent hizmetçilerinde olsun aynı şekilde yükselmiştir.

Kısacası, 13. ve 15. yüzyıldaki bu yükseliş, genel bir ücret yasası gibi görünmektedir: zanaat işçilerinin ücret-

lerinde de, kırlardaki emekçilerin ücretlerinde de, erkeklerin ücretlerinde de, kadınlarınkinde de gözlemlenmektedir. Bunun nedeni olarak, 14. yüzyılda kölelerin kurtuluşu ve 15. yüzyılda Yüz Yıl Savaşının sonucu, el emeğinin azalışı gösterilebilir. Daha sonraki yüzyılda, yani 16. yüzyılda, Amerika altını, ücretleri düşürecek, ve köylüyü ancak Devrimden sonra kalkacak bir sefaletin kucağına atacaktır.

II. 17. VE 18. YÜZYILLARDA ÜCRETLER

TARLA EMEKÇİLERİ

Bu sefalet, ortaçağsı *kullanma* haklarının ve *serbest otlakların* hızlı bir biçimde ortadan kalkmasıyla daha da ağırlaşmıştır. Bu haklar o zamana kadar gösterişsiz kır bütçelerine iyilikçi bir yardım meydana getirmekteydi. Kullanma hakkı sayesinde, köylü, ısınmak, ev yapmak, eşya yapmak için ormanlardan kendisine odun vb. sağlıyordu. Krallığa ve senyörlüğe ait ormanlarda ya da komüne ait topraklarda serbest otlak hakkı, ona, Perrette'in süt çanağına bağladığı umutla bağlandığı domuz, keçi ya da inek yetiştirme olanağı da vermekteydi. Bir yandan köylüler arasında, öte yandan kralla senyörler arasında Devrime kadar süren bir yaşam savaşımına girişildi. Birçok dava, eski hakları zayıflattı, ve kırlarda çalışanları dar ve yoksul kulübelerine kadar püskürttü.

Bu sırada, sefaletlerini çoğaltmak içinmiş gibi, gerçek ücretler de azalmaktaydı. Gündelikçinin ücreti Charles VIII zamanında 3,60 franka, Colbert zamanında 1,60 franka düşmüştü.

Kırda çalışan emekçinin ortalama gündeliğinin, 1700'de, Louvois'nın bakanlığı sırasında 1,85 frank olduğu görülüyor. Bois-Guillebert bunu 1,28, Vauban 2,17 frank olarak tahmin ediyor. Daha yüksek rakamlar da

vardı (Soissonslu bir tahıl kalburcusu için 3,20 frank), ama daha düşüklerine de raslanıyordu (Mendeli bir gündelikçi için 88 santim). Régence ve de Fleury döneminde, kısa bir süre yükseldikten sonra, kırsal ücretler yeniden düşmeye başlamıştır; Louis XVI zamanında gündelikçilere, yiyecek de verilmeksizin, ortalama 1,64 frank ödeniyordu.

18. yüzyılın ortalarına doğru, yiyecek verilen, ama 51 ya da 63 santim ödenen gündelikçiler görülüyor. Yiyecekleri verilen, ama 28 santim kazanan kadınlar bile vardı! "Bağcılar, diyorlar kâhyalar, ölü mevsim süresince sadakaya muhtaç durumdadırlar." Auvergnat'lar, Limousin'ler, İspanya'nın taşı-toprağı altın olduğu zamandan kalma bir alışkanlıkla, çalışmaktan vazgeçiyor, işçi olarak bu ülkeye gidiyorlardı.

Bu sefalet, Devrim ve 19. yüzyılın bütün ilk yarısı boyunca sürecektir; hâlâ da dinmiş değildir. Yenilerde beliren ücret artışı da, sanayideki ilerlemeler ve yaşamın pahalılaşması sayesinde olmuştur. 1838'de, Indre'de, yiyecek verilen işçilere ödenen ücret, kışın 85 santimden, yazın 1 franktan, mevsim sırasında da 1,25 franktan ibaretti. 1860'ta, breton ülkesinde, yemekle birlikte, hâlâ günde 60 santim alan vasıfsız işçiler vardı.

1600-1810 yılları arasmda çiftlik hizmetkârlarına (yanaşmalar, arabacılar, inek çobanları vb.) yılda ödenen ücretlerde aynı düşme görülüyor. Bu ücretlerin ortalamaları şöyledir: Henri IV zamanında 189 frank; Louis XIII zamanında 172 frank, Louis XIV zamanında 160 frank; Louis XV zamanında 175 frank; Louis XVI zamanında 160 frank. Bu ortalamalar, çeşitli ücretlerin bir bileşkesidir: 17. yüzyılda Sens'de bir arabacıya 254 frank, Berri'de bir çiftlik hizmetkârına 70 frank ödeniyordu; 18. yüzyılda, Rouen'de, Arşövekin hizmetinde çalışan bir arabacı 285 frank, Berri'de, Saint-Amand'ın bir

hizmetçisi ise sadece 33 frank kazanıyordu.

Ayrıcalıklı durumda olan az sayıda kimseler sayılmazsa (bir piskoposun aşçıbaşısı 600 frank, bir maliyecinin arabacısı 540 frank, bir senyörün kapıcısı 300 frank alıyordu), kentlerde kişilere bağlı hizmetçilerin ücretleri, kırdaki hizmetçilerinkine göre daha düşük kalıyor.

Kadın hizmetçi ve gündelikçilerin ücretleri de erkeklerinkine paralel olarak düşmekteydi.

ZANAAT İŞÇİLERİ

Zanaatlarda da, ücretlerin aynı şekilde sürekli bir düşüş içinde olduğu görülüyor. Duvarcıların gündelikleri Henri IV zamanında 3 franka, Colbert zamamnda 2,30 franka düşmüştür: bu gündelikler Fleury zamamnda 2,84 franka yükselmiş, ama Devrim sırasında yine 2,30 franka düşmüştür. Devrimin başlarmda (1790), Parisli duvarcı ustaları 3,60 frank, kalfalar 3 frank, yamaklar 2,16 frank almaktadırlar; aynı işçiler bugün, sırasıyla, 8 frank, 6,5 frank, 5 frank kazanıyorlar.*

Aynı dönemde vasıfsız işçilerin kazançları: 2,28; 1,70; 2,10 ve 1,64 franktır.

Dülgerin gündeliği 3,18 franktan 2 franka, badanacının ve dam aktarıcısınınki 3,50 franktan 2,50 franka düşüyor.

Devrim sırasında, yemek verilmeyen zanaat işçilerinin günlük ücret ortalaması 2,20 franktı: bu ortalama bugün büyük sanayide 3,55, küçük sanayide 3,28 franktır.

Yıllık ve aylık ücretler, yemek ve kimi zaman konut da sağlandığı halde, gündelik ücretlerden çok daha düşüktü. 250 işgünü hesabıyla, yemekleri sağlanan

* Ama, gereksinmeler gibi, yaşam pahalılığı da artmıştır.

fırıncıların günlük ücretleri 64 santime, kunduracılarınki 60 santime, sepicilerinki 42 santime gelmekteydi.

İşçiliğin fiyatı da, doğal olarak, aynı düşüşü gösteriyordu. Ünlü cevahirci Lopez, Richelieu zamanında, kendi elmastraşına yılda 37.000 frank ödemekteydi; ama bir çift botun boyanması için 4 santim, Louis XV zamanında, Soissons mezarlığında bir çukur açılması için 12 santim veriliyordu. Giyim eşyası, saç tuvaleti ve ayakkabılar, modanın kaprislerini öylesine izlemişlerdir ki, bunlar bu bakımdan tam ve güvenli bir karşılaştırma olanağı sağlamıyor bize. Rakamları başka dallarda aramak gerekiyor. 15 yüzyılın sonunda, Normandie'de, Alsace'ta ve Champagne'da, bir kilo kenevirin eğirilmesi 3,15 franka yapılıyordu; Louis XIV'ten sonra ve Devrime kadar, bu iş için ödenen para sadece 1,72 frank olacaktır. Orta incelikte "lif" bezinin metresi 15. yüzyılda 1,02 franka, 1540'ta 90 santime, 1590'da 75 santime, 1790'da ise sadece 75 santime dokunmaktaydı. Kaba kenevir bezi, *götürü olarak,* 15. yüzyılda metresi 70 santime, 16. yüzyılda metresi 60 santime, 17. yüzyılda metresi 50 santime, 1790'da metresi 40 santime dokunuyordu. Sıradan bir burjuva gömleğinin işçiliği, 15. yüzyılda 1,80, 17. yüzyılda 0,90, 18. yüzyılda 0,75 franktı.

Bir kilo mumun işçiliği için ortaçağda 0,45, son iki yüzyılda ortamala 0,25 frank ödeniyordu. Yakacak odunun hızarda biçilmesi için, metreküp başına, 15. yüzyılda 2 frank (bugünkünden az daha pahalı), François I zamanında 1,50 frank, Louis XV zamanında ise sadece 0,75 frank veriliyordu. Bugün kırsal bölgelerimizde metrekaresi 2,50 franka götürü olarak yapılan 50-60 santim genişlikteki adi duvarların moloz taşlarıyla yapılması için ortaçağda da hemen hemen aynı fiyat geçerliydi. Henri IV ve Louis XIII zamanında bu fiyat

1,75 franktı, Devrim sıralarında ise 1,20 franka düşmüştü. Paris evleri için, 1708'de, bölme duvarlarının metresine 1,15 frank, kaba duvarlarınkine 2 frank ödenmekteydi. Adi duvarlar sanat süslemelerinden yoksundu. Tuileries ve Louvre duvarlarının yapımı için Louis XIV, müteahhide, yontulmuş taşların sağlanması dahil, metrekare başına, kuşkusuz, sıradan yapılar için ödenenlerle karşılaştırılamayacak olan, içinde, duvarcılara ve heykelcilere ödenen ücret de bulunan 56 frank ödüyordu.

Kısacası, işçilik fiyatının düşüşü ücretlerin düşüşünü doğrulamaktadır.

Bu ücretler öylesine düşüktü ki, bir Maliye "Bakanı", Trudaine de Montigny, 18. yüzyılın ikinci yarısında şöyle yazıyordu: "Ücretler genellikle çok düşüktür. Bu, girişimciler için yararlı bir şeydir, ama devlet için de çok büyük bir zarardır. Çoğunluk, birkaç kişinin özel çıkarları uğrunda feda edilmiştir... Devlet yabancı rekabeti püskürtmek ya da elverişsiz hale getirerek ustalar için şimdiye dek çok şey yapmıştır. Ama ulusal işçilerin ücretlerini aşağı düzeyde tutarak ustaların çıkarlarını kollamamalıdır."

İşçilerin mutsuzluğu iki kat oluyordu, çünkü bir yandan ücretleri düşerken, bir yandan da zorunlu tüketim maddelerinin fiyatları yükselmekteydi.

Marseille şapkacı yamaklarının şikâyetnamelerindeki şu satırları okuyunca, hiç de şaşırmıyoruz (1789): "Mutsuzuz, ve isteme hakkımız var." Ne var ki onların bu yakınmaları hiç bir zaman Kurucu Meclise kadar uzanamamıştır.

"Vaktiyle, diyorlardı bu şikâyetnamede Lyon'daki büyük fabrikanın usta işçileri, o kadar zenginlik kaynağı olan, 20.000 işçiye uygun bir yaşam düzeyi sağlayan bu fabrika, bugün onlar için sadece yorucu ve zo-

runlu bir çalışma alanıdır; ücretler, yaşam gereksinmelerinin üçte-ikisini bile karşılamaya yetmemektedir." Ve sıkıntıları arasında şunu ekliyorlardı: "İşçiyi yarı ücretle çalışmaya zorlayan, aile babalarını, karılarını, çocuklarını günde, onyedi-onsekiz saat çalışmak zorunda bırakan birçok tüccar görülmüştür; işçiler, yurttaşlara tanınmış haklardan yararlanamamakta, geçimlerini sağlayamamaktadırlar."

Yoksulların Şikâyetnamesi'nde (89'da yayımlanmış bir broşür), "ücretlerin artık dizginsiz bir lüksün ya da doymak bilmez bir açgözlülüğün yıldırıcı özleyişlerine göre hesaplanmaması" isteniyordu.

Bir Yurttaşın Dört Çığlığı da açlıktan ölmeye yüz tutmuş insanların başkaldırısının çığlığını duyuyordu; "Bilge bir anayasanın, açlıktan bir deri bir kemik kalmış bir halka ne hizmeti olabilir ki? Vakit geçirmeden atelyeleri açmak, işçiler için bir ücret saptamak, zenginleri, onların lüksleriyle tükenip gitmiş yurttaşların kollarını çalıştırmaya zorlamak gerekir, halkı beslemek, toprak sahiplerini korkunç isyandan korumak ve mülkiyetsiz 25 milyon yoksulla bunların mesafelerini azaltmak gerekir."

Mayalanan ve homurdanmaya başlayan isyandır bu; 14 Temmuzdan hemen sonra şatolara karşı patlayacak, ve, Ekimde, açlığın haykırmak ve ekmek istemek için Versailles sarayının yaldızlı parmaklıklarının önüne kadar gidecek olan isyan.

III. ÜCRETLERİN EVRİMİ

15. yüzyılın sonundan itibaren, ücretlerin hemen hemen kesiksiz bir biçimde düşüşünü yaklaşık rakamlarla gördükten sonra, Devrim arifesinde ücretlilerin yakınmaları hiç de şaşırtmıyor bizi.

Yapmış olduğumuz kısa incelemeden açıkça çıkan

genel bir yasa var burda. Mutlak monarşinin sonu yaklaştıkça, işçiler daha az kazanmaya başlıyorlar: M. d'-Avenel'den aldığımız, ve işçinin ücretiyle yaşamak için gerekli şeyleri giderek daha az sağlayabildiğini belirten aşağıdaki tablodan da aynı sonuç çıkarılabilir:

NİTELİKSİZ İŞÇİNİN GÜNDELİK ÜCRETİ

DÖNEMLER	Buğdayın Litresi	Arpanın Litresi	Sığır Etinin Kilosu	Domuzun Kilosu	Şarabın Litresi
1451-1475	18,40	26	4,270	2,850	5,70
1476-1500	14,50	19	3,220	2,410	6,20
1501-1525	14,60	18	2,720	1,870	8,20
1526-1550	10	17,50	2,690	1,400	3,10
1551-1575	6,25	8,30	2,500	1,250	6,10
1576-1600	3,90	5	1,850	1,140	4
1601-1625	3,30	7,60	2,050	1,520	4,40
1626-1650	3,80	5,50	1,660	1,430	3,30
1651-1675	5	9,60	1,600	1,480	8
1676-1700	5,90	8,80	2	1,900	4
1701-1725	4,50	7,70	1,620	1,570	3

18. yüzyılın sonunda, yavaş yavaş, işçi için yıkıcı bir iktisadî devrim başlamıştır: kendisinden emeği gitgide daha ucuza alınmakta, ve yaşamasını sürdürmek için gereksinme duyduğu şeyler ona daha pahalıya satılmaktaydı. Mercier, *Tableau de Paris* ("Paris'in Tablosu") adlı yapıtında, "besin maddeleri aşırı ölçüde pahalılaşmıştı" diyor. Gerçekten, Devrimden önce, on yıldan az bir süre içinde ekmek fiyatında 37 santim artış görülmektedir; et, tereyağı, yumurta, besin maddelerinin çoğu giderek pahalılaşmaktadır.

Bu da, 1789'da, ücretlilerin içinde bulundukları sefalet koşulunu açıklamaktadır. 19. yüzyılda, ücretlerde ve yaşamın pahalılaşmasında yavaş, ama sürekli bir yükselme gözlemleyeceğiz.

Aynı şekilde, bu anılan rakamlar gösteriyor ki, çeşitli ücretlerin aralarında eskiden de bugünkü ilişkiler vardı, ve bugünkü gibi gündelikçilerin ücretlerinden 30-40 santim daha yüksekti.

Eskiden de, bugünkü gibi, kır emekçileri kent emekçilerinden, kadınlar erkeklerden hiç değilse üçte-bir oranda daha az kazanıyorlardı.

Elbet, bu, yüzyıllık yasaların ebedî oldukları anlamını taşımıyor.

Bu saptamalardan sonra önemli bir soru ortaya çıkıyor: loncaların ücretler üstünde bir etkisi olmuş mudur?

M. d'Avenel bu soruya hayır, M. Hauser ise evet diye karşılık veriyor: "Loncaların etkisi, diyor M. Hauser, kamu güçlerinin etkilerine eklenmiş, ve ücretlerin değişmezliğini koruyacak, yani, gerçekte, onların düşmesini gerektirecek biçimde işlemiştir." Çünkü bir yandan da yaşam pahalılaşmaktadır. Bize göre bu konuda M. Hauser haklı görünüyor.

Loncaların aslında patron sendikaları olduğunu, ve ustaların, ücretlerin artmasını önlemek için loncaların bütün gücünü harekete geçirdiklerini unutabilir miyiz?

Castres'da, 18. yüzyılın ilk yarısında, bir yün tarayıcısı davul çaldırarak kendi yanında çalışmak isteyen işçilere avans vereceğini ve ücretlerini artıracağını ilân etmişti: kâhya onu 3.000 lira para cezasına çarptırdı! Kralın adaleti, terazinin burjuvazi kefesine ağırlığını koyuyordu.

Paris'te, kunduracıların tüzüklerinde, kalfalara "yönetmeliklerde belirtilenden fazla ücret ödemek, ve bazılarına öbürlerinden yüksek ücret vermek" yasaklanmıştı. 1743'te, krallık polisi yönetmeliği uygulamakla görevlendirildi. Krallık, daha önce gördüğümüz gibi,

ücretlere karşı *azamî* miktarları belirtme lütfunda bulunduğuna göre, polisin ve krallık adalet örgütünün işçilere karşı müdahalede bulunduklarını görünce şaşmamak gerekir.

1749 tarihli bir karar, ocaklarda ve fırınlardaki fiyat ve ücretleri saptıyordu; 1767'de, 35 işçi, noter huzurunda, "maden filizi fiyatını artırmaya ilişkin bir karar" aldıkları zaman, fabrikatörler "işçiler arasında hüküm sürmesi gereken bağımlılığı yokeden" bir sözleşme yapıldı diye sızlanmaya başladılar, sözleşme de feshedildi.

1783'te, Poitiers'de, kralın savcısı, manevralar ve ücret artırma vaatleriyle işçileri ayartan kalfalık örgütlerinin ve ustaların kötü bir yolda olduklarını belirtmişti. Savcıya göre "halkın zararına gelişen tehlikeli bir gidiştir bu; kendilerini ücret artırmaya yetkili gören bu açgözlü ustalar aslında bu fazlalığı halka ödettirmektedirler". Devlet, üreticinin aleyhine olarak, tüketiciyi korumaktaydı.

Ücretlerin artırılması konusundaki "tehlikeli gidiş"ten kaçınma amacı sözkonusu değilse, kalfa örgütlerine niçin gözyumulmamıştır?

Kısacası, bize göre, krallık iktidarmca korunmuş bir patron kalesi olan lonca, hiç değilse bir yanıyla kalfalara, ücretlerin yükselişine karşı eğitilmişti.

"Ustalar tarafından kurulmuş olan lonca, ustaları koruyor, ve krallık polisiyle işbirliği içinde, işçiyi dar bir bağımlılık sınırında tutuyordu. Arz ve talep düzenini bütünüyle önleyecek güce sahip olmasa da, *lonca, ücretin yükselişine karşı zımnî ve sürekli bir çeşit koşuldu;* bugün tröstlerin suçlanan durumundan daha nazik bir durum sözkonusuydu; çünkü o sıralarda zanaatlar içine hapsedilmiş olan işçilerin serbest piyasada bir telâfi olanakları yoktu." (Levasseur, *Histoire des*

classes ouvrières.)

Ücretleri düşürme peşinde olmadığı zaman, kendisini yöneten ustalarm açıkça ücretlerin yükselişine karşı direndikleri görülen loncanın "emeğin fiyatı üstünde bir etkisi olmadığını" nasıl söyleyebiliyor M. d'Avenel? Oysa, tersine, *Lyon Tezgâhları Üstüne Not* adlı bir metnin yazarı, o sıralardaki loncaların ve ustalarm, kalfaların ücretleri üstündeki olumsuz etkilerini, hem de patron görüşünü benimsediği halde, şöyle açıklıyor:

"Fabrikalarımızm refahım sağlamak ve muhafaza etmek için, işçinin hiç bir zaman zenginleşmemesi zorunludur. Belli bir halk sınıfında fazla rahatlık, işsizliğe ve ona bağlı bütün kusurlara yolaçar. Herkes bilir ki, Lyon fabrikaları o şaşırtıcı gelişimlerini temelde el emeğine ödenen ücretin düşüklüğüne borçludur. Zorunluluk, işçiye, çalışması karşılığı kendisine verilen ücreti kabule zorlamayı ortadan kaldırırsa; işçi bu bir çeşit kulluktan kurtulmayı başarırsa; kazancı, ellerinin yardımıyla yaşamım sürdürmekten kurtulacak derecede gereksinmelerini aşarsa, işçi bu zamanı bir birlik kurmada kullanacaktır. ... Bu bakımdan Lyon imalâtçıları için, işçiyi sürekli bir çalışma gereksinmesi içinde tutmak ve el emeği ücretinin düşüklüğünün kendileri için tek elverişli yol olduğunu hiç unutmamak çok önemlidir; ayrıca düşük ücretin işçiyi daha çalışkan, daha uysal, daha geleneklere bağlı kıldığı da bilinmesi gereken bir gerçektir."

IV. İŞÇİ YAŞAMI

GERÇEK ÜCRET

Şimdi de, yukarda verilen rakamların ötesinde, işçi yaşamının bazı noktalarına bir gözatmaya çalışalım.

Ücretler üstüne yargıda bulunurken, hiç bir şey

rakamlar kadar yanıltıcı olamaz. Özellikle bu rakamlar gündelik ücrete ya da götürü ücrete ilişkin olduğu zaman, bu daha çok böyledir. Buna karşılık, yaşam pahalılığını ölçen rakamları, yani işçinin kaçınılmaz gereksinmelerini gösteren rakamları ele almak gerekir. Çünkü gerçek ücret tek bir rakam olmayıp, bir bağıntıdır: emeğin bedeliyle yaşam pahalılığı arasındaki bağıntıdır. Bu bakımdan, bugün, bir Amerikalı duvarcı günde 25 frank, bir Japon dokumacısı günde 50 santim kazanıyorsa, bundan Amerikalı duvarcının Japon dokumacıdan 50 kat daha "mutlu" olduğu sonucu çıkarılmamalıdır; çünkü, bir kere, Japon, Amerikalıya göre daha kanaatkârdır; öte yandan onun yetindiği pirinci ve küçük evceğizi kendisine Amerikalının bifteklerinden ve onbeşinci kattaki barınağından çok daha ucuza malolmaktadır.

EKMEĞİN DRAMI

Aynı şekilde, Japon ekmek yemediği halde, Fransa'da gelirlerin dörtte-biri, bazan işçi sınıfının besin bütçesinin onda-dokuzu ekmeğe gitmektedir. Bu konuda öyle zorunlu bir giderdir ki, bu, kıtlık ve ürünlerin çalınması korkusu bütün ortaçağın ve eski rejimin kâbusu olmuştur.

Bu korku, eski zaman otoritelerinin, kamuoyunun etkisi altında, buğday ürününü, baştan sona dek, niçin "kaygılı bir gözle" izlediğini açıklamaktadır. Buğdayın yeşil başak halinde satılması ve alınması yasak edilmişti; din mahkemeleri, askerlerin ve sankülotların besinini sağlamak zorunda bulunan Konvansiyon Meclisi tarafından yasaklanmış olan bu tür satışları tefecilikle bir tutmaktaydılar. Bu önlemlerin kaldırılması ve üreticinin "vakti gelmeden ürününü kaldırması" için fazla zaman geçmedi.

Henüz yeşil durumdaki buğdaya nezaret ediliyor, tane haline gelmiş buğdaya nezaret ediliyordu; günümüzde buğdayın Fransa dışına çıkması nasıl önlenmek isteniyorsa, o sıralarda da bu ürünün eyalet dışına çıkışı yasaklanmıştı. Ne var ki, ulaşım yollarının yetersizliğine ve ağır geçiş resimlerine karşın (15. yüzyılda, bir hektolitre buğdayın Rouen'den Amiens'e nakli, bugün Güney-Batı Amerika'dan aynı miktarda buğdayın Havre'a naklinden daha pahalıya malolmaktaydı), yine de eyalet sınırlarından mal çıkışı olduğu görülüyordu. Bu çıkışlar, su ulaşımından yararlanılarak yapılıyordu. (17. yüzyıla kadar, Fransa ve Polonya, Avrupa'nın buğday ambarlarıydı); ama, mal çıkışı sırasında, halkın buna çoğunca karşı koyduğu, ayaklandığı da oluyordu. Buğdayın şakaya gelir yanı yoktu. Bu yüzden, başka yerlerdeki zenginlerin sofralarına has ekmek sağlamak ancak araya silahlı birliklerin girmesiyle mümkün olmaktaydı.*

Genellikle komünlerin azık sağlamak ve halkı rahatlatmak için yedek ambarları (*greniers d'abondance*) vardı. Ardı sıra açlığı ve pahalılığı da sürükleyip getiren kıtlık günlerinde bu büyük azık yedekleri ortaya çıkarılıyordu. Söylendiğine göre 1633'te, Strasbourg ambarlarında hâlâ 1525, hatta 1439 ürünü buğday bulunmaktaydı! Kuşkusuz, Mısırlıların taş sandukalarına konulmuş olan buğday uzun süre bozulmadan muhafaza ediliyordu. Ama, ilerdeki kıtlıkların etkilerini hafifletmek için, eski zamanlarda, buğdayı yüzyıllar boyu muhafaza etme kaygısı, günlük ekmek gereksinmelerinin karşılanmasında büyük sıkıntılar meydana getiriyordu!

Eski zaman buğdaylarının tarihi çok ilginç bir ta-

* Louis XIV zamanındaki bir tanığın belirttiğine göre, Avrupa'da has ekmek yiyenlerin sayısı 2 milyonu geçmiyordu. Lüks ekmekti has ekmek.

rih olurdu. Bu konuda eksik olan, belgeler değildir. Tarihçilerin o belgelere ulaşamaması sözkonusudur. Tam anlamıyla bir *tahıl polisi* vardı.

"İdarî yazışmalar, diyor M. d'Avenel, halkın gelecek yıl, hatta içinde bulunulan yıl ne yiyeceği konusunda notlarla, raporlarla, belirtilmiş kaygılar ve üstüste yapılmış hesaplarla doludur. Buğdayların sınır dışına çıkmasına izin verilmemesi, izin verilmişse yasaklanması için, buğday fiyatın, *ekmek resmi*ni belirlemek, buyruklara uymayan inatçı fırıncıları izlemek, muktekirlerin depolarına saklanmış has buğdayı bulup çıkarmak için, krallık yazıları ve buyrultuları kurul kararları üstüste birbirine eklenmektedir. Bunlar, buğday fiyatı yüksekken onu ucuza satmaya, ucuzken de muhafaza etmeye zorlanıyordu...

"Buğday ve ekmek öylesine önemli şeylerdir ki, kâhya kurulu bunlarla hiç bir zaman fazla uğraşmaz; mal pazara geldiği zaman, belli saatten önce çuvalların açılması yasaktır: her alıcı, aldığı şeyin sırf kendi tüketimi için olduğuna inandırması gerekir: yeniden satmak için satın almak da, belli miktardan fazlasını almak da yasaktır. Yasal kuralların çiğnenmesi kırbaç, para ya da hapis cezasıyla cezalandırılır. Değirmenciler, ne kadar buğdaydan kaç ölçek un çıktığını belirtmek zorundadırlar. Fırıncılar, ekmeği belli edilmiş ağırlıkta yapmaya, bunu satışa çıkarmadan önce hazırladıkları ekmeğin üstüne vurdukları damgalarla göstermek zorundadırlar; kimi zaman da yalnız belli bir yerde satış yapmak zorunluluğu vardır. Fırıncılar, ekmeklerini satışa çıkarırlarken, temiz olmak, "ekmeklerin üstlerine ne yağ ne de başka pis bir şey" sürmemiş olmak zorundadırlar. İyi ürün alınmış yıllarda, belediye başkanı, "buğdayın bolluğu nedeniyle yağlı çörekler yapılmasını serbest bırakmaya" yetkili-

dir. Kötü yıllarda ise fırıncılar "böreği, çöreği, pastayı bir yana koymak" has ekmek nar gibi kızarmış kabuklu, ak ekmek — yapımından vazgeçmek, artık sadece esmer ekmek çıkarmak zorundadırlar."

BUĞDAYIN FİYATI*

Bütün bu önlemler yetersiz kalıyordu. Kıtlık, Fransa'da ve komşu ülkelerde kol geziyordu. Kimi zaman bir eyaleti, kimi zaman başka bir eyaleti kırıp geçiren bir hastalık, kesikli bir salgın humma gibiydi bu; kiminin elinde fazla buğday olduğu zaman, kimisi yiyecek ekmek bulamıyordu;** çünkü mahpustu buğday; Turgot gelip onu ordan çıkarana dek de öyle kalmıştır. Bir yerde aşırı fiyatlar hüküm sürerken başka bir yerde çok düşük fiyatlara raslanmaktaydı. Bir yıl, buğday ucuz oluyor, ertesi yıl fiyatı göğe fırlıyordu. Bir kaostu bu, bir sefaletti. Gerçekten de o bütün *kıtlık anlaşmalarının* ve bütün *un savaşlarının* tarihi ne hazin bir tarihtir!..

13. yüzyıl:*** Günümüzdeki bir hektolitrenin eşdeğeri bir miktar buğdayın ortalama fiyatı 17,15 franktan 25,60 franka (bugünkü parayla) çıkmıştır. Bu fiyat, 1251-1300 yılları arasında, Franche-Comté'de 16-52 Normandie'de 3,70-46,40, Ile-de-France'ta 0,88-4,70 frank arasında dalgalanmıştır. Bu büyük farklar üstünde durmanın gereği var mı?

14. yüzyıl: Buğday fiyatı yükseliyor; 1301-1325 yıl-

* Bütün bu fiyatlar, bunları kendi günündeki değeriyle vermiş olan M. d'Avenel'den alınmıştır; biz bu fiyatları, onun hesaplarına göre, her türlü ihtiyat payını da hesapta tutarak, karşılaştırmayı kolaylaştırmak için, *günümüzdeki* değere çeviriyoruz.

** Bayan Sévigné, Bourgogne'dan kızına şöyle yazıyordu: *"Burda herkes buğday yokluğundan bunalıyor, benimse tek meteliğim yok. Satılacak 20.000 ölçek buğdayım var. Bir buğday yığınının üstünde kıtlık var diye haykırıyorum."*

*** M. d'Avenel, *Paysans et Ouvriers de puis 700 ans.*

ları arasında, Fransa'da, ortalama fiyat 30,10 franktır (bugünkü parayla). 1351-1375 arasındaki dönem, feodal zamanlara göre daha pahalıdır: buğdayın hektolitresi ortalama 9 franktır. 1375-1400 arasında bu fiyat yarı yarıya düşecektir.

15. yüzyıl: Daha sonraki dönemde (1425) fiyat yeniden yükseliyor: bizim paramızla 31 franka çıkıyor. Eyaletten eyalete en büyük değişikliklerin ortaya çıktığı, kıtlığın bütün ülkede kol gezdiği dönem de Yüz Yıl Savaşı dönemidir. 1418-1428 yıllarında Languedoc'u kasıp kavuran ve buğday fiyatını hektolitrede 212,50 frank gibi görülmedik bir noktaya çıkaran kıtlıklardır bunlar. Oysa, aynı dönemde, Paris'te, tarihçinin dediği gibi "savaşçılar çıkagelir korkusuyla", en yüksek fiyat 6,40 frank düzeyine gelmiştir.

15. yüzyılın ortalarına doğru fiyatlarda bir düşme gözlemleniyor. Buğday, 1451-1475 arasında 19,50 franka, 1476-1525 arasında 24 franka satılıyor. Olağanüstü bir bolluk yılı olarak görünen 1464'te, Amiens'te, hektolitresi 7,50 franka, Normandie'da, 4,20 franka, Soissons'da ise 3,40 franka düşüyor.

16. yüzyıl: 1525'ten sonra, fiyatlarda sürekli olarak yeni bir yükselme başlıyor: ortalama fiyat 16'dan 28'e, daha sonra da, 1526-1575 yılları arasında 36'ya çıkıyor. 1555'te Lille'de ortalama fiyat 90 franktır. Saint-Barthélemy yılı olan 1572'de bu fiyat Caen'de sadece 4 frank, Tulle'de ise 99 franktır. Büyük fiyat farkları sürüp gidiyor. 1576-1600 yılları arasında, elbetteki iç savaşlar nedeniyle, sürekli bir yükselme gözlemleniyor. 75 ve 100 franklık fiyatlar hiç de ender değil bu dönemde. Hatta Marseille'da buğday fiyatının hektolitre başına 165 franka çıktığı da görülüyor. "Başında monarşinin en düşük fiyatlarına tanık olmuş olan 15. yüzyıl sonunda en yüksek fiyatları görmüştür." Bu sonuncu-

lar da işçi için kıtlık fiyatları olmuştur.

17. ve 18. yüzyıllar: 1600-1800 yılları arasında buğday, fiyat yüksekliğini koruyor. *Ortalama* fiyat, 1608'de 64 frank, 1624'te 74 frank, 1631'de 85 frank, 1636'da 70 frank, 1660, 1661, 1662'de 55 frank, 1710-1714'te 67 frank, 1793'te 62 franktı. Bu ortalamaların arkasında büyük fiyat farkları da vardır: buğday fiyatı, 1605'te, Agen'da 114, Strasbourg'da 22,50 franktır; 1630'da, Tulle'de 102, Châteaudun'da 27,50 franktır; 1686'da, Rouen'de 4,70, Uzès'te 40 franktır. Bununla birlikte, 18. yüzyılın sonuna doğru, yolların gelişimi sayesinde, belli bir düzeylenme eğilimi de ortaya çıkıyor.

ÜCRET VE BUĞDAY

"Gündelikçi emekçi, bugün, 300 işgününün kendisine sağladığı 750 frankla 37,5 hektolitre has buğday alabilmektedir. Aynı emekçi, "kölece" geçirdiği 250 işgünlü yılının karşılığı olan 125 frankla, Güzel Philippe zamanında, 23 hektolitreden fazla buğday alamamaktaydı. 14. yüzyılda ise önceleri 19 hektolitre, daha sonra Charles VI'nın hükümdarlığının ilk yıllarında 30, sonra 42 hektolitre buğday alacak kadar kazanıyordu; daha sonraki yarım yüzyılda bu miktar 24 hektolitreye düşmüştü. Tersine, 15. yüzyılda, 1451-1525 yılları arasında, gündelikçi işçinin kazancı yılda 46, sonra da 36,5 hektolitre olmuştu. Kısacası, durumu, 1899'dakinden (ya da 1904'tekinden) daha iyiydi, hiç değilse o düzeydeydi. Ne var ki bu talihli dönem devam etmedi. Gündelikçi emekçi, 1526-1550 yılları arasında 25 hektolitreden fazla alamamaya başladı, bu miktar 1551-1575 yılları arasında yalnızca 15 hektolitreye, nihayet 1575-1600 yılları arasında *9,75 hektolitreye* düştü. Kısacası, bu konuda en önemli nokta, eski zaman emekçisinin be-

sin yönünden günümüzdeki işçiye göre dört kat yoksul oluşudur.

"Günümüzdeki vasıfsız işçinin ücreti, 21 litre çavdar ve 12,5 litre buğdayın karşılığı oluyor (buğdayın fiyatını, son yıllardaki ortalamanın üstünde, hektolitre başına 20 frank olarak alırsak). Oysa 1789'daki gündelikçi, 5 litre buğday ve 7 litre çavdar kazanabilmekteydi. Bütün 17. ve 18. yüzyıllarda, işgününü has buğday cinsinden ifade edersek, bu üründen sadece 5,25 litreyi temsil ettiğini görürüz.* Şurası da belli ki kalabalık ailelerde ücreti yutan böylesine pahalı bir tahılın tüketimi köylüye ve işçiye yasak edilmiş demekti." (D'Avenel)

GÜNLÜK EKMEK

Gerçekten de, eski zaman işçisi has buğdaydan yapılmış *ak ekmek* yemiyordu. Bu cins ekmek büyüklerin ve zenginlerin mideleri için yapılan lüks bir yiyecekti. Bugün yoksullar eski prenslerin ak ekmeğini yiyorlar; hatta daha iyisini yiyorlar, çünkü eskiden has ekmeğin içinde büyük ölçüde çavdar da vardı.

İşçi, çavdar, arpa, yulaf, karabuğday ya da darı ekmeği yiyordu. Dönemlere göre, işçinin günlük ekmeği gri esmer, ya da karaydı. İyi yıllarda *esmer ekmek*, kötü yıllarda ise "talihsizliğin kara ekmeği" yeniyordu. Değirmencinin kaba kepeği undan ayırması kolay olmuyordu. Gerçi veliaht (ilerdeki Louis XIII), bir gün kendisine sunulan esmer ekmeği, kirli olduğu için atmıştı, ama birçok burjuva ve zanaatçı bundan daha iyi olmayan bayat ekmeği mideye indirmekteydiler: çünkü fırınlarını ancak ayda bir kez yakıyorlardı; hele Dauphiné dağlılarına gelince, onlar ekim ayında bütün kış-

* Sanırız, 1 kişi başına yılda 5 hektolitre buğday tüketimi olduğu tahmin edilebilir; bu da günde 1,40 litre demektir.

lık ekmeklerini pişirmekteydiler; bu ekmek kuruyunca o kadar sertleşiyordu ki, biçareler onu ormanlarındaki odunlar gibi baltayla parçalamak zorunda kalıyorlardı. Nihayet, bir de, kıtlık yıllarının iğrenç bir karışımı olan unsuz ekmek vardı. Orléans dükü, Louis XV zamanında, bir gün bu ekmekten bir parçayı şûra masasının üstüne koymuş ve şöyle demişti: "İşte efendimiz, uyruklarınız bu ekmekle besleniyorlar!"

Ne var ki, emekçi, çoğunca bu tiksindirici ekmeği de bulamamaktaydı. Zengin, kıtlığın acısını çok ender olarak çekiyordu; ama çiftçi ekmiş olduğu tarlanın yanında açlıktan ölüyordu.

Bulunduğu zaman bu ekmek kaça satılıyordu acaba? 1350 yılında 35 santim ödeniyordu günümüzdeki kilonun eşdeğeri bir miktara; ama bu kadar ucuz olan bu ekmek kimbilir nasıl bir şeydi? Birkaç yıl sonra "*claret*" denen ekmeğin kilosu 1,05 frank, "*tourte*" ekmeğinin kilosu 1,15 frank, ve hemen hemen pasta niteliğindeki "*seminel*" ekmeğinin kilosu 1,45 franktı. 1421'de, Paris'te, has ekmek 1,15 franka, esmer ekmek 72 santime, kuşkusuz büyük ölçüde kepek taşıyan "köy ekmeği" 55 santime satılıyordu. O günlerde "tam ekmek", sefalet ekmeğiydi. 1631'de, kara ekmek 50 santim, "burjuva" ekmeği 72 santimdi.

Kısacası, eski rejim bir "pahalı ekmek" rejimi olarak görünüyor. İşçi gerçekten de günlük ekmeğini "alnının teriyle" kazanıyordu.

İŞÇİ SOFRASI

M. d'Avenel'in söylediklerine katılarak, 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar etin gündelik bir tüketim besini olduğuna ve çoğunca işçinin ekmeğini düzelttiğine, kalfanın ve köylünün 1450-1475 yılları arasında sık sık yeme-içme "şölenleri" yaptığına inanmamız mı gereke-

cek? Bir sorundur bu! Her zaman, sürü hayvanları ne kadar cılızsa, et bugüne göre o kadar daha ucuz olmuştur. Hem de on kat, oniki kat daha ucuz.

16. yüzyıldan itibaren, emekçi, etten vazgeçmek zorunda kalmıştır; çünkü et pahalılaşmakta, onun kazancı ise azalmaktadır. 1560'larda bir yazar şöyle diyor: "Babamın zamanında, soframızda her zaman et bulunurdu, yemekler bol ve çeşitliydi. Ama bugün her şey değişmiş bulunuyor; en rahat köylülerin besini bile eski hizmetkârlarınki kadar iyi değil." 1584'te, "zavallı Normandie halkının, et yeme olanağından yoksun içler acısı bir duruma düştüğü"nden, "süt ürünleri"yle beslendiğinden yakınılıyor. Nimes'te, kişi başına düşen yıllık et tüketimi 55 kilodan 1590'da 1,5 kiloya düşmüştü. Languedoc'luların şu sözü bu dönemden mi kalmadır acaba: "Et ve sarmısak, zenginin aşı, ekmek ve sarmısak köylünün aşı?"

Et fiyatındaki yükselme Devrime kadar, günümüze kadar sürüyor. Et, ortaçağın eski dönemlerinden beri en fazla pahalılaşmış besin maddelerinden biridir. Proleterin sofrasından bir kez uçup gittikten sonra, orada, artık ancak çok olağanüstü durumlarda yeniden görünmüştür. Geçimi rahat köylü, vergiciler gelir korkusuyla, jambonunu ve içyağını saklıyordu.

Yumurtanın ucuz oluşu, et pahalılığını bir ölçüde telâfi ediyordu belki de: iki yüzyıl önce, 45 santim karşılığında bir düzine yumurta alınabilmekteydi. Ama tereyağı pahalıydı, süt de öyle.

Tuz vergisinden ötürü, tuz fiyatları da çok yüksekti. 1576-1600 yılları arasında 1 kilo tuzun fiyatı vasıfsız bir işçinin gündeliğinin beşte-dördünü bulmaktaydı.

Bezelye, bakla, fasulye, mercimek, işçinin sofrasında bizim bugünkü patetesimizin yerini tutmaktaydı.

Sebze bugünkünden daha pahalıydı.

İşçi, şarap, çoğunca da su içiyordu. M. d'Avenel, şarabın, "ortaçağın en çok kullanılan içkisi" olduğunu ileri sürüyor. Ne var ki, o sıralarda bugünkü Fransa sınırlarının bütünü içinde, hatta Kuzeyde ve Batıda, bağcılık yapıldığı halde, şarabın fiyatı yüksekti. Buğday fiyatı gibi şarabınki de eyaletten eyalete değişmekteydi. 1275-1375 yılları arasında bir fiyat yükselişini 1375-1525 yılları arasında bir düşüş, (Louis XI zamanında hektolitresi 60 frank iken, François I zamanında 35 frank), 1526-1600 yılları arasında yeni bir yükseliş izlemiş, 1601-1700 yılları arasında hektolitresi hiç bir zaman 100 frankı geçmemiştir. Ekmek gibi, et gibi, çoğunca narh konulduğu halde, şarap fiyatı çok yüksekti: köylüler *piquette* (en kötü cins şarap) içiyorlardı. Picardie'li bir rahip şöyle diyor: "Köyümde oturanların 1.000 kişisinden 950'sinin hiç şarap içmemiş olduğu kanısındayım."

BİR DOKUMA KALFASININ EVİ

Ekmeğin dramı bize bir eski zaman işçisinin yaşamının bir köşesini görme olanağı sağlıyor. Böyle bir işçinin nasıl yaşadığını daha iyi görmek için bir kalfanın evine girelim: 1776'da Troyes'de.

"Viéville, yılda ortalama 32 franka kiraladığı bir tepe odasında oturur.* Ocak, gerekli bütün avadanlıklarla donatılmıştır: iki ızgara, bir kürek, bir maşa, bir ocak çengeli, bir kebap şişi, bir körük. Üstte, iki lamba ve bir kalay şamdan, ağaç kuyruklu bir teneke

* Eski zamanlarda kiralar yüksek değildi; ormanların bol olmasından ötürü yakacak da ucuzdu; bununla birlikte monarşinin son yüzyılları sırasında yakacak fiyatları artıyor. Deri ve ayakkabı da ucuzdu: ayakkabı fiyatının bugünküne göre 13 kez daha ucuz olduğu görülüyor. Ama aydınlatma araçları (yağ, balmumu, mum, kandil) yüksek bir fiyata malolmaktaydı. Halk az aydınlanıyordu!..

lamba. Ayrıca, küçük bir güğüm, küçük bir portatif fırın, iki demir tencere ve bir merdiven.

"Ak ağaçtan masanın üstüne örtü yayılmıştır: beş kaşık, sekiz çatal, 6 cam şişe, iki çukur tabak, ve dört fayans tabak. Ayrıca, diyor anlatan, tasvire değmez eski şeyler.

"Odada iki yatak vardır; birincisi dört bacaklı, küçük, ot doldurulmuş bir şilteyle, tüy doldurulmuş bir yastıkla, kaba bezden iki çarşafla donatılmış, beyaz yün örtülü, yeşil serj perdeli bir karyola; ikincisi çocukların uyuduğu küçük bir karyoladır, üstünde küçük ve tüy doldurulmuş bir şilte, bir yastık, iki küçük çarşaf ve bir beyaz yün örtü. Dokuma kalfasının iki küçük kızı vardır.

"Giysiler, dikine konmuş meşin bir sandık içinde: çok aşınmış bunlar, tüylü, kırmızı bir ceket görünüyor; kırmızı, eski bir külot, başka bir pamuklu külot; on kadar gömlek, bir çift pamuklu çorap, bir şapka ve bir çift kundura.

"Kadının giysileri, çok kötü bir tahta dolaba tıkılmış: üç jipon, biri mavi yollu bez, ikincisinin aşınmadan yolları gitmiş, üçüncüsü flanel; iki patiska peçete, beş mendil: biri muslin, biri bürümcek, damalı iki önlük, ve ikisi eski dört gömlek. Dolapta ayrıca dört çift çarşaf var.

"140 lira değer biçilen mobilya, sefaleti esinletmiyor; ama rahatı da göstermiyor. Mücevher de, tablo da, yedek şarap da hak getire; ama ambarda odun çok."*

* Babeau, *les Artisans d'autrefois*, s. 346.

DOKUZUNCU BÖLÜM

ESKİ GREVLER

ZAMAN zaman grevlerin ilerleyen sanayileşmenin ya da gürültülü işçi hareketinin yeni bir ürünü olduğu söylenir. Bir kuruntudur bu. Eski çağlarda da grevler olmuştur. Grev, emekçilerin acısı kadar eski değildir belki; ama onun, insanların başka insanlarca sömürülmesi kadar eski olduğu da görülüyor.

"Bir zamanlar, diye anlatır Lamennais, kötü ve Tanrının lâneti bir adam vardı. Güçlü kuvvetliydi bu adam, ama çalışmaktan da tiksiniyordu. Şöyle diyordu: 'Ne yapacağım şimdi? Çalışmazsam öleceğim; çalışmayı da gözüm bir türlü yemiyor.' Böyle deyip dururken bir düşünce girdi aklına: gece ortasında kalkıp

gitti, uyumakta olan kardeşlerinden kimisini yakaladı ve onlara zincir vurdu. 'Şimdi, diyordu, onları kırbaçla, kamçıyla benim için çalışmaya zorlarım; emeklerinin ürününü de ben yerim.' Bu düşüncesini gerçekleştirdi; onu gören başkaları da öyle yaptılar. Böylece kardeş-mardeş ortadan kalktı: efendiler ve köleler çıktı ortaya."

Ama köleler başkaldırdılar. Spartaküs'ün öyküsü böyledir. Bununla birlikte eski çağdaki bütün grevler başkaldırma niteliğinde olmamıştır. Biraz özgür olan, bununla birlikte sefalet içinde bulunan Roma plebi Aventin üstüne çekildiği, kollarını göğsünde bağladığı ve çalışmayı reddettiği zaman, çağımız emekçilerinin kendiliğinden yinelediği o direnme jestini yapıyordu güdüsel bir biçimde.

Ortaçağın da "grevcileri" olmuştur. Tarih, 1280'de, dokuma işçilerinin bir isyanını izleyen olaylar sırasında, aynı yıl içinde öldürülen Ypres kenti ve Provins kenti belediye başkanlarının anısını bize kadar getiriyor. Bundan bir yıl önce de, Douai'deki dokumacılar —zanaatçılar— kumaşa konan bir vergiye karşı ayaklanmışlar, kolay kolay düşünemeyeceğimiz bir öfke içinde, oniki kâhya öldürmüşlerdi! Kanlı bir isyandı (*Jacquerie*) bu. Roma'daki gibi, silahlı adamlar getirtildi; Flandre Kontu ayaklanmayı kuvvet kullanarak bastırdı; en "asi" zanaatçıları astırdı ya da sürgün etti.

Ortaçağın uzak yüzyıllarında, aç-susuz kalmış, büyük baskı güçlerinin ağırlığı altında ezilmiş "baldırıçıplaklar"ın korkunç umutsuzlukları, biraz daha az sefalet uğrunda kanlı çabaları olmuştur.

16. YÜZYILDA BİR GREVİN ÖYKÜSÜ*

Üç yüzyıl daha ilerleyelim. İşte daha az şiddetli,

* V. Hauser, *Ouvriers du temps passé.*

daha modern bir grev; günümüzdeki grevlerin hemen bütün özelliklerini hayretle göreceğimiz bir grev.

Bu grev 1539 yılının ilkyazında Lyon'da olmuştur. Lyon, daha o zamanlarda birçok ipek dokuma tezgâhının çalıştığı, "bu krallığın, hatta hıristiyan ülkelerin" en güzel basım işlerinin yapıldığı önemli bir kentti.

Birdenbire, bütün atelyelerde aynı anda olmak üzere, baskı kalfaları "hepsi birden, çalışmayı bıraktılar". 16. yüzyılda basımevi işçilerinin "genel grev"iydi bu!

Bu grev daha önceden yapılmış bir anlaşmanın, o günkü deyimiyle bir *monopole*'ün sonucuydu. Bu anlaşarak işi bırakmalar, bu "genel grevler", kuşkusuz, Lyon "typo"larında [basımevlerinde —ç.] az raslanan bir olay değildi; çünkü bunları belirtmek için özel bir sözcük de yaratmışlardı: *tric*.

Tric sözcüğü, 1696 Yönetmeliğinin ilginç anlatımı içinde şöyle tanımlanıyor: kalfaların bulduğu bir sözcüktür ki, "bunu ağızlarına aldıktan sonra kendilerini tutamazlar, biraz başıboş gezmek için işi bırakıverirler".

İşçi örgütlenmesi yolunda her zaman başka kalfa örgütlerinin önünde yer almış olan basımevi kalfaları, yaygın bir *dernek* halinde biraraya gelmişlerdi. Bir çeşit kalfalık örgütüydü bu; "içlerinden biri istendiğinde, işi bırakmaya" yemin verilmiş bir örgüt. Bu yüzden, 16. yüzyılda, Lyon "typo"larında bir anda bütün çalışmanın kesilmesi için, tek bir kalfanın —bir tek!— bir ustadan şikâyetçi olması işe yetiyordu.

Örgütün, adı belli şefleri ve bir "ortak borsa"sı vardı: gider paylarına katılma usulü dünden kalma bir âdet değildir.

Bir kez *tric* sözcüğü ağızdan çıktı mı, "silahlar, saldırmalar, hançerler ve sopalar" kuşanmış kalfalar, "işi bırakmak istemeyen" başka kalfaları ve çırakları

"dövmekle, sakatlamakla, bununla da kalmayıp örgütten atmakla" tehdit ederlerdi. Ama bunların hiç bir zaman bozguncuları "dövme ve sakatlama" olanağı bulamadıkları anlaşılıyor; çünkü iş bütünüyle herkes tarafından bırakılmaktaydı.

Patronları, hatta nöbetçileri "dövdükleri" için yakalanıyorlardı (o sıralarda âdetti bu). Gerçekten de, kralın savcısı, "yargıcı ve nöbetçileri sakatlamasıyla ve kan akıtmasıyla, dövmekle" suçlar — öyle ki, nöbetçi artık görevinin başına gidemiyormuş! Doğrusu amma da katı bir güçleri varmış şu 16. yüzyıl basım işçilerinin! Gerçek isyancılarmış! Bu ilginç "grevciler"in gerçek bir askerî örgütleri, bayrakları, amblemleri, "iyi yetiştirilmiş, iyi yönetilen" birlikleri vardı; bu birlikler yüzbaşıların, teğmenlerin, manga başlarınının, kısaca grev *subaylarının* komutası altındaydılar.

Ama şu eski Lyon kentinde bu işçi seferberliğinin anlamı neydi acaba? Basım kalfaları ne istiyorlardı?

Önce, *ücretlerin artırılmasını.* Ücretler, aylıktan ve besinden meydana gelmekteydi (eskiden işçilerin çoğunca ustalar tarafından doyurulduğunu anımsayalım). Oysa, patronlar ücretin besin kısmım kırpıp duruyorlardı. Onlara göre kalfalar çok obur kişilerdi, verilen besinle "yetinmiyorlardı".

İkinci olarak, *çırak sayısının azaltılmasını* istemekteydiler. Patronlardan ücret almayıp, tersine, patronlara para ödeyen bu çıraklar kalfaların yerini alarak onların ücretlerini düşürmekteydiler. Kalfalar bunlara tehditler yöneltiyorlardı hatta sille-tokat girişiyorlardı.

Nihayet, sözkonusu kalfalar, oldukça kaprisli bir rahatlık içinde, "canlarının istediği gibi çalışamamaktan" da yakınmaktaydılar. Nasıl oluyordu bu? Tatil günlerini ve saatlerini ustalar mı düzenlemekteydi? Ha-

yır! diyorlardı, ama kalfalar kendilerine uygun gelecek, içlerinden doğacak biçimde, verilmiş görevlere, işgününe, hatta iş saatlerine bağlanmaksızın "merak ve özenle" çalışmak istiyorlardı. Kısacası, kalfalar, "bir işgününde tatil yapabilmek, bir tatil gününde de çalışabilmek" dileğindeydiler: evlenmeleri, vaftizleri, cenazeleri gerekçe gösteriyorlardı işgününde çalışmamak için. Bu da ustaları çileden çıkarıyordu.

Yine ustaların dediğine göre, kalfalar katı tavırlı bir azınlık tarafından yönetilmekteydi, örgüt onları *zorunlu greve* zorlamaktaydı, oysa içlerinden çoğu "görevlerini yerine getirmek, çalışmak istiyorlardı". *Elebaşılara, grev yöneticilerine* karşı yöneltilen günümüzdeki suçlamalar da böyle değil midir? Yeni şeyler değil bunlar.

Ustalara sorarsanız, kalfaların çalışmaları fazla düzensiz, fazla fanteziye kaçan bir biçimdedir: *tric*'i de gereksiz nedenlere bağlı olarak ilân etmektedirler. Ustalar, böylesi açgözlülükleri doyurmayı değil, ücretleri yükseltmeyi yeğ tutmaktadırlar: "*compositeur*"lere, yani en iyi işçilere günde 6 metelik 6 mangır vermektedirler (M. Hauser'e göre o dönemde günümüze göre belki de dört kat daha yüksek olan paranın satın alma gücü hesaba katılmazsa, bu miktar, yaklaşık olarak bugünkü 5 frankın karşılığıdır). Ama Lyon "*compositeur*"lerinin o dönemde bugünkü 20 franka eşdeğer bir para kazandıklarına inanabilir miyiz?

Güzeldi ustaların bu düşüncesi. Güzeldi ya, ekmek de pahalıydı. Bu yüzden, kalfalar, daha az ücret alıp, ustaların *kiler*inde karın doyurmayı yeğ tuttukları için bu yönteme karşı çıkıyorlardı. İşlerinin kendilerini ustanın evinde birlikte yaşama zorunda bıraktığını, "dışarda yemek yemeye zorlanırlarsa, kendilerini aylaklığa, işrete düşme fırsatı verilmiş olacağı"nı ileri sürü-

yorlardı.

1539 ilkyazında durum bu noktadaydı işte. Hemen hemen 20. yüzyılınkiyle karşılaştırılabilecek bir görünüm belirmişti. Ne oluyordu?

Olan şuydu: üç aylık mücadele sonunda, kalfaların ocağına öyle bir sefalet çökmüştü ki, Lyon *Büyük Yardım Sandığı* (dolaylı olarak *grev yardımları* sağlayan gerçek anlamda bir yardım kuruluşu) kaynaklarının hemen hemen kuruduğunu açıklıyordu; sonunda, yargıç, işçiler için çok ağır bir hüküm verdi. Bu hükme göre işçilerden "koalisyon" hakkı geri alınıyor, yani örgütleri, "sendika"ları, ve grev hakları ortadan kaldırılıyordu: "Kalfalar, işlerinin başından ayrılmazlar, aksi halde ustaya para ödeyeceklerdir." Yargıç, işçileri para cezaları ve sürgünle korkutmakta, onları "greve teşvik"ten, "silah taşımak"tan ve "çalışma özgürlüğünü engellemek"ten mahkûm ediyordu. Tıpkı günümüzdeki deyimlerdir bunlar.

Krallık adaletinin temsilcisi bununla da kalmıyor, ustaların kendilerinin uygun bulacakları sayıda çırak çalıştırabileceklerini de açıklıyordu. Ustalar yalnızca kalfaları daha iyi doyurmakla yükümlü tutulmuşlardı: beslenme konusundaki itirazlar *Sandık* bürosunca incelenecekti.

Bu yargıç hükmüne bir de atelye yönetmeliği eklenecekti; yönetmelikte, kalfanın başlattığı her işin onun tarafından bitirileceği, kalfaların bayram günlerinde çalışamayacakları, işgünlerinde tatil yapamayacakları belirtilecekti. Ustalar zafer kazanmışlardı böylece.

İş, kralın huzuruna kadar gitti. François I, 21 Ağustos 1539 tarihli buyrultuda —bütün hükümetlerin, bütün çağların görüşü olan— kamu yararı görüşüne bağlandı. Buyrultuya göre basımevi kalfalarının grevinin sürmesi önemli miktarda bir sanayiin Fransa dışına

göçmesi sonucunu doğurabilirdi; kalfalar "isyan halinde"lerdi ve "kamu düzenini bozuyorlar"dı (başka bir modern formül). Buyrultu yargıcın kararını onaylayan bir tümceyle bitmekteydi. Ayrıca kararın, kalfaları yalnız zindana atmak ve sürgüne göndermek değil, onlara *işkence etmek,* onları idam etmek konularını kapsadığı da onaylamyordu.

Aynı dönemde, ünlü Villers-Cotterets buyrultusunun (1539) bir maddesi, krallık sınırları içinde "koalisyon" hakkını, bütün dernekleri, hatta kalfa derneklerıyle birlikte usta derneklerini de, ortadan kaldırmaktaydı. Ama, biliyoruz ki bu madde uygulanamamıştır; uygulanamazdı çünkü.

Başlatılan terör, düzeni hiç de sağlayamamıştı. O zaman kral, yargıcına, parlamentoda seslerini duyurma hakkına sahip olmayan "grevciler" için işlemler uygulattı. İşçiler de *gün ortasında* "çalışan" çıraklara karşı bir karar koparmaktan geri durmadılar (Ekim 1540). Bu kararla güçlenmiş olan kalfalar onu uygulamak istemeyen ustaları rahat bırakmadılar. Ustalar da, bunun üzerine, Viyana'ya göç etmeyi akıl ettiler. Büyük heyecan! Saraya bir delege gönderildi: ustalar için yanlarında istedikleri kadar çırak çalıştırma hakkı elde edildi (Mart 1541).

Ama, aynı çırak sorunu yüzünden, Lyon'dakinden yalnız üç hafta sonra kalfaları greve geçmiş olan Paris basımevi ustaları da aynı ayrıcalıktan yararlanmayı istediler. Kral da Lyonlular hakkındaki kararı erteledi.

Kralın bu kararı Lyonlu kalfalar için çok ağırdı. 28 Aralık 1541 buyrultusu onları bir kez daha haksız buluyordu. Onları "eski geleneğe göre hakları olandan daha yüksek ücret, daha fazla besin elde etmek için basımevi ustalarını baskı altında tutacak biçimde birarada

güruhlar kurmakla" suçluyordu. Kral derseniz, yargıçtan daha sertti. İşten çıkarma hemen hemen sınırsız bir biçimde genişletiliyordu. Günlük çalışma süresini sabahın saat beşiyle akşamın saat sekizi arasında olacak biçimde belirliyordu; ustalar da bundan yararlanarak işçilerinin çalışma gününü onaltı saate kadar çıkarmışlardı.

Bozgundu bu. Lyon basımevi kalfaları *üç yıllık grev*den sonra, 1542'de, her yönden perişan duruma düşmüşlerdi.

Paris kalfalarının bozgunu da Kasım 1541'de oldu. Kral, uzun süren bir kararsızlıktan sonra işi ustaların lehine bir biçimde bağladı. Krala göre basım sanayiinin insan zekâsına büyük hizmetleri olmuştu; ayrıca "bizi yaratan Tanrının onuru ve övgüsü için, kutsal katolik inancını ve kutsal hristiyanlık inancını bütün dünyaya yaymak, tutundurmak için" çalışmaktaydı.

Lyon kalfaları yenilmiş gibi davranmadılar. Ama krallık buyrultusuna, hem de kralın huzurunda boşuna karşılık verdiler. Burjuvazinin savunucusu olan Paris Parlamentosu basımevi ustalarından yana olarak işe karıştı, ve 1544 tarihli yeni bir buyrultu, işçileri daha da perişan bir duruma itti. Yeni bozgun. Ve mücadele çeyrek yüzyılı aşan bir zaman daha sürdü.

1571'de yeni bir protesto, ve işçilerin yeni *şikâyetname*'si. Bu şiddetli yakınma ilginçtir: modern çizgiler taşımaktadır çünkü. "Bazı meslek ve zanaatlarda ustaların ve üstlerin, her türlü fırsatı kullanarak kendi dallarındaki kalfaları ve hizmetkârları boyunduruk altına aldıkları, onlara kaba ve köle gibi işlemde bulunmaları görülmekteyse de, bu duruma her zaman ve günümüzde en çok basım sanatında raslanmaktadır; kitapçılar ve basımcılar (özellikle de Lyon kentinde olanlar) kalfaları ezmek ve tam köle haline getirmek için dü-

rüst olmayan her yolu denemekte, bütün silahlarını bunun için kullanmaktadırlar."

Bununla birlikte, "döktükleri ter ve olağanüstü hünerleri pahasına, hatta kimi zaman akan kanları pahasına, büyük ve hatırı sayılır zenginlikleri" ustalara kazandıranlar da yine kalfalardır. Çünkü kalfalar "zanaatlarının onca şiddetli aşırı yorgunluklarına katlanıyorlarsa da, kadınların, çocukların yükünü de taşıyacakları yaşlılık dönemlerinde, katlanmak zorunda oldukları çalışmaların neden olacağı yoksulluğa, nikris ve başka hastalıklara dayanamayacaklardır. Uzun bir hizmetkârlık döneminden sonra, ömürlerini, gençliklerini ve hünerlerini sözü edilen zanaatta tükettikten sonra, felâket dolu ve rezil bir yoksunluk içine düşmüş basımevi kalfalarından sayısız örnek gösterilebilir."

Yenilmiş, bir saygılı, bir başkaldıran davranış içindeki "zavallı kalfalar", grev haklarından vazgeçiyorlar; ustalardan yalnızca eski koalisyon haklarının geri alınmasını istemekle yetinmeye başlıyorlar. "*Monopol* yapmak kesinlikle yasaklanmıştır; ancak bu yalnız kalfalara değil, monopolcü diye sözü edilen kalfaları yıkıma götüren kitapçılara ve ustalara da uygulanmalıdır." Sonunda ustalar da kalfalar gibi silahlarından arındırılmalıydı, ücretlerin "kitapçıların ve basım ustalarının keyif ve yargılarına göre değil de, emeği bilen ve tanıyan ustalardan ve daha eski kalfalardan eşit sayıda kurulmuş bir *hakem komisyonu*nca saptanmalıydı; bunlara iki tarafça da adları belirlenmiş saygın birkaç burjuva ya da tüccar da eklenecekti". Oysa çağımız henüz *karma komisyonları* keşfetmiş değil!

Kalfaların dilekçesi, aşağılanmış emekçi onurunun inlediği dokunaklı sözlerle son buluyor; hataların bedenî cezalarla ve küçük düşürücü edimlerle değil, para cezalarıyla cezalandırılmasını istiyorlar; bu birincilerin

insanların doğal özgürlüğüne acımasızca bir saldırı demek olduğunu; oysa kendilerinin "özgür insanlar olduklarını; köleler, kürek mahkûmları ya da forsalar gibi değil, güzel, soylu, bilimler ve edebiyat için onca önemli bir mesleğe bile isteyerek girmiş bulunduklarını" söylüyorlar.

Ustalar bu şikâyetnameye bir "Basımcılık Üstüne Muhtıra" ile karşılık verdiler. Burda, işçilerin yaşamlarından hoşnut oldukları, ancak çok az sayıda oldukları halde bütün öbürlerini etkileyen bir isyancı takımının da var olduğu, bu ipsiz, yolsuz kişilerin onları kendi tekellerine almak için zorladıkları ileri sürülmekteydi.

Sonunda, kral, 1572 bildirisiyle anlaşmazlığı kökünden kesip attı. Kalfalar bu bildiriyle şunları sağlamaktaydılar: çırak sayısı, *pres* başına iki olmak üzere sınırlandırılıyordu; bu sayı ancak işçilerin rızası alınarak artırılabilecekti; çıraklık süresi üç yıl olacaktı; ücret Paris'te, yemek dışında ayda 18 lira olarak (bugünkü parayla 56 frank kadar) saptanıyordu; akdi feshetmek konusundaki sekiz gün önceden haber verme yükümlülüğü karşılıklı duruma getiriliyordu, vb..

Basımcılık alanında bundan sonra barışın hüküm sürdüğü söylenebilir mi? Öyle olsaydı, 1618 yönetmeliği, biraraya gelmeyi, yemini, silah taşımayı *tric*'i yeniden yasaklar mıydı?

17. YÜZYILDA İŞÇİ KOALİSYONLARI

O ki eski grevlerin tarihini çıkarmak (zaten karanlıkta kalıyor o tarih) yerine grev örneklerini arıyoruz, bir yüzyıl daha geçelim. Şimdi 17. yüzyılın sonundayız. Boisguilbert, yaşam pahalılaştıkça ücretlerin de yükselmesi, ya da yaşam ucuzladıkça ücretlerin düş-

memesi amacıyla meydana gelmiş işçi koalisyonlarından sözeder. Onun *Tahıl Üzerine* adlı yapıtında şunları okuruz:

"Bu durumlarda işçiler arasında adalet mekanizmasına karşı öyle güçlü bir başkaldırma duygusu uyanmıştır ki, ticaret kentlerinde *tek bir imalâthanenin yedi-sekizyüz işçisinin* bir anda ellerindeki işleri olduğu gibi bırakarak, gündeliklerinin bir meteliğe indirilmek istendiği, yaptıkları çalışmaların bedelinin dört kat düşürüldüğü gerekçesiyle, yerlerinden ayrıldıkları görülmektedir; bunların en serkeşleri de mantıklı hareket etmeye çalışan başkalarına karşı şiddet uygulamaktadırlar. Hatta bu işçiler, kimi zaman yazılı olan ve elden ele dolaşan birtakım tüzükler de hazırlamışlardır. Özellikle gezgin ya da yabancı, işçiler için hükümler vardır. Bunların, normal ücretleri indirmeye yeltendiklerinde, zanaatla uğraşmalarının hemen yasaklanacağı belirtilmektedir. Ayrıca, bu durumlarda, ustaları etkileyen genel yasaklar getirilmiştir: usta, yanında çalıştıracak hiç bir işçi bulamamaktadır: iki-üç yıl yanlarında çalıştıracak işçi bulamamaları nedeniyle iflâsa sürüklenmiş birçok tüccar görülmüştür; oysa o sırada orada, aynı zanaat dalında usta bulamayan çok sayıda işçi vardır."

Aynı isyanlar Caen'de çıkmıştır: bez kalfaları, ücretleri yükseltmeye ustaları zorlamışlardır. Rouen yakınlarındaki Darnétal'de kumaşçı kalfaları, kendi topluluklarından ya da kalfalık örgütlerinden olmayan kimseleri atelyelerden dışarı atıyorlardı; 1697 Haziranında, bazı patronların yabancı işçi çalıştırmaları üzerine, kalfalar "sokağa indiler", üç-dört bin kişilik bir kitle halinde isyan ettiler, fabrikaları kapattırdılar; eyalet otoritelerinin bütün müdahalelerine karşın, işe el sürmeden bir ay geçirdiler.

Aynı döneme doğru, Paris'te, Maubert meydanı komiseri, nalbant kalfalarının "ana"sına bir baskın düzenliyordu; çünkü sözü edilen kalfalar, ücretlerini arttırmak için, ustaların kapısı önünde isyanlar çıkarmak için kışkırtıcı hareketlerde bulunmaktaydılar.

18. YÜZYILDA LYON'DA BÜYÜK GREVLER

Serkeş şapkacılar. — İşte, sonunda, Lyon'da, 1789'daki "güzel patırtı"nın hemen öncesindeyiz. Lyon, işçi hareketleriyle sık sık çalkalanmış bir kent. Daha eski rejim döneminde bile "sermaye ile emek arasında"ki birçok çekişmeye sahne olmuştu.

Bu Lyonlu şapkacı kalfalar, 1777'de, yabancı işçilere yol vermeleri için ustaların gözünü korkutacak kadar "serkeş"miydiler? "Yabancılar"ın çok zaman isyanlara neden oldukları görülüyor. Eski zaman işçileri sınıf dayanışmasını ne güzel uyguluyorlarmış! Lyonlu kalfalar işi, bıçağa, taşa, sopaya davranacak, yaklaşık olarak ikiyüz kişilik bir grup halinde başkaldıracak ve beş kişinin öldüğü bir patırtı çıkaracak kadar ileri götürmüşlerdi. Öyle ki polis müdürü sokakta toplaşmayı yasaklayan bir buyrultu çıkarmıştı.

1744'TE DOKUMACILARIN İSYANI

Ama, patırtılar, özellikle çok ağır bir sefalet içinde bulunan dokumacılar arasında çıkmaktaydı. 18. yüzyılda, yarım yüzyıl içinde, Lyon'da, dokumacıların üç büyük grevi olmuştur; 1744'te, 1779'da ve 1788'de.

1744 yılında, Forez'in ve Lyon'un dokuma havzasında büyük bir işçi kaynaşması olmuştur. D'Argenson, *Anılar*'ında, bu dönemde Saint-Etienne tezgâhlarında 40.000 emekçinin işi durdurduğunu belirtir.

Lyon'da dokumacılar gerçek anlamda bir ihtilâl

yapmışlardı. 1744 Haziranında, *işçi ustalar*'ın ve kalfaların zararına olarak *fabrikacı ustalar*'a daha da büyük ayrıcalıklar getiren bir yönetmelik çıkarılmıştı. Bunun üzerine, büyük fabrikacıların hesabına *götürü* olarak çalışmakta olan işçi ustalar, onların aristokrasisine karşı, işçilerle gizlice işbirliğine girdiler. Grev patladı. Ve bir isyan halini aldı. Grevciler, *kenti ele geçirdiler*; günlerce ellerinde tuttular. Tüccarlar tutuklandılar, itilip kakıldılar, şarap mahzenleri yağma edildi, Lyon yönetim görevlisinin evi işgal edildi. Zavallı adam 7 Ağustosta bacanağına şunları yazıyordu: "Ustalarımızın halini gördükçe ve ne esnaf kâhyasının, ne yargıçların, ne de benim, hiç kimsenin böyle bir düzensizliği durduramadığını düşündükçe, içim kan ağlıyor. Korkunç bir şey bu. Size bu satırları yazarken gözlerimden yaşlar akıyor." Bir kez daha, hükümetin temsilcisi büyük fabrikacıların yanını tutmaktaydı.

Bu "tuhaf işçi diktatörlüğü" kralın askerleri karşısında direnemedi: bir işçi asıldı, başkaları kürek cezasına mahkûm edildi. Kral, 1 Nisan 1745'te, *genel af* ilân etti (burdan anlaşılıyor ki "grev yapanlar" için genel af çıkarılması da çağımızın bir buluşu değil). Her şeye karşın, bir kez ürkmüş olan büyük fabrikacılar, gerilemek ve yeni bir yönetmeliğe razı olmak zorunda kalmışlardı. Silahların yardımıyla, zihinlerde ve "Rhône ırmağı sislerinin yükseldiği Kızılhaç'ın yüksek evlerinde" değilse de, sokakta sükûnet yeniden kurulmuştu; "dokumacıların cılız lambaları, isli çevrelerinin hüzünlü gecesine göz kırparak yeniden yanmıştı".*

TARİFE GREVİ (1779)

Zihinler öylesine az durulmuş, işçi çıkarları öyle-

* Jaurès, *Histoire de la Révolution.*

sine az karşılanmıştı ki 1779'da savaş yeniden başladı. İşçiler bütün kumaşlar için bir *genel tarife,* karış başına da 2 metelik bir zam istiyorlardı. Yeni isyan ve silahlı kuvvetlerin yeniden müdahalesi: üç işçinin asılması ve daha sonra kralca ilân edilen tam ve yeni bir genel af. İşçi sınıfı için bir bozgundu bu.

1786 GENEL GREVİ

1786'da, Lyon kenti büyük bir işçi hareketiyle yeniden çalkalandı. Ücret sorunu. Müteahhitlerin hiç bir hesaba dayanmadan ödemede bulundukları duvarcılar daha düzenli bir ödeme istiyorlardı. Şapkacılar da, kiraların ve besin maddesi fiyatlarının artması nedeniyle, gündeliklerinin, oniki saatlik çalışma için 32 metelikten 40 meteliğe yükseltilmesi isteğindeydiler.

Ve bahtsız dokumacılar acı acı şöyle konuşuyorlardı:

"İşçiler sadece kumaş yapımı için gerekli mekanik aletler olarak düşünülüyor, kaderleriyle ilgilenilmesi gereken insan nitelikleri gözönünde bulundurulmuyorsa, onlara yalnızca evcil hayvanlar gibi insanlık-dışı bir biçimde davranılmak isteniyor demektir."

Bunun için, 7 Ağustos 1786'da, gün ağarırken, bir parola üzerine, dokumacılar, şapkacılar, duvarcılar ve yapı rençperleri, atelyelerini bıraktılar, tıpkı Roma plebleri gibi kentin kapılarına çekildiler, ve ancak istekleri yerine getirilirse Lyon'a döneceklerini bildirdiler. İşçi isyanı ordu tarafından bastırıldı; Bonaparte da o birliklerin içindeydi: topçu teğmeni olarak görev görüyordu.

1789 RÉVEİLLON YAĞMASI MUAMMASI

Etats Généraux toplanacak. 27 Nisan 1789'da, Pa-

ris'te Saint-Antoine semtinde bir söylenti yayılıyor: zengin duvar kâğıdı fabrikatörü Réveillon, Etats Généraux'da seçmenler meclisi huzurunda ücretlerin günde sadece 15 metelik olmasını istemiş. Kuru ekmek bedeliydi bu, ve işçiler için kıtlık demekti.

Ama, kendi personeli için bir yardım sandığı kurmuş olan Réveillon gerçekten böyle bir öneride bulunmuş muydu? Tersine, işçinin günde 15 metelikle yaşayabilmesi için buğday fiyatının düşürülmesini istememiş miydi o? Belirsiz bir durum var burda. Gerçeği bilmiyoruz, belki de hiç bir zaman öğrenemeyeceğiz.

Her zamanki gibi beş-altıyüz kişilik tehditçi bir grup fabrikanın önüne gitti. Réveillon'un resmini yaktı, aynı sözleri söylemiş olmakla suçlanan fabrikatör Henriot'nun konağını yaktı. Kalabalıkların gözü bağlı öfkesini herkes bilir. Ertesi gün Réveillon'un konağı da yağma edildi. Kanla söndürüldü bu isyan: askerî birlik ateş açtı, birçok kurban yere serildi.

Bu başkaldırının anlamı neydi? Camille Desmoulins, bu şiddet hareketlerinin, halkın haklı davasını örselemek için monarşi tarafından kışkırtılmış haydutların işi olduğunu söylemiştir. Michelet de, Sarayın, isyamn gelişmesine hoşgörüyle gözyumduğuna, böylece Etats Généraux'nun toplanmak üzere olduğu bir sırada Paris'te ve Fransa'da bir ürküntü havasımn esmesini istediğine dikkati çeker. Çünkü yağmacıların hepsi Réveillon'un işçileri değildi; aralarında ayna imalâthanesinde çalışanlar da vardı; Saint-Antoine semtinden olmayanlar da vardı. Peki? İşin o yanı bilinmiyor.

Bu isyancıların gerçekten açlık korkusuyla harekete geçmiş olduklarına inanmalı mı? Onların çalmak için konaklara saldıran haydutlar olduklarını mı varsayalım, yoksa "grevciler" olduklarını mı düşünelim? Kimbilir hangi gerici girişimin bedellerini ödediği sefil kim-

seler miydiler, yoksa bütün insanların haklarını aramaya yemin etmiş şiddetli sözcüler mi? Tarih, sırrını saklıyor.

*

Gördüğümüz gibi daha eski rejim döneminde grevler çok olmaktaydı. Yine de bugünkü kadar değil. Çünkü küçük sanayi, onlara, büyük sanayi kadar hazır değildi.

Bu grev alanlarının birkaçına gözatarken, bunlarda çağdaş grevleri karakterize eden hemen bütün çizgilerin bulunduğuna dikkati çekmiştik: kısmî grevler ve genel grevler, ücret, çalışma saatleri, işçi çıkarma sorunlarıyla ilgili grevler, grev yardım sandığı, grev yöneticilerine karşı yapılan suçlamalar, tarife savaşı, şiddet hareketleri, merkezî iktidarın, komün iktidarının, polisin ve ordunun müdahalesi.

Öyleyse kendi kendimize şu soruyu yöneltmek hiç de tarihsel anlam taşımayacak: "Nerde eski grevler?"

ONUNCU BÖLÜM

TOPRAK VE KÖYLÜ
(13. YÜZYILDAN DEVRİME)

ÖLEN toprak yazıldı; *Doğan Toprağın* yazılması gerekirdi, sonra da *Ağlayan Toprağın*.

"Doğan Toprak", ortaçağdan itibaren yavaş yavaş feodal kölelikten, büyük ormanlardan, verimsiz nadaslardan, ve atalardan kalma göreneklerden kurtulan topraktır. 19. yüzyılın zengin otlaklarını ve güzel hasatlarını yavaş yavaş hazırlayan toprak.

"Ağlayan Toprak" ise buğdayın dramıdır, ekmeğin dramı; kıtlıklar ve savaş yıkımları zamanında, aşarın, kemirici vergilerin alınma günlerinde, tarla emekçisinin otlarla, ağaç kökleriyle beslendiği günlerde çıplak tarlasının üstündeki köylüdür. "Ağlayan Toprak", se-

faletin ve insanın o eski acısının toprağıdır.

I. DOĞAN TOPRAK

Bununla birlikte, Devrimden önce toprağın ve köylünün tarihi, her zaman sürekli sefaletin içler acısı öyküsü olmuş değildir. Kurtuluş saatleri de görülmüştür.

KÖLELİĞİN KALDIRILIŞI

Köleliğin kurtuluş saatinin çaldığı anı sorduğumuzda, tam belirgin bir karşılık alamıyoruz.

Kırların kurtuluş hareketi, komünlerle ve loncalarla çağdaş gibi görünüyor.

Yavaş ve derin toplumsal devrimler, ortaçağın son yüzyıllarında izler bırakmıştır. Serflerin azat edilmesi, bunlardan biridir. Bu devrimin, ortaçağın ortasındaki, hatta Mérovingiens sülâlesi zamanındaki azattan önce geldiğine, 1789'da bütün feodal köleliklerin gürültülü bir biçimde yıkılışına kadar modern zamanlar içinde de uzayıp gittiğine dikkati bir daha çekmek gerekir mi acaba? Serfler 18. yüzyılda azat edilmişlerdi; bir kez de Devrimin arifesinde ediliyorlardı: Voltaire'in, bağlarını kestiği Saint-Claude manastırının serfleri böyleydi.

Dinsel nedenlerle ve öbür dünyada ödüllendirilme düşleriyle serflerine özgürlüklerini veren mülk sahipleri olmuştur. Bunlardan biri, 10. yüzyılın ortalarında şöyle diyordu: "Mesih adına inandım ki, Tanrı, azatta bulunan kimselerin günahlarını bağışlayacak, ve onların bu davranışlarını gelecekteki yaşamın nimetleriyle ödüllendirecektir; bu yüzden, serflerimden adları Darem ve Pergo olan ikisine özgürlüklerini veriyorum..." Bu namuslu adamın azat etmediği belki de elli serfi daha vardı.

Ama senyörlerin serflerini azat etmeleri yalnızca "günahlarından kurtulmaları" için değildi, hele yalnızca insanca düşüncelerinden ötürü hiç değildi: daha dünyevî ekonomik nedenler, aynı zamanda daha derin bazı nedenler sözkonusuydu.

Serfliği önce yumuşatıp sonra da ortadan kaldıran başlıca neden kol eksikliğidir: tarımın her zaman "kolu eksik" olmuştur! 12. yüzyılda, oturanların sayısı o kadar az, kırsal bölgeler ise buna oranla öylesine genişti ki toprağın hiç bir gerçek ya da belirli bir bedeli yoktu. Fonlar hiç bir şey değil, bunları işleyen insanlar her şeydi. Bu yüzden de insanları el altında tutmak gerekiyordu. Serf de, ender olduğu için büyük değer taşıyordu, sonuçta senyörün ona ödediği fiyat, özgürlük oldu. Bunun için azatlama koşullarında serfin mülkü terkedip gitmemesi hükme bağlanmaktaydı.

Senyör, "keyfî bir haraca ve angaryaya bağlı" olan serfi özgürlük koşulu ile belli paralar ödemekle yükümlü bir kiracı, "serbest" bir kişi haline getirmekle hiç de kârlı olmayan bir iş yapmış görünür. Oysa, tersine, iyi iştir yapılan. Kol gücü eksikliği ve toprakların hiç işlenememesiyle, her şeyi yitirme tehlikesi karşısında bulunan senyör böylece gelirlerini kurtarmakta, onları, garantiye almakta, belirsiz bir gelecek için sabitleştirmekte, hatta artırmaktadır: özgür bir insanın bir serften daha çok çalışacağını, çiftçinin ağır vergilerden keyfî vergilere göre daha az korkacağını, sınırlı borç taksitlerinin sınırsız borç taksitlerine göre daha kazançlı olduğunu senyör bilmiyor olabilir mi?

Serflerin özgürlüklerini kimi zaman işledikleri toprakla, henüz üstünden feodal şatonun koyu gölgesi gitmemiş toprakla birlikte kazanmış olmaları bundandır.

Ama, başka nedenler de olmuştur. "Hareket bir kez başlayınca, özgürlük yeni özgürlüklerin doğmasına yol-

açmıştır." Çünkü serf kalmış olanlar, eski kölelik arkadaşlarının "zenginleştiklerini" görerek, kendi efendilerinden özgürlük istemeye başlamışlardır; efendiler de elleri altındaki bu eken-biçen gücü yitirme korkusuyla o istekleri reddetmeyi göze alamamışlardır.

"Doğa hukukuna göre herkes özgür doğmalıdır" diyerek krallık mülkünün bütün serflerine özgürlük satan Louis X. le Hutin'in ünlü buyrultusunu da azatlama nedenleri arasında saymamız gerekir mi?

Önce burda iyi bir spekülasyon olduğuna dikkat etmeliyiz. Çünkü sözü edilen "doğa hukuku", krala para kazanma olanağı da vermekteydi. Nitekim, daha sonra, para gereksinmesi bazı senyörleri kralı taklit etmeye götürecektir. Bu da gösteriyor ki, 1315 buyrultusu, bazı tarihçilerin onda görmek istedikleri kurtarıcı erdemi kapsamamaktadır.

Krallık, özgür "komünler", *özgiir* kentler, *yeni kentler* kurmakla serfliğin ortadan kaldırılması konusunda Louis le Hutin'in buyrultusundan daha çok şey yapmıştır: çekim yasası uyarınca, kırlardaki serflerin özgürlük havasını ciğerlerine çekmeleri için buralara sığınmaları yetmekteydi.

Zaman zaman, emekle zenginleşmiş serflerin, kendilerini özgürlüğün kıyılarına götüren "altın köprü"yü yine kendilerinin kurmuş oldukları söylenir. Bu düşünce bütün bütüne dayanaksızdır. Genellikle serfler tarafından hiç bir para akıtılmamıştır; akıtıldığı zaman da, bunun, özgürlüğün, daha doğrusu toprağın karşılığı olduğunu biliyoruz.

Ne olursa olsun, ortaçağdan Devrime, özellikle 13. yüzyıldan 16. yüzyıla uzanan süre içinde, eyaletine göre, bölgelere göre farklı farklı derecelerde, azçok yavaş bir biçimde gelişen azatlama hareketi, köylüyü özgürleştirerek toprağı da özgür kılmıştır.

Serf, özgürlüğünü kazandığı anda *tımar kirası* yoluyla, ya da *tımarla* bir çeşit mülk sahibi haline de geliyordu; böylece iktisadî devrimler birbirini izliyor ve birbirine bağlanıyor.

"Tımar kirası" ne bir kiralama ne de bir çiftlik icarı (mukataa) niteliğindeydi: koşullu bir satış sözkonusuydu. Senyör, toprağını köylüye bırakıyor, ama mülk sahibi olma niteliğini sürdürüyordu; sabit, sürekli, yüzyıllar boyunca bile zamanaşımına uğramayan bir rant hakkı vardı onun; köylü bundan hiç bir zaman kurtulamıyordu. Parayla ya da malla ödenebilen bu sürekli rant, bölünmez nitelikteydi: böylece köylüye bırakılmış toprak parçalanamazdı.

Ortaçağ mülkiyeti de ne ilginç mülkiyetmiş! Bizim bugünkü mülkiyetimizden çok daha fazla şeyler üstüne (ırmaklar, deniz, *insanlar* —serf—) yayılıyor, ama derinliği ve bütünlüğü de pek az. Toprağını tımar olarak elde tutan bu köylü, gerçek anlamda mülkiyet sahibi midir?

Ve, aldığı sürekli ranta karşın, gösterişli sözlerle malını devretmiş, onu "alıcıya ve mirasçılarına ebedî olarak bırakmış, terketmiş", "alıcı sahip olsun, giyinsin" diye, "gerçek maliki ve gerçek efendisi" olsun diye, ondan "soyunmuş ve elçekmiş" olan "senyör, hâlâ mülkiyet sahibi midir"?

Ortaçağın ve eski rejimin hukuku ve mülkiyet anlayışı kadar karmaşık hiç bir şey yoktur. Tımarlı toprağın iki maliki vardır: kabilenin, klanın, ailenin, komünün (ortaçağda) eski *kolektif* mülkiyeti ile günümüzün *bireysel* mülkiyeti arasında bir geçiş niteliğiyle görünür. Şu halde bugünkü mülkiyet geçmişin bir kalıntısı olmayıp bugünün bir zaferidir; denebilirse, mül-

kiyet rejiminde dönüşümler yaratan aralıksız evrimin bir görünümüdür.

Tımarlı bir toprağın kiracısının mülkiyet sahibi olarak öyle kısıntılı bir durumu vardır ki, senyör çoğunca o toprağı satın alma hakkını elinde tutmakta ve köylüye onu "ruhban takımından bir kimseye ya da ayrıcalıklı kişilere" devretmeyi yasaklamaktadır; böylece de sürekli rantını tehlikeye düşürmemekte, toprağın iki soylu kişinin birden mülkiyetine geçmesini önlemektedir. Ama kiracının, tımarlı toprağı, soylu olmayan birine ya da esnaf takımından bir kimseye satma hakkı vardır; bu durumda, satın alan kişi, senyöre rantı ve alım-satımla ilgili vergileri (*lods et ventes*) ödemekle yükümlü olacaktır.

Sözünü ettiğimiz "*lods et ventes*", bugün gayrımenkullerin el değiştirmesi halinde tapuya ödenen vergi ya da harçların karşılığı olup, 1789'dan önce, toprakların ilk sahiplerinden *doğrudan doğruya* ya da *sürekli tımar* halinde edinmiş kimselerden alınmaktaydı.

KÖYLÜYE TOPRAK

Bunları öğrendikten sonra, M. d'Avenel'in yaptığı gibi "Tımarlı devir ya da kiralama, ortaçağdaki alıcılara, günümüzdeki işçinin ya da köylünün benzerini hiç bir toplumsal reformdan, hiç bir iktisadî devrimden bekleyemeyeceği unutulmaz üstünlükler, çıkarlar sunan bir sistem olmuştur" sonucuna varabilir miyiz?

Bir an için, sürekli de olsa, sabit bir rant yükümü altındaki tımarlı toprağın, yine ebedî nitelikteki bir kira yükümü altında bulunan köle toprağına göre bir ilerleme olduğunu kabul edelim, ama yine de sınırları senyörün kaprislerine göre çizilmekteydi.

Yine kabul edelim ki, toprağın ucuz olduğu bir dö-

nemde saptanmış olan tımar kirası, toprak verimlileştirildikçe ve işlendikçe, zamanla, başlangıçtaki değerini kaybediyor, daha çok gelir getirmeye, fiyatı yükseltmeye başlıyor.

Elbette, köylü, "tımar"la edinmiş olduğu *10 ya da 150 hektar toprağın* yarattığı artı-değerden yararlanıyordu; öyle ki, onun zenginleşmiş çocuklarından, torunlarından bazılarının burjuvaziye doğru yükseldikleri, hatta soyluların arasına girdikleri de doğrudur.

Ama öbürleri, tersine, yıkıma uğramışlardır. Tımar sabit kalmışsa da, toprak üstündeki ağırlığını Devrime kadar korumuştur. 13. yüzyılda satılmış tımarlı bir toprağın üstünde eski senyörün mirasçısının 1789'da hâlâ devredilmez bir mülkiyet hakkı vardı. Bu arada o toprak yirmi kez, yüz kez satılmıştı, ve senyör yirmi kez, yüz kez alım-satım vergisini (*lods et ventes*) cebe indirdikten, onu *tımar-üstü* (*surcens*) ya da tımar-ötesi (*arrière-cens*) yükümlerden geçirdikten sonra yeniden eline almış, ve işte yine onun sahibi olmuştu.

FEODAL HAKLAR

Eski zaman toprağında köylünün payı pek az kalmaktaydı. Birçok mülk vergisi, feodal ödenti, kurtulmalık parası hep birden yükleniyordu ona.

Bu ödemeler çok çeşitliydi: tımar kirası, alım-satım vergisi (*lods et ventes*), tarla payı (*champart*), meyve bahçeleri payı (*parcière*), bağlardan alınan *carpo,* senyör hakkı, (*banalitè*), angarya şarap satma hakkı (*banvin*), izinsiz girilmiş topraktan alman para (*garenne*), güvercinlik parası (*colombier*), avlanma parası vb. Bütün bunlar, soylu mülk sahibinin tımar ve benzeri biçimlerde devrettiği topraktan sürekli olarak elde ettiği kazançları temsil etmekteydi. Hepsi birden aynı

toprağa yüklenmiyordu. Bunlar köleliğin kaldırılışından sonradır; bu yüzden kölelik döneminin hakları ile (*mainmorte, formariage, désherence, coutumes, tailles, aides,* vb.) "feodal" denen haklarla karıştırılmamalıdır, ama serflerin azatlanmasından da sonradırlar, ve Devrime kadar yaşamışlardır. Aralarındaki fark şu noktadadır: eskiler keyfî nitelikteydi, yeniler ise sözleşmeyle saptanıyor, sınırlanıyordu.

Bu sonuncuların bir kısmı parayla ödenebilir nitelikteydi; ancak zamanla bedeller o kadar düşük ve gülünç bir duruma düşmüştü ki, burjuvazi, zamanında bir ilerleme adımı olmuş olan bu usulleri iğrenç bularak yürürlükten kaldırıldı.

MODERN ÇİFTLİK KİRALARI

Eski zaman köylüsü yalnızca bir serfin, bir hizmetkârın, ya da tımarlı bir yarı-mülk sahibinin çizgilerini taşıyor değildir; onda, hemen hemen modern bir çiftlik kiracısının niteliklerini de görürüz.

13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar hemen bütün kira sözleşmelerinde tımar usulüne başvurulmuştur; mutlak monarşi döneminde, 17. ve 18. yüzyıllarda ise bu sözleşmelerde iltizam usulüne yer verildiği görülür. Ama daha sonraları da tımar sözleşmelerine raslandığı gibi 16. yüzyıldan önce yapılmış iltizam sözleşmeleri de vardır. Birinci durumda mülk sahibi toprağını satmaktadır —bunun hangi koşullarla olduğunu biliyoruz—; ikinci durumda ise, mülk sahibinin toprağını ödünç vermesi sözkonusudur.

Bu ödünç verme işleminin koşulları, yapılan sözleşmenin niteliğine göre değişmektedir.

Bu konudaki sözleşmelerin bazılarında tımar sözleşmesine yaklaşan yanlar olmuştur. *Kiracının istendiği zaman çıkarılabileceği* (*domaine cangéable*) koşulu

konmuş sözleşme örneğini Bretagne'da görüyoruz. Buna göre sözkonusu mülk, belirsiz bir süreyle tarımcı bir aileye kiralanmaktadır; ancak mülk sahibi "çıkarma", yani mülküne istediği zaman yeniden dönme hakkını saklı tutmaktadır. Mülk sahibinin uzun bir süre bu hakkı kullanmadığı, sonra günün birinde birden kalkıp çiftçileri topraklardan çıkarmak istediği durumlarda, komünlerin, bütünüyle, bu gözü kararmış kişiye karşı başkaldırdığı görülmüştür. Köylü, emekle ve zamanla toprağa sımsıkı bağlanmıştı.

Benzer âdetlere Péronne, Cambrai, Saint-Quentin ile Laon arasmda da raslanmaktaydı. Buralarda, köylüler yüzyıllardan beri *pazarlık* ve *hoşnutsuzluk* haklarından yararlanmaktaydılar. Borçlarını ödedikleri anda, toprak onlara sürekli kiralanmış gibi oluyordu.

Bunlar, hatta, onu istedikleri zaman birine devretmekte, satmakta, drahoma olarak vermekte serbesttiler. Çiftlik kiracısı her türlü kira artırımına karşı direnir. Artık direnemiyorsa, topraktan çıkar, çekilir. Ama kimse artık o toprakta ondan sonra boygösteremez, ve toprak ekilip biçilmeden öylece kalır. Mülk sahibi kendisi toprağı değerlendirmek istese, ya da uzaktan yeni bir kiracı bulmayı başarsa bile, her ikisi için de oralarda yaşamak olanaksız hale gelecektir. Herkesin düşmanı olur o, kendisine yapılmadık şey bırakılmaz. Araba yapımcısı da, nalbant da, işçiler de onun işini yapmayı reddederler. Ağaçları kesilir, aletleri bozulur, ambarları ateşe verilir, sürü hayvanları öldürülür. Ayrıca köylülerin ağız-dil vermez tutumları da adlî kovuşturmayı başarısızlığa uğratmaktadır.

Doğu'da, Luxembourg'da, çiftlik kiralamaları hemen hemen sonsuz bir süreyle yapılmaktaydı; Alsace'ta *Waldrecht* usulüne göre işlem yapılmaktaydı; bu usulde alıcı, toprağı doğrudan doğruya mirasçılarına

geçirebilirdi, ama satamazdı.

Çeşitli eyaletlerimizde *emphytéose* (uzun süreli kira) sözleşmesi yapılmaktaydı; doksandokuz yıllık sözleşmelerdi bunlar; doksandokuz yılın bitiminde, toprak, kira sözleşmesi süresi içinde satılmamışsa, eski sahiplerine dönüyordu.

Bizimkilerin aynısı olan normal kira sözleşmelerinin ise ortaçağdan eski rejimin sonuna dek süreleri giderek kısalmıştır. 17. yüzyılda hâlâ yaşam boyu, ya da "üç yaşam" boyu süren sözleşmelere raslanmaktaydı. Ellidokuz yıllık sözleşmelerin yanında yirmibeş yıllık olanlar da vardı. Zengin ülkelerde süreler daha az uzun tutuluyordu. 17. yüzyılda, bütün Kuzey ülkelerinde süreler altı ve dokuz yıla inmişti. Hemen hemen günümüzün *üç-altı-dokuz*'ları gibi.

Bugünkü gibi, eski rejim de, 18. yüzyılda soyluların topraklarının başında bulunmama eğilimine (*absentéisme*) paralel olarak gelişen *iltizam* sistemini biliyordu. Devrimden önceki günlerde toprakların büyük bir bölüğü bütünüyle *mültezimlere* (*fermiers généraux*) kiralanmıştı; bunlar da aynı toprakları, bugün İrlanda'da, hatta Fransa'da olduğu gibi, yarıcılara kiralamaktaydılar.

"Hemen bütün l'Autun bölgesinde mülkler, tarla ve hayvan ürünlerinin yarısını alan, hiç değilse almaları gereken çiftçiler tarafından işlenmekteydi; mülk sahibi de öbür yarısını alıyordu. Ancak, hemen bütün mülk sahipleri, yönetim sıkıntılarından kaçınmak için, topraklarını kiralama yolunu seçiyorlardı; böylece çiftçileri seçen de, onlarla temas içinde bulunan da aradaki bu *mültezimler* oluyordu. Ama çiftçilere ürünlerin yarısını vermek yerine, onlara öyle yükler yüklüyorlardı ki ellerinde zar-zor ürünün dörtte-biri kalıyordu. Çiftçileri her yıl kendilerine mülkün değerine

göre az ya da çok bir bedel ödemek zorunda bırakıyorlardı. Rantlar ve yirmide-birlerle yükümlü tutuyorlardı onları; toprağın birçok parçasını kendilerine ayırıyorlardı: yarıcılar hiç bir şey almaksızın buraları da ekip-biçmek zorundaydılar. Kısacası, onlara öyle koşullar koyuyorlardı ki kira sözleşmesinin sonunda, her zaman, yıkıma uğruyorlardı. Yarıcılık sözleşmesi her ortağın yarı pay alacağı bir ortaklık niteliğini taşıdığı için gerçek bir tefecilik örneği çıkıyordu ortaya." (*Autun'un Kırsal Defteri*, 1789.)

Arthur Young'a bakarsanız, çiftçinin, ürünleri mülk sahibiyle ya da mültezimle paylaştığı *yarıcılık* sistemi, 1789'da, Fransa'nın sekizde-yedisinde uygulanmaktaydı. Elde istatistik olmadığı için, tam bir rakam verilemiyor, ama Young'ın verdiği rakamların abartılmış olduğu da kuşkusuz.

Burda yadsınılamayacak bir gerçek varsa, o da, yarıcılık ya da iltizam usulünde, çiftçinin toprak ürünlerinden aldığı payın 16. yüzyıldan Devrime kadar geçen süre içinde sürekli olarak azalmış olduğudur. Tıpkı Devrimden günümüze kadar geçen süre içinde azalmış olduğu gibi. Toprağın verimi arttıkça, tarımdaki ilerlemeler ve nüfus artışı, değerleri ve kazançları yükselttikçe, mülk sahibinin ya da mültezimin daha fazla şeyler istedikleri açıktır; artık yirmide-bir, onbeşte-bir, onda-bir, yedide-bir değil, altıda-bir, dörtte-bir, üçte-bir istemeye başlamışlardır. Nihayet günümüzde yarıcılar, mülk sahiplerine yarı pay vermek zorundadırlar. Yıllık kira da ayrı. Bununla birlikte, emekçinin payı eskisine göre azalmışsa da, ürünlerin sayısında ve miktarında bir artma olduğu da doğrudur: ama, tarım bunalımıyla, yabancı rekabetiyle, günümüzde artık verilen emeği karşılayacak yeterli bir telâfi öğesi yoktur.

Atalarının ortaçağda yararlandığı *işleme* ve *boş otlak* haklarının üstüste ortadan kalkmasıyla, köylünün sıkıntısı 17. ve 18. yüzyıllarda daha ağırlaşmıştı.

Fransa, ortaçağda eski Gaulle gibi henüz ormanlarla kaplıydı. Geniş ormanlar, kıtalar arasındaki deniz gibi, ekili topraklar arasında uzanırdı. Kuşkusuz, o yüzyıllık meşelerin de çamların da Okyanusun dalgalarından daha fazla bir değeri yoktu. Feodal senyör bu "boş ve belirsiz" alan için tam bir fatih tavrı göstermiş, "buralar benim" demişti. O günlerde herkesin olan şey kimsenin değildi; hiç kimsenin olmayan şey ise en güçlünün hakkı olarak belinde kılıç taşıyana ait oluyordu.

Uçsuz-bucaksız orman, saymaca, varsayılmış bir mülkiyet konusuydu ancak; sahibi de kıyılarındaki köylerde oturanlara onun "kullanma" hakkını çok küçük bir kira karşılığında bırakmış olmaktan memnundu. Nasıl bir "kullanma"? Şöyle: sürüyü ormana götürüp gölgelikler altında otlatmak, domuzlara palamut yedirmek, yakmak için, yapı iskeleti kurmak için, alet yapmak için, kulübenin kaba mobilyası için ağaç kesmek.

Gücünü kötüye kullanma hakkı da demekti bu; çünkü 14. yüzyılda, Roussillon'da, uçsuz-bucaksız ormanlar, o yörelerdeki köylülere, yakma, yabanıl hayvanları öldürme, hatta kaçırtma izniyle birlikte terkedilmişti. Güneyde geniş ormanlar aynı şekilde alev alev kemirilmişti. Yaban domuzlarının, kurtların, ayıların, ve başka hayvanların üstüne meşalelerle gidiliyordu: orman genişliğinin ve yeni topraklarda tarım yapma zorunluluğunun özürlü kıldığı ateşli avlar, gürültülü ve acele tarla açmalar. Biz ormanlarımız konusunda ne kadar pintiysek, atalarımız da o kadar müsrifler-

miş! 1346'da, Fransa Kralı, Bourgogne Düküne "şatosuna yeni bir salon yaptırsın diye" Crécy-en-Brie ormanından dört hektarlık bir bölüm armağan etmişti. M. d'Avenel bu konuda şöyle diyor: "Doğal bir nezaket belirtisiydi bu; çünkü Kral Philippe de Valois'yı bir yıl önce konuk olarak ağırlayan bu Dük, onun onuruna birçok ziyafet vermiş, bu yüzden de mutfağında 14 hektar baltalıktan kesilmiş odun yakılmıştı."

1319'da, Avallon bölgesindeki onyedi ruhanî çevre Hervaux ormanında, yıllık 10 dinarlık bir kira karşılığında kullanma hakkı elde etmişti; bunlar "kendileri için gerekli bütün ağaçları" kesebileceklerdi. Sözkonusu 10 dinar o sıralarda bugünkü parayla 1,75 frankın karşılığıydı, ve bir gündelikten daha azdı; 18. yüzyılda ise 8 santim bile etmeyecekti. Berri'deki Parassy çevresinde oturanlar da kişi başına 5 dinar ve 1 tavuk karşılığında kendilerini çevreleyen ormanı serbestçe elde bulundurma hakkını kazanmışlardı. 16. yüzyıldan itibaren, toprak ve ormanlar daha değer kazanmaya, nüfus artmaya başlayınca, köylülerin krallığa ya da senyörlere ait ormanlar üstündeki kullanma haklarını elde tutmaları daha zorlaştı. Tarihçi, bundan sonra, bu haklar konusunda bitmek tükenmek bilmeyen davalardan bilgi edinecektir. Köylüler haklarını kötüye kullanmakla suçlanmışlardır; ayrı ayrı yerlere yerleştirilmek istenmişler, buna karşı direnmişlerdir; bununla birlikte ormanın o ilk rasgele durumu sona ermiştir; biten davaların hepsi de "tarımın genel yararına ve kullananların zararına" sonuçlanmıştır.

Köylülerin sızlanmalarının yankısı, 1789 Şikâyetnameleri aracılığıyla Etats Généraux'ya kadar gelmiştir. Bretigny'de, Séquigny ormanı dolaylarındaki beşaltı bölge halkı "anımsanmayacak kadar eski bir dönemden beri birçok kral tarafından ve 1318'de bir par-

lamento kararıyla onaylanmış" haklarını istiyorlardı. "Bu zavallıların elinde gereksinmelerinin ancak dörtte-biri kadar sürü hayvanı kalmıştı, çünkü ormanı ellerinde tutan güçlü senyörler şiddetli ve kıyıcı usuller kullanarak onları yıldırmıştı." 1774'te, Normandie'li bir papaz şöyle diyordu: "Ormanda kurumuş ağaçlardan bir bağ çıkarma yetenekleri vardı bu zavallıların, ama bütünüyle ellerinden alındı o yetenek."

17. yüzyılın başında avukat Talon, parlamentoda, orman idaresinin, krallık ormanlarının kıyılarında oturanlara karşı uyguladığı katı işlemleri şiddetle protesto etmişti: "Kamusal özgürlüğü tanımamaktır bu, diye bağırmıştı. Üstelik bu işlemlere izin veren bir kararname ya da yönetmelik de yoktur. Zavallı halkı azığından yoksun bırakmak, onu dilenmeye mahkûm etmektir bu; haraçlardan, vergilerden zaten bunalmış olan bu köylülerin otlaklardan başka geçim kaynakları yoktur..." Ancak, insancıl duyguların iktisadî bir hareket karşısında hiç bir gücü olamazdı: ortaçağın kırsal kolektif mülkiyeti, yakınmalara ve arkasında bıraktığı sefalet tablolarına karşın, modern zamanlar içinde yavaş yavaş kayboluyordu.

Bu "kırsal komünizm" biçimi, boş otlak hakkını da kapsamaktaydı. Üstelik yalnız ormanlarda değil, çayırlıklarda, fundalıklarda, nadasa bırakılmış topraklarda da.

Boş otlak hakkının hüküm sürdüğü süre içinde, bir çayır sahibinin ancak kuru ot devşirmeye hakkı vardı; bunu da ancak mart ayından haziran ayına kadar yapabilirdi; bu dönemden önce de sonra da çayır herkese açıktı: bu yüzden de çevresi tamamen duvarla, çitle çevrilemezdi.

Hayvan besini konusunda topraktan kolektif biçimde yararlanma o sıralarda öyle önemliydi ki, bir kez

otlak olarak kullanılmış bir toprakta tarım yapma artık yasaklanıyordu; çünkü bir çayırı süren mülk sahibi çevrede oturan herkesi otlaktan yoksun bırakacaktı; çok ilginç bir noktadır bu, kolektif mülkiyet karşısında bireysel mülkiyet siliniyordu.

Nüfusun arttığı dönem başlayınca, ekmek, buğday, hemen ardından da tarlaların varlığı gerekti. Ortamalı otlaklar, tarım yapılan toprakların ve yetiştirme çayırların önünde gerilemek zorunda kaldı.

Bununla birlikte, "boş otlak"ın ortadan kalkışı, kullanma hakkına göre, daha yavaş olmuştur. 1789'da, birçok ruhanî bölgede "geçiş hakkı" hâlâ yaşamaktaydı. Bu hak, Devrime karşı direnmiş ve 15. yüzyılın sonuna dek varlığını sürdürmüştür. Eski "geçiş hakkı"nın bir kalıntısı olan *yaylaya çıkma* (*transhumance*) geleneği de Alpler'de ve Juralar'da, İspanyol ya da Abbruzzes yaylalarında olana göre daha uzun ömürlü olmuştur.

ESKİ ZAMANDA TARLA ÇALIŞMASI

Görüldüğü gibi, hiç bir şey kırsal dünyadan daha geleneksel değildir. Tarla işleri bunun başka bir kanıtıdır. Bazı bölgelerde sürme ve biçme gibi tarım işleri yüzyıllardan beri hiç değişmemiştir; bunlar bugün de aşağıyukarı ortaçağdaki gibidir. Makine kullanılan yerlerde bile tarım çalışması sınaî çalışmaya oranla çok daha az değişiklik kazanmıştır. Burda kırsal çalışmaların incelemesine uzun uzadıya girip vakit kaybetmeyeceğiz.

"Öte yandan, tarım tarihinin ayrıntıları bugün de tam bilinemiyor. İnsanlığın, uzun ve yavaş yolculuğu içinde geçtiği menzillerden sadece tehlikeli birkaç dar boğazı, birkaç doruğu ya da birkaç uçurumu anımsadığını buna karşılık aştığı düzlüklerin tekdüze uzayıp

gidişiyle ilgili anılarını unuttuğunu söyleyebiliriz. Tarlaların yüzeyi sessizlik içindedir, ordaki devrimler pek bir gürültü yapmaz. Toprağın üstünde ölü bir kentin izine kolay kolay raslanamaz; toprakta, yok olmuş bir ormanın izlerini bulabilir miyiz? Bir lahana tarlasının eskiden bir fundalık olduğunu kestirebilir miyiz? Kırsal geçmiş; yalnızca aynı bir toprağın çağlar boyunca geçirmiş olduğu tarım değişmeleriyle değil, yeni rekabetlerin, eyaletlerin ayrılma ve birleşmelerinin yolaçtığı değişkenliklerle de doludur." (D'Avenel.)

Ayrıca, Fransa'nın en az dörtte-üçü için ne istatistik, ne kadastro var elde. Tarih boyunca gider yapmaktan kaçınılmıştır. Richelieu dükalığının kadastro planının uygulanması bugünkü parayla 100.000 franklık bir harcamayı gerektirmiştir. Yalnız birkaç eyalette (Languedoc, Gascogne, Provence, Dauphiné, Bretagne, Bourgogne) kadastro, ya da birçok kez gözden geçirilmiş çok eski kayıtlar (*terriers*) vardır.

Tarihin bu karanlık görünümüne karşın, ortaçağda işlenmemiş uçsuz-bucaksız topraklar olduğunu biliyoruz; 13. yüzyıldan Devrime, hatta günümüze kadar insanın toprağı fethetmek için ormanlara, fundalıklara, bataklıklara karşı kurtlara ve başka yabanıl hayvanlara karşı savaş açtığını da biliyoruz; kimi zaman, savaş yıkımları sırasında bırakılmış, ama sonra yeniden başlanmış ve hep daha ileri götürülmüş yaman bir fetihtir bu; öylesine ileri götürülmüştür ki, bugün Fransa'da yararlanılabilir nitelikte olup da yararlanılmamış tek karış toprak yoktur. Kısacası, tarla açma, kurutma, hatta avlanma, eski zaman köylüsünün en önemli uğraşları arasındaydı.

Kazmadan sonra, saban ya da *karasaban*, atlarla ya da öküzlerle çekilip toprağı yalnızca çizen o ağaçtan yapılma ilkel alet. 18. yüzyılın sonunda bile, gerçek sa-

ban ancak bazı bölgelerde kullanılıyordu. 18. yüzyıldaki fiyat düşüşünden sonra bile demir çok pahalıydı. Bu yüzden 17. yüzyıldaki aletlerin çoğu ağaçtandır.

Sabandan sonra, tapan, kimi zaman da silindir geçiriliyordu; ama genellikle tapan yerine merdiven çizgileri çekilmekteydi.

Daha sonra, havadan saçılarak, buğday, yulaf, arpa ya da çavdar ekiliyordu. Ürün olgunlaştığı zaman, kesiliyor, daha çok da orakla biçiliyordu. Gelenek ve yasa, tırpan kullanmayı yasaklamıştı, ancak ot biçilmesinde kullanılabilirdi bu alet. Parlamento kararları da —sonuncusu 1756'dadır— buğdaya tırpan vurmayı yasaklamıştı, ağır para cezaları getirilmişti bu konuda. "Tırpan kullanılması, yoksul köylüyü, kulübesinin üstünü örtmeye ve elinin ayağının donmasını önlemeye yarayan sap yığınlarından yoksun bırakmaktadır." Gerçekten de, bazı bölgelerde, ekin sapları, boylarının yarısından daha aşağı bir noktadan kesilemezdi. Demetlerin kaldırılmasından sonra belli bir gün, tarla, sapları kesen ve bırakılmış başakları toplayan başakçılara bırakılıyordu.

Köylü, ürününü kaba, ufak, ağaç dingilli, çatlak ve eğri-büğrü yollarda sarsıntı nedeniyle çarçabuk bozulan iki tekerli arabalarla taşıyordu. Ürünler tahıl ambarının harman yerinde, ya da, dışarda düvenle dövülüyordu. Düven, karasaban gibi, orak gibi, küçük tarım işlerinde günümüzde de kullanılmaktadır. Güneyin bazı merkezlerinde ürün, üstünden geçirilen sürü hayvanlarına çiğnetilirdi.

Dövme işleminden sonra, buğdayın, bir kürekle rüzgârda savrularak ayıklanmasına sıra gelirdi. Kimi zaman ayıklama yapılmaz, saman da taneyle birlikte yenirdi. 18. yüzyılda, bir kalbur makinesine ya da bir tane vantilatörüne sahip pek az işletme vardı; ama çal-

kağı çok yerde kullanılmaktaydı.

Kısacası, Devrimden hemen önceki yıllarda tarımsal gereçler henüz pek ilkeldi. Oysa aynı dönemde İngiltere'de saman makineleri, mekikli keskiler, tapanlar, demirli pulluklar, tohum saçma aygıtları kullanılmaktaydı. Yine İngiltere'de, 18. yüzyılın ortalarında Swellington tarafından bulunmuş *dövme makinesi*ne varıncaya dek çok şey biliniyordu. Swellington bu makine konusundaki fikrini 1737'de Français Meiffren tarafından Bilimler Akademisine sunulmuş tasarıdan almıştı. Bu geliştirilmiş aygıtların hiç biri Fransa'da kullanılmamaktaydı. Olivier de Serres, Fransız köylüsüne şöyle demişti: "Sabanından hiç şaşma, her türlü yeniliğe karşı kuşkulu ol." Fransız köylüsü de ağaç sabanından hiç şaşmamıştı. Bu yüzdendir ki İngiliz Young, ünlü *Fransa Yolculuğu* adlı yapıtında, Fransız tarımının henüz 10. yüzyılda bulunduğunu söylemiştir.

Tarım usulleri de aletlerden daha gelişmiş değildi. Genellikle toprak bir yıl işleniyor, ertesi yıl dinlenmeye bırakılıyordu. Ksenefon'un yirmidört yıl önce Greklere öğütlediği sistemdi bu! Provence'ta *çiftleme* (*restoubler*), yani aynı tarlada üst üste iki yıl ekim yapma kesinlikle yasaklanmıştı. Morvan'da, altı yılda ya da yedi yılda bir sürülen topraklar vardı. Bunların pek az verimli oldukları da bir gerçektir. Aynı nedenle, 18. yüzyıl ortalarında, Limousin'de altı yıl, onbeş yıl dinlendirilen anızlıklar görülmüştür. Bugün sürekli dinlenme halindeki fundalıklar da, kazma darbelerinin, suyun ve gübrenin etkisiyle üretime mahkûm hale gelmiştir.

Nadaslı toprakların, almaşık ekim önünde gerilemesi ancak 18. yüzyıl ortalarında olmuştur; verimli toprağın dinlenmeye bırakılması ancak üçüncü ya da dördüncü yılın sonunda başlamaktadır artık. Buğdaydan

sonra yulaf ekilmekte, yulaf ekildiği yıl aynı zamanda ertesi yılın yoncası da bitmektedir. Yetiştirme çayırların çağı başlamıştır; gerilemek zorunda kalan boş otlağın katlandığı büyük bir ilerlemedir bu.

Ama gübreleme konusunda aynı şeyi söyleyemeyeceğiz. Gübre bilgisi o sıralarda olgunlaşmamıştır henüz; bize sürprizler de hazırlamaktadır belki. O sıralarda gübre pek bol değildi; çünkü içine yeterince saman konmuyordu; belediyeler, sokakta onu çürümeye terkedenler için aralıksız olarak cezalar çıkarıyorlardı. Ortaçağdan beri, gübreden başka, köylülerin deniz ya da ırmak kıyılarından rahatça sağlayabilecekleri marn, kireç ve *ince kum* da kullanılmaktaydı.

ESKİ ZAMAN TARIMLARI: BUĞDAY, BAĞ

Fransız tipi şöyle tanımlanmıştır: "Ekmek yiyen ve şarap içen bir adam." Gerçekten de, her çağda, Fransa'da bir buğday toprağı, bir de bağ toprağı olmuştur. 17. yüzyılda, buğday, en başta gelen ihracat maddelerimizden biriydi. Bununla birlikte alman ürün az, hele İngiltere'ye oranla çok düşüktü (zengin Toulouse eyaletinde beşte-bir). Tahıl olarak, ayrıca arpa, yulaf, darı, çavdar, metey (buğday-çavdar karışımı), taneleri kabuklarından ayrılmadığından öylece yenen kızılca buğday ve Haçlı Seferleri sırasında Doğudan getirilmiş karabuğday tarımı yapılmaktaydı.

Ortaçağda (bunun bugün de böyle olması ilginçtir), bütün Fransa'da, Kuzeyde de Güneyde de, bağcılıkla uğraşılıyordu. İngiltere'de de, Kuzey Almanya'da da aynı duruma tanık oluyoruz. Bağlar, Kuzey ülkelerinden bütünüyle kaybolduğu için, yüzyıllar içinde genel bir ısı düşüklüğü olduğuna mı inanalım? Ya da Normandie ve Flandre üzümlerinden iyi şarap çıkmadığına,

bu yüzden de elma şarabına ve biraya yöneldiğimize mi inanalım? Bizimkinin tersi olan yeni şarabı eski şaraba yeğ tutma alışkanlığı bunu doğruluyor gibi.

Güneyde, güneş, üzümleri daha iyi olgunlaştırıyordu; bununla birlikte bugün çok ünlenmiş Bordeaux şarabı henüz yoktu: bu şarap 18. yüzyılın sonunda yapılmaya başlanmıştır. Bourbonnais'deki, o ilk Valois'lar zamanında öylesine ün salmış Saint-Pourçain şarabı ise, adını ancak belli bir yörenin sınırları içinde koruyabilmiştir. Zevk mi değişmiştir acaba? Bugünkü ünlü şaraplarımız eskiden öyle değildi, eski ünlü şarapların da bugün esamisi okunmuyor.

Bugünkü gibi, ve buğdayda olduğu gibi, iyi ve kötü yıllar vardı. Bunlar fiyatları etkilemekteydi; çünkü bir eyaletten başka eyalete ulaşım zordu, ve birçok vergi, resim ödenmesini gerektiriyordu. Bolluk yıllarında, pazar yokluğu nedeniyle, Güneydeki bağcılar birçok kez üzümlerini ya da şaraplarını mahvolmaya bırakmak durumunda kalmışlardır. Ama 20. yüzyılda da kimi zaman bağcılar aynı şeyi yapmak, ya da çoğunca şaraplarını yok pahasına elden çıkarmak zorunda kalmıyorlar mı?

Şarap, bolluğundan ötürü, ortaçağın içkisi olmuştu. Fıçılar içinde tüketime sunuluyordu şarap. Yalnız, o sıralarda ad yapmış, Papanın ve Avignon kardinallerinin pek beğendiği Beaune şarapları gibi bazı değerli ve "özel" ürünler kapaklı şişelere konulmaktaydı. Bugün şarabın şişeye konması en basit bir işlemdir, ama o günlerde cam çok pahalıydı.

16. yüzyıldan itibaren buğday tarlaları bağlar aleyhine genişlemeye başlamıştır. O sıralarda çıkarılmış buyrultularda "bağların aşırı çoğalması"ndan duyulan kaygıların izlerine raslanır. Ama bağları geriletmek için buyrultu çıkarmaya gerek de yoktu aslında; bağ kü-

tüklerl kendiliğinden azalıyordu; yeterince üretilmiyordu bunlar, ayrıca çok fazla emeğe maloluyordu. İklim de bu gerileyişte başka bir öğe olmuştur kuşkusuz. Bununla birlikte, Louis XV zamanında, Bourges yakınlarındaki bir ruhanî çevrenin halkı için, izinsiz olarak bağlarından birinin toprağında değişiklik yapılırsa 200 lira gibi aşırı bir para cezasının yürürlükte olduğunu da unutmayalım.

18. yüzyılın sonunda bağlar ortaçağdakine göre daha az sayıda ve daha az yaygındı; ama bağcılık usulleri geliştirildiği için daha kaliteli şarap üretiliyordu. Günümüzdeki ünlü şarapların adları yerleşmeye başlıyordu: Chambertin ve başka Bourgogne şarapları yudumlanıyor, köpüklü şampanya üretiliyordu; Bordeaux ürünleri arasında Chateau-Laffitte ve Chateau-Latour şarapları eski *"blaye"*lerin, *"libourne"*ların yerine geçiyordu. Bununla birlikte, Fransa'nın şarap zenginliği asıl bir sonraki yüzyılda gerçekleşecektir. Ama şaraba su katmak, şarapları birbirine karıştırmak, şarabın kalitesini düşürmek sanatı, ortaçağdan beri bilinen bu sanat, henüz yaratılmış değildi!

PATATESİN VE SEBZELERİN TARİHİ

Eski zaman köylüsü, tahıl, bağcılık ve daha sonra yemlik bitkiler dışında, sebze tarımıyla uğraşmaktaydı. 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar, ne enginar, ne kuşkonmaz, ne domates, ne pancar (1775), ne patlıcan, ne kavun biliniyordu. Tersine, unlu sebzeler (bezelye, bakla, fasulye ve mercimek), küçük insanların sofralarında bugün patatesin tuttuğu yeri tuttukları için, tarlalarda yetiştirilmekteydi.

Patatesin tarihini iyi biliyoruz. Güney Amerika kökenli olan bu değerli yumru, Avrupa'da, ve elbet İspan-

ya'da ilk kez 1534'lerde görülmüştür. İspanya'dan Avusturya'ya (1588), daha sonra Almanya'ya ve İsviçre'ye geçmiştir. İngiltere'ye 1585'lerde, Belçika'ya 1620'lerde girmiştir. Fransa'da patates yetiştirmenin yayılmaya başlaması ise ancak 1766 yıllarında olmuştur. Ancak o yıllarda patates sadece hayvan besini olarak yetiştirilmekteydi. Parmentier onu insan besinleri arasına sokmayı ve patates tarımını yaygınlaştırmayı başardı. 1771'de, Besançon Akademisi, "bir kıtlığın yıkımlarını hafifletebilecek besin kaynakları" konulu bir yarışma açmıştı. Yaptığı incelemeyle ödülü kazanan Parmentier o incelemesinde şöyle diyordu: "Patatesin, buğdayın yardımcı gücü olarak aramızda bulunması gerekir; onunla, ortaçağda Avrupa'yı kırıp geçirmiş kıtlıklardan artık korkmayabiliriz. Uzun süre aşağı görülmüş ve hayvan besini olarak kullanılmış bu sebzenin insan besini haline de gelmesi gerekir; yoksulun olduğu gibi zenginin de sofrasında görünmesi, uzun süreden beri kazanmış olduğu besleyici ve sağlığa yararh niteliklerin, tadının değerlendirilmesi gerekir." Parmentier, Versailles'da, Sablons düzlüğüne patates ekti; 1781'de, Saint-Louis'de, kral, kraliçe, nedim ve nedimeler, bu bitkinin uçuk mor çiçeğini diktiler. Patates, Fransız toprağının en önemli tarım konularından biri olmaya başlamıştı.

Başka tarımlar: bez dokumacılığı için keten ve kenevir; yağ için haşhaş (16. yüzyıl), ceviz, kolza (1750'ye doğru); boya için rezeda, pastel, kızılkök; bira için şerbetçi çiçeği; ipekböceği için dut ağacı.

BİR DERİ BİR KEMİK SÜRÜ HAYVANLARI

Hayvan yetiştirme konusunda, ortaçağ köylüsü tam anlamıyla bilgisizdi. Domuzlarını, koyunlarını ve öküz-

lerini boş otlağa göndermekle yetiniyordu. Bir deri bir kemik kalmış bu sıska hayvanlar yeşillikler altında ve fundalıklar üstünde çok cılız bir yaşam sürüyorlardı. Getirdikleri gelir de kendileri kadar cılızdı.

Ortaçağda sürü hayvanları nüfusa oranla çok sayıda görünüyordu. Ancak her zaman aynı olmamıştır bu. Sözgelimi onca kıtlık, onca yıkımdan sonra tutunmaya çalışan Henri IV zamanında sürü hayvanlarında bir eskilme göze çarpıyor. Bu yüzden de fiyatları artmıştır. Boş otlak düzeni sayesinde, köylü, toprak sahibi olmaksızın hayvan besleyebiliyordu; ama o dönemde hayvan satın alacak gücü yoktu. Bu yüzden, *kiralık sürü hayvanı* düzenine tanık olmaktayız: Paris dolaylarında oturan "bir bağ çiftçisi", Paris'teki bir vergi tahsildarından "esmer tüylü bir ineği" yıllık 17 frank karşılığında kirayla almıştı (1600). M. d'Avenel'in dediği gibi, ineklerin o sıradaki fiyatı ortalama 56 frank olduğu için çok yüksek bir kira bedeliydi bu. Ondört yıl sonra bu kira bedeli artık 8 franka düşecektir: hayvanlar çoğalmıştır çünkü. Ortaçağ ortalarında da hayvan kiralamalarına raslanıyor. Buna, bir de Louis XIV'ün hükümdarlığının son dönemlerindeki gibi kıtlık dönemlerinde de tanık oluyoruz.

17. yüzyılın başındaki barış dönemi "tarım rönesansı" için elverişli bir ortam yaratmıştır. Bu arada sürü hayvanlarının iyileştirilmesi de akıl edilmiştir. Normandie'de, Poitou'da, Charentes'lerde, Hollanda'dan getirtilmiş süt inekleri olan *flandrin*'ler yetiştirilmiştir.

Ama hayvan yetiştirme alanındaki ilerlemelerin çok yavaş bir tempo içinde olduğu görülüyor. 18. yüzyılın sonunda, sığırların semirtilmesi işlemleri yalnız Kuzeyde ve Normandie'de biliniyordu. Besili, iyi bakımlı koyunlar ancak ender eyaletlerde (Berri, Roussillon, Flandre) bulunmaktaydı. Atlarımız süvari birlikleri-

mize yetecek sayıda değildi. Domuzların ve kümes hayvanlarının soyu da yenilenmemekteydi. Bununla birlikte, sayıları giderek artmakta bulunan *tarım ortaklıklarının* verdiği bilgiler üstüne, hükümet salgın hayvan hastalıklarını önleme önlemleri aramaya başlamıştı.

SAF ÇİFTÇİNİN BOŞİNANLARI

Ne var ki, saf çiftçi, bilginlerin söyledikleri şeyler konusunda en ufak bilgilere sahip değildi. Ortaçağın başından beri hayvan bakımı konusunda kendine göre birtakım usuller uygulamaktaydı. Ampirik reçeteleri vardı, bir çeşit büyücü gibiydi bu konuda; doğaüstü çarelere başvurmaktaydı. Ağzından hastalanmış bir kuzuyu iyileştirmek mi istedi, bir mürver değneği haç biçiminde yarıyor, bir an onu hayvanın ağzında bırakıyor, sonra kuru bir yere koyuyordu: değnek kurudukça hayvanın iyileşmesi gerekecekti.

Tarımsal yaşamdaki her hareket, her davranış bir boşinanın karşılığı olmaktaydı. Sözgelimi danaları sütten keserken, onları geri geri yürüterek çıkarmak gerekiyordu. Çift sürmeye başlamadan önce, sabanın çevresinde, yanan bir mumla birlikte üç kez ekmek ve yulaf gezdiriliyordu. Perşembe ve cuma günleri dikiş ve örgü yapılamazdı, yoksa Kutsal Bakire'yi ağlatmış olurdunuz. "Ocağa çizilmiş bir haç, tavukların kaybolmasını önlüyordu; bir kuyuya ekmek atılırsa, o kuyu kurumazdı; kürklülerin üstüne konan okunmuş şimşir, böcekleri kaçırırdı; bahçeye konan bir kısrak kafa iskeleti, tırtılları öldürürdü." Tohumlar otuz delikli (ne bir eksik, ne bir fazla) kurt derisi bir kalburdan geçiriliyor, ya da bir köstebeğin sırtına değdiriliyordu. Ürünlere dadanan kuşları kaçırmak için bahçelerin ortasına, boğazına düşkün bazı kişilerin pantolonu giydirilmiş

korkuluklar dikilirdi; ya da tarla, yengeç ya da geyik boynuzu batırılmış suyla sulanırdı; şuraya buraya "Raphael" sözcüğünün yazıldığı, tarlaya, içine kurbağa tıkılmış bir vazonun gömüldüğü de olurdu; yalnız, hasattan önce vazonun gömüldüğü yerden çıkarılması gerekiyordu, yoksa buğdayın tadında bir acılık bulunacağına inanılmaktaydı. Daha fazla üzüm elde edebilmek için, budama işlemini ayı yağına bulanmış bir bağ bıçağıyla yapmak, bağcının da başını sarmaşıklarla örtmesi vb. gerekiyordu. Bazı kırsal kesimlerde bugün de bütün bütüne ortadan kalkmamış olan bu boşinanları saymaya kalksak, bitiremeyiz.

Bununla birlikte, sefalete ve görenek engellerine karşın, ortaçağdan eski rejimin sonuna kadar uzayan süre içinde, toprağın tarihi, toprak sahiplerinin yaptığı devrimlerle, tarımların yaygınlaşmasıyla, ormanların, fundalıkların, bataklıkların gerilemesiyle, gerçek anlamda "doğan toprak"ın tarihi olmuştur. Ama sayfayı çevirelim, şimdi de "ağlayan toprak" çıkıyor önümüze.

II. AĞLAYAN TOPRAK

"Ağlayarak geldin dünyaya, çünkü gözünü açar açmaz babanın ayağında bez bir pantolon görmüştün..."

Ağlayan toprağın içler acısı tarihine önsöz olarak bu eski darbımeseli koymak gerekirdi. Kuşkusuz, köylü, ortaçağdan Devrime kadar sürekli olarak sefalet içinde yaşamış değildir. Ama topraktan beklediği buğdayı alamadığı, savaşın her şeyi yakıp yıktığı, krallık vergisinin, aşarın ve feodal kiraların her şeyi elinden çekip aldığı dönemlerde çok ağır yaşam koşullarına giriyordu. Hele müstebit kralların zamanında daha da ağırlaşıyordu bu koşullar. Çünkü böyle zamanlarda köylü, Richepin'in "Aylak İşçi" adlı şiirindeki gibi, kendi

ürünleri önünde ancak şöyle diyebiliyordu:

"Şu biçilmiş ekinler bizim ekinimiz değil
Olgun başaklar başkaları için ekmek verecek."

1789 ŞİKÂYETNAMESİNDEKİ SIZLANMALAR

Zamanla, tarla adamının, eski ortaçağ serfinin kaderinde bir düzelme yarattığı söylenebilir. Ama biz işe sondan başlayalım: 1789 Şikâyetnameleri, Devrim-öncesi günlerinde kırların içler acısı durumu üzerinde hiç bir kuşku bırakmıyor.*

"En korkunç bir yoksulluk içinde, dünyaya getirmekten adeta pişman olduğumuz çoluk çocuğumuzun açlık çığlıklarını işitiyoruz sadece." Pontcarré sakinlerinin bu yakınmaları Danube köylüsününkileri yansıtmaktadır.

Roquencourt'da, dileklerini söylemeye çağrılmış halktan kimseler, açlıktan öldükleri karşılığını veriyorlar:

"Ne isteyeceğimi bilmiyorum, diyor bunlardan biri, öyle büyük bir sefalet içindeyiz ki, kuru ekmeğimiz bile yok." Kuru ekmeğin bulunmadığı Châtelleraux'da da aynı yokluğa tanık oluyoruz. Suresnes'de, 300 haneli köyde 150 aile reisi yardıma muhtaç.

Turaine'de, Villechauve ruhanî çevresi vergi tahsildarı "para paylarını almak için gittiğinde, ailelerin yarısından, ekmekleri bile bulunmadığı karşılığını almış ve yüreği parçalanmıştır; köylüler, iki gözleri iki çeşme, bu dünyada yaşamak istemediklerini de belirtmişlerdir".

Montaigut-en-Combraille'de oturanlar, sefalet içinde yüzdükleri, gene de yaşamak zorunda oldukları için haydutluk yaptıklarını söylüyorlar. Barcelonnette va-

* V. Edme Champion, *La France, d'après les Cahiers de 1789.*

disindeki Chatelard köylüleri, "gevezelik olur korkusu ya da o kadar iyi bir hükümdarı üzme kaygısıyla" sefaletleri konusunda fazlaca üstelemeyi göze alamıyorlar.

Bayan Roland'ın niçin "köylülerimizin büyük çoğunluğu Karaiplilerden, Groenlandlılardan, Eskimolardan yüz kat daha sefildir..." diyebildiğini, Arthur Young'un, köylülerin "o kadar iyi bir kralı" rezilce yaşamaya bıraktıkları o sefaletten niçin tiksindiğini bu veriler karşısında daha iyi anlıyoruz. "Despotluğun ve feodalitenin en iğrenç pislikleriyle bu milyonlarca çalışan insanın açlığa mahkûm edilişi büyüklerin vicdanı için ne ağır bir yüktür!"

"Krallığın yıkıcı âfeti, korkunç cüzamı" olan dilencilik de "serseri kentleri hırsız ve yangıncı köyleri" doldurmaktaydı. Etampes çevresinde oturanlar "güvenlik içinde yolculuk edebilme, evlerinde haydutların saldırısına karşı korunma" dileğinde bulunmuşlardı. Serseri çapulları komün topraklarını ele geçiriyor, oralara yerleşiyor, ve çevreye dehşet saçıyordu.

Yoksulluk ve sıkıntı öylesine ağırdı ki ayrıcalıklıların kendileri bile bunu kabul etmek zorunda kalmışlardı. Sözgelimi, Perche'de, Châteauneuf rahipleri "kırsal kesimde oturan hemen hemen herkesin ve kentlerdeki gündelikçilerin çoğunun, çalışmalarıyla ailelerinin zorunlu gereksinmelerini karşılayamadıklarını" belirtmekteydiler. Öte yandan, ruhban takımı, "kendisine tablosunu çizmek olanaksız gelen, en korkunç, kimi zaman da en aşırı" sefaletin etkisi altında görünüyordu. Soylulara gelince, "açık yüreklilik ve onur" duygusu, Toul'daki soylulara, halk yığınlarını, özellikle de kırlardaki yığınları pençesine alan sefalet durumlarını gizleme olanağı vermemekteydi. Angoulême'dekiler ise, "halkın aşırı sefaleti"ni biraz olsun giderecek biçimde tatil gün-

lerinin sayısını azaltmayı öneriyorlardı.

Serflerin sayısı büyük ölçüde azalmış olduğu halde, 1789'da henüz hiç bir şeyi olmayan kimseler vardı. Serflik, yalnız Jura'da değil, Combrailles'de, Bretagne'da, Nivernais'de, Marchiennes manastırının yararına olarak Douai dolaylarında, ve başka yerlerde de sürüp gitmekteydi. M. d'Avenel'in çok hafif bulduğu *mainmorte* (malların elden çıkarılamaması) düzeni, Amont'daki ruhban takımına göre Franche-Comté'deki sefaletin bellibaşlı nedeniydi. Melun papazları da, serfe "ne vasiyet etme, ne konut değiştirme, ne de bir durum seçme" olanağı bırakan bu "barbar" hakkın yürürlükten kaldırılmasını istiyorlardı. Yine onlara göre serfleri "babaları bir senyörlüğün, anneleri başka bir senyörlüğün malı olduğu zaman, sürü hayvanları gibi paylaşılan içler acısı bir koşula" sokmaktaydı.

FEODAL ZULÜM

"Gerçek anlamda serfleriz bizler, senyörlerin köleleriyiz, ödememiz gereken vergiler gerçek köleler haline getirmiştir bizleri; en büyük yıkımımız olan feodalitenin hemen ortadan kaldırılması zorunludur; bütün ruhanî çevrelerde oturanların genel çığlığıdır bu."

Hiç değilse Tiers de Vannes'tan yükseliyordu bu çığlık; ve Rennes, Auxerre ve Béarn Şikâyetnamelerinde yinelenerek yankılanıyordu. Ülkenin birçok bölgesinde, papaz takımı, ayrıca, senyörlük vergilerinin köylülerin sefaletinin başlıca nedeni olabileceğini, "feodal barbarlığın halk yığınlarını ve tarımı ölümcül bir açgözlülükle elaltında tuttuğunu" söylemekteydi.

Bu sayısız vergiler, köylüye yükledikleri kiralara ve yolaçtıkları bağışlanmaz sıkıntılara oranla yine de daha hafif kalmaktaydı. Bunların en ağırlarından bir-

kaçını sayalım: Goussainville köylülerinin dediklerine bakılırsa, *ekin vergisi* (*champart*), neden olduğu malî yükümden daha büyük zararlara yolaçmaktaydı; "çünkü bu verginin yükümlüsü olmuş zavallılar, vergiyi alacak olanın yirmidört saat önceden haber verip de tarlaya hesap yapmaya gelmesinden önce ürünlerini kaldıramazlardı; o yirmidört saat içinde bir fırtına çıkarsa büyük kayıplar olabilmekteydi. Ayrıca çiftçinin vergi karşılığı ürünü, kendisine kalan ürünü kaldırmadan önce gösterilen ambara taşıması da gerekiyordu."

M. Champion şöyle diyor: "*Senyör hakkını* (*banalités*) onca tiksindirici duruma getiren şey, ödeme tarifesinin yüksekliği, taneleri bir kol değirmeniyle ya da bir kaya parçasıyla öğütmenin ve onları evde pişirmenin yasaklanması, ve bozuk yollardan uzak mesafelere taşıtılması değildi; suyu akmaz bir değirmenin önünde iki, hatta üç gün beklemek, ordan kötü un almak, fırıncının ekmekleri yakması ya da tam pişirmeden vermesi, değirmencilerin ve fırıncıların her türlü kötü davranışlarına, eziyetlerine katlanmak da vardı hesapta."

Defterler'de raslanan birçok belge, birçok yakınma, tarihçinin sözlerini doğruluyor. İşte Draguignan Defteri'nde Montauron ve Adrets'de oturanlarla ilgili ilginç bir parça:

"Değirmenlerden öylesine uzakta oturuyorlardı ki, tahıllarını oralara götürmek için dört-beş saatlerini yolda geçirmeleri gerekiyordu; elbet, dönüş için de bir o kadar. Her seferinde onaltı kez ırmaklardan ve tehlikeli sellerden geçmek zorundaydılar. Köprü yapma olanakları yoktu, bu yüzden birçok kişi o sularda boğulup gitmişti. Bu yörelerde oturanlar, senyörün birkaç yıl önce iki yeni değirmen kurmasına tanık olmak bahtsızlığına da uğramışlardır: bu değirmenlere onla-

rın girmesine izin verilmiyordu çünkü..."

Artık değirmenlere sahip olmayan senyörler de öğütme hakkını istemekte devam etmekteydiler.

Bağcılıkla uğraşılan yerlerde, sıkma aygıtları üstündeki senyör hakkı (*banalité*), Reims halkının dediği gibi, "gerekli titizliği önlediği için şarabın kalitesine zararlı olmaktaydı".

Châteauneuf-en-Thimerais soylularına göre de av hayvanları "tarımın en korkunç âfetlerinden biri"ydi. Ayrıcalıklı kişilerin kaprisi yüzünden av hayvanlarının üreyip çoğalması gerekiyordu. Orman kıyılarında oturan köylüler, tarlalarının çıplak mülkiyetlerinden başka hiç bir şeye sahip değillerdi. Alençon çevresi yargı kurulu üyelerinden biri şöyle diyordu: "Geyikler, marallar, yabandomuzları ve başka her çeşit hayvan üstünde yararlanma (intifa) hakkı sözkonusudur." Defterler bu tür yakınmalarla doludur.

Colombes Defteri'ni okuduğumuzda "av hayvanlarının bütün bir çevre halkının mahvına yolaçtığı"nı görmek bize çok şaşırtıcı gelebilecektir... "Bu hayvanlar yalnız ürünleri yoketmekle kalmamakta, çiftçileri köle haline de getirmektedir. Bir kimse bazı güçüklerle karşılaşmadan tarlasını sürmeye gidemez. Tarlasında bir av hayvanı görür ve onu kovmak için yeterince bir cesaret gösterirse para cezası ödemesi gerekecektir. Av hayvanının, ürünleri tahrip etmeye hakkı vardır, oysa, tarla sahibinin o hayvan üstünde herhangi bir hakkı yoktur, şikâyet hakkı bile."

Senyörler, av hayvanlarını korumak için, "yerleşme yerlerinin bekçileri olan bütün köpekleri ve tahılın koruyucusu olan bütün kedileri yok ettirdiler". Köpekleri öldürtmedikleri zaman da onların iç dizlerini kestiriyorlar ya da boyunlarına ağaç bir kütük astırıyorlardı. Çünkü birçok çevre halkı, "her çiftçinin evine ve

hayvanlarına bekçilik edecek serbest bir köpeğe sahip olmasını" istemekteydi. Keklik yuvalarının tahrip edilmemesi için, çiftçinin, belli mevsimde toprağı sürmesi, yaban otlarını ayıklaması, biçme işlemi uygulaması yasaklanmıştı. Tersine, çiftçi, "tarlasında dönüm başına beş tane çalı fidanı bulundurmakla yükümlüydü; bunu yapmamışsa, tarlasının ortasında av hayvanlarının kaçıp gizleneceği sık bir çalılık kısım dikmeli ya da öyle bir kısım bırakmalıydı".

Ayrıca senyörlerin muhafızlarının avlanmayla suçlandırdıkları silahlı serserileri öldürdüklerini de ekleyelim.

Geçiş parası alma geleneği sürüp gitmekteydi, ama senyörler uzun bir süreden beri yolların ve köprülerin bakımını, ırmaklardan geçiş için bir vapur bulundurma yükümünü bırakmışlardı.

Kimi zaman, soyluların uzun yıllardan beri sönüp gitmiş bazı hakları yeniden dirilttikleri görülüyordu. Çevreleme hakkı sayesinde, kendi mülklerinin içinde bulundukları bahanesiyle, eskiden serbest olan topraklara feodal hakları uygulamaya kalkıyorlardı.

AŞAR

Kırsal bölgelerde oturanların Şikâyetnamelerinde "kanemici" aşar sistemine de karşı çıkılmaktaydı. Ancak bu karşı çıkış, sistemin getirdiği "korkunç vergileme" yönteminden çok, "ruhanî bölgelerdeki davaların en büyük kaynağını" meydana getirmesinden ötürüydü. Belirsiz kalmış bir konuydu aşar, birçok dalaverelere yolaçmaktaydı. Belirlenmesi her zaman güçlükler doğuran geleneksel usullere göre düzenlenmekteydi. Tiers de Nemours'un dediği gibi, bazı yerlerde, "tarım giderleri çıktıktan sonra çiftçinin elinde kalanının üçte-biri-

ne, yarısına kadar bir miktarı alıp götürüyordu". Buradan köylülerin başkaldırmaları ve kimi zaman aşarcılara ve rahiplere karşı papaz takımının onca yakındığı o "şiddet hareketlerine" girişmeleri daha iyi anlaşılıyor.

Aşar, toprak emekçilerine yılda yaklaşık olarak yüz milyona, yani bugünkü parayla 250 milyona malolmaktaydı.

Daha sonra, âsi rahipler, köylüleri Devrime karşı başkaldırmaya kışkırttıkları zaman, bunların büyük kısmının kılı kıpırdamayacaktır. Çünkü Devrim, topraklarını serbest bırakarak onları dayanılmaz vergilerden, ayrıca büyük bir sefalet kaynağından kurtarmış olacaktır.

ROUSSEAU'NUN KÖYLÜSÜ

Köylünün kanını emen yalnız feodal vergi ve aşar değildi; onun topraktan aldığının %55'e kadarını götüren krallık vergisi de vardı hesapta. Çünkü "kralın bütçesi", her zaman "deniz kadar derindi, ağzı cehennem gibi açıktı." Köylünün, son meteliği de elinden alınmasın, çalışma gereçlerine el konulmasın diye kendini açlıktan ölüyor gibi göstermesi gerekiyordu.

Rousseau'nun *İtiraflar*'ında, maliyenin kırlarda yarattığı dehşet duygusunu anlatan dokunaklı bir sayfa vardır. Olay 1732'de geçmektedir.

"Saatlerce süren gereksiz bir koşudan sonra, diyor Jean Jacques Rousseau, yorgun, aç-susuz bir halde, bir köylünün hiç de iyi bir görünümü olmayan evine girdim. Burada da Cenevre'de ya da İsviçre'de olduğu gibi doğal bir konukseverlikle karşılanacağımı sanıyordum. Köylüden bedelini ödeyerek bana bir öğle yemeği vermesini rica ettim. Bana yağı alınmış süt ve kuru arpa ekmeği sundu. Söylediğine göre bunlardan başka şey

yokmuş evde. Bu sütü lezzetle içiyor, bu samanlı ekmeği yiyordum, ama bu besin yorgunluktan bitmiş bir kimse için yeterli değildi. Beni incelemekte olan bu köylü, iştah durumumdan, başımdan geçenlerin doğruluğuna kanaat getirdi. Az sonra, benim iyi bir genç olduğumu anladığını ve satış düşünen bir kimse olmadığını söyleyip mutfağın yanındaki küçük bir döşeme kapısını açtı, aşağı indi ve kısa bir süre sonra esmer ve halis bir buğday ekmeğiyle, dilim dilim ve iştah açıcı bir jambonla, görünümüyle içime büyük bir sevinç salan bir şişe şarapla yukarı çıktı; buna bir de oldukça nefis bir omlet eklenince, başka bir yaya yolcunun göremeyeceği âlâ bir öğle yemeği yedim. İş parayı ödemeye gelince, adamda, yeniden bir kaygı ve korku belirdi; benden para almak istemedi; görülmedik bir korku ve sıkıntı içinde parayı geri çeviriyordu; bunu da öyle yapıyordu ki korkusunun nedenini bir türlü kestiremiyordum. Sonunda *komilerin* ve *mahzen farelerinin* şu korkunç sözlerini söyledi: şarabını *yardım nedeniyle* saklı tutuyormuş, ekmeğini *haraçtan ötürü* saklıyormuş, açlıktan ölme derecesinde düşkün biri olduğu kanısına varılmazsa mahvolurmuş. Onun en ufak bir fikrim olmayan bu konuda söylediği bütün sözler bende hiç bir zaman silinmeyeck bir izlenim uyandırdı. Oracıkta, zavallı halkın çektiği bütün sıkıntılara ve ona zulmedenlere karşı içimde daha sonra büyüyecek bir kin tohumu atılmıştı. Bu adam, hali-vakti yerinde biri olduğu halde, alnının teriyle kazandığı ekmeğini yiyemiyor, kendi durumunu çevresindeki sefaletle bir göstererek yıkımdan kurtulabiliyordu. Evinden, memnun olduğum kadar da hoşnutsuz bir ruh hali içinde çıktım; doğanın, nimetlerini yalnız barbar vurguncuların eline düşsün diye verdiği bu güzel bölgelerin kaderine yazıklanarak ayrıldım ordan."

1789'da, halk, krala karşı değil, o "barbar vurguncular"a karşı ayağa kalkmıştır.

Coulmon sakinlerinin Şikâyetnamesinde şu sözleri okuyoruz.

"Efendim, sizin tarafınızdan gelen her haber mutlaka para istemekle ilgilidir. Her seferinde, bunun, günün birinde biteceği umudu içinde olduğumuz halde, her geçen yıl daha da ağırlaşmaktadır. Bizim şikâyetimiz sizden değildir, size karşı olan sevgimiz bellidir; bizim asıl şikâyetimiz işlerinizi görmekle görevlendirdiğiniz ve kendi işlerini sizinkine göre çok daha iyi çeviren kimselere karşıdır. Onların sizi aldattıkları kanısındayız ve acılarımız içinde şöyle diyoruz: 'Ya bir gün yüce kralımız bunu öğrenirse!' Her çeşit verginin yükü altında ezilmekteyiz; şimdiye dek size ekmeğimizin bir kısmını verdik; bu böyle giderse o bir lokma ekmeğimiz de kalmayacak. Oturmakta olduğumuz köhne kulübeleri, aldığımız cılız besini görseniz, içiniz sızlayacaktır mutlaka. Bize ağır gelen şey de, malı en çok olanın en az dönemde bulunmasıdır. Niçin zenginler daha az öderken yoksullar daha çok ödesinler? Herkesin kendi gücüne göre yükümlü olması gerekmez mi? Sizden bunun böyle olmasını diliyoruz efendim, âdil olan yol budur çünkü..."

Bütün mutlak monarşi dönemi boyunca da aynı sefalet sürüp gitmiştir. La Bruyère'in *Karakterler* adlı yapıtında şu ünlü parçayı okuyoruz (1688):

"Dişili erkekli olarak kırda yayılmış, kara, soluk benizli, güneşten iyice yanmış bazı yabanıl hayvanlar görülür; altüst ettikleri ve karşı konmaz bir inatla araştırdıkları toprağa bağlıdırlar; heceler halinde çıkan bir sesleri var gibidir; iki ayakları üstüne kalktıkları za-

man bir insan yüzü gösterirler; gerçekten de insandırlar onlar. Geceleri, kara ekmekle, suyla ve bitki kökleriyle beslendikleri inlere çekilirler; yaşamak için, başka insanlara tohum ekmek, çift sürmek ve ürün toplamak zahmetini yüklemezler; zaten buğdayını kendilerinin ektikleri ekmekten yememek durumundadırlar."

Ağlayan toprak, "büyük kral" zamanında ağlayan toprak budur işte. La Bruyère, durumu abartmakla suçlanmıştır. Ama ondan sadece birkaç yıl sonra Fénelon da, 1693'e doğru, Louis XIV'e acıyla ve cesaretle konuştuğu şu ünlü mektubu yazacaktır:

"Efendimiz, halklarınız açlıktan ölüyor. Toprakların işlenmesi hemen hemen bırakılmıştır; kentlerde ve kırda insan kalmıyor, bütün zanaatlar sönüyor, ve artık işçileri beslemiyor. Bütün ticaret mahvolmuş durumda. Sonuç olarak, dışarda boş fetihler yapmak uğruna, devletinizin içindeki gerçek güçlerinizin yarısını yoketmiş bulunuyorsunuz. Bu zavallı halktan para çekmek yerine, ona sadaka vermek, onu beslemek gerekirdi. Fransa bütünüyle perişan ve erzaksız bir hastaneden başka bir şey değildir artık."

Bir de hicivci Michel le Vassor'un 1695'te yaptığı hüzün verici gözlemlere bakalım:

"Kır hemen hemen boşalmış, pek çok sayıda insan açlıktan, sefaletten, halkı kırıp götüren hastalıklardan ölmüştür. Güzel ve insanlarla dolu bildiğimiz köyler harap hale gelmiş ve terkedilmiştir; çiftçilerin ve zanaatçıların büyük çoğunluğu dilenmektedir."

Boisguilbert'in *Détail de France* (1697), Vauban'ın *Dime Royale* (1707) adlı yapıtlarında kırlardaki sefaleti ve vergiler yüzünden halkın çektiği sıkıntıları anlattıkları dönemdir bu.

La Bruyère'in zamanında köylülerin henüz kara ekmekleri vardı. Birkaç yıl sonra onu da bulamaz oldular.

1700-1714 arasında altı milyon köylü açlıktan ölmüştür. Ve "büyük kral"ın 1725'te ölümünün üstünden on yıl geçtikten sonra Saint-Simon şunları yazacaktır: "Normandie'de halk ot yiyerek yaşıyor. Her çeşidinden yoksulların, açların kralıysa ve ülkesi büyük bir ölüler hastanesinden ibaretse, Avrupa'nın ilk kralına, büyük bir kral diyebilir miyiz?"

Aynı duruma Auvergne köylülerinde de raslanıyor. 1740'ta, Clermont-Ferrand piskoposu Masillon, Fleury'ye şu söz götürmez tanıklığı göndermekteydi:

"Kırlarımızdaki halk korkunç bir sefalet içinde yaşamaktadır: yatacak bir yatağı, eşyası yoktur; hatta yarısından çoğu yılın yarısını arpa ve yulaf ekmeği yiyerek geçirir, tek besini odur; ayrıca bunun bir kısmını da kendi boğazlarından ve çocuklarının boğazlarından keserek vergi olarak ayırmak zorundadır. Öyle ki adalarımızdaki zenciler bile ondan çok daha mutludurlar; çünkü onlar çalışarak kendilerinin ve çocuklarının besin ve giyim giderlerini karşılamaktadırlar. Oysa ülkemizdeki en çalışkan köylüler bile, en ağır, en güç bir çalışmadan sonra, kendileri ve aileleri için gerekli ekmeği elde edemiyorlar, vergileri ödeyecek bir durum sağlayamıyorlar."

Aynı tür sefalet genelleşmişti: teftişle görevli krallık memurlarının tanıklıkları bunu kanıtlıyor. Üstüste iki kıtlık yılından sonra iyice ağırlaşan bu sefaletin dalgalarıdır ki, 1789'da, Versailles sarayının yaldızlı parmaklıklarını kıracaktır.

Mirabeau markisi şöyle diyordu: "Felâket gelene dek, hiç ceza görmeksizin halkın aç-susuz bırakılacağına inanılacaktır." O "felâket" geldi: Devrimdi bu.

Daha birçok acılara, sıkıntılara karşın, ağlayan toprağın ardından veren toprak gelecektir.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

BURJUVAZİNİN GELİŞİ

(1789-1815)

DEVRİMİN İKTİSADİ NEDENLERİ

Ortaçağ aristokrattır, eski rejim hem aristokrat hem de monarşik niteliktedir; Devrim ise burjuvadır: tüccar, maliyeci ve sanayici sınıfın iktidara gelmesidir Devrim.

Kurucu Meclis üyesi Barnave'ın *Fransız Devrimine Giriş* adlı yapıtında dediği gibi, "zanaatlar ve ticaret, halkın içine girmeye, ve yeni bir zenginlik ortamı yaratmaya başlar başlamaz, emekçi sınıfın yararına olmak üzere, siyasal yasalarda bir devrim hazırlanır; *zenginlikteki yeni bir bölüşüm, iktidarda da yeni bir bölüşümü ortaya çıkarır. Toprak mülkiyeti* aristokrasiyi nasıl yükseltmişse, *sınaî mülkiyet* de halkın iktidarını

yükseltecektir."

Burjuvazinin tarihi, bu tarihsel materyalizmi doğrulamaktadır. Başlangıcı tam saptanamayan bu yeni sınıf, komünlerin ortaya çıkışıyla 11. yüzyılın başından beri varlığını ve özgürlük isteğini ortaya koymuştur. Komün, burjuvazinin müstahkem kalesi olmuştur. Nasıl ki *loncalar* da onun burçlarını meydana getiriyordu.

Burjuvazi bu iki kalenin koruncası altında yüzyıllar boyunca gelişip büyümüştür. Sanayi ve ticaretle zenginleşmiş, feodal senyörlere karşı savaşımda krallıkla birlik olmuş, ve toprağa dayalı aristokrasinin gücünü yavaş yavaş ufalamıştır. 16. yüzyıldaki para devrimi onun menkul mallar zenginliğini artırmış, aristokrasinin bir bölüğünü ise yıkıma uğratmıştır. Ama Paris burjuvazisi daha bundan iki yüzyıl önce, kendi belediye başkanı Etienne Marcel'in yönetimi altında, yalnız vergi ödemeyen feodallere karşı değil, kendisine yardımı kesmiş ve savaşlarla iflâs haline gelmiş bulunan krallığa karşı da gerçek anlamda bir devrim yapmaya kalkışmıştı.

Krallıkla ittifakı, feodal kaosun yerine modern monarşinin merkeziyetçiliğini geçirme olanağı vermişti ona. Başlangıçta güçlenmesine yardımcı olan bu silah şimdi kendisini yaralıyordu. Burjuvazi onu ele geçirmeyi denedi. "Muhalefet"e geçti; kral, Kilise ve soylular, Etats Généraux'da ve meclislerde onun şiddetli öfkesiyle ve ileri sürdüğü isteklerle karşılaştılar hep. Şiddet önlemlerine başvurarak onu kurşunlamaya, yere sermeye çalıştılar. Ama dağlardan şarıldayarak inen bir seli hiç bir şey durduramadı. 1789'da burjuvazi karşı konmaz bir biçimde yükseldi: paranın gücüne düşüncelerin gücünü de eklemişti. Eski aristokratik dünyanın korktuğu şey de buydu.

Fransız Devriminin hangi uzak ve derin iktisadî evrimin sonucu olduğu bu noktada açıklık kazanıyor işte. Barnave'a göre "ne bir raslantı, ne de yerel bir olaydır o"; yüzyılların dibinden, sınaî mülkiyetle güç ve değer kazanmış bir biçimde gelmektedir.

1789'DA BURJUVAZİ

18. yüzyılın sonunda, burjuvazinin üst kesiminde bugün maliyeci ya da kapitalist yüksek burjuvazi denen grup vardı: korkunç derecede zenginleşmiş mültezimler, büyük ordu müteahhitleri, *Compagnie des Indes* gibi, *Caisse d'escompte* gibi ayrıcalıklı kumpanyaların bellibaşlı hisse sahipleri.

Bu yeni para aristokrasisi, eski rejimde de yaşadığı ve kendisini zengileştiren kârlı tekelleri elinin altında tutmak istediği halde, mutlak bir iktidarın, kaprisli ve sorumsuz bir bürokrasinin keyfî hareketlerine karşı önlemler alınmasını öneriyordu. Bu keyfî hareketler Caisse d'escompte gibi, Banque de France gibi, büyük sermayeler koyulmuş girişimleri bir anda ortadan kaldırabilirlerdi. "Hileli iflâs" olayı krallık hazinesinin kapısına kadar gelip dayandığı anlarda, bütün kasa mevcudunu zorla borç olarak alıp götüren maliye kontrolörleri tarafından Caisse d'escompte bile kaç kez soyulmuştu.

Bu parlak burjuvazinin altında rantiye takımı ve devletten alacaklı olan kişiler vardı. Rivarol, "Devrim rantiyeler tarafından yapılmıştır, demişti; hiç kuşkusuz, birçok burjuva yeni bir düzen kurulmasını istemişse, kamu borcunu kralınkinden daha sağlam olan halk garantisine bağlama düşüncesiyle yapmıştır bunu." Keskin sözler, derin sözler bunlar; rantiye takımı önemli bir toplumsal güç meydana getirmekteydi; çünkü modern devleti siyasal yönden ele geçirmeden önce onu malî yönden ele geçirmiş bulunuyordu. Ellerinde borç

senetleri vardı, ve bu borç 1789'da, Necker'in Kurucu Mecliste yaptığı açıklamaya göre, 4,5 milyar franka (yaklaşık olarak bugünkü 9-10 milyar frank) yükselmekteydi. Her yıl 230 milyon frank faiz ödenmesi gerekiyordu. İflâs gelip kapımıza dayanmıştı!

Rivarol'un sözleri çok açıktır: tehdit altındaki hazinenin önünde nöbet tutan devlet alacaklıları bütün umutlarının kendilerini yıkımdan kurtarabilecek bir rejim değişikliğine bağlamışlardı. Parisli rantiyelerin —o sıralarda rantın da başkentiydi Paris— dış mahallelerdeki halkla birlikte sokağa inişlerinin nedeni de burda işte. Devrimin, daha ilk günlerinde kilise mallarına elkoyuşunun nedenini de burda arayalım.

Malî güç olan burjuvazi aynı zamanda tek ticari ve sınaî güçtü de. Burdan alınırsa, bu kitapta bundan önceki bütün bölümler Devrimin tarihi için gerekli bir önsözden ibaretir. Mirabeau, Eyalet Meclisinde üretici sınıfı himayelerinde tutmak isteyen üretici olmayan ayrıcalıklı kişilere verdiği görkemli söylevde "Gözünüzü açın, her şeyi üreten ve ancak hareketsiz kaldığı anda korkunç olabilecek bu halktan tiksinmeyin" dediği zaman, aristokratların eski dünyasını burjuvazinin ve ücretlilerin yaptıkları genel grevle tehdit ettiği zaman, burjuvazinin kendi emeğiyle ve başkalarının emeğiyle kazanmış olduğu korkunç gücün izlenimini çok güzel uyandırıyordu. Soyluluk, kendi soy önyargıları içinde somutlaşmış değilse de, toplumlardaki ilerlemenin, sınaî uygarlığın aşamaları içinde, yararsız işsiz ordusunu yavaş yavaş tasfiye ettiğini anlamalıydı.

1789'da, daha önce gördüğümüz gibi, burjuvazi içinde büyük servetler, büyük ticarî, malî, sınaî ortaklıklar, büyük sanayi, sürekli bir teknik ilerleme, bir makineleşme hazırlığı, kısacası, ilerlemeyi belirleyen, sınaî üretimi yöneten sınıfın iktisadî gücünü meydana geti-

ren her şey vardı.

Oysa maliye iflâs tehlikesiyle karşı karşıyaydı; sanayi, loncaların sıkıntısını çekiyordu; daha üretici olmak için, emeğin özgürlüğe gereksinmesi vardı; ticaret, iç gümrüklerle, geçiş paralarıyla, çok sayıda alınan resimlerle, daha önce belirtmiş olduğumuz gibi ortaçağdan beri ortadan kalkmamış bir engeller ordusuyla köstekleniyordu; kırsal bölgeler aşar ve feodal haklar altında ezilip kalmıştı; ayrıcalıklı topluluklar Fransa'nın kırsal servetini felce uğratmaktaydı; hemen hemen hiç vergi ödemiyordu bunlar; devlet giderlerini karşılayanlar yalnız halk ve yalnız burjuvalardı. Burjuvazi gözlerini, dinsel ve hayır işleri amaçlarından sapmış olup sadece bazı ruhban prenslerinin lüksüne yarayan Kilise mallarına dikmişti. İşte bir devrim için gerekenden fazla neden size.

Friedrich Engels, Barnave'ın sözlerini onaylayarak, "şu ya da bu değişimin ya da toplumsal devrimin temel nedenlerini bulmak istiyorsak, onları insanların kafalarında değil, üretim ve değişim biçimlerinde meydana gelen başkalaşımlarda aramamız gerektiği"ni söylemiştir; "kısacası, onları felsefede değil, incelenen dönemin ekonomisinde aramalıdır".

BURJUVAZİ İKTİDARDA

Burjuvazinin yapmış olduğu Devrim, özellikle burjuvazi için yapılmış oldu.

Her şeyden önce, eski rejimin büyük tasfiyesini başlatan Kurucu Meclis neydi? M. Levasseur bu konuda şöyle demiştir; "Kentlerdeki burjuvalardan, kırlardaki burjuvalardan, mülk sahiplerinden, tüccarlardan meydana gelen burjuva bir meclis."

Yazılmış bir hicivde "Dördüncü Devlet" diye adlandırılan bu kimseler dışarda tutulduğunda, "Meclisin ya-

sama çalışmaları üstünde belirli bir etki yaratılabilirdi". Zanaatçıların meydana getirdiği bütün küçük-burjuvazi ve Parisli işçi kitlesi bundan acı acı yakınmaktaydı. Verilen dilekçelerde şunları söylüyorlardı:

"Milletvekillerimiz kendi milletvekillerimiz olmayacak. İşler öyle düzenlenmiş ki onların seçiminde bizim hiç bir etkimiz bulunmayacak. Özgür bir halkın saflığıyla böyle oynanabilir mi?.. Yurttaşları için yararlı işler gören 150.000 kişinin geri itilmesinin nedeni ne olabilir? Biz niçin unutuluyoruz, biz, zavallı zanaatçılar?"

Unutmuştular onları, çünkü sıra henüz kendilerine gelmemişti. Daha sonra, büyük sanayi, haklarının ve güçlerinin bilincini kazanmış kitle birikintilerini yaratınca, bir ek devrim yapılacak, seçimlerde genel oya gidilecektir. Ama Kurucu Meclis, *seçim vergisi* (*cens électral*) kavramını yaratarak oylama ve iktidar olma tekelini burjuvaziye veriyordu. "Ulus, bujuvazidir." Cazalès kalkıp şu sözü söylüyordu: "*Yurttaşlar yalnız mülk sahipleridir.*" Bir yarım yüzyıl sonra burjuvazi aynı dili kullanacaktır. Guizot, Temmuz monarşisi döneminde, siyasal iktidarın dışında kalan küçük-burjuvaziye "Siz de zenginleşin!" diyecektir.

Seçim vergisi konusunda olduğu kadar, İnsan Hakları Bildirisi üstünde yapılan tartışmalar da burjuvazinin tekelci düşüncelerini ortaya koyuyor. M. Aulard *Fransız Devriminin Siyasal Tarihi* adlı yapıtında şöyle konuşmakta: "Burjuvazinin bir bölüğü, siyasal yönden ayrıcalıklı duruma gelmeden hemen önce, proletaryanın haklarının ilânı konusunda kararsız durumdaydı." Bildirinin gerçeklerini halktan gizlemek gerekir diye düşünülüyordu; çünkü olayların o günkü durumu o gerçeklerle fazla çatışmaktaydı. Malouet'nin, 3 Ağustos 1789'da, Kurucu Meclis kürsüsünde söylediği sözlerin

anlamı buydu.

"İnsanları bir dağın tepesine çıkarıp ordan haklarının bütün alanım niçin gösterelim onlara? Nasıl olsa onları ordan yeniden indirmek zorunda kalacağımıza, belli sınırlamalar getireceğemize, onları her adımda sınırlara raslayacakları gerçeğin dünyasına yeniden atma durumunda kalacağımıza göre, niçin yapalım bunu?"

Ama Kurucu Meclis üyeleri, büyük bir çelişki içinde, yine M. Aulard'ın deyimiyle "demokratik ve toplumsal Cumhuriyet" sözcüklerini ve "bütün ilkeleri henüz uygulanmamış, ilerdeki programı, kuşağımızın, hatta belki bizden sonra gelecek kuşakların yaşam sınırlarını aşan..." tümcesini de kapsayan bu ünlü bildiriyi ilân ettiler.

Gerçekte, —bu da bilinçli ya da bilinçsiz çıkarların pür fikirler üstündeki zaferini çok güzel gösteriyor— burjuvazi yeni toplumu kendinden yana bir biçimde örgütlemektedir. "Elinin atında bulunan, ama demokrasiye karşı burjuvaziyi savunabilecek kadar da gücü olan bir kral istemektedir." (Aulard.)

Bu apaçık eşitsizliğe, demokrasi karşı çıkacaktır. Abbé Grégoire, seçim vergisi sisteminin "zenginlerin aristokrasisi"ne dönüşten başka bir şey olmadığını söyleyecektir. Loustalot, *Révolutions de Paris* ("Paris Devrimleri") adlı yapıtında "Hâlis bir zenginler aristokrasisi utanıp sıkılmadan gelip kurulmuştur" tümcesini yazacaktır. Camille Desmoulins, *Fransa ve Brabant Devrimleri*'ne güvenini saklı tutarak seçim sistemine şiddetle karşı çıkacaktır.

"Fransa'da aristokratik bir hükümet kurulmuştur. Bu rejimin bütün saçmalığını belirtmek için, sözkonusu sistem içinde J.-J. Rousseau'nun, Corneille'in, Mably'nin seçilebilir nitelikte olmayacaklarını söylemek yetecektir. *Aktif yurttaşlar* Bastille'i almış olanlar-

dır. Kilisenin ve sarayın aylakları, çok geniş mülkleri olmasına karşın, meyve vermeyen bu yüzden de ateşe atılması gereken İncil ağacına benzeyen süs bitkileri gibi yaşarlarken, tarlaları işleyenlerdir."

Paris Komünü, "kendisinin yapmadığı ve onaylamadığı yasanın karşısında boynunu eğen, kendisinin de bir parçası olduğu ulusun haklarından yoksun, feodal köleliğin anılarını unutamayan" bu mutsuz sınıftan coşkuyla sözedecektir.

Condorcet'ler, Marat'lar ve daha başkaları Marat, *Halkın Dostu*'nda sorunu açıkça ortaya koyacaktır: "Yerini zenginler aristokrasisine bırakacaksa, soylular aristokrasisini yıkınakla ne kazanacağız? Bu yeni gelenlerin yumruğu altında inleyeceksek, eski ayrıcalıklı düzeni değiştirmeyelim daha iyi..." Marat, "Yurdun Babaları"na yalvaracak, halkın "Tanrıca bütün insanlara ortak olarak verilmiş bu malları paylaşma düşüncesinde olmadığım" söyleyecektir onlara; burjuvaziye "grev"le gözdağı verecektir.

"Bizi umutsuzluğa indirgemekten korkun, elimizde sizden öç alma dışında hiç bir şey bırakmamaktan, her çeşit aşırılığa düşmemizden, ya da sizi, sizin kendinize bırakmamızdan korkunuz. Sizi kendi yerimize koymak için yapabileceğimiz tek şey, kollarımızı göğüslerimizde kavuşturup çalışmayı bırakmaktır. Siz o zaman ellerinize indirgenmiş olacaksımz, tarlalarınızı kendiniz süreceksiniz, bizim eşitlerimiz olacaksınız."

Ama bu protestolar sonuçsuz kalacaktır. Ücretliler, köylüler, küçük zanaatçılar, bütün mutsuz emekçiler, iktidardan uzak tutulacaktır. Daha sonra, başka devrimciler halk için bir ek devrim istedikleri zaman, Kurucu Meclise göre, yine de daha demokratik olan Konvansiyon Meclisi, tarım yasasının, yani toprakların bölüşülmesi konusundaki yasanın ütopik biçimi altında mülkiyet

kavramını dokunulmaz bir dogma haline getirecek, tarım yasasından sözedenleri ölümle cezalandıracaktır.

İŞÇİ KOALİSYONLARININ YASAKLANMASI

İşçi sınıfının ayrıcalıklı burjuva sınıfına bağımlı kılındığını gösteren en güzel kanıtlardan biri de 13 Haziran 1791 tarihli Şapkacılar Yasasıdır. Bu yasayla işin bırakılması ya da ücretlerin artırılması amacıyla işçi koalisyonları kurulması yasaklanıyor, bu işe kalkışanlar için para ve hapis cazaları getiriliyordu. Evet, en güzel kanıtlardan biri, çünkü bu yasanın raportörü şöyle diyordu: "Bazı mesleklerden yurttaşların ortak çıkarları olarak *ileri sürdükleri* şeyler için biraraya gelmelerine izin verilmemelidir..." Ve tuhaf bir çelişkiyle, "devletçi" biçimdeki *çalışma hakkını* ilân ederek ekliyordu: "Yardım sandıkları gereksizdir, çünkü onların yaşamaları için gereksindikleri işi bulmak da, sakatlara yardım etmek de ulusa düşen bir iştir." Gerçekten de, Devrim, işsizliğin kurbanı olmuş işçi sınıfının açlığını hafifletmek için aslı astarı olmayan *ulusal atelyeler* açtı; ama bir yandan da "serkeşliğe" ve "toplaşmalara" karşı şiddetli cezalar getirilerek bir çeşit denge kurulmak isteniyordu.

Bir çeşit işçi sendikası niteliğinde olan, öteden beri ustaların iyi gözle bakmadığı kalfalık örgütü, burjuvazide özellikle kuşkular uyandırmaktaydı. Kâğıt işçileri, gürültücü Devoir kalfaları için özel önlemler alındı: altı hafta önce haber vermeksizin ve yazılı bir belge almaksızın ustasını terkeden her kalfa 100 lira para cezası ödeyecekti.

Şapkacılar Yasası da, başkentteki işçi koalisyonlarına karşı silahlı müdahale isteyen Paris Komününün kesin tavrı üstüne oylanmıştır.

O günlerde işçiler işsizlikten ve besin maddelerin-

deki pahalılıktan bunalmaktaydılar. Berber çıraklarının Champs-Elysées'de toplandıkları ve bir *işbulma bürosunun* kötü çalışma biçimini kınadıkları; kunduracı işçilerinin gerçek bir sendika kurdukları ve işsizliğe karşı karşılıklı bir sigorta kurdukları görüldü; Montmartre'daki hayrat atelyesinin 17.000 işçisi harekete geçti.

Bir komün kararında şunlar okunuyordu: "Çeşitli zanaatlardan işçilerce alınmış, kendilerinin saptadıkları ücretler dışındaki ücretlerle çalışılmayacağı konulu kararlar hükümsüzdür, Anayasaya aykırıdır ve bağlayıcı değildir." Ama koalisyonlar sürüp gitmekteydi. *Dülgerlik Zanaatındaki İşçilerin Kardeşlik Birliği*, gündeliklerinin hiç bir zaman 50 metelikten az olmamasına karar vermiş ve patronlara kendi yönetmeliklerini kabul ettirmek için Paris Belediyesinin araya girmesini istemişti. Ama Belediye, bu isteği yalnız geri çevirmekle kalmamış, bu tür yeni birlikleri dağıtmış, ve Kurucu Meclisten "tehlikeli koalisyonların önünü almak için" kendisine yasal silahlar sağlanmasını istemişti.*

* İşçiler mırıldanıyor ve kendilerine hiç bir katkısı olmayan bir devrim tarafından ihanete uğradıklarını düşünüyorlardı. 340 işçi, Haziran 1791'de Marat'ya şu ilginç mektubu yazacaktı:

"*Halkın Dostu*'na

"Yoksul sınıfın gerçek savunucusu, aziz peygamber, izin veriniz de, duvarcı ustalarımızın bizi ayaklanmaya, bizi umutsuzluğa götüren hırsızlıklarını ve alçaklıklarını gözönüne serelim. Kendileri oturup işçilerin kanlarını emen, 12, 13 ve 14 Temmuz günlerinde kaçacak delik arayan bu rezil adamlar, ezilen sınıfların, devrimi tek başlarına başardıklarını görünce saklandıkları deliklerden çıkarak bu kez bizlere haydut işlemi yapmaya başladılar; tehlikeyi geçmiş görünce de bir post kapma amacı ile yönetim çevrelerine sızmaya koyuldular; üniforma giydiler, apolet taktılar. Kendilerini en güçlü gördükleri bugün de en ağır boyunduruğun altında bizi ezmek istiyorlar. Hiç bir acıma ve pişmanlık duymadan, bizi lekelemek istiyorlar. Boğazlarından zenginlikler akan bu adamların iğrenç derecede pinti olduklarına inanınız. Şimdi de kalkmışlar, 43 meteliklik gündeliklerimizi daha da düşürmenin yolunu arıyorlar. Gerçekte, yılda yalnız altı ay çalıştığımıza, bunun da gündeliklerimizi 24 meteliğe indirdiğine hiç dikkat etmez görünüyorlar: bu küçük ücret karşılığında kendimize başımızı sokacak bir delik, üst-baş, yiyecek edinmek; çoluğumuz çocuğumuz varsa, ailemizi geçindirmek gerektiğini unutuyorlar."

O zaman da Meclis, zorunlu grev ve birleşme hakkını ortadan kaldıran Şapkacılar Yasasını kabul etti. İktisatçıların çoğunca kınanmış olan bu yasa, bir yüzyıl boyunca lonca ve işçi hareketini köstekleyecektir. Bilindiği gibi grev hakkı ancak 1864'te, kooperatif kurma hakkı 1867'de, sendika kurma hakkı 1884'te tanınmıştır.

İŞÇİYE KARŞI NAPOLÉON YASASI

14 Haziran 1791 yasası, işçi koalisyonları gibi patron koalisyonlarını da yasaklamaktaydı. Napoléon, terazinin patron kefesini ağır bastırmıştır. 1803 tarihli bir yasa, işi bırakma amacıyla yapılan işçi koalisyonlarına karşı sert hükümler getirmekteydi.

Ceza yasası (1810) daha az sertti: bu yasa, cezaları hafifletiyor, işi bırakmaktan değil, bıraktırmamaktan sözediyor, patron koalisyonlarını da kavrıyordu. Bununla birlikte, bir denge kurulmuş değildi; çünkü işçi koalisyonları görünür biçimde ortadaydı, patron koalisyonları ise öyle değildi, onları yakalamaya olanak yoktu.

Medenî Yasanın 1781. maddesiyle ustanın işçi üstündeki yasal üstünlüğü cüretli bir biçimde sağlanmıştı: *Geçmiş yılın ücret ödemeleri ve içinde bulunulan yıldaki hesaplar konusunda ustanın açıklamaları dikkate alınır.* Bu utanç verici madde, hem de 1868'de yasalaşmıştı (2 Ağustos yasası).

Hakem Kurulu kurulduğu zaman (1806), ücretli işçilerin temsilci olarak alınmamasına özellikle dikkat edilmişti; bununla birlikte 1810 tarihli bir kararnameyle hakem kuruluna adlî ceza yetkisi de veriliyordu; buna göre bu kurullar ustalarına karşı hizmette ağır kusur işleyen çıraklara ve atelyelerin düzen ve disiplinini bozmaya yeltenen işçilere hapis cezasına hükmedebilecekti. "Senyörleriyle" bizi yargılayan eski feodal reji-

me duyulan bir özlemdi bu.

12. yılda yaratılmış bulunan işçi *hizmet tezkeresi* (*livret*), bir polis önlemi olmaktan çok, bir kölelik aracı niteliğindeydi. Eski rejimdekinden daha incitici olan bu hizmet tezkeresinde işçinin adı soyadı, doğum yeri ve tarihi, şekli şemaili, işe giriş ve çıkış tarihleri yazılıydı. Usta, işçinin bağlılığının ve doğruluğunun garantisi olarak bunu alıp elinde tutabilirdi; oraya ona avans olarak yaptığı bütün ödemeleri kaydedebilir, belgeyi işçiye ancak yükümlülüklerini yerine getirdiği, verilen avanslar karşılığında gerekli çalışmayı bitirdiği zaman geri verebilirdi; bunun sonucu olarak işçi, ustanın yanından çoğunca hesaben borçlu gibi de ayrılmış oluyordu; yeni patron da, günlük ücretinden keserek geri alacağı bu yazılı borç ortadan kalktıktan sonra zavallı işçiye iş vermektedir.

Bu yükümlülük bağı ancak Temmuz 1890 tarihli bir yasayla ortadan kaldırılmıştır. Bu yasa, tortu olarak, ileriye, çalışandan yana özel bir hak bırakmıştır: çalışan da patrondan işe giriş ve işten çıkış tarihlerini, yaptığı işin niteliğini gösteren bir belge isteyebilecektir artık. Ama, sözünü ettiğimiz kölelik tezkeresi işçiyi yüz yıla yakın bir süre içinde patronun ve polisin insafına bırakmıştır.

Napoléon yasalarının bu kabataslak özetinden sonra, M. Rambaud'ya katılarak "bütün bu yasalar 1793'teki halk sınıfları diktatörlüğüne karşı, burjuva sınıflarının bir çeşit rövanşını meydana getirmiştir" diyebilir miyiz?

"DEVRİMİN DRAHOMASI"

Devrim, feodaliteyi ortadan kaldırarak tarla emekçilerine ve küçük toprak sahibi köylülere daha yumuşak

bir ortam yaratmıştır. Michelet şöyle demiştir: "Devrim, toprağı olan köylüyle evlendi."

Kırsal kesimdeki burjuvazi ve tarımla uğraşan burjuvazi iki şeyden yararlanmıştır: 1° aşarın ve feodal hakların ortadan kaldırılışı; 2° Kilisenin ve göçmenlerin mallarına Devrim tarafından elkonulması.

Feodal hakların ortadan kaldırılmasında üç evre vardır; bu evreler üç ayrı meclis döneminde aşılmıştır. Kurucu Meclis yolun başlangıcında duraklamıştır: *egemen* feodalitenin hakları arasında ince bir ayrım gözetmiştir: Serflik, mülkün devrinin mümkün olmaması, avlanma, güvercinlik, senyöre ait bir şeyin herkesçe kullanılması, angarya, köprü ya da yoldan geçiş paraları vb. bir tazminatı da gerektirmeden ortadan kaldırılmış, aynı şekilde 11 Ağustos 1789 tarihli kararnameyle *aşara* ve *sözleşmeli* feodalite haklarına son verilmiştir. Kısacası, Kurucu Meclis, bu hakların en incitici olanlarını değilse de, en ağırlarını korumaktaydı; çünkü kendi üyelerinin rantlarını elden çıkarmama kaygısıyla hareket ediyordu. M. Rambaud şöyle diyor bu konuda: "Kurucu Meclis daha ileri gidemezdi; üyelerinin yarısını ayrıcalıklı kişilerin oluşturması bir yana, birçok burjuva milletvekili tımarlar, soylulara ait topraklar satın almıştı; başka birçokları da (avukatlar, dava vekilleri, kâhyalar) soylular gibi yaşamaktaydılar; o günlerde kullanılan deyime göre bunlar *senyörlüğün uşakları* idiler." Evet, 4 Ağustos gecesinin şahane coşkusu bir güzel hüküm sürmüştü. Ama ertesi gün bu coşkudan eser kalmamıştı, daha doğrusu ertesi sabah geceleyin yitirilen şeylerin yeniden elde edilmesi kaygısına düşülmüştü. Bir kez daha, düşünce, çıkar karşısında yenilgiye uğruyordu.

Yasama Meclisi, 18 Haziran 1792 tarihli kararıyla, "hangi ad altında olursa olsun, bir toprağın mülkiyeti

ya da elde bulundurulmasıyla ilgili olup da satıcı, alıcı, bağışta bulunanlar ve mirasçılar üstündeki değişiklikleri kapsayan hakların ortadan kaldırıldığını açıklayarak" egemen feodalite ile sözleşmeler yapmış feodalite arasındaki bütün ayrımları feshetti. Geriye, mülkiyet sahibinin bir sözleşme yaptığını kanıtlaması gereken arızî haklar kalıyordu; ancak, bu sözleşmeler çoğunlukla bulunmadığı ya da zaman içinde kaybedilmiş olduğu için, Haziran kararnamesi bütün feodal haklar için bir ölüm fermanı gibi işlemiştir.

Nihayet, Konvansiyon Meclisi, "bütün feodal belgelerin üç ay içinde belediye kalemlerine teslim edilmesi, belediye meclis üyelerinin ve bütün yurttaşların huzurunda yakılması gereğini" karara bağlayarak, *arızî* hakları da ortadan kaldıracak ve toprak aristokrasisine son darbeyi indirecektir. Ölen feodalitenin köklerini Fransa toprağından sökmekle kalmayan Konvansiyon Meclisi, Eylül 1793 tarihli bir yasayla bunu sınırların ve denizlerin ötesine de yaymıştır: "Ulusal Konvansiyon, hiç bir Fransızm, nerede olursa olsun, kişinin yurttaşlık düzeyini zedeleme tehdidi altında, feodal vergiler toplayamayacağına, kölelik alacakları edinemeyeceğine karar vermiştir."

Böylece, İngiltere'de, Almanya'da, Rusya'da, köylü, toprağının özgürlüğünü ancak senyöre ödediği büyük bir tazminat karşılığında elde edebilirken, Fransız Devrimi, köylünün ödeme için para biriktirmesine, uzun yıllar sefalet içinde sıkıntı çekmesine gerek kalmadan toprağı özgür kılıvermişti. Toprağın bu özgürlüğü tarla adamı için *Devrimin Çeyizi* anlamını taşımış, bu yüzden de Devrimden ayrılmayı aklına getirmemiştir. Devrim, sugötürmez bir biçimde Fransa toprağına, köylünün yüreğine kurulmuştur.

İlk toplumsal bir devrimdi bu. Burjuvazi, daha Devrimin ilk günlerinde Kilise mallarına elkoyarak (2 Kasım 1789) daha ağır bir durum yaratmıştı. İflâstan kaçınmak, rantlarını korumak, zenginliklerini artırmak için burjuvazi, Kilisenin yaklaşık olarak bugünkü paramızla 8-10 milyar değerinde malını kamulaştırmıştır! Bu mallar göçmenlerinkiyle birlikte *ulusal mallar* adı altında satışa çıkarılmış ve kâğıt para (*assignat*) basımında temel olarak işe yaramıştır.

Ödemeler kâğıt parayla yapıldığı, bu para da hemen değerini yitirdiği için, köylü, sözkonusu malları çok ucuza kapatabilmekteydi. Ama, toptan alıp perakende satan büyük kapitalistlerle, spekülatörlerle, *kara çete* adamlarıyla çatışıyordu. Bununla birlikte, mülk sahipleri öylesine artmıştı ki, birçok yerde soyluların vurgunculukla elde ettikleri mallar bunlardan geri alınarak *komün malları* adı altında paylaştırıldı; topraklar Devrim için sınırlarda savaşmış *yurt savunucularına* dağıtıldı.

Böylece büyük mülk sahiplerinin ve ulusal malların satışıyla zenginleşmiş bulunan büyük burjuva mülk sahiplerinin altında, toprağın daha fazla ürün vermesi ölçüsünde zenginleşecek köylü toprak sahiplerinden küçük bir kır burjuvazisi oluştu; büyük toprak sahiplerine uygun gelen Restorasyon hükümeti, zamanla büyük burjuvaziye kadar yükselecek olan bu topluluğa dayanacaktır.

Bir İngiliz kadın gezgin 1792'de şunları yazıyordu:

"Çiftçiler, Devrimden en çok memnun olanlardır, bunun için geçerli nedenleri de vardır. Şu sırada, çiftlik kiralarını yeni kâğıt parayla (*assignat*) ödedikleri

halde, buğdaylarını para dışında bir ödeme aracıyla satmayı reddetmektedirler.* *Ulusal mülklerin* satın alınması için çok teşvik de görmektedirler. Savaş, gurur, çekingenlik ve kendini gösterme gibi nedenlerle her gün artan göç etme azgınlığı birçok soyluyu topraklarını satmaya itmiştir; bunlar Sarayın ve ruhban takımınınkilerle birlikte genel dolaşıma katılmış bulunan büyük bir toplam meydana getirmektedir."

"Köylüye toprak" denilmiştir; toprağın köylüye verildiği bir tarih dönemi olmuşsa, Devrim dönemidir bu. Yine de unutmamak gerekir ki, topraksız kimselerin, yarıcıların, küçük çiftçilerin, gündelikçilerin, hizmetkârların sayısı mülkiyet sahibi gruba göre çok daha kalabalıktı. Kırsal mülkiyetteki ve toprak özgürlüğündeki bu dönüşümlerin güzel iktisadî sonuçları olmuştur: tarımda hızlı ilerlemeler görülmüştür.** Burjuvazi kendi çarkını döndürürken kırsal kesimin çarkını da döndürmüştür. Farklı sınıfların çıkarları her zaman birbirine karşıt değildir.

* Bir mülk sahibi kiracısından bir çuval buğday isteyince berikinin buğdayı getirdiğinde şunu söylediği anlatılır: "Bu buğday 1.200 liradır; size 600 lira kira borcum var; bunu alın, bana 600 lira ve makbuzumu verin; böylece hesaplaşmış olacağız". Doğru olsun, uydurulmuş olsun, bu olay anlamlıdır. Köylüler zenginleşmekteydi, ve bu hiç değilse kâğıt paranın (*assignat*) değer yitirmeleri ölçüsünde sürüp gidecekti.

** *1789-1815 yılları arasındaki tarıma bir gözatış.* — 1° *Devrim.* — Serbest toprak, yeni kırsal sınıf, köylülerin geçim kolaylığı, tarımda artma ve ilerlemeler: geniş buğday alanları; patates ekilen 500.000 hektar; bağcılık, kızılkök, pastel, haşhaş tarımları yayılıyor; pamuğa konan gümrük resimleriyle keten tarımı, sömürge şekerine konan yasaklarla da şekerpancarı tarımı teşvik ediliyor. Tarla haline getirilmiş topraklar daha iyi işlendiği için daha çok ürün veriyor: Konvansiyon Meclisinin elkoymalarıyla boşalmış olan ambarlar ve ahırlar, Terör döneminde yeniden doluyor. Kırlarda rahatın çoğalması evliliklerin ve nüfusun, bir yandan da savaşlarda ölenlerin artmasına yolaçıyor.

2° *Napoléon Dönemi.* — Chaptal'a göre 1800-1814 arasında ortalama ürün miktarı şöyleydi: 50 milyon hektolitre buğday, 30 milyon hektolitre buğday-çavdar karışımı ve çavdar, 31 milyon hektolitre yulaf, 12 milyon arpa, 20 milyon patates; 1804-1808 yılları arasında ortalama 35 milyon hektolitre (1.600.000 hektar toprak üzerinde) şarap: 5,5 milyon hektolitre şarabın

Feodalite gibi loncalar da tekelci esprileriyle, yönetmelikleriyle ve sınaî tekniğin ilerlemesine karşı çıkardıkları engellerle burjuvazinin iktisadî gelişimini rahatsız etmekteydi. 17 Mart 1791 tarihli yasayla loncalar ortadan kaldırıldı. Bu kez dönüşsüz bir işlem olacaktı bu; çünkü Devrim, Turgot'dan daha güçlüydü.

1776'da reformcu büyük bakanca ortadan kaldırılan zanaat ve meslek birlikleri ertesi yıl yeniden kurulmuşlardı. Loncalar sorunu da 89 Şikâyetnamelerinde tartışılmıştı. Elbet, toplulukların güçlü olduğu, işçilerin Etats Généraux'ların seçimlerinde devre dışı bırakıldığı yerlerde, Marseille, Rouen, Lille, Reims gibi kentlerde şikâyetnameler lonca ayrıcalığının sürüp gitmesini istemekteydi. Ama şikâyetnameler genellikle loncalara karşıydı. Burjuvazinin de *emeğin özgürlüğüne* gereksinmesi vardı.

Şikâyetnamelerdeki dileğin Kurucu Meclis kürsüsüne getirilişi *patentlere* ilişkin vergi komisyonu aracılığıyla olmuştur; bu komitenin raportörü şöyle diyordu:

"Komitemiz, bu verginin varlığıyla sanayiin ve ticaretin iyiliği arasında bir ilişki kurmak gerektiği kanısındadır: jüri üyeliklerinin ve ustalık kuruluşlarının

1 milyondan fazlası hektolitrcsi 50 franklık alkole dönüştürülmüştür. Elma şarabı üretimi 1 milyon hektolitreden, bira 3 milyon hektolitreden fazla. 4 milyonluk değerde kızılkök; bitkisel yağlar 170 milyon; meyve 22 milyon.

Yaklaşık olarak 2 milyon at, 2,5 milyon eşek; sığır (1812'de) 6.700.000; koyun 31 milyon, domuz 4 milyon. Sürülen topraklar 28 milyon hektar; mera ve çayırlar 60 milyon hektar. Ne var ki bütün bu sayılar belirsizdir ve sadece ipucu olarak işe yarayabilir.

Unutmamalı ki İmparatorluk savaşları sonuçta tarımın çıkarlarını ağır biçimde zedelemiştir. Bütün erkekler silah altma alındığı ya da savaşta öldüğü için işleyecek kolu eksik kalmıştı tarımın. At sayısı da eksilmişti (atlara elkonmuştu). Tarlaları süren, saban ardında yürüyen çocuklar ve kadınlar görülüyordu: daha sonra, özellikle Kuzey-Doğuda, istilâ, yıkım günlerinin en korkunç sefaletlerini getirmiştir.

feshi konusunda sizlerin bilgeliği, sadece bunların tekelci ayrıcalıkları için harekete geçmelidir. Çalışma yeteneği, insanın en önde gelen haklarından biridir; bu hak onun mülkiyetidir, kuşkusuz, düşüncelerinizden bazılarını keşfetmiş olan filozof bakan da böyle düşünmektedir; kuşkusuz, mülkiyetlerin birincisi, en kutsalı, en vazgeçilmezidir çalışmak.

"Ticaretin ruhu sanayi, sanayiin ruhu da özgürlüktür. Eksik ve kusurlu bir üretimin tehlikeleriyle karşı karşıya olmaktan korkulacak mıdır? Oysa kâhya polisinin bu konuda ne kadar aldatıcı olduğunu hep biliyoruz; dış mahallelerdeki ve başka ayrıcalıklı yerlerdeki işçilerin, ustaların denetimi altında bulunan yerlerdekinden daha az çalışmadıklarını da biliyoruz."

Loncaların ortadan kaldırılışı *tazminat karşılığı* olmuştur: berber ustalarına ödenecek miktar 22 milyon, diğerleri için 15 ya da 16 milyon olarak tahmin edilmiştir; çok yüksek rakamlar değil bunlar; ama unutmamalı ki lonca rejimi bütün Fransa'ya yayılmış değildi.

Yalnız üç istisna gözetilmişti: "Yurttaşların gözetiminin bittiği yerde yasanın gözetimi başlayacağı için", eczacılar, mesleğin kurallarına göre kabul ve tescil edilmeden iş göremeyeceklerdi; kuyumcular altın ve gümüş ayarı konusunda polisin gözetimi altında kalacaklardı; yüksek fırınlar ancak yasama komisyonunun izniyle yükselebilecekti. Çalışma özgürlüğüne getirilmiş bir dördüncü kısıtlamadan da sözedilebilir: ete ve ekmeğe vergi koyma hakkı komün belediyelerine bırakılmaktaydı.

Tersine, Kurucu Meclis sanayi ve ticaretle ilgili bütün özel ayrıcalıkları ortadan kaldırmıştır; değer biçici jüriler, sarraflar, ayrıcalıklı hal ve pazar memurları, posta ustalarının tekel hakkı vb. böylece nasibini almıştır.

Tütün yetiştirmek, işlemek ve satmak tamamıyla serbest olmuştur. Kurucu Meclis, reform tutkusu içinde, amacını da aşacak, işi ticaret odalarını feshetmeye kadar götürecektir. Tezgâh yönetmeliklerini ve müfettişliklerini ortadan kaldırırken, böylece sınaî teknikte devletin vesayetini bütünüyle aşarken daha iyi esinler içindedir bu meclis.

İHTİRA BERATLARININ DOĞUŞU

Bununla birlikte, Devrim, Ocak ve Mayıs 1791 tarihli yasalarla *ihtira beratlarını* kurarak mucitlere tanınmış olan krallık ayrıcalığını muhafaza etmiştir.

Raportör Şövalye de Boufflers şöyle konuşuyordu: "Bir insan için gerçek bir mülkiyet varsa, bu onun düşüncesidir; hiç değilse onunla dokunulmazdır o; düşünce kişiseldir, bağımsızdır, her türlü anlaşmadan önce gelir; bir insanın kafasında doğan düşüncenin ona ait oluşu, bir tarlada biten bir ağacın o tarlanın sahibine ait oluşundan daha tartışılmaz bir şeydir. Sanatların kaynağı olan yaratma gücü de, icat da, temel mülkiyet kavramına ilişkindir; geriye kalan şeyler saymaca şeylerdir ancak."

Yasa her türlü önceden izni kaldırıyor ve geçici bir ayrıcalığın kullanılmasına olanak tanıyordu: buluş sahibinin isteğine göre beş, on ya da onbeş yıl. Ancak, İngiltere parlamentosunun Watt için yaptığı gibi, yasama kurulu büyük buluşlar lehine bu süreyi uzatabilirdi.

Patent vergisine tâbi bir belge alan buluş sahibinin ülkenin her yerinde (yabancı ülkelerde değil) kurumlar kurmaya, sahteciler için kovuşturma açılmasını istemeye, ve patent hakkını gayrımenkul mülkiyeti gibi tescil ettirmeye hakkı vardı.

İhtira beratının vadesi dolunca, usuller kamuya maloluyor, ve buluştan herkes yararlanmaya başlıyordu.

Yasa, ayrıca, geçici bir tekel hakkı tanınmış olan buluştan, bütün toplumun kesin bir biçimde yararlanmasını sağlamak için, tam ve ayrıntılı bir tanım yapılmasını zorunlu kılmaktaydı. Yeni buluşların sınaî mülkiyeti böylece örgütlenmiş oluyordu.

Bu önlem, modern üretime ayak uyduramayan eski rejimin yerini alırken burjuvazinin başvurduğu devrimci eylemler dizisi içindeki olaylardan biridir.

Burjuvazi, feodalitenin kalıntılarını ortadan kaldırmakla, ticareti ve sanayii bunların çok eskiden beri süregelen engellerinden kurtarmakla, işçi sınıfını kendi vesayeti altına almakladır ki, siyasal egemenliğini kurmuş ve buhar yüzyılının o harika iktisadî atılımını hazırlamıştır.

ONİKİNCİ BÖLÜM

SANAYİDE EMEK VE EMEKÇİLER

(1789-1815)

DEVRİMİN başlangıcından imparatorluğun sonuna kadar geçen süre içinde, Fransa'nın iktisadî yaşamı, derinden derine sarsılmış, normal yolların dışına çıkmış, çağdaşlar için en kaygı verici, bizim içinse en ilginç serüvenler içine atılmıştır.

İktisadî yaşam, Kurucu Meclisin loncaların kaldırılması, iç gümrüklerin, ve feodalitenin kaldırılmasıyla kendisine kapılarını açtığı özgürlükten çıkıp, bunalımlardan, kâğıt para (*assignat*) sürprizlerinden, maksimum kuralının bağlarından, kısacası, kısa bir süre sonra, olağanüstü durumlarda devletin yararı gerekçesiyle elkonulacak biçimde kendisini serbest bırakan çelişik

değişikliklerden geçerek, sonunda, soluğu, kıta ablukasının zindanında bulmuştur.

I. DEVRİM SIRASINDA SANAYİ
(1789-1799)

SANAYİ BUNALIMI

"Devrimler, denmiştir, emek için her zaman kritik dönemlerdir; sermayeleri ürkütmekte, tüketimin düzenini bozmakta ve sanayii felce uğratmaktadır." Fransız Devriminde de öyle olmuştur. Birleşmiş monarşilerin tehdit ettiği ulusal toprağın savunulmasıyla harekete geçirilmiş sanayi dalları bir yana bırakılırsa, Devrim dönemi (1789-1799) kentlerde uzun ve acılarla dolu bir sınaî bunalım yaratmıştır; bu bunalım, ülkenin içinden yeni çıktığı bir ticarî bunalım ve iki yıllık kıtlık kadar şiddetli etkiler uyandırmıştır.

Kırlar, buğdayı daha pahalı satarak zenginleşirken, kentler, sınaî tüketimin azalması nedeniyle, yoksullaşmaktaydı. Ekmek pahalılaştıkça bu tüketim azalıyor, elde daha az yedek para kalıyordu; göçler de ülkeyi tüketimcilerden, sermayeden ve zanaatçılardan yoksun bırakmaktaydı; bunlar zanaatlarını Devrime karşı korumak ya da zorunlu işsizlik nedeniyle boş kalmış kolları için iş aramak için yabancı ülkelere gidiyorlardı. Barselona'ya yerleşmiş bir Fransız, 9. yılda, göçlerin başlamasından sonra, uzun süre, Fransızların İtalya'da ve İspanya'da kurdukları yeni tezgâhların ilerlemeler kaydettiğini belirtmekteydi.

En fazla zarar gören de lüks sanayii idi (dantelcilik, ipekçilik, kuyumculuk, Paris işleri, porselencilik, mobilyacılık vb.): göçler bu sanayi dallarının zengin müşteri kitlesini yok etmiş, lüksün düşmanı, halkın dostu olan ve kendini ulusal savunmanın malî zorunluluk-

larına kaptıran devrimci sadelik de sonunda öldürmüştü onları.

Dış ve iç savaş, Terör ve anarşi, yaşamı askıya alarak, zanaatlarda bir duraklama yaratmıştır. Yalnızca acı yakınmalar vardır bu dönemde. Daha Devrimin ilk günlerinde, "Ekim günleri"nin hemen öncesinde bir hatip, Ulusal Mecliste şöyle haykırıyordu: "Mahvolmuş tezgâhları, boşalmış atelyeleri, boşta gezen işçileri görüyorsunuz." Bundan kısa bir süre sonra da Arthur Young tüketimin her yerde kısıtlanmasından ötürü çok sayıda işçiye yolverildiğini, Abbeville'de, Amiens'te, Rouen'de, Louviers'de korkunç bir sefalet hüküm sürdüğünü, Louviers'de bomboş iplikevleri gördüğünü, Lyon'da ve Lille'de 28.000 kişinin sadakayla yaşadığını yazacaktır.

Kurucu Meclis, *ulusal atelyeleri*, işte bu "işsiz" orduları için kurmuştur; yardım ya da sadaka atelyeleriydi bunlar; ardarda ortadan kaldırılmış, sonra yeniden kurulmuş, iyi örgütlenmemiş kuruluşlardı; işsizliğin pençesi altında inleyen işçi sınıfına bu yüzden şifa verememişlerdi.

Savaş patlayınca, işçiler sınıra koştular; gösterdikleri yurtseverlik, işin az bulunuşundan, ekmeğin pahalı oluşundan çok daha yüksek düzeydeydi.

Bu savaş Paris'i büyük bir silah ve askerî ecza imalâthanesine dönüştürmüş, Konvansiyon Meclisini zorunlu olarak *elkoyma* sistemine itmişti. Oysa, bu *elkoymalar* bir bunalım ve yıkım öğesi olup çıktı; böylece, *en yüksek* fiyatlı 2.000-3.000 parça mal alınıp götürülen Châteauroux kumaş tezgâhları mahvedildi; bu en yüksek fiyatlar, yeni kâğıt paranın değer kaybına göre bir hiç kalmaktaydı.

En yüksek fiyatın değeri ortadan kalktığı zaman, geriye yolların kötü ve güvensiz oluşu nedeniyle ulaştırma güçlükleri, kredi yokluğu, İngiliz pazarının kapanı-

şı, ithal edilmiş ürünlerin aşırı fiyatı kalmıştı. Üretim sönük kalmaktaydı; "züppeler"in, "süslü-püslüler"in, "zıpırlar"ın gülünç lüksü, Paris'teki üretimi bile canlandırmaya yetmemekteydi.

Aşağıda, Devrim dönemi sırasında sınaî bunalımın birkaç sonucuna değineceğiz:

Lyon'da, ipek ticareti hemen hemen yıkılmıştı. Kamu Selâmeti Komitesi, kralcıların ayaklandırdığı kentin yeniden alınışından sonra (1793), mağaza ve fabrikaların yeddi emine verilmesine, "sanayiin uğursuz kanemicileri" olan komisyoncuların ve ipek tüccarlarının, "borsa oyunlarından ve vurgunculuktan" sanık kapitalistlerin faaliyetlerinin durdurulmasına karar vermişti. Yalnızca üst üretim düzeyleri yasaca belirlenecek küçük atelyeleri kabul etmekteydi artık. Sonuç: Direktuvar döneminde kala kala 3.500 kadar dokuma tezgâhı kalmıştı. Tezgâh sahipleri, 3. yılda verilmiş bir dilekçede kendi "korkunç sefalet"lerinden şöyle yakınmaktaydılar: "Devrimin moda haline getirdiği yeni hareket, lüksün bütünüyle kökünü kurutmadığı gibi, ipekli erkek giysilerinin büyük kısmının tüketimini yoketmiş, kadınlardaki beğeni tuhaflığını, daha yaman düşmanlarımızın ülkesinde yapılmış kumaşlara kaydırmıştır." Burdaki "daha yaman düşmanlarımız" İngilizlerdi, ve bu sızlanma çok yaygındı. Öyle ki, iş, 18. yüzyıldan beri zengin bir müşteri kitlesinin "suçlu bir tercihle" sarılageldiği İngiliz dokumalarının limana sokulmasının yasaklanmasına kadar vardırılmak istendi: modanın sanayi ile ilişkileri!

Lyon'a pek uzak olmayan ve yılda 10.000-12.000 parça muslin üretilen Tarare'da, pamuğa konulmuş ağır vergilerden ötürü, bu üretim şimdi yarıya düşmüştü. Bununla birlikte, bölgede pamuklu bez dokumacılığı etkinliğini yitirmiş değildi.

Sedan'da da, Konsüllüğün ilk sıralarında, kumaşçılığın gerilemesinden yakınılmaktaydı; yirmi kumaşçı giyotinde canvermişti, yeni kâğıt paradan (*assignat*) ötürü kimileri de yıkıma uğramış bulunuyordu. Ayrıca, "işçilerin kötü zihniyeti"ni de hesaba katmak gerekiyordu! İmalâtçılar, Reims'de olduğu gibi, *iplik makineleri* ithal etmeyi düşünmüyor değillerdi, ama "işçilerinin bunlara karşı bulunabilecekleri girişimleri ve daha ileri aşırılıkları" gözönünde tutarak, buna cesaret edemiyorlardı. Sedanlı imalâtçılar, işçilerin, kendilerini işsizliğe ve sefalete atacak olan "makineler"e karşı gösterecekleri klasik düşmanca tepkisinden korkmaktaydılar.

Bir raporda, Reims'de, "en yüksek fiyat usulünün ve elkoyma işleminin" yıkıcı etkilerinden sözedilmiştir. Kumaşçılık sönmekteydi; Champagne şaraplarının ihracı da kesilmişti.

Louviers'de de elkoyma işlemleri konusunda aynı yakınmalara raslanıyor. 4. yılda, Kuzey departmanı yöneticileri "Tourcoing işçilerinin geçim kaynağı olan fabrikalar bu komünü ardarda işgal etmiş çeşitli düşmanlar tarafından tahrip edilip bir kısmı da malî durumun belirsizliği yüzünden işlemez hale gelince, boşta kalmış bu işçilerin (1.000-1.200 aile) zorunlu gereksinmelerine yardım etmek için" 20.000 lira istemişlerdi.

6. yılda, Aude milletvekilleri, "Doğu için kumaş yapan fabrikaların gerilemeye başlamasından beri, bu bölgede artık sınaî zenginlik kalmadığı, o fabrikalara bağlı 2.000'den fazla işçi kuru ekmeğe muhtaç olduğu için" vergilerde bir hafifletme önerisinde bulunuyorlardı.

Saint-Quentin'de, patiska ve ince keten fabrikası yıkıma uğramıştı; bölgede 60.000 işçi açlığa mahkûm edilmişti.

Kısacası, Devrim dönemi sırasında sanayide bir gerileme olduğunda hiç bir kuşku yoktur. Ancak, bütün sanayiin ölüm darbesi yediğine inanmak, durumu abartmak olur. İyi durumda bulunan *yurtsever* sanayi dalları vardı. En çok barut, en çok tüfek, en çok top bu dönemde yapılmıştır. Amboise'da, Souppes'ta, Chantilly'de, Paris'te silah imalâthanelerinin sayısı artmıştı; buralarda ikiyüzü aşkın ocağın bacasından Devrimin alevi yükselmekteydi.

Savunma amacı içinde, bilimle sanayi işbirliği içindeydi. Savaşın civcivli günlerinde çelik eksikliği vardı. İngiltere'den çelik istenemiyordu. Foucroy hızlı üretim usulleri buldu; ve süngüler, kılıçlar Fransız çeliğinden yapılmaya başlandı.

Toplar için gerekli bakır da eksikti. Kilise çanlarının eritilmesi akıl edildi. Dökümevlerimizde hâlâ çok uzun süreli kille öğütme usulü kullanılmaktaydı: Kamu Selâmeti Komitesi, en hızlı usulleri araştırtarak, kumla öğütme usulünün kullanılmasını buyurdu. Ve yine Komitenin buyruğu üzerine, Monge, *Top Yapma Sanatının Açıklanması* adlı yapıtını yayımladı.

Cumhuriyet ordularındaki "baldırıçıplaklar" için ayakkabı gerekiyordu: Seguin, derilerin sepilenmesi için hızlı bir usul buldu; bu buluşundan ötürü kendisine Konvansiyon Meclisince ulusal bir ödül verildi (1795).

Konvansiyon Meclisi, savaş sanayilerinin yararına olarak, zaman zaman siyasal kinlerini susturuyordu. Chaptal, federalist ve karşı-devrimci biri olduğu halde, "istemeye istemeye" Güneyde barut ve güherçile genel müfettişi atanmıştı: çünkü çağının önde gelen birkaç kimyacısından biriydi.* Şöyle diyor: "Her yerde güher-

* Sanayiin çıkarı kaygısıyla gösterilmiş başka bir hoşgörü örneği. "Trançois (Cher) ocakları işvereni Nicolas Rambourg aristokrat olarak bi-

çile atelyeleri kurmak için bütün Provence'i ve aşağı Languedoc bölgesini dolaştım; öyle bir terör yaratılmıştı ki bütün halk, soluğu atelyelerde alıyordu; herkes güherçileli topraklarını ve gerekli yakıtı oraya getiriyordu." Chaptal'ın çabaları sonucu, Kamu Selâmeti Komitesi üyelerinden biri şöyle diyecekti: "Güherçileli toprağı göstereceğiz, bundan beş gün sonra da namlular dolacak."

Barut eksikliği korkusunun hüküm sürdüğü günlerde "güherçile" her şey demekti: *devrimci güherçile dersleri* (güherçileyi istihraç etme, arıtma, kullanma sanatı) verilmişti; güherçile öğrencileri, güherçile bayramı (Mart 1794) vardı. Monge bu bayramda "devrimci yöntemler kullanılarak" billurlaştırılmış güherçileyle çalışmalar yapıldığını anlatır; *Cumhuriyetçi Güherçile Şarkısı* bile çıkmıştı. Güherçile ve barut sanayii, zaferi kutlamanın tehlikeli lütfu sayesinde varolmuştur.

FRANSA'DA İLK SANAYİ SERGİSİ

Direktuvar yönetimi, Konvansiyonun sınaî çalışmalarını sürdürdü, yurtsever sanayi dallarını, özellikle demir ve çelik yapımını destekledi, imalâthaneleri devlet yardımlarıyla yüreklendirmeye çalıştı, Fransa'ya bazı yeni sanayi dallarını sokmakta olan tek-tük yabancıya iyi yüz gösterdi: 4. yılda, iki Amerikalıya *eğirme ve tarama makineleriyle* bir kumaş fabrikası kurmalarına olanak sağlamak için 6.000 lira verdi.

François de Neufchâteau'nun içişleri bakanlığı sı-

lindiği için Kamu Selâmeti Komitesince ona tutuklama yetkisi bulunan bir komiser gönderilmişti. Ormanda yolunu kaybeden bu komiser, sonunda, ocağa su götürmek için bir bent kurmakta olan bir grup emekçiye raslamıştı. Onlara yaklaştı: 'Yurttaş Rambourg'un şu tehlikeli aristokratın şatosu nerde? — İşte şurda; o aristokrat da benim.' Komiser onun elini sıktı, o günden sonra da Rambourg için yapılan bütün ihbarlara karşı çıktı." (Reybaud, *le Fer et la Houille.*)

rasında, ilk sanayi ürünleri ulusal sergisi Direktuvar zamanında açılmıştır. Bu uyarıcı tören 1798 Eylülünde Champ-de-Mars'ta yapılmıştır. Sergi, bakanın gösterişli bir söyleviyle açıldı. Şöyle diyordu bakan:

"Birbirine bağlı sanayi dallarının kendi düşünce ve araştırmalarının meyvesini almaya cesaret edemediği, yıkıcı yönetmeliklerin, ayrıcalıklı meslek kuruluşlarının, malî engellerin, dehanın değerli tohumlarını kuruttuğu o mutsuz çağlar geride kalmıştır artık. Bugün dehanın elinde özgürlüğün meşalesi var."

Bu meşale sadece 110 sergileyiciyi aydınlatmaktaydı; sanayicilere çok geç haber verilmiş, sergi de çok acele örgütlenmişti. Ne var ki, bakan, sergiyi, "büyük bir yapının ilk taşı olarak" görüyordu; "onu ancak zaman tamamlayacak, ticaret ve sanayiin birleşik çabalarıyla her geçen yıl daha güzelleştirecek"ti. Fransız sanayiinin geleceğine güvenini de şu sözlerle açıklıyordu:

"Kataloğu dikkatle okuyunuz, birdenbire şahlanan Fransız sanayiinin, yabancıların kıskançlığını çekebilecek ürünlerle ulusal dehayı nasıl onurlandırdığını göreceksiniz; acele olarak düşünülmüş ve hazırlanmış, eksik bir biçimde düzenlenmiş olan bu serginin bir ilk atılım, İngiliz sanayii için tehlikeli, Cumhuriyet sanayii için onur verici bir atılım olduğuna tanık olacaksınız."

Bakanın coşkusu, sergilenen ürünlerle tam doğrulanıyor değildi. Yine de *Creusot*'un ilk adımları, *Conté* kalemleri, *mekanik eğirme* denemeleri dikkati çekmekteydi; yakın makine çağının habercileriydi bunlar. Oniki madalya verildi.* Sınaî yöntemler 1789'dan beri his-

* Bu ilk sergide madalya kazanan oniki yapımcının adlarını, ürünlerini belirtmek ilginç olacaktır: Bréguet, kararlı güçte serbest ibre; Lenoir, deney terazisi ve astronomi gereçleri; Didot ve Herhan, görkemli bir Virgile yayını; Clouet, basit füzyonla demirin çeliğe dönüştürülmesi; Conté, kurşunkalemler; Gremont ve Barré (de Berçy), duvar kâğıtları; Potter (de

sedilir biçimde gelişmiş değildi.

Yine de, ilginç bir fikir sürülmüştü ortaya: 1789 ulusal sergisi, 19. yüzyıldaki büyük uluslararası sergilerin temeli olacaktı.

ÜCRETLER, FİYATLAR, KÂĞIT PARALAR (*ASSİGNAT*)

Sanayideki ücretlere gelince, bunların Devrim dönemindeki oranlarını saptamaya kalkmak, kuruntudan ileri gidemeyecektir; çünkü sanayiin gerilemesi, işsizlik, yeni kâğıt para (*assignat*), maksimum usulü, yaşam pahalılığındaki büyük yükselme, gerçek (*reel*) ücretin değerlendirilmesini her yönden olanaksız kılmaktadır.

Direktuvar döneminde, Parisli işçi, günde 120-350 lira kazanabiliyordu; ama kâğıt parayla (*assignat*) ekmeğe 80 frank, ete 130 frankı bulan bir para ödemek zorundaydı; bir çift botun bedeli 2.400 liraya kadar yükseliyordu! İşçi, bu inanılmaz ödemelerle, ücretlerdeki itibarî yükselmeden önceki döneme göre daha da sefil bir duruma düşmüştü.

Bunun kanıtı, devrimci hükümetlerin, Paris'i beslemeyi sağlamak, başkentte ve eyaletlerde atelyelerin ve sadaka önlemlerinin artırılmasını gerçekleştirmek zorunda kalmasıdır.

Konvansiyon, *maksimum* usulüne karar vermişse, bu, zorunlu gereksinme maddelerinde meydana gelen olağanüstü yükselmedendir. Besin maddelerinin fiyatlarının olağanüstü rakamlara çıkışı da kâğıt paranın (*assignat*) her geçen gün değerinden kaybetmesinin sonucudur.

Chantilly), beyaz fayans; Payn fils (de Troyes), keten tuhafiye eşyası; Julien, makinede eğirilmiş pamuk. Bu oniki sanayici arasında, ticaretevleri yaşayan ve eski ünlü adlarını günümüze dek sürdürenleri kolayca seçebiliyoruz: Bréguet, Didot, Conté.

İflâsı önlemek için, kâğıt paranın (*assignat*) önceleri *ulusal mülklerle* ipotek edildiğini biliyoruz; ama, daha sonra, Devrimin kaçınılmaz iniş döneminde emisyon üstüne emisyon yapılacaktır; öyle ki 1790-1796 arasındaki toplam emisyon korkunç bir sayıya, 45 milyara yükselecektir!

Amerika'da olan şey —bu ülkede bir çift ayakkabı için kâğıt parayla 36.000, dört kişilik bir yemek için 50.000 lira ödenmiştir— Fransa'nın da başına geliyordu. Kâğıt para (*assignat*), hemen hemen bütün değerlerini yitirmişti: 1796'da bir lui altını almak için bu kâğıt parayla 19.000 lira ödemek gerekiyordu. Fiyatlarla ücretler arasındaki ekonomik ilişkilerde ne büyük bir altüst olduğunu varın düşünün işte!

Bir faytona binmek için 100 lira, gösterişsiz bir öğle yemeği için 500 lira, bir saat almak için 19.000 lira, bir torba un için 20.000 lira, bir takım giysi için 25.000 lira.

1790 yılında 321.000 liralık hatırı sayılır bir servetle işten çekilmiş bir çilingirin, hiç de doğal olmayan fiyat yükselmeleri sonucu, elinde avucunda kala kala 1796'da 14.000 lira kalmıştı.

Eski ayrıcalıklı kişilerin ve varlıklı burjuvaların çoğu da o çilingir gibi yıkıma uğramıştı. 16. yüzyılda değerli madenlerin birden çoğalması ve tahıl fiyatlarının yükselmesinden sonra olanlar oluyordu. Bu yükselme bir düzey verici rolü oynamıştır. Tereyağı fiyatı eşitçi fikirlerden daha hızlı bir düzey yaratır! Servetler el değiştirdi. Böylece "eski kapitalistlerin yıkımı"na kısmen yardım ediliyordu.

Bu yüzdendir ki, ayrıca kâğıt para (*assignat*) iç düşmana ve birleşmiş monarşilere karşı savaşma konusunda kaynaklar sağladığı içindir ki Ramel Beşyüzler'e şu sözleri söyleyecek, daha sonra da Louis Blanc aynı

sözleri yineleyecektir: "Kâğıt para (*assignat*), düzenlerin ve ayrıcalıkların yıkılmasına yolaçmıştır. Bu kâğıt paralar, Devrim'i yapmıştır."

II. NAPOLÉON ZAMANINDA SANAYİ
(1800-1815)

SINAÎ UYANIŞ

Büyük Fransız sanayii, o çılgın kıta ablukası siyasetinin son bunalıma ulaşmasından önce yapay bir yaşantı içindeydi; çünkü kıtayı besleme konusunda İngiliz sanayiinin yerini tutacak gibi görünüyordu.

Fabrikalar, özellikle tekstil sanayii ile ilgili olanlar, sınaî fetih için donanmıştı; pahalıya malolmuş büyük miktarda ilk madde yedekleri vardı bunların; *bunalımın habercisi* olan stok yapma işlemine geçmeden önce çok çalışmışlar, çok satış yapmışlar, tatlı kârlar sağlamışlardı.

Napoléon, 1806 sergisinde şöyle haykırıyordu: "Refah ânı gelmiştir; sınırlar koymaya kim cesaret edebilir?" Gerçekten de, maden sanayii ve metalurji sanayii 1789'dan önceki faaliyetlerine yeniden kavuşmaktaydı. 1807'de, istatistiklere göre eski Fransa toprağı üstünde, Kuzeyde 13, Isère'de 6, Allier'de 5, Maine-et-Loire'da 5 maden kömürü ocağı vardı. Üretim, tonu 10 frank olmak üzere, 850.000 tona kadar varmaktaydı.

Son yıllardaki yıkımın hemen öncesinde Çalışma Bakanlığı eski Fransa toprağı üstünde, tonu 900 frank olmak üzere 100.000 ton font üretimi, ve 1.200 demir işletmesi olduğunu bildirmekteydi.

"Hadde atelyelerinin sayısı öyle yüksek bir noktaya gelmişti ki, diyordu Chaptal, Franche-Comté'deki yapımcılar bu sayıyı azaltmak zorunda kalmışlar, işi bırakmaya razı olanlara bir tazminat vermeye karar

vermişlerdi; zımnî bir anlaşmaya göre de, çalışma saatlerini aralarında paylaşmışlardı." Bu, o günler için, bir çeşit Fransız hadde tröstü kurmak gibi bir şeydi!

Kıta ablukasının dolaysız bir sonucu, *pancar şekeri* imalâtı oldu. Abluka, Kıtayı kamış şekerinden yoksun bırakmıştı; bu şekerin libresi 6 franka kadar yükselmişti. Başka ürünlerle şeker yapma çareleri arandı; her şey denendi: bal, kestane, çeşitli meyveler, sonunda da pancar. Pancar, zaferi kazandı. İlk Fransız fabrikaları 1810'da Crespel tarafından Lille'de, Scié tarafından Doubs'da, daha sonra da Rambouillet'de ve ülkenin başka yerlerinde kuruldu.

Ama bu fabrikalar imparatorluk enkazıyla sürüklenmişti. Şekerin libresini 6 franktan satmak için örgütlenmiş olan yeniler, sınırların yeniden açılmasından sonra bütün bütüne yenildiler; bununla birlikte, "sanayiin anası" olan zorunluluk, çok önemli bir sanayiin kaynağı olacak, şekerin fiyatını düşürerek bu değerli besini halk sınıflarına yayacak bir buluşa yolaçmaktaydı.

NAPOLÉON'UN ROLÜ

Napoléon'un kişiliği bile bu sınaî uyanışın kısmî bir nedeni olmuştur. "Brumer" günlerinin adamı, sürekli bir savaşın kaygılarının, hükümet görevlerinin, zafer günlerinin sevinçlerinin, trajik anların kederlerinin, harikulâde despotluk makinesinin ve yükseldiği yönetim merkezciliğinin etkinliğini göstermeyi de, sınaî alanda devinmeyi de önlemediği olağanüstü bir adam olmuştur.

Napoléon, yasaları, yönetmelikleri aşarak, kendi otoriter yasama gücü içinde, geçmişteki iyi yönelişleri modern yaratışlara, fırıncılar ve kasaplar loncasını, domuz sucukçuları polisini, içki ve tiyatro bileti satış mik-

tarını, kitap sanayiindeki sınırlamayı, işçi hizmet belgesini, içki ve tuz vergisini yeni kuruluşlara, işçi ve patronların katıldığı yargıcılar kuruluna, fabrika markaları mülkiyetini, sanat ve imalât danışma odalarını, kodlar yayımlayarak madenler, meslekler ve sağlığa zararlı işyerleri üstüne çıkarılmış yasalara karıştıran adam olmuştur.

Atelyeleri dolaşıyor, fabrika sahiplerine sorular yöneltiyor, onları biraraya topluyor, kendilerine danışıyor, ticaret ve sanayi konusundaki yakınmaları dinliyor, bazı fabrikalar, gelirler vakfediyor, sınaî yarışmalar ve sergiler açıyor, valilere seçkin işçileri örnek bir dokuma tezgâhında hareketli mekiğin kullanılmasını öğrenmeye göndermeye çağrıda bulunuyor, buluş sahiplerine para yardımları yapıyor, sıkıntıya düşmüş imalâtçılara yardımlar ediyor. Sanayii canlandırmak, uykuya dalmış fuarları uyandırmak, modayı yöneltmek, sarayın lüksünü ulusal emeğin doğrultusuna sokmak için resmî buyruklar veriyordu.*

ULUSAL SANAYİİ TEŞVİK ORTAKLIĞI

Napoléon, *Ulusal Sanayii Teşvik Ortaklığından* kendi adına yüz hisse senedi aldı. 1801'de kurulan bu ortaklığın kurucuları arasında Chaptal, Berthollet, Conté, Foucroy, François de Neufchâteau, Monge, Guyton de Morveau, Montgolfier, Ternaux vb. gibi kimseler vardı. Bu bilginler ve bu sanayiciler, her yerde sanayie yararlı buluşları toplamak ve yaymak, teknik bilgi-

* "Napoléon, nedimlerini ve halkı, sanayiin iticisi olarak düşündüğü bir lükse yöneltmiştir. Düz bir faytonla Tuileries sarayına geldiğini gördüğü zengin bir senatöre güzel bir gezinti arabası gönderdiği anlatılır. Bunun, efendisinin bir armağanı olduğunu düşünen senatör gidip şükranlarını bildirmek için acele eder; ama az sonra arabacının, arabanın bedelini ödemesi konusundaki notunu alır." (Bénard, *Mémoires d'un nonagénaire.*)

lere yaygınlık kazandırmak, deneyleri teşvik etmek ve yöneltmek, ödüller vererek keşifleri yüreklendirmek görevini üstlenmişlerdi.

Ortaklık, daha ilk yılında, kimileri günün düşüncesine aykırı düşen altı konuda yarışma açtı: balıkağı yapımı, üstübeç beyazı, Prusya mavisi, ucuz mineyle kaplı madenî vazolar, ağaç vidalar. Ağaç vidalar ve balıkağı yapımında kullanılan makineler keşfettirmeyi başardı.

Önerdiği en önemli ödüller ve 1820'ye kadar verdiği bellibaşlı armağanlar arasında şunları görüyoruz: teneke yapımı, demir döküm işleri, fasonlu ve nakışlı kumaş yapma sanatı, dikiş iğnelerinin demirden, çelikten yapımı, yün ve pamuk tarama makineleri, çelik dökümü, kireç fırınları, ateşli makineler, vernik yapımı, su geçirmez deriler, güvenlik ya da hava akımı lambaları, güvenlik kilitleri, çorap zanaatının basitleştirilmesi, vb..

Bütün bu buluşlar ve iyileştirmeler teknik ilerlemeyi ve teşvik ortaklığının sanayie yaptığı hizmetleri göstermekteydi.

MAKİNELER

Makineler, imalâthaneleri istilâ etmeye başlamıştı. Ancak bunların güçleri, yani buhar gücü eksikti.

Bununla birlikte Watt'tan beri buhar makinesi biliniyordu. Amerikalılar ve İngilizler* *yüksek basınçlı*

* "İngiltere, alet-makine ve buhar makinesi ve modern büyük sanayi alanında Fransa'dan önde olmuştur. *Watt* bu ülkeye buhar makinesini; *Kay*, hareketli mekiği; Hargreave, 1768'de, *Spinning Jenny*'yi (eğiren Jenny); Arkwright, *Mull-Jenny*'yi (değirmen Jenny) vermiştir. Bu sonuncusu Hargreave'ln buluşunu yıkmış, ve onun sefalet içinde ölmesine yolaçmıştır. Cartwright da yün tarama ve dokuma makinesini bulmuştur. İngiltere demir ve kömür madenlerini etkin bir biçimde işletiyordu. Bu onun için Peru altın madenlerinin İspanya için olduğundan daha değerli olmuştur. *Davy* de çok geçmeden (1815) kömür ocaklarına madenci lambasını indirecektir.

makineler kullanmaktaydılar: Pittsburglu makinist Ewans 1880'de Philadelphie sokaklarında bir çeşit *buharlı araba* dolaştırmıştı. Papin'in ve marki Jouffroy'un izinden giden Fulton *buharlı gemi* deneylerine girmişti. 1803'te, kıyılarda oturan halkı telâşa düşürecek biçimde böyle bir deneyle Seine'i aşıyordu; yaptığından daha sonra pişman olacak olan Napoléon'un kendisine iyi davranmaması yüzünden, ülkesine, Amerika'ya döndü; *denizaltıyı* icat ettiğinden emin değildiyse de, 1807'de *Clermont* üstünde Hudson ırmağını hem aşağıdan yukarı hem yukardan aşağı katetti; ilk buharlı gemi pratik koşullar içinde yapıldı. Yine aynı dönemlerde, 1803'te, Amiensli Dallery, gemilere ileri itişli *uskur* takmayı bulmuştu; bu buluş, otuz yıl sonra Fransız Frédéric Sauvage ve İngiliz Smith tarafından ele alınacaktır.

Ama buhar makinesinin imalâthanelere girişi çok yavaş olmuştur; 1820'de suyu yukarı taşımak için yalnız bir tek yüksek basınçlı, en fazla onbeş alçak basınçlı makine vardı. 10 beygirlik bir buhar makinesinin iplik sanayiine uygulanması, ilk kez 1812'de, Mulhouse'da, ünlü Dollfus fabrikasında gerçekleşmiştir.

İngiltere'den ithal edilen yeni makineler daha çok tekstil sanayii atelyelerine girmekteydi. Bunlar, işçiler ya da atlarla hareket ettiriliyordu; kolayca da bozuluyorlardı; otomatik makinelerden çok büyük ve karmaşık aletlerdi. Yine de işe yarıyorlardı: bir *yünlü tarazlama makinesi* iki işçiyle eskiden yirmi işçinin yapacağı kadar iş yapmaktaydı (bu da daha o günlerde işçinin el emeğinin tasfiyesi demekti); bir *kırkma makinesinin* gücü bir kaldıraçla harekete getiriliyordu; 30-60 kamalı *eğirme tezgâhları* vardı.

Büyük sanayi gelişmektedir; kıta ablukası onu sancılı bir bunalım için atacaktır."

İmparatorluk hükümeti de makinelere yaygınlık kazandırmak için çabalar göstermekteydi. 1807'de valiliklere gönderilmiş bir genelgede kumaş yapımında kullanılacak yeni makine sistemiyle "el emeğinden önemli ölçüde iktisat yapılabileceği" belirtiliyordu. Daha o sıralarda Vervins'te, Orléans'da, Marly'de, Sedan'da (Ternaux), Paris yakınlarındaki Cygnes adasında (Chaptal buraya İngiliz Douglas'ı yerleştirmişti) yün eğirme makineleri yapmak için özel atelyeler kurulmuştu.

Ama Fransa, henüz çok genç olan büyük sanayi ile canlanmış yurttaşlarının buluşçu dehasıyla İngiltere'nin teknik vesayetinden kurtuldu.

BÜYÜK BULUŞÇULAR

Bunların en ünlüleri *Jacquard*'dır (1752-1834). Bir dokuma işçisinin oğlu olan Jacquard yeni bir *dokuma tezgâhı* bulmuştur. 1790'da bulduğu bu tezgâhı, gerekli para olmadığından, ancak 1800'de gerçekleştirebildi. Tezgâhı, mükemmel olmadığı halde, 1801 sergisinde bir bronz madalya aldı.

Yine aynı yıllarda bir *balıkağı yapan makine* icat etmiştir. Carnot'nun buyruğu üstüne, Paris'te, *Zanaatlar ve Tezgâhlar Konservatuvarına* tekstil sanayii tezgâhlarını onarmak üzere yerleştirilmiştir. 1804'te *Teşvik Ortaklığının* altın madalyasını kazanmıştır. Jacquard, kullanılışı günümüze dek kusursuzlaşacak olan yeni "tezgâh"ına son biçimini Konservatuvarda verecektir.

Jacquard usulü tezgâhlar sınaî mekaniğin en güzel buluşlarından biridir. Bu tezgâhlar birçok işçinin yardımını gerektiren bir kiriş ve pedal sistemiyle basit ve hünerli bir mekanizma getirmekte, bununla *zincirin* halkaları otomatik olarak kalkmakta ve en kar-

maşık bir desenin kumaşa işlenmesi mümkün olmaktadır.

Jacquard tezgâhı sadece eski tezgâhlarla yapılması olanaksız şeyleri kolaylıkla yapıyor değildi, bir anda üç erkek, iki kadın işçinin çalışmasını da ortadan kaldırıyordu. Bu yüzden onun bu buluşu önceleri Lyon işçilerince iyi karşılanmamış, tezgâhlarından biri herkesin gözü önünde kırılmıştır. Hatta, Jacquard'ın Rhône ırmağı sularına atıldığı da söylenmiştir. Bir kez daha, sınaî ilerlemenin suçsuz kurbanı olan işçi, kendisini sefalete terkeden bilinçsiz makineyi öfkeyle karşılıyordu: aç-susuz, evinden daha ötesini görmüyordu, göremiyordu. Bununla birlikte makine, işçinin direnişi karşısında zafer kazanacaktır. 1812'de Lyon'da 12.000 Jacquard usulü tezgâh vardı, buluş sahibi 1834'te öldüğü zaman da bu sayı 30.000'e çıkmıştı.

Bugün Jacquard kadar bilinmeyen Philippe le Girard'ı da (1775-1845) analım. Sırayla muhacir, profesör ve sanayici olan Girard, çağın en büyük buluşçusuydu. Marseille'da sabun ve tuz fabrikaları kurmuştur; Paris'te de bir yapma soda fabrikası ve bir cilâlı sac tezgâhı. 1805'te değişmez düzeyde hidrostatik lambaları yaptı. Özel aydınlatma için mat cam globlar yaptı, yeni bir renksemez dürbün icat etti, tek silindirli ve dönme hareketli buhar makinesini kurdu; dengeliği (*balancier*) bulunmayan bu makine İngiltere'de hemen kabul edildi.

1810'da, İngiliz pamuk sanayiine karşı bir Fransız keten sanayii kurmak amacıyla en iyi keten ipliği eğiren makineye bir milyon ödül verilmesini öngören İmparatorluk kararnamesi yayımlandıktan altmışyedi gün sonra Girard, brövesini alıyordu. Paris'te, bir kilo ketenden 100-150 kilometre iplik çıkaran 12 masuralı bir ilk makine kurdurttu. 1813'te, biri Paris'te öbürü Cha-

ronne'da, iki keten iplikevi vardı Girard'ın.

İmparatorluğun bozguna uğramasıyla henüz eline geçmemiş olan milyonu da havaya gitti. 1815 ticari bunalımı boyunca Louis XVIII hükümetince pek desteklenmeyen, hatta bir ara, borçları yüzünden tutuklanan Girard, Avusturya'da Viyana yakınlarında, daha sonra Varşova dolaylarında iplikevleri kurdu; bunlar kısa süre içinde geliştiler. Bununla birlikte, birçok buluş sahibinin kaderine uğrayarak sefalet içinde öldü.

Richard Lenoir (1765-1839) tam anlamıyla bir mucit değil, ama tekstil sanayiinin gözüpek bir öncüsüydü. Yaşama bir kahve garsonu olarak atılmıştı, öldüğü gün 14 milyonluk bir büyük sanayiciydi.

Kısa bir süre sonra ölen, ve dostluğunun bir belirtisi olarak adını aldığı Alençonlu Lenoir-Dufresne ile 1797'-de ortaklık kurduktan sonra büyük pamuk ve yün iplikçiliği girişimlerine dalmıştı. İngiliz gemilerinin kol gezerek imalâthanelerimizi yoksun bıraktığı Amerika ve Doğu pamuğunun yerini doldurmak istiyordu. Ne var ki, gümrükler büyük bir engel meydana getirmekteydi. Napoléon 1.500.000 frank borç vererek yardım etti ona. Richard, sayısı kırka ulaşan yün ve pamuk iplikevi, birçok dokuma atelyesi kurdu, binlerce işçi çalıştırdı, araç ve gereçleri kusursuzlaştırdı. Büyük sanayi yolundaki çalışmalarının meyvesini, kazandığı başarılarla almış oldu.

BİLİM, SANAYİİN HİZMETİNDE

Bilimin, Devrim zamanında, dış savaşlar sırasında yaptığı gibi sanayie doğru inmesi ve ona katkılar sunması bu dönemde başlamıştır.

Tekstil sanayiinin vazgeçilmez yardımcısı olan *boyacılıkta* belirgin ilerlemeler olmaktaydı. Bir ara indigo ve ithal malı kırmız boyası adına bırakılmış olan pastele

ve kızılköke yeniden dönülüyordu. Raymond mavisinin kullanılması, Prusya mavisinin taklidi yaygınlık kazanmıştı.

Yapma soda yapımında Leblanc'ın yeni bulduğu usul uygulanıyordu. Mollerat, Vauquelin'in ve Foucroy'nun çalışmalarından esinlenerek *ağaç sirkesi* üretiyordu. Edouard Adam yeni imbiklerle *alkol* damıtıyordu. Darcet'nin kemiklerden çıkardığı *Jelatin*'den yüksek kaliteli çiriş elde ediliyordu. Lebon'un bulduğu ve 1790'dan beri İngiltere'de kullanılan *havagazı lambalarının* bazı Fransız kentlerinde vitrinleri aydınlattığı görülüyordu.

Kimya alanındaki ilerlemeler sayesinde *kimyasal ürünler* Fransız sanayiinin önemli bir dalını meydana getirmekteydi: "nitrik" asit yapımı geliştirilmişti; klorhidrik ve sülfürik asitlerin, amonyağın, üstübeç beyazının, arıtılmış şapın, demir ve magnezyum sulfatların yapım yolları bulunmuştu. Klorun ağartılmasında "berthol" yöntemi, eskiden çayırlar üstünde günlerce bekletilen bezlere, kâğıt üretiminde kullanılan şifonlara uygulanmıştı.

Kısacası fabrikaların kapısı kimyacılara, bütün bilginlere ardına kadar açıktı. Onlar bu yolu biliyorlardı; bir daha da unutmayacaklar ve bilim, bundan böyle, giderek daha önem kazanan sınaî bir rol oynayacaktı. Öyle ki bugün Almanya'da her fabrikanın çağların simgesi olan birer laboratuvarı vardır.

SINAÎ SERGİLER

Sınaî sergiler bu ilerlemelerin tanığıdır.

Korsüllüğün başında, içişleri bakanlığına hem bir mucit hem bir bilgin olan bir imalâthane sahibi, Chaptal atanmıştır. O da bundan sanayi lehine olarak Fran-

çois de Neufchâteau'nun parlak düşüncesini uygulama yönünden yararlanmış ve 1801'de Paris'te başka bir ulusal sergi açmıştır. Sergiye 229 firma katılmıştır. Ertesi yıl katılanların sayısı 540'a ulaşmış ve bunların 38'i altın madalya kazanmıştır.

Bu iki sergide ödül alanlardan birkaçını analım: Conté (kurşunkalemler), Didot (stereotipi), Deharme ve Dubaux (cilâlı sac), Ternaux (kumaşlar), Rouenli Poucher (eğirilmiş pamuk); Richard-Lenoir ve Dufresne (dokuma), Isére'li Jubié kardeşler (ipek ipliği), Montgolfier (duvar kâğıtları, hidrolik kaldıraç), Parisli Bréguet (saatçilik).

1802 sergisinde anlamlı bir olay da geçmiştir. Chaptal, barış görüşmelerinin Amiens'ten Fransa'ya alınmasından ötürü Lord Cornwallis ve Fox'a teşekkürlerini sunmaktaydı. Fox, zenginliklere ve sergilenen lüks eşyasına hayran olmuştu; ama bu nesnelerin İngiltere'deki gibi kaliteli ve ucuz bir biçimde herkesçe kullanıldığına raslamadığını hınzırca belirtti. Chaptal hemen onu Thiersli bir bıçakçının sergisinin önüne götürdü; üç meteliğe satılan *kara saplı bıçaklar,* 12 meteliğe satılan usturalar gösterdi; Fox hayran kalmıştı. Onun, ceplerini bu bıçaklarla doldurduğu ve bütün sandığı satın aldığı söylenir. 13 franklık gümüş saatleri gördüğü zaman da, Chaptal'ın anlattığına göre, "Fransız sanayii üstüne o güne dek düşündüğünden çok farklı bir fikir edindiğini açık yürekle itiraf etti."

Bu olay da gösteriyor ki Fransız sanayii "iyiye doğru değişmekteydi". Servet sahibi küçük bir ayrıcalıklı topluluğa özgü ve sefalet içindeki bir ülkede gelişebilen lüks sanayilerin yanısıra yavaş yavaş ortak sanayiler, işçi sınıfları arasında refahın ilerlemesini sağlayabilecek halk sanayileri de beliriyordu.

Daha öncekileri gölgede bırakan 1806 sergisine 1422

firma katıldı, 54 altın madalya, 97 gümüş madalya, 80 bronz madalya dağıtıldı. Bu sergide, Saint-Gobain aynaları, Creuzot fontları, çelik haddeciliği, pamuk ve yün iplik makineleri, yeni bir sanayi olan Saint-Quentin ve Tarare muslinleri dikkati çekiyordu.

Bu zenginlikler karşısındadır ki, Napoléon, gerçekleşmiş ilerlemeleri düşünerek bir coşku içine giriyor, hükümdarlığının son bunalımı üzerine karşılığını pek bulamayacak umutlarını belirtiyordu.

Böylece, sürekli savaşa karşın, kıta ablukasının kamçısı altında, bilimin, gereçlerin gelişmesinin, kırlarda tüketimin yükselmesinin etkisiyle Fransız sanayii ileriye doğru yürüyüşünü sürdürmektedir.

Kuşkusuz bu henüz genelleşmiş bir büyük sanayi değildir; çünkü buhar ve makine kullanma yeni yeni görülmektedir, henüz iktisadî devrimlerini yaratmış değillerdir. Gene de daha o günlerde katkılarının taslağı ortaya çıkmıştır; bazı belirtiler daha o günlerde sanayiin büyük üretime, halk üretimine doğru gelişeceğini haber vermektedir; daha o günlerde büyük atelyeler, sınaî ortaklıklar büyük imalâthaneler halinde sanayiin yoğunlaşmasını hazırlamaktadır.

ÜCRETLER

Napoléon dönemi sırasında emek ve fiyatlar, Devrim döneminde olana göre daha düzenlidir. Bununla birlikte, itibarî ücretler, tatil günleri ve tahıl fiyatları konusunda elde istatistik bulunmadığından gerçek (*reel*) ücretler üzerine ciddî bir inceleme yapma olanağı yok. Raslayabileceğimiz rakamlar da belirli değildir.

İşte Konsüllük döneminde ödenmiş bazı ücretler: Evreux gündelikçileri: 2 frank (1789'da 1,5 frank); Moselle camcıları: 1 frank (1789'da 0,75 frank); fayans-

çılar, 0,75-1 frank; madenciler, 0,50-2,25 frank; oduncular, 0,90-1,80 frank; döküm ustaları, 1,50-1,80 frank; ameleler, 0,80-1 frank; Orléans'da yün ve pamuk imalâthanelerinde, 1,50 frank, erkekler için 2-2,50 frank, kadınlar için 0,60-1,25 frank, çocuklar için 0,40-0,75 frank; Saint-Omer kumaşçıları, 1 frank (1789'da 0,75 frank); Orne dokumacıları, 0,60-0,75 frank; Kuzeyde bir yün iplikçisi, 1,75 frank; Arras bölgesinde gündelikleri 5-6 metelikten (en yüksek alanlar, 25-30 metelik) ibaret olan dantelciler vardı; bunların işgünü sabah saat altıda başlayıp gece bitiyordu; çalışmaya günde sadece 1 saat (öğle tatili) ara veriliyordu.

Aralarında gerçek anlamda kıtlık ücretleri de bulunan bu ücretlerin 1789'dakilere göre gene de biraz yüksek olduğu görülüyor. Ne var ki yaşam pahalılığı artmıştı, hatta bu artış belki de ücretlerdeki artışı aşmaktaydı.

"İmparatorluk döneminde, diyor M. Levasseur, emek talebi emekçi sayısından daha fazla arttığı için bazı ücretler yükselmiştir, ve ortalama itibarî ücret düzeyi ilk yedi yıl boyunca nispeten yüksek bir düzeyde tutulmuştur; bu ücretler eski rejimdekine göre daha yüksek, ödemelerin kâğıt para (*assignat*) ile yapıldığı Devrim dönemindekine göre daha düzenlidir."

Paris'te, bir duvarcı ustası ya da bir taş yontucusu oniki saatlik bir işgünü için 3,25 frank kazanıyordu; bir taş kesicisinin ücreti, 4 frank; bir fırıncının, 5 frank; bir ocak garsonunun, 2,5 frank. Polis müdürlüğünün bir raporunda belirtildiğine göre (1807), inşaat dışındaki sanayi dallarında ortalama taban ücret 1,15-2,50 frank arasında oynamaktaydı; en yüksek ücretlerin ortalaması ise 3-5 frank arasındaydı.

Eyaletlerde ücretler daha düşüktü. Bunların 1812 bunalımında daha da düştüğü görülüyor. İşsizlik ar-

tıyor. Bu konuda bir rakam vermek olanaksız.

Kısacası, işçinin durumu Devrim ve Napoléon dönemlerinde hiç değişmemiştir. Üretici biraz yükselmişse de, yaşam pahalılığı onu izlemiş, hatta aşmıştır. Devrim ve İmparatorluk yasaları, emekçiyi işverene ve devlete bağımlılığın dar koşulları içinde tutmaktaydı; İmparatorluk toplumsal yapıya sadaka ilâcını boşuna zerketmeye çalışmıştır: sadaka güçsüz kalmakta, ücretliler arasında kesiksiz bir sefalet hüküm sürmekteydi.

SON BUNALIM

Bu sefalet İmparatorluğun son yıllarındaki iktisadî bunalım sırasında iyice derinleşmiştir.

Aşırı üretim ve spekülasyon bunalımının ilk belirtileri daha 1810 yılında ortaya çıkmıştı. 1811'de ürünün kötü oluşu bardağı taşırdı. Öyle görünüyor ki ortaya çıkacak ana-baba gününün ilk işareti, Lubeck'in büyük bir kurumunun yıkılmasıyla verilmiştir. Kısa sürede yıkımlar birbirini izlemeye başladı; bankalar ve ticaretevleri birbirini sürüklüyor, birbirini eziyordu. Lyon'da, Saint-Quentin'de, Lille'de, Mulhouse'da, başka yerlerde, birçok fabrika kapılarını kapamış, birçok işçi, işsiz kalmıştı.

İngiltere de ablukayla yaralar almıştı; borçlarının yükü altında inlemekteydi; piyasanın kapanışı, Fransız korsanları, fiyatların düşüşü, kâğıt parasının değer yitirişi ile uğradığı zararlardan yakınmaktaydı; tüccarları iflâs ediyor, fabrikaları kapanıyor, işçileri sefalet içine düşüyordu.

Kısacası, çılgın kıta ablukası ve Napoléon egemenliği deneyi, ticarî yıkımlar, sınaî bozulma ve işçi sefaleti ile sonuçlandı.

Napoléon, sanayicilerin ve tüccarların çıkarlarını

koruduğu sürece, 18 Brumaire'de iktidarı ele geçirmesine ses çıkarmayan burjuvazi ona bağlı kaldı. Ama, çılgın militarizmiyle ülkenin zenginliğini tehlikeye attığı zaman, burjuvazi savaşlarla, vergilerle, ablukayla kendini iflâsa, yıkıma gidiyor gördüğü zaman, fatihin yıldızı eskisi gibi parlamamaya başladığı zaman, burjuvazi ondan yüz çevirdi; ve Napoléon, destek noktasını kaybederek, kendi çılgın siyasetinin başlattığı büyük fırtına içinde yitip gitti.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BUHAR YÜZYILI
1815-1850 ARASINDA İKTİSADÎ DEVRİM

BUHAR

20. yüzyıl nasıl *elektrik yüzyılı* olacak gibi görünüyorsa, 19. yüzyılın da *buhar yüzyılı* olduğunu söyleyebiliriz. Buhar, yeni dünyanın ve gümüş madenlerinin keşfiyle ortaya çıkan devrimden belki daha derin bir *iktisadî devrimin* kaynağı olmuştur.

"Okyanusun ortasında bir demir ve kömür kitlesi" olan İngiltere, buhar makinelerinin gözde ve şanslı yurdu olacaktır. Ama *borumsu kazanın* keşfiyle gerçek buhar makinesini yapma şerefi bir Fransızın, Seguin'indir (1827). 40, 80, 120 tüplü borumsu kazan, "ısınma yüzeyi"nin büyüklüğü sayesinde, büyük miktarda buhar sağlamıştır. Yine, Seguin, ocağın alevini harlı kılma-

ya elveren bir *havalandırma sistemi* icat etmişti.

Buhar, dünyaya egemen olacak, iki bellibaşlı uygulanımıyla (makineleşme ve demiryolları) onda dönüşüm meydana getirecektir.

MAKİNELEŞMENİN DOĞUŞU

Fransa'da yapılmış ilk buhar makinesi 1806 sergisinde görülmüştür. İmparatorluk döneminde, gösterilse gösterilse buhar makinesine sahip onbeş kadar sınaî korum gösterilebilirdi. 1817'de, Douglas, Rouen iplikevlerinde dolap beygirinin yerini tutacak 4-8 beygirgüçlü iki ateşli pompa kurdurdu; vali resmen bunları ziyarete geldi, ve daha hızlı bir çalışma, belirli bir iktisat sağlayan bu yeni aygıtlara hayran oldu. 1820'de buhar makinelerinin sayısı 65'e ulaşmıştı; 1830 sonunda, 64.789 beygirlik bir gücü temsil eden 625 buhar makinesi vardı; 1859'da ise 169.166 beygirlik 13.691 makine. İlerleme çok belirgin.

1840-45 anketine göre, en fazla sayıda buhar makinesi kullanan sanayi dalları şunlardı: pamuk iplikçileri (243), kömür madenleri (218), şeker fabrikaları (209), ipek iplik ve dokumacıları (143), yün iplikçileri (135); kısacası, genellikle tekstil sanayileri. Günümüzde buhar makinesi bütün çalışma alanını istilâ etmiş bulunuyor, ama onun yolunu da elektrikli makine keseceğe benzer.

Makine-aletlerin kullanılmasına olanak vermeseydi, buhar makinesi, dünyayı böylesine dönüştüremezdi. Makine-aletlerin en fazla kullanıldığı yer yine tekstil sanayiidir. Daha Konsüllük zamanında taranmış yünün *makinede* eğirilmesi biliniyordu; 1819'da, taranmış yün ayrıca çıkrıkta eğirilmekteydi, ama, 1827'de, Sedanlı Poupart de Neuflize'in taranmış yönü eğirecek 9.000 broşu vardı. Heilmann'ın tarama makinesi

ise 1845'te çalışmaya başlamıştır. 1806'da pamuk iplik *makinesi* n° 60'ın ötesine geçemiyordu; 1823'te istisnaî olarak n° 291'i bulmuştu. 1836'da, Schlumberger ve Ortakları, İngiliz modeline göre ilk *self-acting*'leri kurdular. Bunlar önce Normandie'de, daha sonra da, 1844'te, Alsace'ta kurulmuştur. Restorasyon döneminde, keten iplikçiliği henüz başlangıç emeklemeleri içindeydi; 1844'te, Parisli Decoster keten iplik tezgâhlarıyla dikkatleri üstünde topluyordu. Meynier'in, Jacquard tezgâhlarında kartonun yerine kâğıdın geçirilmesi fikri ve gene onun düşündüğü başka değişiklikler mekanik olarak nakışlı kumaşlar yapılmasına olanak sağlamaktaydı. Mekanik dokuma, 1834'te 500 tezgâhla, 1846'da ise 31.000 tezgâhla temsil edilmekteydi (10.000'i Alsace'ta). Kısacası, daha yüzyılın ilk yarısında, mekanik tezgâhları çalıştıran buhar makinesi bütün tekstil sanayiini istilâ edebilecek duruma gelmişti.

O kadar tam olmasa da, maden sanayiinde de aynı dönüşüme tanık oluyoruz. İngiliz okulu izlenmekteydi bu alanda. *Yüksek fırınlar* yükselmeye devam ediyordu. Puddler fırınları çoğalıyordu; 1834'te 184, 1846'da yaklaşık olarak 500. *Otomatik pilonlar* yavaş yavaş şahmerdanların ve el tokmaklarının yerini almaktaydı; bunların 3.000-4.000 kilo ağırlıkları "muazzam" sayılıyordu. O günden bu yana, pilonlar giderek develeşmiştir. Sözgelimi Creusot'nunki 150 kilo ağırlığındadır. Daha o sıralarda güçlü *hadde makineleri, döner maçunalar* kullanılmaktaydı. Restorasyonun sonunda, makineler demiri delmeye, doğramaya da başlıyor; *değirmi testereler* ve *rende* aygıtları ağacı kesmekte, işlemektedir. Aletler ve gereçler tüketimi memnun edecek bir yönde gelişmektedir. 1844 sergisinde *torna aygıtlarına, rende, kesme, perçin, yuva açma, biçme* makinelerine hayran olunmuştu; şaşırtıcı bir hassasiyet de-

receleri vardı bunların. Bu gelişmiş avadanlıklarla ilk demiryollarının malzemesi yapılıyordu.

Sanayi dünyası fırın külhanının sıcağına girmekteydi.

MAKİNELERE KARŞI YAKINMALAR

Bir makinenin bir atelyeye girmesi, ordan birçok işçiye yolverilmesi demekti. *Mull-Jenny*, bir adam ve bir çocukla, yüz-ikiyüz işçi kızın yaptığı işi çıkarmaktaydı; Collier tarama makinesi "beş el tarağının" işini yapıyordu; 1827 sergisinin raportörüne göre, mekanik dokuma tezgâhı bir ya da birçok işçinin yerini alıyordu; aynı şekilde maden sanayiinde kullanılan makine-aletler de vardı, ama bunlar, bugün olduğu gibi, ayarlayıcı ellerin katkısını henüz ortadan kaldıracak duruma gelmemişti. Kısacası, makine, el emeğini tasfiye ediyordu.

Öte yandan, yeni makineleri kabul etmiş olan sanayiciler, görenekçilere ya da avadanlıklarını yenilemek için sermayesi olmayanlara karşı korkunç bir rekabet uygulamaya koyulmuşlardı; bunun sonucu olarak yıkımlar, kendileri de makinelerin hışmına uğramış küçük patronların batmasıyla ortada kalmış işsiz sayısı çoğalmaya başlamıştı.

Böylece, iki biçimde de, makinelerin gelişi sokağa atılınış işçi için bir yıkımdı. Ve işçi yakınmaya başlamıştı: açlığını, işsizliğini, sefaletini, acılarının yükünü söylüyordu.

"Başlangıçtan beri, ilerleme ruhunun hareketsizlik zihniyetine karşı açtığı, kimi zaman sessiz, kimi zaman açık, ama her zaman çetin, zaman zaman şiddetli bir savaş kesiksiz olarak sürüp gitmiştir; buluşların çoğu, hatta bunların sonradan en popüler olanları, başlangıçta düşmanca ya da güvensizce karşılan-

mış, yaşamın içine bir kan ve gözyaşı vaftizinden sonra girebilmiştir." (Passy, *Les Machines*.)

Loncaların buluş sahiplerine karşı şiddetle karşı çıktıklarını görmüştük. Ünlü ve mutsuz Papin'in 1707'de yaptığı ilk buharlı gemi, Weser kayıkçıları tarafından tahrip edilmişti. Bir yüzyıl sonra, New-York'ta, Fulton'un yaptığı yeni buharlı gemiye alaylı bir ad, *Folie-Fulton* adı takılacaktır; ve gözüpek mucit, kalabalığın yuhalamaları, küfürleri arasında kıyıya yanaşacaktır.* 1785'te, duvar kâğıtları yapımına izin verilmesi gerektiğinde, ilgili imalâthane sahipleri krallığın "korkudan titrediğini" anlatıyorlardı. İngiltere'de, pamuk ipliği makinesi *Jenny*'nin mucidi olan ünlü Prestonlu berber Arkwright, Manchester'de kötü tavırlar görecek, İskoçya'da "sakalı için bir ustura" aramak zorunda kalacaktır.

Jacquard'ın tezgâhının tahrip edildiğini, ve bu mucidin suya atılmakla tehdit edildiğini görmüştük; bugün o kentte onun bir heykeli vardır. Eski rejimin sonunda, Normand iplikçilerinin yakınmalarını dinlemiştik. Hayır, makinelere karşı yakınmalar yeni bir şey değil. Yalnız, makineler çoğaldıkça onlar da artıyordu.

Restorasyon döneminde, seslerini işçilerininkiyle

* Ama başarı sayesinde o yuhalamalar yerini şaşkınlık ve hayranlık çığlıklarına bırakmıştır. Buna karşın, Fulton'un çok az sonra düzenlediği New-York-Albany arasındaki seferine binmeyi kimse göze alamamıştır. Dönüşte bir tek yolcu vardı, ve kabinde yazı yazıp duran bir adam. Yolcu, ücretin ne olduğunu sorunca, Fulton'un kendisi olan bu adam "6 dolar" dedi. Yolcu parayı ödedi, ama Fulton eline aldığı 6 dolara öyle inatla bakıyordu ki bir yanlışlık mı olduğunu sormak zorunda kaldı. O zaman büyük mucit gözyaşları parıldayan gözlerini ona doğru kaldırarak şöyle dedi: "Bağışlayın, ama yıllardan beri süren çabalarıma karşı aldığım ilk ücrettir bu. Bu anın anısını muhafaza edebilmek için sizinle bir şişe şarap içmek isterdim; ama size şarap ısmarlayamayacak kadar yoksulum. Belki bir gün bunu telâfi etme olanağım olur." Gerçekten dört yıl sonra yine karşı karşıya geldiler; Fulton da bu ilk yolcusuna, tam istediği gibi bir şölen verdi. (Figuier, *Histoire des découvertes modernes*.)

birleşmekle tehdit eden küçük zanaatçılar görüyoruz. Bunlar resmî otoritelere yakınıp duruyorlardı: 1816'da, kunduracılar, bakana bir dilekçe vermişlerdi; bu dilekçede makineyle ayakkabı yapılmasının yasaklanması isteniyordu;* yoksa bu gidişle "zanaatları ölecekti". Kimi zaman da biraraya gelip toplaşıyorlardı: 1821'de, fabrikasına bir kırkma makinesi koyan bir kumaşçıya karşı Lodève'de bir koalisyon kurulmuştu. Başkaldırdıkları bile oluyordu; tarih, yoksun bırakılmış işçi sınıfının öfkesiyle tuz-buz edilmiş bütün makinelerin kaydını tutamamıştır.**

Toplumsal ilerleme için zorunlu alet olan makinenin herkes için refah doğuracağı günlerden önce, emekçiler için sefalet yaratması korkunç bir bilmecedir; bu ilerlemenin meyvelerini devşiren toplum da, o emekçilere bu ölümcül işsizlik sırasında ekmeğini sağlamayı hiç aklına getirmemektedir.

Makinelere karşı bu yakınmalar, sınaî devrim sırasında, "bir iktisat teorisi boyutlarına" da yükselmiştir. İnsancılık (*humanitarisme*) her zaman iyi bir danışman değildir. Daha eskilerde Colbert "halkı daha onurlu yaşatmak" amacıyla, bir mucidi, emeğin düş-

* Bugün makineyle ayakkabı yapmak öyle bir kusursuzluk derecesine ulaşmıştır ki, bu sanayideki makineler insan eline en yakın makinelerdir. Hiç bir şey bu demir ellerin çalışması kadar ilginç değildir. Daha 1850'lerde bunlarla ısmarlama bir çift kundura, bir saatten az bir süre içinde yapılabiliyordu. Bugün Paris'teki bir fabrika 1.200 işçiyle yılda 1 milyon çift ayakkabı çıkarabilmektedir. Makinede günde 216 ayakkabı yapılmakta. Bir çift kadın ayakkabısı için 84 değişik işlem gerekir. *İşbölümünün* bir zaferidir bu; çünkü her işçi sadece bir tek işlemi yapmayı biliyor.

** 1864'lerde, "Bordeaux'da, aniliği, her türlü ihtiyat önlemini boşa çıkaran, öfkesi ise ardında acı pişmanlıklar ve onarılmaz yıkımlarla birlikte gözyaşı ve kan bırakan bu tür taşkınlıklardan birinin çıkması için garla liman arasına bir Amerikan demiryolunun birkaç rayının konulması yetmişti". (F. Passy, *les Machines.*) İlerde, grevler anlatılırken, makinelerin kırılışı görülecektir. Ama, makinelere karşı önyargılara kapılmaksızın, denebilir ki, Northrop dokuma tezgâhının 1'e karşı 20 oranla kendi yerlerine geçeceği tehlikesi karşısında kalmış Kuzeyin zavallı tekstil işçileri arasında bugün dönen mırıltıları da anlamak gerekir.

manı olarak yüzgeri çevirmişti. Şimdi Colbert'in düşüncesi yeniden ele alınıyordu: ürünler insanlar içindir, deniyordu, insanlar ürünler için değil; işçilerin geçimlerini sağladıkları ücreti muhafaza etmek için makinelerin istilâsına karşı çıkmak gerekir. Makinelerin yurdu olan İngiltere'de ortalığı kırıp geçiren sefaletler ve bunalımlar şimdi de Fransa'yı tehdit etmektedir.*

Sismondi, bu okulun ünlü önderi olmuştu. "Buhar makineleriyle dolu bir ülkeden çok, yurttaşlarla dolu bir ülkeyi" seviyordu o. İşçinin "mideyi bastıran" bir çorbayla yetinmesini istemiyor —bu noktada haklıydı— ve sözü "işbölümünü ve imalâthaneleri kötüleyecek kadar" ileri götürüyordu —bu noktada da haksızdı—. Makineyi, işçiyi mekanik duruma indirgemekle, sermayenin ücretlere düşen bir kısmını yutmakla, işçi sınıfını zorunlu bir biçimde sefil bir yaşama mahkûm etmekle, imalâthane sahiplerinin zenginliği ile işçilerinin yoksulluğu arasında toplumsal kinlerin mayası olan rezil karşıtlığı büyütmekle vb. suçluyordu.

Buna karşılık, Jean-Baptiste Say, ücretlere ayrılan sermaye payının azalmayıp genellikle çoğaldığını söylüyordu. Onu destekleyen Baron de Gérando, makinenin işçiyi düşürmek yerine onun onurunu yükselttiğini ileri sürüyordu. Ve Bastiat, haykırıyordu:

"Makinelere lânet! Onların her yıl büyüyen gücü binlerce işçinin elinden işini, işiyle birlikte ücretini, ücretiyle birlikte ekmeğini alarak onları sefalete atmaktadır. Makinelere lânet! Bayağı cinsinden önyargıdan bu çığlık yükseliyor. Ama, *makineleri lânetlemek, insan zekâsını lânetlemektir*!"

* Aşağıyukarı aynı dönemde, Meksika Başkanı general Santa-Anna, Vera-Cruz ve Pérote arasına demiryolu döşenmesini önerenlere katırcıların ve katırların ne olacağını soruyordu! Katırcıları ve katırları tutarak "yaşayan" eşkiyanın ne olacağını da sorabilirdi.

Buhar, makineciliği yaratırken bir yandan da ulaştırma koşullarında devrim yapmaktaydı: dalgaların oyuncağı yelkenliler, yavaş yavaş yerini dalgaların fatihi buharlı gemilere bırakıyordu; ağır ve hafif posta arabaları da ilk demiryollarına.

Papin'in bahtsızlığı, Jouffroy d'Abbans'ın göç edişi Fulton'un reddedilişi ile Fransa'nın üç kez fırsatı kaçırdığı *buharlı gemi seferinin* icadı Amerika'da kesin bir zafer kazandı. İngiltere de çok geçmeden bu yeni keşiften yararlanmak için elini çabuk tutmayı bildi.

Restorasyon, kendini adamasından ve sürgüne gidişinden ötürü Jouffroy d'Abbans'a gönül borcu duymuştu. Ona yardım etti: bunun üzerine Jouffroy, 1816'da, Bercy'de *Charles-Philippe*'i suya indirdi; gemi, kralın ve saray çevresinin alkışları arasında, Tuileries'in pencereleri önünde durdu. Ama *Compagnie Pajol* onun ayrıcalığını tanımadı. Jouffroy, sonunda yıkıma uğrayacak, ve 1830'da İnvalides'de düşkünler yurduna yerleşmeye razı olacaktır: işte dirençli bir mucidin acıklı sonu.

Buharlı bir gemiyle Manş'ı ilk geçen *Compagnie Pajol*'un bir Fransız kaptanı olmuştur. Bu kaptan 1816'da Londra'dan Paris'e *Elise* gemisiyle gelmeyi başardı; yoldayken kopan ve birkaç yelkenliyi sulara gömen korkunç fırtınaya göğüs gererek elde etmişti bu başarıyı *Elise,* limandaki kılavuzların ve gemicilerin şaşkın bakışları arasında Havre'a yanaştı. Böylece buharlı geminin direnci kanıtlanmış oluyordu. Karanlık bir gecede, bir korkuluğun eğlendirici rolünü oynayarak Seine'i tırmanmaya başladı. "Çarkların gürültüsüyle evlerinden çıkan, gemiden çıkan kıvılcımların ve alevden dillerin görünümüyle dehşete kapılan köylü-

ler, ırmağın kıyıları boyunca toplaşmışlardı. Bir çeşit meşale görünümündeki tekne, ırmağın sularında hızlı bir iz bırakıyor, uzaktan bütün bakışları üstünde topluyor, ve yolu üstünde korku ekiyordu. 'Ateş! Ateş!' diye yükselen uğursuz çığlıklar, alarm çanı ve köpek havlamaları, gün ağarıncaya dek, bu inanılmaz görüntüyü izlemekten vazgeçmedi." Buna karşılık, Paris'e giriş tam bir zafer olmuştu: *Elise,* kalabalığın alkışları arasında Tuileries'nin pencereleri önünde demir attı, ve yirmi bir pare top atarak sarayı selâmladı.

Çok geçmeden Fransa'nın hemen bütün ırmakları üstünde vapur seferleri düzenlendi. Birçok buharlı gemi arasında, Manş'ı ilk kez rahatça geçen gemi *Courrier de Calais* oldu. 1835'te, Meclisler, Marseille ile İstanbul arasında bir buharlı gemi hattı kurulmasını oyluyorlardı.

Ama bundan daha önce, buhar, okyanusları da aşmaktaydı. Amerikan gemisi *Savannah,* 1819'da, Savannah-Liverpool arasını yirmibeş günde, yani yelkenli gemilerden altı gün daha *fazla* bir sürede geçmişti. 1821'de, İngiliz teknesi *Entreprise,* İngiltere-Hindistan yolculuğunu kırkbeş günde tamamlamıştı. 1842'de, İngiliz gemisi *Drever,* buharla ilk dünya turunu gerçekleştirmişti.

Fransa'da, savaş donanmamız için ilk buharlı gemi (*Sphinx*) Indret atelyelerinde ancak 1830'da yapılmıştır. Millet Meclisinin, Fransa ile Amerika arasında iletişim kurmak amacıyla bir *yolcu gemileri, transatlantikler* seferi servisi kurmaya eğilmesi de ancak 1840'tadır. Bu çalışmaların sonunda Havre ve New-York, Nantes ve Brezilya, Bordeaux ve Antiller üç hatta hizmet görecek onsekiz *vapurun* yapımı için 28 milyon ödenek ayrılmasına karar verilmiştir.

Uskur uygulanmasıyla buharlı gemilerin yapımın-

da önemli bir değişiklik yapılmıştır. *Uskurun* icadını Dallery'ye (1803), Deslis ve Sauvage'a (1823'e doğru) borçluyuz; ilk denemesi de 1838'de İngilizler tarafından yapılmıştı. İlerlemede hep ilk fırsatı kullanan İngilizler, teknelerin yapımında ağacın yerine demiri ve çeliği geçirmeye başlamışlardı.

Vapurlar daha o sıralarda bile çok hızlı yolalmaktaydı; çünkü *kazanlara* uygulanan *borumsu sistem* makinelere o zamana kadar görülmedik bir güç sağlıyordu.

İlerde okyanusları fethedecek ve Hambourg-New-York arasını *beş günde* aşacak buharlı gemi yolculuğu ilk sıralarda böyleydi.

İLK DEMİRYOLLARI

Demiryolları buharlı gemilere göre daha büyük bir iktisadî rol oynayacaktır; ancak, yapımı daha güç olduğundan, bir süre buharlı denizciliğin gerisinden gitti. Aradan geçen süre içindeyse "arayı kapattı": bugün dünyada 800.000 kilometreyi aşkın demiryolu var. Oysa 1880'de tek karış yoktu.

Bununla birlikte, tekerlek yuvalı ya da çakıntılı olarak yapılmış *raylar* iki yüzyıldan beri bilinmekteydi; ama bu ilkel raylar üstünde yürüyen arabaları hayvanlar çekiyordu. Bu tür taşıtlar İngiltere maden ocaklarında ve fabrikalarında yaygın bir biçimde kullanılmaktaydı. Şimdi de vardır. Fransa'da imtiyazı (sürekli) verilmiş Saint-Etienne'den Andrézieux'ye uzanan ilk hat ancak atların çektiği vagonların içinde maden kömürü ve yük taşımada kullanılıyordu.

Demiryolları, gerçek anlamda, ancak *buhar çekişi* ile, *lokomotifin* icadı ile doğmuştur. İlk buharlı demiryolu, Liverpool-Manchester arasında çalışmaya başlamıştır: trenler ilk kez 1815'e doğru Stephenson tarafın-

dan icat edilmiş lokomotife bağlanıyordu. Bu lokomotif atlardan daha yavaş gidiyor, saatte 6 km. yapıyordu: başka bir şey bulmak gerekiyordu.

Liverpool Demiryolu Kumpanyası, Manchester'de bu konuda bir yarışma açtı: Stephenson işte o zaman (1829) adına lâyık ilk lokomotifi sundu: ünlü Fusée'yi. Makineye, iki yıl önce Seguin tarafından icat edilmiş *borumsu kazan*'ı uygulamıştı. *Fusée,* yüksüz olarak saatte 60 km., 38 tonluk bir yükü çekerken saatte 25 km. yolalıyordu. Demiryolları artık kıtalardan silinmeyecekti.

Bundan üç yıl sonra, 1 Temmuz 1832'de, Roanne-Saint-Etienne hattı üstünde, İngiltere'den getirtilmiş iki lokomotifle ilk yolcu seferi hizmete açıldı. Figuier bu ilkel demiryolu üstünde yaptığı bir yolculuğu anlatır: tünel kemerleri öylesine alçak ve dar, köprü direkleri birbirine öylesine yakınmış ki, başını vagon kapısına dayayan yolcunun kellesi her an uçabilirmiş. Vagonlar, posta arabaları gibi çam ağacından yapılmışmış. "Neyse ki, kazasız-belâsız, Saint-Etienne'e varma mutluluğuna erdik, diyor ve ekliyor yolcu: bizim demiryolu tohumundan sorulabilecek tek şey de buydu."

Restorasyon döneminde devlet yardımı olmaksızın sürekli olarak verilmiş demiryolu imtiyazları şunlardır: Andrézieux-Saint-Etienne, Saint-Etienne-Lyon, Andrézieux-Rouen, Epinal-Bourgogne kanalı.

İlk demiryollarına karşı beslenen önyargılar pek eğlencelidir: Çalışma Bakanı, Thiers demiryolunun Parisliler için bir *oyuncak* olmaktan öteye gitmeyeceğini söylüyordu; bilgin Arago, 1836'da, tünellerdeki alçak ısıdan sözederken, "bu geçit içinde sıcaktan soğuğa birden geçen yolcular, terleyecekler, rahatsız olacaklar, göğüs tıkanıklığına, zatürreye, nezleye tutulacaklardır" demekten çekinmiyordu. Başkalarına göre de ters

yönde giden iki tren, yan yana oldukları anda, aralarında kalan hava öyle şiddetle sıkışacaktır ki yolcular hemen nefes darlığına uğrayacaklardır. Köylüler, aralıksız yağan yağmurları, patateslerde görülen hastalığı, her çeşit afeti lokomotif dumanına bağlıyorlardı! Elbet, çıkarlarının tehlikeye girdiğini sezen *posta ağaları* ve posta arabası sürücüleri de demiryoluna karşı öfkeyle doluydular.

Demiryolu ağının genişlemesi çok yavaş olmuştur. 1841'de, henüz 877 km. demiryolu vardı, ve bunun yalnız 566 kilometresi işletilmekteydi. Ertesi yıl 11 Haziran 1842 tarihli yasa kabul edildi: demiryolumuzun tarihinde büyük önem taşıyan bu yasada, Paris'i sınırlara, Akdenize, Okyanusa, Merkeze bağlayacak *büyük hatların* kurulmasına karar veriliyordu. Hepsi 2.500 kilometre. Devlet, toprakların istimlâk edilmesini, toprak düzleştirmelerinin, istasyonların, sanat eserlerinin yapılmasını, *kiracı kumpanyalar* da dönen malzemeyi ve işletmeyi üstleniyordu. İmtiyaz süresinin bitiminde, demiryolunun ve dönen malzemenin değeri Devletçe, Kumpanyaya ödenecekti. Vadeli imtiyazlar (99 ya da daha fazla yıllık) adına sürekli imtiyazlardan vazgeçilmişti. 1842 projesi on yıllık bir süre içinde gerçekleştirilecekti.

Çalışmalar hızlı bir biçimde yürütüldü, yalnız *1847 malî bunalımı* ve *1848 siyasal bunalımı* ortaya çıktığı zaman durdu: demiryolu değerleri çok düşmüştü; Paris-Lyon hisse senetleri 250 franktan 35 franka inince, devlet bu hattı satın almak zorunda kaldı. Bu duraklamaya karşın, 1851 sonunda, imtiyazlı 3.910 kilometre demiryolu vardı; bunun da 3.546 kilometresi işletiliyordu: 383'ü devlet, geri kalanı 27 kumpanya tarafından.

Daha sonraki dönemde (1852-1857) bu 27 kum-

panya, 6 güçlü kumpanyada, "demiryolları feodalitesi"ni kurarak birleştiler. Buna, Lamartine, 1858'de karşı çıktı; Lamartine'e göre devlet tek başına işletme kazançlarından yararlanmalıydı, yoksa on yıla varmayacak, kumpanyalar, hükümetin de Meclislerin de egemeni olacaktı.*

SANAYİİN İLERLEMESİ

İŞLERİN YENİDEN YOLUNA GİRMEŞİ

Sanayi, demiryollarının genişlemesiyle uyarılmadan önce de, buharın, elektriğin, matematiğin, kimyanın ve mekanikteki gelişmelerin sayesinde, yüzyılın sonuna doğru göstereceği "harika" ilerlemelerle belirmekteydi.

Başlangıçta, Restorasyon döneminde, içinden yeni çıkılmış savaşlardan, istilâdan ötürü güçlükler vardı. Sanayi 1818'den itibaren, bunalımdan sonra atılım kazanacaktır. İşler yeniden yoluna giriyordu. Barış, çalışmaya uygun bir ortam sağlamıştı. Fransa Bankasındaki sermaye hareketleri de bunu gösteriyordu: bankanın iskonto hacmi 1815'te 207 milyondan ibaretti; 1818'de bu miktar 727 milyona çıkmıştı. 1819 sergisi de işlerin yeniden yoluna girdiğini kanıtlamaktaydı. İlginç bir biçimde her on yılda bir (1817, 1827, 1837, 1847,

* Buharlı deniz seferleri ve demiryolları ilk adımlarını atarken ve elektrikli telgraf ortaya çıkarken (Paris-Rouen arasındaki birinci hat 1846'da oylanmıştır) yol ve kanal ağı da gelişmeye başlamıştı. 1836'da, büyük köy yolları yasası kabul edildi. 1851'de, 558.000 kilometre bölümlenmiş köylerarası yol vardı. Bölümlenmiş krallık yolları 1830'da 34.275 kilometre, 1847'de 35.952 kilometreydi: departman yolları 1830'da 31.644, 1847'de 48.869 kilometre. Yüzlerce de köprü yapılmıştı. Geçiş paralarının çoğunun alınmakta devam ettiğini biliyoruz. Temmuz monarşisi döneminde kanalizasyon ağı 2.000 kilometreden fazlaydı. *Posta hizmetlerinin* genişlemesi, dolaşımdaki ilerleme üstüne bir fikir verebilir: 1830'da, 64 milyon mektup, 40 milyon basılı kâğıt; 1847'de, 126 milyon mektup, 90 milyon basılı kâğıt.

1857) ortaya çıkan bunalımlarla, süreli bunalımlarla kesilen hareket bundan böyle yeniden başlayacaktı.

RESTORASYON DÖNEMİNDE SANAYİ*

Bu dönemde, Saint-Etienne, Sarre, Kuzey havzalarındaki kömür madenleri geniş ölçüde işletilmiştir: Anzin maden ocakları Casimir-Périer'e büyük servet sağlamıştır.

Ama sanayide henüz büyük miktarda kömür tüketimi yoktu. 1831'de tüketim miktarı 2 milyon tondan ibaretti; bu miktar 1847'de 7,5 milyon tona yükselecektir. 1838'de Fransız kömür ocaklarından sanayi için 1.774.000 ton kara ekmek çıkarılmaktaydı; bu konuda Restorasyon dönemindeki en yüksek rakam budur.

Adolphe Blanqui, 1827'de, "Maden fabrikalarımızın hemen hepsindeki ilerleme 1914 barışından sonra olmuştur" diye yazıyordu. 1834 sergisi raportörü de bu ilerlemeleri şöyle anlatıyordu:

"1819'dan sonra akıp giden onaltı yıl içinde hemen bütün demir yapımı işlerinde büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Yüksek fırınların kurulmasıyla, belli süre içinde daha az yakıtla daha çok demir üretmeye elverişli bir durum yaratılmıştır. İster izolasyon usulüyle (İngiliz yöntemi), ister odun kömürüyle karıştırılarak (Champagne yöntemi) olsun, maden kömürünün kullanılma-

* O sırada ilerleme içindeki sanayileri anlamak için 1849 sergisinde *légion d'honneur* verilmiş sanayicilerin listesini okumak yetecektir. Bu 23 sanayicinin listesi şöyle: Poupart de Neuflize (dikiş makinesi), *Bréguet* (saatçilik), Lerebours (optik aletleri), Sandau (*Châlon Sanatlar ve Zanaatlar Okulu*), Velter (kimyacı) Detrey (iplik tuhafiye), Arper (parkal), Bacot (ince kumaş), Beaunier (çelik), Beauvais (ipekçilik), Bonnard (ipek iplikçiliği), Depoilly (ipekçilik), *Firmin Didot* (*hurufat*), Dufaut (ince demir), *Jacquart* (*fasonlu ve nakışlı kumaş dokuma tezgâhı*), *Kœchlin* (*renkli bez*), Lenoir (optik ve fizik aletleri), Maillet (ipekçilik), Raymond (ipek boyası), Saint-Bris (rende ve törpü), Vitalis (kimyacı), Widmer (basma), vb..

sıyla, daha iktisadî biçimde, demir üretiminde büyük artışlar sağlanmıştır."

Maden kömüründe ergitme 1822'de başlamıştır. 1825'te font üretimi 192.000 ton, demir üretimi 140.000 tondu; bunun için 96.000 ton odun, 44.000 ton maden kömürü kullanılmıştı. Bu üretimde Haute-Marne, Haute-Saône, Côte-d'Or, Loire, Moselle ve Ardennes ilk sırada yer almaktaydı.

"1819 sergisi, diyor raportör, çelik üretimindeki büyük sorunun, sonunda, Fransız yapımcıları tarafından çözüldüğünü halka anlatmaktadır. Yirmibir departmanda kurulmuş bulunan çelik atelyeleri sergiye her çeşit çelik örneği göndermiş bulunmaktadır. Bugün bunlar artık basit girişimler değildir; yapım işi büyük ölçüde yoluna girmiş, ticaretin gereksinmeleri bol bol sağlanmaya, karşılanmaya başlamıştır."

Çelikteki ilerlemeler sayesinde tırpan üretimi (Toulouse'da ve başka yerlerde) 1812'de 72.000'den 1834'te 300.000'e yükselmiştir. Tırpan ithalâtı da üçtebir oranında azalmıştır. Rende ve törpü yapımında iyileştirmeler sağlanmıştır (Paris'te Raoul, Saint-Amboise'da Saint-Bris fabrikaları, vb.); testere, iğne, biz, çivi, hırdavat eşyası (Beaucourt'da Japy kardeşler fabrikası) yapımında da aynı iyileştirmeyi görüyoruz. Pistonlu tüfek, taşlı tüfeğin yerini alıyor ve tavşan avları düzenleniyordu.

Devrim sırasında doğmuş olan kimya sanayii de ilerlemelerini sürdürmekteydi. İnşaat dalında önemli bir buluş olan Vicat'nın *hidrolik kireçi* 1827'de altın madalya kazanıyordu. Pancar şekeri, barış döneminde, sınırların açılması nedeniyle, eski yerini yitirmişti. Yabancı kolonilerden gelen şekerlerin kentaline 55 franklık bir vergi konulunca, toprak sahipleri harekete geçtiler, ve pancar şekeri Fransa'da yeniden görünmeye

başladı. 1828'de 58 pancar şekeri fabrikası vardı. Chevreuil'in *stearinli mumu* 1827'de yandı; İngiltere'den gelen *havagazı lambası* da, hiç değilse bazı Paris sokaklarında, zeytinyağı ile rekabete başladı.

Tekstil sanayiinin, Fransa'da her zaman en önemli bir yeri olmuştur. Bu sanayideki avadanlıklarda kaydedilen ilerlemeleri görmüştük. Dokuma kumaş fiyatlarında düşme görülüyor: ucuzluğa doğru uzun bir evrimin başlangıcıdır bu. Paris'teki Ternaux kurumu çok geçmeden her keseye uygun gelecek *kaşmir şallar* çıkarmaktadır. Gibus'un icat ettiği yüksek biçimli makine şapkasında *ipek pelüş* bizleri gülünç bir kılığa sokuyor.

Essonnes kâğıtevi işçisi Robert tarafından 1799'da icat edilmiş olan makinede kâğıt yapma usulü, bir İngiltere yolculuğundan sonra Fransa'ya tekrar dönüyor (1756). O sıralarda kâğıt, samandan, yulaftan, kabuklardan, sazdan yapılmaktaydı.

İlk mekanik baskı presi 1827'de sergilendi. Bu buluşun bilim, eğitim, ilerleme alanlarında önemli katkıları olacaktı.* Ama ilk baskı presleri, işlerinden çıkarılmış "kitap emekçileri" tarafından kırılmıştır.

Restorasyon dönemindeki bütün sınaî dönüşümle-

* Daha 1814'te, Koenig ve Bauer saatte 1.000'den fazla baskı yapabilen bir mekanik pres düşünmüşlerdi. Ganal da, 1817'de, esnek rulolarla harflerin bir yüzeye çıkarılması yolları üstüne bir buluş yapmıştı. Bu, basımcılıkta gerçek bir devrimin çıkış noktası olmuştur. Yaprağın bir tarafına *beyaz basan* presler yapıldı; daha sonra da yaprağın iki yüzüne de baskı yapan presler; ve İngiliz Taylor'un, sayfanın iki yüzüne de çok hızlı biçimde baskı yapan ve gazete basımında kullanılmış *tepkili presleri;* nihayet (1867) Marinioni'nin saatte 20.000'den fazla baskı yapabildiği için günlük gazetecilerin basımında kullanılan çok hızlı *rotatif presi.* Marinioni 1873'te rulo halinde sürekli kâğıt kullanarak rotatifinin tiraj gücünü daha artırdı. Yine o, aynı anda çeşitli renkler basan, saatte 20.000 tirajlı çok renkli bir makine de icat etti. Resimli gazetelerin yaygınlaşması bu icatla başlar. Marinioni, 1883'ten sonra yirmi yıl boyunca *Petit Journal*'in yöneticiliğini yaptı. Taille-douce usulünde baskı yapan başka bir makine, ayrıca Fransa Bankasının banknotlarını basan bir makine icat etti.

ri bir bir gözden geçirmek olanaksız. 1830'da, sınaî üretim öyle büyük boyutlara ulaşmıştı ki, Temmuz devrimi sayesinde iktidar eski aristokrasiden ve *toprak* burjuvazisinden *sınaî ve malî* burjuvaziye geçti.

1830-1850 ARASINDA SANAYİ

Uysal 1830 devriminin, iş çevrelerine hiç bir zararı dokunmadı. Temmuz monarşisi döneminde de iktisadî harekette bir iyileşme görüldü. Dış ticaret 1831'de 1 milyar 131 milyonken, 1846'da 2 milyar 437 milyon olacaktır. Dolaşım artmaktaydı: 1837'de 1 milyar 782 milyon ton gönderen kabotaj, 1847'de 3 milyar 627 milyon ton gönderiyordu; 1832'de, 2 milyar 734 milyon gelir getiren kanallar, 1846'da, tarife indirimi yapıldığı halde, 9 milyardan fazla gelir getirmekteydi; demiryolları, yolcu ve yük hareketinden önemli bir pay almaya başlamıştı; Fransa Bankası taşrada şubeler açıyordu; Restorasyon sonlarında 1.100.000 olan patent sahibi sayısı, 1844'te 1.500.000'e çıkmıştı; icat ruhu uyarılmıştı: İmparatorluk, bir yılda hiç bir zaman yüz ihtira beratı vermiş değildi; Restorasyon bu konuda ortalama 250'yi geçmemişti; oysa bu sayı 1843'te 1.400'e çıkmış, sözü edilen beratlarla ilgili 1844 tarihli yasadan sonra 2.000'i aşmıştır. Bu rakamlar sanayideki genel ilerlemeyi göstermektedir.

Sınaî dönüşümü kanıtlayan maden kömürü üretimi de artmaktaydı: bu üretim 1847'de 5 milyon 153.000 tonu bulmuştu. Loire havzasındaki ocaklar en yüksek üretimi sağlıyordu; Kuzey ocakları ise, ancak ikinci sırayı tutmaktaydı. Casimir Périer, Denain dolaylarını da işletmesinin sınırları içine alarak Anzin imtiyazını 1.400 hektar daha artırmıştı. Fransa'da, 1831'de 15.600 olan madenci sayısı 1847'de 35.000 kadar olmuştu.

Maden kömürüyle beslenen buhar makineleri 1847'-de en az *birbuçuk milyon işçininkiyle* eşdeğer bir çalışma yapmışlardı.

Demir üretimi iki katına ulaşmıştı: 1833'te 714.000 ton iken, 1847'de 1.658.000 ton. 1847'de 600.000 ton kadar demir (1812 üretiminden %250 daha fazla), 220.000 tondan fazla font üretilmişti. Kömürle elde edilen font, odunla olandan daha ucuzdu: bir ton font için 30-60 franklık kömür, 80-120 franklık odun gerekiyordu. Pyrénées'de catalan yöntemi bir tarafa atılmıştı: bu yöntemle elde edilen demirin daha az homojen olduğu kanısı yaygındı. *Sac* yapımı gelişmekteydi. Creuzot, Fourchambault, Decazeville, Denain kurumları sergilerde bütün dikkatleri üzerlerinde topluyorlardı.

Üç çeşit çelik yapılmaktaydı: doğal çelik, sementasyon çeliği, dökme çelik; ama üretim toplamı 1847'-de 13.000 tonu geçmiyordu.* Font ve çelik yapımında 1830'da 25.000, 1846'da 38.000 işçi çalıştırılmaktaydı: görülüyor ki bazı sanayi dallarındaki büyüme, makinenin yolaçtığı işsizliğe karşı bir ilâç rolü oynamıştır.

Çelik nesneler, aletler, iğneler, hırdavat eşyası ucuzlamakta ve iyileşmektedir. Moda, Alman ya da İngiliz ürünlerine ilgiyi öylesine çekmekteydi ki, Fransız sanayicileri kendi ürünlerini sahte bir yabancı marka altında ustaca gizliyorlardı. Bununla birlikte Beaucourt'-daki Japy, Morvilliers'deki Migeon ve Vieillard fabrikaları daha o sıralarda büyük bir ticarî üstünlükten yararlanmaktaydılar.

Yukarda, maden sanayiinin, demiryollarının kurulmasıyla, büyük istemlerle aşırı ölçüde harekete geldi-

* Başka rakamlar verelim: 1850'de, 405.000 ton font, 246.000 ton demir, 11.000 ton çelik; beş yıl sonra bu rakamlar iki katına yükselmişti: 849.000 ton font, 557.000 ton demir, 22.000 ton çelik. (*Villain, le Fer, la Houille, et la métallurgie à la fin du dix-neuvième siècle.*)

ğini görmüştük: lokomotifler, kazanlar, vagonlar, raylar, maçunalar, demir köprüler, bu sanayiin çalışma olanaklarını on katına çıkarmıştı; çeliği ya da demiri ağaç gibi rendelemek, kesmek, perçinlemek, yuva ve diş açmak için onu becerikli makinelerle donatmıştı. Çağın en değerli buluşlarından biri de Thimonnier'nin dikiş makinesidir (1840). İlerde buharlı dikiş makinesi kullanılacaktı.

Demir cevheri Fransa toprağında çıkan tek cevher değildi. Pontgibaud, Poullaouen ve Vialas simli kurşun sağlamaktaydı (yalnız 1846'da 1 milyon frank).

Chessy'deki ve Saint-Bel'deki bakır madenleri 1846'da sadece 350.000 frank getirmişti; ama Romilly'de, Imphy'de, Villette'te, Saint-Denis'de, Paris'te önemli bakır, çinko vb. dökümevleri vardı. Sorel'in *galvanizli demiri* 1839'da bir altın madalya ile ödüllendirilmişti.

Yaldızlamada, gümüş kaplamada, herhangi bir madenin uygulanmasında *galvanoplasti* usulüne başvurmak Ruolz Kontuna ve kuyumcu Christophle'a büyük ün sağlamıştı.

Mekanikten sonra, kimya da, günümüzde olduğu gibi sanayiin en güçlü yardımcılarından biriydi.

"Boyayı geliştiren, eskiden hiç bilinmeyen, ya da doğanın sinesinden ve yabancı ülkelerden büyük giderlerle edinilen ürünlerin her çeşidini imal eden odur; birçok yapım işinin ayrıntılarına yepyeni bir belirginlik getiren, o zamana kadar görenekten ibaret olan şeylere bilimsel bir yücelik kazandıran odur. Pahalı Carcel lambasının ve gaz lambasının yanında, Pranchot, aydınlanmayı yaygınlaştıran ve en gösterişsiz masalara ak ışığını sunan nâzım lambayı yaparken, kentleri havagazıyla aydınlatıyor, yağları arıtıyordu. Yüzyılın başında Fransa'da yapımı pek bilinmeyen tutkalı iyileştiriyordu; tuzların ana sularındaki sodadan sulfat çı-

karıyordu; güherçilenin hazırlanışını geliştiriyordu; amonyağın fiyatını yarıya indiriyordu; maden kömürünün katranından yararlanmaya başlamıştı; kullanan işçiler için tehlikeli olan üstübeçin karşısına hemen hemen zararsız olan çinko beyazını çıkarıyordu. Kimya, Pelletier ve Caventou ile sarı kınakınadan kinini çıkarmış, böylece tıbbı değerli bir ilâçla zenginleştirmişti; Gay-Lussac'la da, kurşun odalarda sülfürik asitin hem daha iktisadî hem de sağlığa daha az zararlı bir biçimde hazırlanma usulünü getirmişti; Dumas ile, boyacılara indigonun özelliklerini daha iyi tanımayı öğretmişti; Boucherie ile, demir sulfat sızdırarak, ağacın ömrünü uzatma usulünü getirmişti; Chevreul ile, yağlı cisimleri çözüntüye uğratıp onlardan asitler çıkarmıştır. ..."*

Büyük kimyasal ürün fabrikaları arasında, Saint-Gobain Aynaları Ortaklığına bağlı Chauny'yi; Lille yakınlarında, Loos'taki Kuhlmann'ı (sülfürik asit ve canlı siyah); Doğu tuzlarını (soda ve türevleri); Paris yakınındaki Javel'i (Javel suyu); Cherbourg'daki Cournerie'yi (iyot), vb. sayabiliriz. Bu arada, üretimleri, Derosne ve Cail kurumunun sağlamaya başladığı geliştirilmiş aygıtlar sayesinde, 1836'da 40 milyon kiloya ulaşmış 400 şeker fabrikasını da anmamız gerekir.

Kükürtle işlenmiş (*vulcanisé*) kauçuk** (1840) ve

* Levasseur, *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France.*

** Kauçuk Avrupa'ya 1740'larda Condamine tarafından getirilmiştir. Uzun süre bu nesnenin pratik bir uygulaması olmamıştır. Avrupa'ya getirilişinden ancak seksen yıl sonradır ki, kauçuk, İngiltere'de sugeçirmez kumaşların yapımında kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra kauçuktan askı, jartiyer vb. yapılmıştır. Ne var ki doğal kauçuk ısıdan çok fazla etkileniyordu. *Vulcanisation*'un (kauçuğun kükürtle işlenmesi) Amerikalı Goodyear tarafından bulunduktan sonra (1840'a doğru) bu uyumsuzluklar ortadan kalktı. Vulkanize kauçuk tüp, tıpa, zıvana, halka vb. yapımında dokuların kauçuklaştırılmasına yarar. 1851'de, Morey, tarak, fırça, optik aletleri, elektrik makineleri için plakalar, izole ediciler, elektrik toplama aletleri yapı-

gütaperşa da görünmeye başlamıştı. Fotoğrafın Niepce ve Daguerre tarafından bulunuşu, dünyanın en önemli sanayilerinden birinin çıkış noktası oluyordu: daha 1845'te, Paris'te 13 *daguerréotypistes* [o sıralarda fotoğrafçıya bu ad veriliyordu —ç,] ve 40 malzeme ve aparey yapımcısı vardı.

Tekstil sanayiinin makinelerle istilâ edildiğini ve kırlardaki dokumacıların verimsiz bir çalışma ya da sefalet içine düştüklerini belirtmiştik. Bununla birlikte, fiyatların düşmesine yolaçan üretim artışı sayesinde, Molhouse'lu dokumacı, pamuk ipliğinin kilosuna artık 3 franktan fazla para ödemiyordu; oysa 1819'da yaklaşık olarak 12 frank ödemekteydi.

Rouen'li bir sanayici, Normandie'de imal edilen basma ve hassanın değerini 105 milyon olarak tahmin etmişti; Rouen işi basma için 60.000, hassa için 20.000 tezgâh çalışmaktaydı; bunlarda çalışan kadın ve erkek işçilerin sayısı 130.000'di; bunların çoğu kendi evlerinde ısmarlama iş yapmaktaydı.

1840-1848 istatistiklerinden esinlenilerek, 566 iplikevinden ve 20.410 dokumaevinden çıkan *pamuklu* sanayii ürünlerinin toplam değeri 334 milyon olarak tahmin ediliyordu. Aşağı Seine (165 milyon), Yukarı Rhin (60 milyon), Kuzey (24 milyon) bu sanayiin başında yer almaktaydı.

Aynı dönemde, *keten sanayii* ürünleri 350 milyon olarak tahmin ediliyordu: Kuzey (47 milyon), Sarthe (13), Aşağı Seine (6).

Saint-Quentin'de pamuk, kenevir ve keten ipliği ve dokuması yapılıyordu; perkalleri, muslinleri, tülle-

mında kullanılan *katılaştırılmış kauçuğu* (ebonit) elde etti. Ebonit soğuk işlenir ve güzel bir parlaklık sağlar. Nihayet, ısıda kükürt klorüyle bitkisel yağlar uygulanarak *sunî kauçuk* yapıldı. Kauçuğun, bugün, sanayide sayısız kullanım yeri vardır; bunların en önemlilerinden biri bisiklet, otomobil, araba lâstiklerinin yapımıdır.

ri, masa örtüleriyle bu bölgenin piyasada tartışılmaz bir ünü vardı. Bu imalâtta, 1834'te, 210.000 masura, 5 mekanik dokuma kurumu, 50.000 el tezgâhı çalışmakta, 40 milyon ürün elde edilmekteydi.

1847'de, imal edilen yünlülerin toplam değerinin 473 milyon olduğu tahmin edilmiştir. Fransız kumaşçılığı rahatça eski ününe yaslanmaktaydı. Elbeuf, en büyük kumaş merkezlerinden biri haline gelmişti. Burada, 1834'te, 25.000-30.000 emekçi çalışmakta ve 50 milyon değerinde 60.000-70.000 parça kumaş yapılmaktaydı: kumaşın karış başına fiyatı, 1814'teki 24-36 franktan 1834'te 14-18 franka düşmemiş olsaydı, bu değer daha da yüksek olacaktı. Görülüyor ki, büyük üretimin ve rekabetin kaçınılmaz bir sonucu olarak, bütün tekstil sanayiinde fiyatlarda düşme olmuştur.

1847'de, bunalımın hemen öncesinde, Lyon'da, 50.000-60.000 *ipek* yapan tezgâh vardı; bütün Fransa'nın sahip olduğu tezgâh sayısının yarısı demekti bu; ürettikleri ipekli kumaşların toplam değeri de, belki 400 milyonu aşmaktaydı.

Bütün tekstil sanayiini gözden geçirmesek de, Temmuz monarşisinin ilk yıllarında, Paris'te, "Bonhomme Richard" tabelâsıyla ilk *konfeksiyon mağazalarından* birinin açıldığını belirtelim burda. Paris'te çamaşır alışverişi, *Belle Fermière, Chaussée d'Antin, Coin de Rue, Pauvre Diable* gibi, bugünkü *Louvre*'un ya da *Bon Marché*'nin yanındaki şık dükkânlardan, moda mağazalarından yapılmaktaydı, ama o günlerde bunlara "korkunç mağazalar" adı verilmişti. *Charivari* bunları karikatürize ediyordu: bir yabancı, bir komiye pamuklu başlıkların satıldığı tezgâhın nerde olduğunu soruyordu.

"Sağdaki yeni galerinin sonuna, ordan soldaki dördüncü galeriye geçin, onbeşinci tezgâhın önüne geldi-

niz mi pamuklu başlıkları sorarsınız; orda size oraya gitmek için hangi yolu izleyeceğinizi söyleyeceklerdir.

"Yandık, desenize! diye bağırıyordu müşteri, arabayı da mağazanın kapısı önünde bırakmıştım."

Kâğıtçılık da makinelerle donanmıştı. 1827'de, makineyle çalışan yalnız dört kâğıtçı vardı Fransa'da; 1834'te bu sayı onikiye, 1848'de ise, belki de, yüze çıkacaktır. Kâğıt makinesi geliştirilmişti. Ayrıca, şifonları ezmek, hamuru arıtmak, onu metal zemin üstüne yerleştirmek, kâğıdı kesmek ve perdahlamak için de makineler vardı. Annonay (Montgolfier), Rives (Blanchet ve Kléber), Angoulême (Laroche kardeşler) kâğıt yapımının her zaman bellibaşlı merkezleriydi.

"Özgürlüğün ayak izleri altında doğmuş sanayiler öylesine çeşitlidir ki bunların hepsini birden gözden geçirmek olanaksızdır. 1844'te, *makineyle ekmek yapmak* usulü başlamıştı: bu konuda Mouchotte kardeşlere bir altın madalya verildi; Mouchotte kardeşler Grenelle'de kurdukları ekmek fabrikasında günde 6.000 kilo ekmek çıkarmaktaydılar. Louis-Philippe yönetiminin ilk yıllarında, Guibal ve Rattier, yünle, ipekle ya da pamukla *eğirilmiş* ya da *dokunmuş kauçuğa* azçok önem vermeye başlamışlardı; aynı dönemin sonlarında, kauçuğu kükürtle birleştirerek hem yumuşak hem sağlam bir öz elde etmenin çaresi bulundu. Demarle ve Dupont'un pratik koşullarda Boulogne *çimentosu* elde etmeyi başarmaları da aynı dönemde olmuştur. Pierre Blanzy'nin, *madenî kalem uçları** sanayiini

* Eskiden kaz tüyleriyle yazı yazılmaktaydı; eski estamp ve minyatürlerde görüyoruz bunu. Madenî uçlar kullanılması ancak 19. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Bununla birlikte madenî uçların tarihi eskidir. Romalılar onu biliyorlardı: Napoli müzesinde, Pompei'de bulunmuş ve bizim çelik uçlarımıza oldukça benzeyen bronz bir uç vardır. Ortaçağda da bronz, gümüş, altın uçlar kullanılmıştır, ama bunlar daha çok lüks ve merak nesneleriydi. Eskilerin balmumuyla pişirilmiş *tabletler* üstüne bir *style* (bir

İngiltere'den Boulogne'a getirmesi (1846); Limoges'da porselen yapımının yaygınlaşması, İngilizleri taklit ederek yapılan ince porselenin mat porselen adıyla Fransa'da yaygınlık kazanması; kristalcilikte renkli kristallerin elde edilişi ve bu alandaki kalıp kaynaklarının geliştirilmesi; ve has billurun, Lerebours ve Cauchois gibi büyük gözlükçülere hemen hemen kusursuz homojenlikte objektifler sağlayacak biçimde eritilmesi; *kartonpiyer*'in, girişimcilere ucuz süsleme işleri sağlayacak biçimde demir ve taşla rekabete girmeye çalışması — bütün bunlar da aynı dönemdedir. Sax, askerî müzikte bir devrim yapacak, hatta orkestrada bir yeri olacak bakırdan bir dizi nefesli çalgı ailesini yaratmaya başlıyordu. Piyanolarından ötürü, Pleyel'den, Erard'dan da övgüyle sözediliyordu..." (Levasseur.)

SINAÎ YOĞUNLAŞMA

Sanayideki ilerlemelere bu hızlı gözatış 19. yüzyılın ilk yarısındaki sınaî hareketin karakteristiğini göstermeye yetmiyor. Bu konuda buraya kadar gördüğümüz, *buharın* ve *makinenin* sanayie yerleşmesi, üretimi ve *işbölümünü* çoğaltması, işlerinden atılan işçilerin yerini tutması, ulaştırma ve iletişim yollarında devrim yaratmasıdır.

Sınaî evrimin bu genel çizgilerine şunları da eklemek gerekir: *kentlerin büyümesi* (sorunsal bir biçimde ücretlerin çekiciliğine kapılan büyük bir nüfus, kentleri doldurmaktaydı); *kadının ve çocuğun sanayie girmesi* (gerekli fizik gücün azalmasıyla olmuştur bu; 1840-1845 anketine göre, altmışüç departmanda, ondan

çeşit büyük iğne) ile yazdıklarını biliyoruz. 600'den fazla icadı olan Edison bir *elektrikli uç* bulmuştu: bu uç aynı sayfadan birçok nüsha elde edilmesi olanağı vermekteydi.

fazla işçisi olan sınaî kuruluşlarda 131.000 çocuk, 254.871 kadın ve 672.446 erkek çalışmaktaydı); nihayet, büyük bir toplumsal önem taşıyan iktisadî bir olgu: *sınaî yoğunlaşma.*

O sıralarda henüz sadece bir "eğilim" olan sınaî yoğunlaşma, yüzyılın sonunda imalâthane iktisadının belirgin niteliklerinden biri olacaktır.* Ama makinenin kızı olan *büyük sanayi* daha o günlerde sonuçlarını göstermeye başlıyordu: küçük atelyelerin kapanışı, rekabete ve satış fiyatlarının düşüşüne yenilmiş ve yeniden ticarete atılmış küçük patronların yıkıma uğraması (Louis-Philippe döneminde tüccarların sayısı hızla artmaktaydı); büyük fabrikalarda emekçi yığınları; sermaye hareketi, sermaye sahiplerinin gücü, ve zenginlikleriyle siyasal iktidara sahip olan büyük sanayiciler ve büyük sermaye sahiplerinden bir azınlığın (1851'de 124.000) meydana gelişi.**

Büyük metalurji fabrikaları, dokuma ve iplik fabrikaları, ipekevleri, genellikle Fransa'da birinci sırada gelen bütün tekstil sanayii bu azınlığın elindeydi; kömür ocakları, demir madenleri, yüksek fırınlar, bankalar, demiryolları, denizcilik onundu; yönetim çarkı, hükümet, siyasal iktidar, egemenlik de onundu, bu yüksek burjuvazinindi. Restorasyon, büyük toprak sahiplerinin egemenliğidir; Temmuz monarşisi ise bankacıların ve sanayicilerin hükümeti.***

* Levasseur, *Histoire des classes ouvrières, 1789-1870,* II, 2. baskı, s. 117.

** Villeneuve-Bargemont'un *Economie politique chrétienne* adlı yapıtında o günlerde "yeni feodalite" diye adlandırdığı işte bu azınlıktı. Yine aynı dönemde, başka bir hıristiyan, Lamennais, ücret sisteminin bir çeşit kölelik olduğunu söylüyordu. Tolstoy da bu sözü kendi hesabına kullanmıştır.

*** Restorasyon döneminde, sayıları yaklaşık olarak 200.000 olan seçmenler büyük toprak sahiplerinden ya da zengin imalâtçılardan meydana geliyordu. Louis-Philippe döneminde oy verme hakkının 200 frankla sap-

Böylece, yüksek burjuvazi yalnızca mülkiyet sahibi sınıf değil, aynı zamanda yönetici sınıftı; ve egemenlikle mülkiyetin aynı ellerde birleşmesi, Guizot'nun dediği gibi, feodaliteyi kurmaktaydı.

Bu "yeni feodalite", iktidarı zenginlerin eline veren ve küçük-burjuvaziyle emekçileri saf-dışı bırakan oy verme sistemi sayesinde, tek başına seçmen ve tek başına seçilen oluyordu. Kendi temsilcileri, belediye meclis üyeleri, belediye başkanları, genel meclis üyeleri, milletvekilleri, Ayan Meclisi üyeleri, bakanlardı. Yasayı o yapıyor, ücretliler ve küçük zanaatçılar arasında uygulamayı da, çoğunca toprak aristokrasisinden gelme valileri ve yargıçları sağlıyordu. Lyon'da, Paris'te, taşrada, grev alanlarında silahlarıyla boy gösterenler de onun eski soyluluktan gelme subaylarıydı.* Haziran günlerinde, ekmek isteyen ve yeni Cumhuriyeti kanıyla satın almış olan halkı, Paris sokaklarında o kurşuna dizdiriyordu. 1850'de, gerici bir yasayla, Falloux yasasıyla, Üniversiteyi Kiliseye bağımlı kılan da oydu. Kısacası, büyük burjuvazi kendi temsilcilerini ve bekçilerini iktidarın bütün yollarına dikmişti. Bu da bize bir ülkenin *iktisadî* durumunun onun *siyasal* düzenini nasıl açıkladığını gösteriyor. Sahip olanların ve üretenlerin hükümeti, tarihin bir kaderiydi. Bunun içindir ki Casimir Périer, aynı zamanda, Paris'te ban-

tanması bu sayıyı 300.000'e çıkarmış, Mecliste ortahalli toprak sahibi ve sanayici miletvekillerine bir etki gücü kazandırmıştır; o sırada Meclis de işlerin yönetiminde ağır basan bir otoriteyle hareket ediyordu." (Levasseur, *op. cit.*, 66.)

* 1830-1840 arasında sınıflar arasındaki çatışmalar daha fazla olmuştur; seçim reformu isteyen küçük-burjuvazi o günlerde proleteryanın müttefikiydi; olaylar kanlı bir biçimde bastırılmıştır. Bkz: *l'Histoire des grèves*, Lyon'da yaylım ateş açılması ve 1846'da Loire'lı oniki maden işçisinin katledilişi.

kerdi, Anzin'de maden ocağı sahibiydi, Isère'de dokumacıydı, Pont-sur-Seine'de toprak sahibiydi, milletvekiliydi ve başbakandı.

Gümrük rejiminin de bu yüksek burjuvazinin çıkarlarının hizmetinde olduğunu ekleyelim. *Koruyucu* gümrük rejimi ortalığı kasıp kavuruyordu: buğdaya, hayvanlara, demire, şekere gümrük konmuştu, ve M. Levasseur'ün dediği gibi, "tarife, açgözleri hiç bir zaman doyurmuyordu". Yabancı şekerin üstünde %50, İngiliz demiri üstünde %120 resim vardı. Restorasyon döneminde, Saint-Etienne'e bir buhar makinesi getirmek için 7.000 frank gümrük resmi ödemek gerekiyordu. Louis XVI zamanında 32 ya da 36 frank iken, 1825'te demirin kentali 65 franka fırlamıştı.

Bazı kimselerin çıkarlarını gözetmek için bütün ülkenin genel çıkarlarını feda etmekten çekinilmemekteydi. Bu yüzden yaşam da pahalanıyordu.

TOPLUMSAL SORUN

Yaşam pahalıydı, ücretler düşük, işsizlik ise pek bol. 1842'de, Kuzey valisi, bakana şöyle yazıyordu:

"Eskiden makine olmadığı için, imalâthanelerde daha fazla kol gücü barınıyordu. En ufak dalgalanmada fabrikalar bozulmakta, çok sayıda işçiye yolverilmekte, geri kalanlar ise gündelik ücretlerinde bir azalmayla karşılaşmaktadırlar."

Bu düşüş, sanayicilerin kıtlık fiyatına çalıştırdıkları kadınların ve çocukların rekabetiyle daha da hızlanmıştır; Çağdaş bir tanık, Villermé, Mulhouse'daki durum için şöyle diyordu:

"Yağmur altında ve çamur içinde yalın ayak, akşam işten çıkışlarına kadar kendilerini besleyecek bir parça ekmeği ellerinde tutarak, yağmur yağıyorsa onu tezgâhlardan damlamış makine yağıyla artık sugeçir-

mez hale gelmiş paltolarının altına saklayarak gelen bu cılız, solgun benizli, paçavralar içindeki çocuk kalabalığını görmek gerekir."

Sınaî devrimin sonucu olan bu sefalet, ivedi ve kesin bir biçimde toplumsal sorunu ortaya koymaktaydı. Bu yüzden 1848 Devrimi siyasal olduğu kadar da toplumsal olmuştur.

"Tarihin hiç bir döneminde bu kadar çözüm yolunun ortaya çıktığı görülmemişti. Sen-simoncular, furiyeciler, insancı komünistler, emek örgütçüleri, güçsüz ve kokuşturucu olduğunu söyledikleri bir toplumu devirmek istemekte, sefaletin ortadan kaldırılmasını, ve daha iyi bir bölüşüm ilkesine dayanan yeni bir toplumun kurulmasını önermekteydiler. Nasıl bir bölüşüm? Sen-simoncular, bu soruya şöyle karşılık veriyorlardı: "Bütün malların mutlak egemeni olan rahibin uygun göreceği bir bölüşüm"; furiyeciler de şöyle diyorlardı: "İradelerin uyumuyla, emeğin, sermayenin ve yeteneğin lehinde serbestçe gerçekleşecek bir bölüşüm". Cabet'ye göre herkesin gereksinmesine göre düzenlenmeliydi bu. Louis Blanc'a göre ise 'herkes için eşit' olmalıydı." (Levasseur.)

1848'in toplumsal doktrinler tarihi çok ilginçtir; ama biz burada, onun, iktisat tarihinden ayrılamayacağını göstermek için konuşuyoruz.

M. de Tocqueville şöyle demişti: "Biz bir volkanın üstünde uyukluyoruz." Devrim patladı. Gerisini biliyoruz: işçilerin ve sosyalizmin temsil edilmesi, geçici hükümetin emekçilere bulunduğu vaatler, çalışma hakkı, yaşama hakkı konusunda güzel bildiriler, sosyalistlerin cumhuriyet burjuvazisince aldatılması, Louis Blanc'ın* fikirlerine karşı, bakan Marie tarafından yö-

* *l'Histoire des ateliers nationaux*, Emile Thomas (bu atelyelerde yöneticiydi).

neltilen ve amaçlanmış bir başarısızlığa doğru sürüklenen ulusal atelyelerin gafleti, nihayet, Cavaignac'ın buyruklarıyla, Paris işçilerinin Fransız askerleri tarafından korkunç bir biçimde kurşuna dizilmeleri: Cumhuriyet burjuvazisi de, işçi sınıfının istekleri karşısında dehşete düşerek, toplumsal soruna krallık burjuvazisiyle aynı öldürücü çözümü getiriyordu. Falloux yasasından bir yıl sonra, küçük bir cumhuriyetçi azınlığın direnmesine karşın, 2 Aralık darbesi yapılacak ve Karl Marx'ın dediği gibi: "burjuvazinin ulusu yönetme gücünü yitirdiği ve emekçiler sınıfının henüz o gücü kazanamadığı bir anda, mümkün tek hükümet biçimi" olan İmparatorluk kurulacaktı.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ SANAYİ ELEKTRİĞİN EGEMENLİĞİ VE ÇELİK ÇAĞI

I. İMPARATORLUK DÖNEMİ

DEMİRYOLLARI, DENİZCİLİK, TELGRAF

İktisadî devrim sürüyor.

Demiryolları, buharlı gemiler ve elektrikli telgraf sayesinde ulaştırma ve iletişim alanlarında kendini ortaya koyuyor.

Temmuz monarşisinin *demiryolları* için çıkarılmış yasalarına karşın, inşaat pek fazla ilerlemiyordu. İmtiyazların süresini kısa, demiryolu ağını fazla parçalanmış bulan sermaye sahipleri kararsızlık içindeydiler.

Bunun üstüne, İmparatorluk hükümeti imtiyaz sürelerini doksandokuz yıl olarak genelleştirdi; 27 küçük kumpanya, imtiyaz süreleri 1950 (Kuzey) ve 1960 (Gü-

ney) arasında bitecek 6 güçlü kumpanya halinde birleşti. 1857'de bu yoğunlaşma hareketi tamamlanmış bulunuyordu.

Ama aynı yıl 1847 yılındakine benzeyen yeni bir iktisadî bunalım patladı, büyük kapitalistlerin baskısı altındaki İmparatorluk hükümeti, 1859 anlaşmalarıyla yeni kumpanyalara yeni demiryolu ağlarının yapımına konan sermaye üzerinden %4,5 bir kâr garantisi (amortisman dahil) tanımak zorunda kaldı. Devletçe verilmiş bu paralar avans sayılmaktaydı, ve yeni ağların kazançları garanti edilmiş kârı aştığı anda %4 faizleriyle birlikte ona geri verilecekti.

Bu kayırma o zaman demiryolu hisse senetlerine de yansıdı. Kumpanyalar sermayelerini büyütebildiler ve ağlarını tamamlayabildiler. Böylece, 1870'te, 17.000 kilometrelik demiryolu işletmeye açılmış bulunuyordu. Cenis dağı tüneli (12.200 metre) 1857-1871 yılları arasında açıldı. Daha o sıralarda ulaştırma fiyatlarında önemli bir düşüş sağlanmıştı: 1869'da kilometre başına tonun ortalama fiyatı 6 santimden, yolcular için 5,44 santimden fazla değildi.

Sağlanan bu yararlar önemliydi, ama Lamartine, 1838'de, bir "demiryolu feodalitesi"nin kurulmasının gelecek için bir tehlike olduğunu söylüyordu.

"Demiryollarını kumpanyaların elinde biriktirdiğimiz zaman tarifeleri nasıl değiştireceksiniz? Yasa ile mi? Yasayı kimler oylayacak? Çoğunluktaki hisse senedi sahipleri. Hatlarmızdaki geri kalmış sistemleri düzelteceksiniz, geliştireceksiniz, değiştireceksiniz. Ama istenen bu düzeltmeleri, ülkenin genel çıkarlarının gerektirdiği bu geliştirmeleri kim oylayacak? Kimler? Yine hisse senedi sahipleri. Kısacası, özgürlüğü, rekabeti, kazancı, bütün ülkemizdeki düzeltmeleri bağlamış oluyorsunuz.

Halk boşuna soracak, yakınacak, tarifeleri suçlayacak, ve o da, sizler de, yarın yüzyıllar boyunca kumpanyaların gücü altında inleyeceksiniz. Kendinizi de, halkın çıkarlarını da, genel çıkarları da onların ayakları altına atıyorsunuz. Sizler ki özgürlüğün savaşçılarısınız, kitlelerin kurtuluşunun savaşçılarısmız, feodaliteyi ve onun ayakbastı paralarını, geçiş haklarını, sınırlarını, darağaçlarını devirmiş kişilersiniz, para feodalitesinin halka köstek vurmasına, ülkeye duvarlar örmesine ses çıkarmayacaksınız bu gidişle. Hayır, hiç bir hükümet, hiç bir ulus, toprağınızı, yönetiminizi ve 5-6 milyarı kumpanyalarımza vermekten daha tehdit edici, daha tehlikeli bir para, işletme, hatta siyasal güç kurmuş olmayacaktır."

Denizcilikteki ilerlemeler, demiryollarındakilere paralel olarak, *uskurun* kullanılmasıyla, demir ve çelik fiyatının düşmesi sayesinde *demir tekneler* yapılmasıyla, eski sen-simonculardan Péreire kardeşler tarafından 1862'de *Genel Transatlantik Kumpanyası*'nın kurulmasıyla, ve Süveyş kanalının (1858-1869) Ferdinand de Lesseps'in yönetimi altında açılmasıyla belirlenmiştir.

İçte, 1848-1870 dönemi içinde, kanalların uzunluğu 900 kilometre artırılmış, ve su yollarının düzenlenmesi için büyük para ayrılmıştır.

Elektrikli telgraf uygulama alanına girmiştir. *Morse* telgrafının tarihi 1837, *Bréguet* telgrafınmki 1845'tir; ilk Amerikan hattı 1844'te; ilk Fransız hattı 1845'tedir; Foy'un ve Bréguet'nin çalışmaları Paris-Rouen demiryolu deneme hattı üstünde hemen hemen aynı yılda başlamıştır.

Birkaç yıl sonra, 1851'de, Calais ve Douvres arasında ilk denizaltı kablosu yerleştiriliyordu. İlk Fransız transatlantik kablo ancak 1869'da, İrlanda ile Terre-Neuve arasına konulan İngiliz kablosundan üç yıl son-

ra, Brest ile Saint-Pierre arasında kurulmuştur.

ULAŞTIRMA DEVRİMİNİN SONUÇLARI

Ulaştırmada devrimin ilk iktisadî sonuçlarının ortaya çıkması İkinci İmparatorluk döneminde olmuştur.

1° *Giderlerin azalması ve yer değiştirmelerdeki hızlanma* nedeniyle insanlarda ve eşyada o güne dek görülmedik ölçüde* *hızlı bir hareket* gözlenmekteydi. Yirmi yıldan az bir süre içinde, 1848 Devriminden itibaren, ulusal ve uluslararası demiryolları sayesinde, buharlı gemiler ve telgraf sayesinde, durum tamamıyla değişmiştir. Bir kazaya belâya uğramaksızın ve fazla zaman harcamaksızın uzun yolculuklara çıkmaya başlanmıştı. 1861'de, Kuzey demiryolu 8 milyon yolcu taşımıştı. Eski posta arabalarının egemenliği bitmişti.

2° Ticaret eşyası da yolculuk ediyordu: pazarların sayısı yavaş yavaş artmaktaydı. O zamana kadar, tarımın ve sanayiin sadece yerel pazarları olmuştu; şimdi ise satış ve gereç sağlama reyonları ötelere uzanmaktaydı; üretim, zorunlu olarak az sayıda olan çevre müşterisiyle sınırlanmıyordu artık; tezgâhlar, uzak eyaletler, denizaşırı ülkeler için çalışıyor ve uzaklara buğday taşıyan demiryolları eski rejimin son yıllarına kadar "eski çağları" kırıp geçirmiş kıtlığı ve yokluğu öldürüyordu.

* İki rakam: 1854'te Paris Omnibüsleri Genel Kumpanyası 30 milyon yolcu taşımıştır; 1869'da ise 117 milyon! Unutmayalım ki Fransız omnibüslerinin başlangıcı 17. yüzyıla çıkar. 1662'de, patent belgeleriyle Paris'te yolcu taşıyacak ve onları yol boylarında indirecek arabalar çalıştırma iznini elde edenler Louis XIV sarayından üç kişizade olmuştur. Bu *beş meteliklik arabalar* büyük bir başarı kazanmıştı. (V. Barberet, *Monographies Professionnelles*, c. III.)

Lüks arabalara gelince, bunlar Fransa'da icat edilmiştir. François I zamanında bunlardan sadece iki tane vardı: biri kraliçenin, öteki Diane de Poitiers'nin; Louis XVI zamanında ise bu sayı Paris'te 15.000 olmuştur.

3° Kaçınılmaz bir *rekabet* de başlamıştı, ülkeler dünyanın büyük pazarlarını ele geçirmek için yarışıyorlardı. Çağdaş iktisadî rejimin ayırıcı özelliği olan bu rekabet, o zamandan beri enerjiler yaratarak sürekli olarak artacak, ama patron yıkımları ve işçi sefaletleri de getirecektir.

4° Bu rekabet, tarımda ve sanayide *uzmanlaşmaya* yolaçmıştır: ürünler daha ucuza maloldukları yerde, sözgelimi makineler demir ocaklarının ya da kömür ocaklarının yakınında yapılmaktaydı. Uzmanlaşma günümüzde giderek daha da büyümüştür.

5° Sınaî gelişmenin fiyatları düşürmesi gibi, ulaştırma araçlarındaki gelişme de *fiyatların aynı düzeye gelişine* yolaçmıştır. Ürünün kötü olduğu 1847'de, buğdayın hektolitresi Bas-Rhin'de 49 frank, Aude'da ise 29 franktı. Denge kurulamıyordu, çünkü bu bölgeler birbirine çok uzaktı ve aralarında hiç bir bağlantı yoktu. Yirmi yıl sonra, demiryolları sayesinde böyle bir durum artık olanaksızlaşmıştır.

6° Yasaklayıcı ve koruyucu gümrük sistemi, ulaştırmanın yaygınlığı ile çeliştiği için, 1853-1855 arasında çıkarılmış bir dizi kararnameyle kömür, demir, çelik, yün, sürü hayvanı vb. gibi birçok ilk madde üstündeki giriş resimleri indirilmiştir. 1860'ta, Fransa ile İngiltere arasında, Avrupa'ya örnek olan ve Fransa'da başka birçoklarına yolaçan ünlü ticaret anlaşması imzalanmıştır.

Yasama kurulu, İmparatorluğun isteği karşısında eğilecek, ve ticaret anlaşmalarındaki yeni tarifelere uygun genel tarifeyi hazırlayacaktır. Bunun sonucu olarak, İmparatorluğun sonuna kadar pamuk, yün, boya ürünleri (1860), deri, kenevir, keten (1863), yabancı ülkelerde yapılmış gemiler, ve inşaatta kullanılan bütün ilk maddeler, gemi donatım araçları (1866), kömür

(1867) için *bağışıklık* getiren gümrük yasaları çıkarılmıştır. 1861'de buğday için *değişen rüsum sistemi* ortadan kalktı; artık bu madde için 100 kilo başına 60 santimlik tek bir vergi vardı.

Böylece, ulaştırmanın ve sanayiin gelişmesi sayesinde, ticaret siyaseti daha bir özgürlüğe yönelmekteydi.

7° Aynı zamanda *kredi* de büyük bir yaygınlık kazanıyordu. *Fransa Bankası,* bankaların kraliçesi olarak kalıyordu: çünkü 1859'da, 1897'ye kadar yenilenmiş olan hamiline ve görüldüğünde ödenir senetler çıkarma ayrıcalığıyla "kredinin merkez kalesi"ydi. Ama onun yanında *Comptoir d'escompte de Paris* (1848), *Crédit foncier* (1852), *Crédit mobilier* (1852'de kurulmuş, parlak bir çıkıştan sonra birdenbire yıkılmıştır), *Société générale pour le developpement du commerce et de l'industrie* (1864), *Crédit Lyonnais* (1863) vb. de kurulmuştur.

Kamusal çalışmalar ve savaşlar (Kırım Savaşı birbuçuk milyara malolmuştu) için yapılan devlet borçlanmaları kirli çıkınlardan para çıkartıyordu. Paris Borsası, dünyanın en önemli borsalarından biri olmuştu. "Yüzsüzler" dizginsiz bir biçimde borsa oyunlarına dalmışlardı; tiyatro ve roman* geleneklerdeki kokuşmayı yansıtıyordu.

SANAYİ

Ulaştırma araçlarındaki devrimle, gümrük tarifelerindeki düşüşle ve bilimsel keşiflerle iyice dürtülmüş bulunan sanayi, gereçlerini geliştirmekte, yeni usuller kullanmakta, üretim gücünü artırmaktadır.

İhtira beratlarının aralıksız olarak artan sayısı (1847'de 2.000, 1867'de 4.000 sınaî atılımın bir belir-

* *L'Argent, La Curée,* Emile Zola.

tisidir. Buharın itiş gücü (1869'da 320.000 beygir, 1850'-dekine göre beş kat daha fazla), 1860'da tüketilen 20 milyon ton maden kömürü; 1869'da istihraç edilen 13 milyon ton maden kömürü ve antrasit, 1869'da yapılmış 1.380.000 ton font, 900.000 ton demir ve 110.000 ton çelik de başka belirtilerdir.

İngiliz *Bessemer*'in 1853'te icat ettiği usulle, çelik, eskisine göre yarı yarıya daha ucuza maloluyordu; böylece de artık lüks bir maden olmakta, tüketimi artmaktaydı. Demir fiyatı yirmi yılda üçte-bir oranda düşmüştü; bu yüzden de ev* ve gemi yapımında ağacın yerine daha fazla kullanılıyordu; makine ve demiryolu inşaatı büyük miktarlarda demir yutuyordu.

Bu dönemde, metalurji sanayilerinde iki ilginç olayı belirtmek gerekir:

Önce, yavaş yavaş eski yerlerini terkedip kömür madenlerinin, demir madenlerinin yakınlarında, büyük kentlerde yerleşecek biçimde, *metalurji sanayiinde genel bir yer değiştirme* olayı.

Sonra da, ya da aynı zamanda, çok hızlı bir *yoğunlaşma* hareketi; küçük işletmeler, rekabetle, yerlerini büyüklere terkediyor; üretim artıyor, ama yüksek fırınların sayısı da sürekli olarak azalıyor: eski yüksek fırınlar günde 3.000-5.000 kilo font çıkardıkları halde, 1867'lerde, kömürle çalışan yüksek fırınlar günde 50.000 kilo font çıkarabilmekteydi.

Tekstil sanayileri ileri doğru yürüyüşünü sürdürüyor. 1848-1869 arasında pamuk sanayiinde tüketim iki katına çıkmıştır. (1869'da 120 milyon kilo kaba pamuk). Bununla birlikte, Ayrılık savaşının sonucu ola-

* Madenî çatı kurma 19. yüzyılın ortasında başlar. Bunun ilk harikalarından biri *Sanayi Sarayı* (1855) olmuştur. İlk uygulamalar arasında Ulusal Kitaplığın okuma salonunu (1865) ve Paris'te Orléans Garının yolcu salonunu (1869) sayabiliriz. (Guy le Bris, *les Constructions métalliques.*)

rak, Birleşik Devletler pamuk üretiminde ön sırayı alınca, 1861-65 arasında bu sanayi şiddetli bir bunalıma uğramıştır.

Pamuk bunalımı başka tekstil sanayilerinin, yün tekstil sanayiinin işine yaradı: hafif yünlüler, yün dokumaların ve fiyatı yükselmiş pamuğun yerini aldı; keten sanayii de yararlandı bundan; ve keten bezler kısmen pamuklu bezlerin yerini aldı.

İpekliler de geride kalmış değildi. 1865'te, Lyon'da, 115.000 tezgâh çalışıyor ve 2 milyon kilo ipek tüketiyordu; bu da Fransa'nın toplam tüketiminin yarısıydı.

Dokuma kumaş fiyatları sürekli olarak, kimi zaman da inamlmaz bir biçimde düşüyordu: Sözgelimi 1865'te tülün yarda karesi 125 franktan 60 santime düşüvermişti!

Aynı şekilde, ilerlemelerini sürdüren kimya sanayiinin ürünlerinde de önemli bir fiyat düşüklüğü görülüyor. Laboratuvar ürünleri genel planda düşmüştür: 1840'ta kilosu 7.000 frank olan sodyumun 1870'teki fiyatı, sadece 6 franktı; karbon sülfürünün kilosu 200 franktan 1 franka düşmüştü. Bu ürünlerin değeri 1865'te 700 milyona ulaşıyordu. *Anilin renklerinin* (1856) keşfi boyacılık sanayiinde büyük bir *dönüşüm* yaratmıştır. Pancar şekerinin yapılması da akla gelmeyen bir gelişim yaratacaktır: 1870'te, 1850'dekinin dört katı olmak üzere, üretim, 240 milyon kiloya ulaşacaktır. Kâğıt fiyatı da düşecektir, çünkü saman ve bez hamurunun yerini ağaç hamuru almaktadır.

Fiyatlardaki genel düşüşe karşın, sınaî üretimin toplam değeri yirmi yıl içinde iki katından fazlaya yükselmiştir. 1865 anketinde, bunun 12 milyar olduğu tahmin edilmişti; bu miktarın yarısı büyük sanayi ürünleridir.

İktisadî yoğunlaşma giderek daha fazla beliriyor. İmparatorluğun sonunda, sınaî nüfus, işçi ve patron olarak, 3 milyon kişiye kadar yükselmiştir. Yalnız büyük sanayide bile bir milyondan fazla işçi çalışmaktadır.

II. CUMHURİYET DÖNEMİ

"S A V A Ş"

"Barış" dönemi olması gereken İkinci İmparatorluk, bir savaş dönemi olmuş, ve tıpkı birincisi gibi bir savaş alanında yıkılmıştır. Savaş, Fransa için, ülkenin sıyrılmak için yıllarca didineceği iktisadî bir bunalımın nedeni olmuştur.

Altı ay boyunca, ülkenin hemen hemen yarısı üstünde bütün iktisadî yaşam sönmüştür. Napoléon militarizmi bu kez bize binlerce ve binlerce askere, yani emekçilere, devlet içinde birçok yıkıma, iki zengin eyalete ve beş milyar savaş tazminatına malolmuştur. 1870 bozgununun getirdiği zararların toplamı 15-20 milyara kadar tahmin edilebilmiştir. Ama Fransa dünyayı hayret içinde bırakan bir çabuklukla yerinden doğrulmuştur. Biri 2 milyar, öteki 3 milyar olan iki savaş borçlanması, birkaç kez karşılanmış ve 16 Eylül 1873'te son Alman askeri de sınırın öbür yanına çıkmıştır. Fransa çok geçmeden uluslararası iktisadî mücadelede yerini almıştır. Ondan sonra da barışın yararlarını görmeye başlamıştır. Yalnız iktisadî alanda İngiltere, Birleşik Devletler ve zaferin kızkardeşi olan birliğin o zamana dek görülmedik bir refahın çıkış noktasını meydana getirdiği Almanya ile arasında bir mesafe vardır.

Halk için özet olarak yazılmış bir kitapta sınaî ha-

reketi bu dönem içinde incelemek bir düş olur. "Günümüze" yaklaştıkça, sanayideki ilerlemeleri belirtmek de giderek daha olanaksızlaşmaktadır. Bu harekette hayran olunacak bir yaygınlık ve bolluk olduğu için, birçok uzman kitap gerekirdi. *Sanatlar ve Zanaatlar Konservatuvarı*'nda, araştırıcıyı kabaran bir deniz gibi yutacak ihtira beratlarının listesini didik didik etmek gerekirdi; uluslararası dev sergilerin raporları ve katalogları üstünde uzun süre kafa patlatmak, her zaman mevcut olmayan istatistiklere başvurmak, yersel anketler yapmak gerekirdi. Kısacası, böyle tutkulu bir incelemeden vazgeçmek, ya da bazı çok genel kavramlara, bazı anlamlı olaylara, getirdiği açıklıklar en basit bir tarihe geçebilecek bazı rakamlara tutunmak gerekiyor. Bizim yapacağımız da budur.

ULAŞTIRMA DEVRİMİ SÜRÜYOR

Ulaştırmadaki ve iletişim araçlarındaki çoğalma sürüyor. 1876'da, Fransız demiryolları tarihi, üç önemli olayla belirlenen yeni bir evreye girecektir: 1° kötü durumdaki küçük kumpanyalar satın alınarak *devlet ağının* kurulması (1878); 2° 1789 tarihli yasayla kararlaştırılmış genel ağın genişletilmesi; on yıl içinde 17.000 kilometre demiryolu döşenmesi gerekiyordu; bunun maliyeti her yıla 320 milyon düşmek üzere, 3 milyar 200 milyon olarak öngörülmüştü (1855'ten 1865'e kadar her yıl 430 milyon ödeme yapılmıştı); 3° Devletin kumpanyalara kredi desteğini sunması yerine, 1879'da kabul edilmiş Freycinet programının uygulanmasını sağlamak için borçlanmaya gideceğini öngören ve daha öncekilerden iyice farklı *1883 anlaşmaları*. Böylece, kumpanyalar 11.000 kilometre demiryolunun yapımı ve işletilmesini üstlenmişlerdir; karşılık olarak, kâr *garantisi*

bütün ağları içine alacak biçimde genişletilmiş, eski ve yeni ağlar arasındaki fark ortadan kaldırılmıştır. 1 Ocak 1904'te kumpanyalar Devlete 1 milyar 687 milyon borçluydular.

Gelirler çok büyüktü. 1901'de büyük ağların brüt gelirleri 1 milyar 446 milyona yükseliyordu (1886'da, 1 milyar 036 milyon). 10.745 lokomotif, 28.272 yolcu vagonu, 292.000 furgon ve yük vagonu vardı. Fransa çok geçmeden bütün dünyadaki 800.000 kilometrelik demiryolunun 50.000 kilometresinden fazlasına sahip olacaktır.* 1901'de demiryollarımız her mesafeye 500 milyonu aşkın yolcu taşımıştı: bir kilometrelik bir mesafe üstünde taşman yolcu sayısı 13 milyarı aşmaktaydı. Aynı yıl içinde, yük trafiği kilometre başına 16 milyar tondan fazlaydı (55 milyon posta kolisi bunun dışındadır).

Çevresi hatlarla donanmış olan Paris, ülkenin bütün noktalarına, bütün uluslararası yollara, bütün Avrupa başkentlerine, Avrupa'nın hatta Asya'nın bütün büyük merkezlerine bağlanmıştı: *Transsibérien*'in tamamlanmasından sonra trenle Paris'ten Port-Arthur'e gidilebiliyordu. Sömürgelerimizde demiryolları kurulmuştu; Rusya'nın, İspanya'nın, Portekiz'in, Türkiye'nin vb. demiryollarını, hiç değilse kısmen, yapanlar da Fransız mühendisleriydi.

Demiryolları yapımıyla ortaya konmuş zorunlu sanat çalışmaları modern sanayiin en büyük harikaları arasında sayılmaktadır: Lyon-Genève hattı üstündeki Crêt-d'Eau tüneli (3.900 m.), Bourgogne hattı üstündeki Blaisy-Bas tüneli (4.100 m.), Tarare'daki Roanne

* Resmî istatistiğe göre, 1 Ocak 1905'te, imtiyaz olarak verilmiş ya da kamu yararı belirtilmiş 43.545 km *genel* hat vardı; bunun 2.780 km'si devlet ağıydı. *Yerel* hatlar, imtiyazı verilmiş 8.330 km'den 6.241 km idi. Tramvaylar, imtiyazı verilmiş 8.112 km üzerinden işletilen 6.450 km idi.

tüneli (6.000 m.). Garabit, Argenteuil, Lyon, Tarascon, Beaucaire, Morlaix vb. gibi yerlerdeki dev köprü ve kemerler gibi. Bugün demiryolları, derin vadileri geçmekte, dağ doruklarına çıkmakta ve uçurumlara meydan okumaktadır.

Malzeme, güvenlik (işaretler, haberciler, çatışmayı önleyen blok-sistem, frenler, fişekler, çanlar), konfor (yataklı vagonlar, vagon-restoranlar, karşılıklı seferler, ısıtma ve aydınlatma) ve Kuzeyde saatte 100 kilometreyi bulan hız büyük bir gelişme* göstermiştir. Fiyatların düşüşü (1892'den sonra ikinci mevkide %10, üçüncü mevkide %20 düşüş), aktarma biletleri, çok düşük ücretli abonmanlar, yük taşımada tarife indirimleri, posta kolileri ağırlığının artırılması, yolcular, kentlerdeki işçiler, turistler ve ticaret için yapılmış önemli iyileştirmeler arasındadır.

Elektrik çekişli sistem sayesinde, kentler tramvaylarla dolmuştur (1 Ocak 1902'de kurulmuş ya da kurulmak üzere 7.000 km.); Paris'teki *Başkent* tramvayları, kimi zaman sokakların altından, kimi zaman bulvarların üstünden geçmeye başlamıştır. Bu demiryollarına 72.000 kilometrelik ulusal ve departmanlararası yolları, 600.000 kilometrelik köy yollarını, 1902'de kilometre başına 4,5 milyar ton taşımış 12.000 kilometrelik denizyollarını da eklersek, posta arabaları ve sarsıntılı yolları döneminden beri iç dolaşımda gerçekleşmiş büyük ilerlemeleri gözönüne getirebiliriz.

Vapur filomuza gelince, o yalnız İngiltere tarafından değil, 1889'dan sonra Almanya, 1883'ten beri Birleşik Devletler tarafından da geride bırakılmıştı. Gemi yapımına verilen *primler,* o kaybedilmiş mesafeyi kapatmaya yetmedi. Fransız deniz ticaret filosunda, 1902'-

* *Les Chemins de fer en 1900,* H. de Parville (*J. des Débats,* 15 Mart 1900).

de, 1.330 vapur, ve yine 1902'de 15.000 kadar yelkenli vardı.

ELEKTRİĞİN EGEMENLİĞİ

Fransa'yı bütün dünyaya okyanuslarla bağlayan sadece vapur filosu değildi; denizaltı kabloları, telgraf ve telefon sayesinde aynı işi elektrik de yapıyordu. Fransa'da, 145.000 kilometrelik hatlar için 705.000 kilometrelik telgraf teli gerilmişti. Morse ve Bréguet'nin harika icatlarıyla sunulmuş paha biçilmez hizmetlere yakışır biçimde telegram sayısı büyük ölçüde artmış bulunuyordu: 1851'de 9.000, 1855'te 3 milyon, 1876'da 8 milyon, 1898'de 45 milyon.

Telefon ağı içinde 17.000 kilometrelik hat, 190.000 kilometre tel vardı (1898); aynı yılda 138 milyon telefon konuşması yapılmıştı (1902'de 186 milyon); 1899'dan sonra departman telefon ağı da düzenlenmişti.

1851'de, ilk denizaltı kablosu Calais ile Douvres arasına konulmuştu; ilk Fransız transatlantik kablo da 1869'da Brest'le Terre-Neuve'deki Saint-Pierre arasına. Bugün, Fransız ya da İngiliz kabloları sayesinde, Paris'le San-Francisco, Güney Afrika, Avustralya, Uzak Doğu arasında iletişim vardır; bu yüzden, gazeteler, Rus-Japon savaşı olaylarını hemen ertesi gün yayımlıyorlardı.

Elektriğin, birkaç dakika içinde, yeryüzünün birbirinden habersiz en uzak noktaları arasında, ya da aynı kıtada olup da ilişki kurmaları için ayların geçmesi gereken ülkeler arasında iletişim sağlayan bu olağanüstü gücünü, bugün herkes normal karşılar hale gelmiştir.

Kısacası, buhar ve elektrik sayesinde, mesafeler silinmiş, uluslar birbirine yaklaşmış, dünya, camdan büyük bir evde yaşıyor duruma gelmiştir; halklar birbir-

lerini tanımayı öğrenmişler, ürün ve düşünce alışverişine geçmişlerdir; dünyanın bütün emekçilerini birleştiren maddî dayanışmayı hissetmişlerdir; barbar kinlerin, yıkım saçan savaşların ardından gelen dünya barışının meyvelerini kendinde taşıyan bu uluslararası kardeşliğin ilk filizleri burdan sürmüştür.

Elektrik için uzak ülkeleri birbirine yaklaştırmak yetmiyordu, dünyayı da aydınlatıyor o şimdi. 1813'te, Davy, bir devreyi kapatan iki kömür uç arasında *volta yayını* (*arc voltaïque*) fışkırttığı zaman, hayran olunacak bir aydınlanma kaynağı keşfetmiş oluyordu. 1878 Sergisi *Jablochkoff*'un *elektrik bujileri* ile aydınlandı; 1900 Sergisinde de güçlü yaylı lambalar ve Edison tarafından 1881'de icat edilmiş küçük lambalar yandı. Bugün, su düşüşü altındaki *türbinler* sayesinde elektrik enerjisinin ucuz elde edilebildiği Dauphiné gibi bölgelerde elektrik ışığı, en gösterişsiz evlere kadar her yere girmiştir.

Elektriğin onca çeşitli nimetlerini, Fransa'da ve bütün dünyada onun elde edildiği kaynakları sıralamaktan vazgeçmek gerekir. Ama onun *itici güç* olarak oynamaya başladığı ve oynaması beklenen önemli role burada değinmemek olanaksız: 50, 60 ve 100 kilometre öteye kanalize olacak olağanüstü bir itici güç.

Işık ve güç kaynağı olan elektrik, aynı zamanda bir ısı kaynağıdır da; *elektrik fırını,* metalurji sanayilerinde dönüşüm yaratmaya aday gösterilmektedir.

1900 Sergisinin sanayi genel raportörü M. Lévy şöyle diyor bu konuda: "İlerlemedeki gelişmenin hızı belki de doruğuna ulaşmıştır; yeni sürprizler ve elektrik sanayilerinde büyük bir atılım beklemeliyiz."

İTİCİ GÜÇ VE "KARA EKMEK"

19. yüzyılın sonunda elektriğin egemenliği başla-

mıştır ya, buhar da henüz gücünü yitirmiş değildir. 1871'de, Alsace-Lorraine'in kaybedilişinden sonra, sanayide yaklaşık olarak 315.000 beygirgücünü temsil eden 26.000 makine vardı; 1897'de yaklaşık olarak 1.350.000 beygirgücünü temsil eden 68.000'den fazla makine.

Bu güçleri besleyen ve "kara ekmek" denen maden kömürü tüketimi de savaştan sonra iki katına çıkmıştı; birkaç yıl içinde ortalama 40 milyon tona yükselmiş, ve Fransa'nın çalışması için gerekli 6.800.000 beygirgücünü sağlamaya başlamıştır.*

Oysa, ulusal üretim her ne kadar 1875'ten beri iki katına (1875'te 16,5 milyon ton, 1900'de 32,5 milyon ton) çıkmışsa da, tüketime yetmemekte, İngiliz maden kömürü, Belçika ve Alman koku, bu yetersizliği tamamlamaktaydı.

"Birkaç yıl önce, bir mühendis, M. Villain'e, görece güçsüzlüğümüze şaşmamak gerektiğini söylüyor ve şöyle diyordu: Bir kömür işletmesi, bir metalurji fabrikası gibi kurulmaz. Bununla yalnızca gözönünde bulundurulması gereken geleceğe dönük düşüncelerden ya da sermaye sorunundan sözediyor değilim. Daha şimdiden, yeni bir maden kuyusu açmak için, kömür ocaklarımızda 2-3 milyon arasında değişen bir gider payım hesaba katmak gerekir. Bu da en mükemmel yüksek fırının iki ya da üç katı bir para demektir.** Bir yüksek fırını, bütün yardımcı aygıtlarıyla birlikte kurmak için en fazla bir yıl yettiği halde, yeni bir is-

* Michel Chevalier'in 1867 sergisi üzerine yaptığı hesap doğruysa, 1.400 beygirgüçlü bir makine 42.000 beygirin gücünü temsil etmektedir; o zaman da bu 6.800.000 beygirgücü, ahırdaki 204 milyon beygirin korkunç gücünü temsil ediyor demektir!

** Günde 160-170 ton font üretmeye elverişli, geliştirilmiş bir yüksek fırının maliyeti, yedek parçaları ve takımlarıyla birlikte, 1 milyon frankı aşmamaktadır. Kuruluşu için en az sekiz ay gerekmekte olan ortalama çalışma süresi ise oniki yıldan ibarettir.

tihraç merkezini kurmak için üç-dört yıl geçmesi gerekiyor. Sadece kuyunun yerini belirlemek, toprağı ortalama 300 metre kazmak, kimi zaman 700 metre derine inmek, şantiyeleri basacak suları önceden tahmin etmek ya da onlarla savaşmak yetmiyor; biri havalandırmaya, öteki istihraca yarayan ikiz kuyular tamamlandığında ve avadanlıklarla donatıldığında, işletmeyi hazırlamak, kırım şantiyesine giden bellibaşlı yolları ve ikincil yolları açmak da gerekiyor. Açık havada çalışan sanayilerdekine göre çok nazik ve karmaşık olan bütün bu çalışmalarda daha ne büyük güçlükler vardır!"

Fransız "kara ekmeği"nin, Fransız sanayiine yetersizliği daha çok kok alanında ortaya çıkmaktadır. Yeterince font yapamadıkları için suçlanan ocak sahipleri, hep kok yokluğunu ileri sürmektedirler. 1897'-de, maden dairesinin hesaplarına göre, yüksek fırınlarda 3 milyon ton kok yanmıştır; oysa bunun topu topu yarısı Fransa'da üretilmiştir. Almanya bize 934.000 ton, Belçika 579.000 ton, bize daha çok maden kömürü ihraç eden İngiltere de 21.000 ton kok göndermiştir. Almanya'nın, kendi fabrikalarının gereksinmesi dolayısıyla bu yakıtın ihracatını azalttığı bir zamana raslayan sergi-öncesi günlerde, kok fiyatlarında belirgin bir yükselme olmuştur. Fransız sanayicileri Fransız kömür ocaklarına başvurdukları zaman da, elleri boş döndüler; çünkü maden kömürü çıkaranlar, kokun kâr getirmeyecek kadar ucuz olduğu, ve zayıf kömürlerin eski değersizliklerinden kurtulduğu günlerde, zayıf kömürlere doğru yönelmişlerdi.

19. yüzyıl kömür ocaklarının öyküsü böyleydi: önce işe yağlı kömürlerle başlanıyor, sonunda da o zamana dek istenmeyen zayıf kömürlere yöneliniyordu. Bir mühendis bu konuda şöyle diyor:

"Başlangıçta, evlerin gereksinmesi için olduğu kadar metalurji sanayiinin, gaz fabrikalarının, kazan ısıtmalı işyerlerinin gereksinmeleri için de sadece yağlı kömür çıkarmayla uğraşıyorduk. Ama giderek evlerdeki ve sanayideki sistemler gelişti; kumpanyalar da o zaman yarı-yağlı kömür yataklarındaki şantiyelerini geliştirdiler. Nihayet, şu son yıllarda, hafif yakıtlı sobalar, geliştirilmiş kazan ızgaraları icat edildikten sonra, zayıf kömürlere, şimdiye kadar biraz ihmal edilen zayıf kaynaklara yönelinmeye başlandı. Üstelik bunların toprağın derinliklerindeki durumları daha kolay istihraç olanağı sağlamaktadır."

Bugün, maden kömürü artık tek itici güç kaynağı olmaktan çıkmıştır. "Kara ekmek"le beslenen buharlı motorlara, patlamalı ya da akaryakıtlı makineler, *sıcak havalı motorlar, gaz motorları,** *alkol motorları, elektrik motorları* eklenmiştir; bunlar, 1900 Sergisinde sanayi üzerine resmî raporda ilerde göreceğimiz gibi, küçük sanayie, bisiklet ve otomobil sanayiine daha şimdiden büyük katkılarda bulunmuştur; öyle ki, özellikle dağlarda, *beyaz kömürden,* su düşüşünden yararlanan ülkelerde, elektrik itici gücünün evlere taşınmasının, büyük ortaklıkların ellerinde bulunan büyük fabrikalardaki sınaî yoğunlaşmayı felce uğratıp uğratmayacağı, hiç değilse kısmen, eski zamanların ev sanayiine bir dönüşe yolaçıp açmayacağı sorulmaktadır.

ÇELİK ÇAĞI VE METALURJİ**

Çağdaş metalurji tarihinin ayırıcı özelliği *demirin*

* En eski gaz motoru 1791'de İngiliz Barbier tarafından icat edilmiştir; 1800'de, havagazı lambasının mucidi Fransız mühendisi Philippe Lebon başka bir gaz motoru buldu. Brown'unkinden (1822), Drahé'ninkinden (1842) sonra başka birçok buluş daha olmuştur.

** V G. Villain, *le Fer, la Houille et la Métalurgie à la fin du dix-neuvième siècle.*

yerine çeliğin geçirilmesidir. Bu yerine geçme olayının başlıca iki nedeni vardır: önce, daha büyük bir direnme gücü gereksinmesi; ikinci olarak, *muhavvileler* sayesinde çelik fiyatlarmda meydana gelen düşüş. Gerçekten de, yüksek fırınlardan çıkmış fontun, Bessemer-Thomas muhavvileleriyle adi çeliğe dönüştürülmesi,* fontun *puddlage* işlemiyle demire dönüştürülmesinden daha ucuza malolacak gibiydi; bu yüzdendir ki, Çalışma Bakanlığının istatistiklerine göre, 1897'de, "ticarî" çeliklerin fiyatı, ticarî demirlerin fiyatlarına göre ton başına 3 frank düşük olmuştur (161 franka karşı 158 frank).

Öte yandan, günümüzde çelik, demirin yerini yalnız ray yapımında değil, makine, madenî çatılar, gemi sacı yapımında da gitgide daha yüksek oranda almaktadır. Alexandre III Köprüsü (Paris 1900) çeliktendir (7 milyon kilodan fazla); Mirabeau Köprüsü (Paris 1898) çeliktendir; 1900 Sergi Sarayımn yapımında 38.000 ton çelik, buna karşılık sadece 2.000 ton demir kullanılmıştır; oysa 1889 sarayının iskeleti demirdendi.** Böylece, çelik üretimi 1869'daki 110.000 tondan 1900'deki ilginç 1 milyon 624.000 tona yükselirken, Fransız üretiminin 1869'daki 900 bin tondan 1900'deki 745.000 tona nasıl düştüğü açıklanmış oluyor. Bunun karşısında haklı olarak günümüzün "çelik çağı"nı açtığını söyleyebiliriz.

* Makine-aletler, kesici aletler için kullanılan ve Siémens-Martin fırınlarında elde edilen birinci kalite çeliklerin fiyatı, Fransa'da, Bessemer çeliklerinin fiyatının aşağıyukarı iki katıydı. 1899'da, çelik fabrikalarımız 930.000 ton Bessemer çeliği, 598.000 ton Siémens-Martin çeliği üretmiştir. Fransız çelik üretimindeki artışa karşın, Fransa, İngiltere'nin (4.500.000 ton), Almanya'nın (7.500.000 ton) ve Birleşik Devletler'in (9 milyon ton) çok gerisinde kalıyordu.

** Cail ve Fives-Lille fabrikalarınca yapılmış o görkemli *Makineler Galerisi* ve dünyanın en yüksek anıtı olan Eyfel Kulesinin herbiri için 7,5 milyon kilo maden kullanılmıştır.

Font üretimi de aynı şekilde artmıştır; 1869'daki üretim sayısı 1900'de iki katına yükselmiştir (1.380.000'e karşı, 2.700.000 ton). Bununla birlikte yüksek fırınların sayısı sürekli olarak azalmaktadır (1869'da 288, 1896'da 107); ama bunlar şimdi eskisine göre çok daha fazla üretimde bulunmaktadır (Doğu'da, günde 160-170 bin kilo).*

Demir cevherlerinin istihracı doğal olarak hemen hemen hep aynı oranlar içinde artmıştır: 1876-1885 döneminde yaklaşık olarak 3 milyon ton, ve 1889'da 5 milyon ton kadar. Bu cevheri en büyük miktarda istihraç eden de Meurthe-et-Moselle maden havzasıdır. İçten, kireç ve manyezit kökenli dayanıklı tuğlalarla kaplı Bessemer muhavvileleri ve puddler fırınları, Doğunun fosforlu cevherinin işlenmesini kolaylaştırmıştır. Bayındırlık bakanlığının istatistiklerinde bu bölgede 1849'da 97.000 ton üretim üstüne bilgiler bulabiliyoruz; oysa Fransa'nın geri kalan bölümünde 1 milyon ton demir istihraç edilmekteydi. Ama, 1860'tan sonra, öbür havzalar bir tükenme evresine girerken, Doğu günden güne daha bir önem kazanacaktır: 1866-1875 dönemi içinde 1 milyon 110.000 ton demir vermiş ve bu sayı 1899'da 4.106.000 tona ulaşmıştır (Fransa'nın geriye kalan havzalarında istihraç edilenin %470'i). Meurthe-et-Moselle departmanı ayrıca Fransız fontunun %60'-

* Yüksek fırın sanayiinin iki belirgin ilerlemeyi gerçekleştirdiğini biliyoruz: 1° yüksek fırınlardan çıkan sıcak gazların, *toplayıcılarda* yakılması, kokun ve ergiticinin madeni karışımın üstüne üfürülmüş havanın ısıtılması, ya da *körüklü makinelerde* kullanılan buharın elde edilmesi amacıyla toplanarak muhafaza edilmesi; 2° ergimiş madenin yüzeyindeki tortul kısımdan yüksek dirençli çimento ya da tuğla yapımında yararlanılması. Paris Metropoliteninin kubbeleri Doğudan gelme tuğlalarla yapılmıştır. Aynı şekilde, çelik fabrikalarımızda, fontun fosforsuzlaştırılmasıyla elde edilen *maden köpüğü* kullanılmaktadır. Öte yandan, *yan ürünlerin işlenmesi de çağdaş sanayiin genel özelliklerinden biridir*; bu ilkenin, havagazı üretmek için maden kömürünün damıtılmasına uygulanmasıyla ne harika sonuçlar elde edildiğini biliyoruz.

ını üretmekteydi; buradaki maden ocakları ve metalurji sanayii yirmi yıl içinde olağanüstü bir gelişme göstermişti: Fransa, sakatlanmış sınırı üstünde sınaî bir Alsace haline gelmişti.

19. yüzyılın son yıllarında demir, font ve çelik fiyatlarında büyük bir yükselme görülüyor. Bu yükselmenin iki nedeni vardı: 1° Evrensel Sergi arifesinde maden tüketiminde meydana gelen artış; 2° Fransız fabrikalarının, demiryolu kumpanyalarınca istenen malzemeyi gerekli süre içinde teslim etme konusundaki yetersizliği.

Gerçekten, 1898 ve 1899 yılları içinde yapım atelyelerine çok büyük taleplerle başvurmuşlardı: 1 Ocak-15 Eylül arasında 484 lokomotifin, 2.372 yolcu vagonunun, 9.198 yük vagonunun yapımı ve teslimi sözkonusuydu: daha önceki beş yıl içinde yapılan toplam teslimin de üstünde.

Oysa, Fransa, yılda 350'den fazla lokomotif yapamazdı: bunların 50'si kumpanyaların özel atelyelerince, 300'ü de altı büyük makine yapım kurumunca sağlanabiliyordu. İş olacağına vardı: Devlet, Sergi için gereksinme duyduğu yüksek hızlı 10 lokomotifi Birleşik Devletler'e ısmarlamak zorunda kaldı. Ekspresleri için 20 makineye gereksinmesi olan Ouest de, bunların 10'unu Avusturya'ya ısmarlama, öbür 10'unu da Sotteville'deki atelyelerinde yaptırma durumundaydı. Ceinture ise kendisi için gerekli 15 lokomotifi özel sanayiden sağlayamadı: bunları, Chapelle ve Hellèmes'deki atelyelerinde ona Nord kumpanyası yapacaktır.

Fransız sanayiinin, 1900 Sergisinden önceki coşkulu ve faal yıllarda, 484 lokomotifi yapamaz oluşu kişiye şaşırtıcı gelebilir; oysa Almanya her yıl 1.200-1.500 çıkarabilmektedir; bu ülkenin ondört yapım atelyesinden sadece biri Fransa'nın altı büyük yapım kurumu-

nunki kadar lokomotif yapabiliyor; Birleşik Devletler'de tek bir yapım biriminin yılda 900-1.000 lokomotif çıkarma gücü var.

Ama Fransız yapımının yabancı yapımlara göre *daha kusursuz* olduğunu, *daha yavaş* yapıldığını ve *daha pahalı* olduğunu öğrendiğimiz zaman bu şaşkınlığımız yarıda kalır; kusursuzluk, yavaşlık ve pahalılık, Fransız metalurji üretiminin hepsinde görülen üç niteliktir.

Yabancı ülkeler avadanlık yönünden daha iyi donatımlıdır: Birleşik Devletler'de, Almanya'da, İngiltere'de, daha kusursuz bir makine-alet ortaya çıkınca eskisi artık yapılmamaya başlanır; siparişler üstüste geleceği için yenisinin yapımına koyulunur. Fransa'da böyle değildir, çünkü avadanlık giderlerinden korkulmaktadır.

Her şey karşılığını buluyor, malzeme gibi kusursuzluk da, yavaşlık da. İşte bunun içindir ki, önceki on yıl içinde bize 13 milyar borçlanmış olan ve bize minnet borcunu ödemek isteyen Rusya, 1897'de, Fransa'ya ancak 50 lokomotif ısmarlamıştı; oysa Transsibérien için kendisine çok daha fazlası gerekiyordu; Fransız fiyatları Alman fiyatlarına göre %12 daha fazlaydı. Basit detantlı, çifterli iki dingilli, 44 ton ağırlığında bir yolcu vagonu bizde 58.450 frank, Alsace'da 49.750 franktı; basit detantlı, çifterli üç dingilli, 34 ton ağırlığında bir yük vagonu bizde 44.550 frank, Alsace'da 38.100 frank; birincinin kilosu bizde 1,42, Alsace'da 1,13 frank; ikincinin kilosu bizde 1,31, Alsace'da 1,12 frank; Fransız metalurjisinin aleyhine olarak %26, ya da %17 bir fiyat fazlası sözkonusuydu. Devletin Amerika'dan satın aldığı, yüksek hızlı bir *compound* lokomotifi Fransa'ya 75.000 franka maloluyordu; kilosu 1,47 frank, yani Fransız yapımcılarının ortaya koydukları bir *compound*'dan

%18 daha ucuz.

"Bir ortaklığın, diye anlatıyordu M. Villain, düzenli yolcu seferleri yapacak bir vapura gereksinmesi vardı. Bunun için bazı kurumlara başvurdu ve aşağıdaki karşılıkları aldı: İngiliz fabrikası: giderler, 1.500.000 frank ve üç ay içinde teslim; Belçika fabrikası: 1.800.000 frank ve onüç ay içinde teslim; Fransız fabrikası: 2 milyon ve iki yılda teslim. Siparişi alan da Fransız firması oldu. Gemi hizmete girerken İngiliz fabrikasının temsilcisine gösterilmiş, o da kendi kurumunca teslim edilecek teknenin Fransız firmasınınki kadar *kusursuz* olamayacağını açık yürekle belirtmişti."

Metalurjinin genel gelişimi içinde, Fransız ürünlerinin üstünlüğü ve pahalılığı böylece ortaya çıkıyor; bu ürünler Almanya'nın, İngiltere'nin, Birleşik Devletler'in korkunç rekabeti karşısında kalıyor.

Bununla birlikte, Fransa, uzmanlaştığı konulardaki nesneleri "doğal büyüklükte" yapabildiği zaman uluslararası sınaî pazarda zafer kazanmaktadır.

Fransa'da, diyor yine M. Villain, büyük ölçüde hazır nesneler imal eden çok büyük bir fabrika vardır; her modelde, her çapta font borular yapar. Bu fabrika bunları dünyanın bütün ülkelerine ihraç edebilir, yabancı rekabetine karşı parlak bir biçimde mücadeleye girebilir.

Nord'da bir fabrika, demir zincirler konusunda uzmanlaşmıştır: Alman ırmakları ve kanalları üstündeki iç seferlerin geliştirilmesine yarayan hemen bütün zincirleri Almanya'ya bile sağlamıştır.

Kısacası, sanayinin geleceği, büyük miktarlarda uzmanlaşılmış nesnelerin yapımında görünmektedir; Fransa'nın uluslararası pazardaki başarısızlıklarının açıklanması da, üretimimizin genel niteliği de şu formülde özetlenmiş bulunmaktadır: "Fransa'da sanayi

küçük ölçüde ısmarlama çalışmasına eğilimlidir. Oysa, Almanya'da, İngiltere'de, Birleşik Devletler'de *büyük ölçüde konfeksiyon* çalışması görülmektedir."*

CREUSOT'NUN ÖYKÜSÜ**

Creusot, 18. yüzyılda, Morvan tepelerinin arasındaki bir çukurda kaybolmuş bir köyden başka bir şey değildi. Adını kayalar arasından fışkıran toprak kömüründen alan *Charbonnière* bölgesi de bu köye pek yakındı.

1874'te, Creusot'da, ortakları arasında kralın da bulunduğu, 10 milyon sermayeli bir sınaî ortaklık, Charbonnière damarlarını işletmek, ayrıca orda bir dökümevi kurmak amacıyla faaliyete geçti. Bir am plakasının üstünde yazılı olduğu gibi, bu "koklu demir" dökümevi, "Fransa'da bu türün ilk örneği" idi: gerçekten, o sıralarda, fontun, *catalan usulüyle*, demir cevherine odun kömürü uygulanarak elde edilmekte olduğunu biliyoruz. Yeni fabrika, yirmi yıl içinde, bombalar, top gülleleri, toplar imal etti: 1785'te, sözü edilen ortaklık, maden ocaklarından, yüksek fırınlarda ve dö-

* "İktisadî anlamda üretim yapmak için, diyor bir sanayici, büyük kütlelerle iş yapmak gerekir. Bu durumda, makineler aynı ürünü kesiksiz olarak çıkaracak biçimde kurulmuştur. İktisadî randımanın maksimumu, sonuç olarak da işçilik bedelinin minimumu bu yolla elde edilecektir. Sözgelimi Almanya'da, Birleşik Devletler'de, ocaklarda, sıkma rulolarının çapını ve biçimini değiştirmeksizin, milyonlarca ton demir ve çelik imal eden hadde trenleri vardır. Fransa'da ise durum başkadır: tipler çok fazla çeşitlidir, yapımdaki temel miktarlar ise azdır. Bunun sonucu olarak, makineler sık sık durmakta, personel giderlerini ve üretim süreci içinde uzatılmış araları da kapsayan birçok malzeme değişikliği, iş düzenlenmesi değişikliği ortaya çıkmakta, nihayet bir fiyat düşüklüğü meydana gelmektedir." (G. Villain, *le Fer, la Houille, et la Métallurgie à la fin du dix-neuvième siècle.*)

** d'Avenel, *Mécanisme de la vie moderne*, 1. dizi; G. Villain, *le Fer, la Houille et la Métallurgie à la fin du dix-neuvième siècle;* J. Huret, *Enquête sur la question social en Europe*, ve Schneider et C, *Description du Creusot, histoire, plan, etc.*.

kümevinde 1.500 kişi çalıştırmaktaydı.

İki yıl sonra, kraliçenin kristal imalâthanesi Sèvres'den Creusot'ya aktarıldı. Cam atelyesi dökümevine eklendi. Vosges'deki bir kristal fabrikası tarafından yeniden satın alınıncaya kadar (1834) çalışmasını sürdürdü. Ondan iki fırın kalmıştı; bunlardan biri protestan mâbedi olmuştur; öteki ise depo, oturma yerleri, bugünkü yöneticilerin oturduğu ve hâlâ "Camhane" denen şato bölümüdür.

Creusot, Charbonnière'den çıkardığı maden kömürüyle ve Chalency'den ve Varennes'ten çıkardığı demir cevheriyle Devrim ve İmparatorluk ordularının top gereksinmesini karşılamıştır. Savaşla yaşayan bu ortaklık yine savaşla ortadan kalkacaktır: 1815'te, işletme, çalışmalarını durduracaktır; 14 milyon içeri girmiştir. Böylece, Creusot'nun birinci sınaî evresi son bulacaktır, ama ondan sonra.

Fabrika, 1818'de, ocaklar için 900.000 frank ödeyen ve ışıkları yeniden yakan M. Chagot'nun eline geçiyor. İkinci başarısızlık. Sekiz yıl sonra İngilizler bir milyon karşılığında Creusot'yu satın alıyorlar. Üçüncü başarısızlık. 1833'te iflâs ediyorlar; 11 milyon daha yutmuştur Creusot. Bir kader mi?

Sonunda bugünkü Creusot, 2.680.000 frank karşılığında kuruluşları satın alan Adolphe ve Eugène Schneider tarafından 1836'da yaratılmıştır. Creusot'nun gerçek kurucusu, Bazeilles ocaklarının eski yöneticisi olan Adolphe Schneider'dir; yönetim bugüne kadar da ailesinin elinde kalmıştır.

Çağ elverişliydi: ilk demiryolları o günlerde kurulmakta, ilk buharlı gemiler o günlerde yapılmaktaydı, pazarlar Creusot'ya kendiliğinden yeni pazarlar açmaktaydı. Bu yüzden, Charbonnière'den istihraç edilen maden kömürü on yıl içinde (1837-1847) 58.000 tondan

100.000 tona yükseldi; font üretimi 5.000 tondan 18.000 tona; demir üretimi 2.500 tondan 16.000 tona; yapılan makinelerin ağırlığı 1.000 tondan 4.500 tona çıktı. 1847'-de, satışlarının toplamı 10.800.000 frank olmuştu: 3.000 işçi çalıştırıyordu.

Fabrika ilk madde gereksinmesi içindeydi: ortaklık, Creusot'nun kuzeyinde ve 20 km. ötedeki Mézenay ve Change demir madenlerini, daha sonra da Montchanin, Longpendu ve Decize kömür ocaklarını satın aldı. Fransa'nın göbeğine yerleşmiş, Merkez kanalı (1793'-ten beri) ve demiryolu ile ulaştırma yolları sağlanmış olan Creusot her yöne doğru yayılabiliyor ve Batı Avrupa'yı harekete getiren sınaî devrimden yararlanabiliyordu.

1855 Sergisinde, Creusot, Fransa'nın bir numaralı metalurji kurumu ve dünyanın en güçlü kurumlarından biri olarak göründü. Ortaklığın Creusot'daki ve Chalon-sur-Saône'daki atelyelerinde 9.500 işçi çalışmakta, 170.000 ton maden kömürü istihraç etmekte, 35.000 ton font, 35.000 ton demir ve 9.500 ton makine yapmaktaydı. Satışlar 22 milyona ulaşıyordu.

Oniki yıl sonra, 1867'de, ciro 35 milyona yükselmişti. Ortaklık, 300.000 ton demir cevheri, 230.000 ton maden kömürü istihraç etmekte, 133.000 ton font, 100.000 ton demir, 16.200 ton makine yapmaktaydı. Bu rakamlar yüzyılın sınaî gelişimini belirgin bir biçimde gösteriyor.

Savaştan sonra, Creusot, savaş tersanelerinin ve deniz kuvvetlerinin istediği çeliğin ve zırhlı levhaların yapımı için kendini donattı. Ayrıca, Fransa'nın emekle kalkınışının kamtı olan 1878 Sergisi de Creusot için yeni bir zafer fırsatı oldu. Bu dönemde 572.000 ton yakıt ve 400.000 ton maden cevheri kullanıyordu; onüç yüksek fırını 155.000 ton font çıkarıyor, ocağı 63.000

ton demir üstünde çalışıyor, çelik fabrikaları 62.000 ton çelik üretiyor, yapım atelyelerinde 25.000 ton kadar maden işleniyordu. Son on yıllık (1868-1877) satışlarının toplamı 526 milyona ulaşmıştı. Saône-et-Loire, Isère ve Savoie demir madenlerindeki, Saône-et-Loire, Nièvre ve Loire kömür madenlerindeki, Creusot ve Chalon-sur-Saône atelyelerindeki işçilerinin sayısı 14.200'dü.

Ocaklardaki ve yapım atelyelerindeki personel azalmıştı (1869'da 6.000; 1878'de 4.850); *makinenin* etkisiydi bu; makine-aletler insan kolunun yerini almaktaydı.

1885'e doğru, Creusot, ilk rekabetlerin etkilerine uğramaya başladı; Meurthe-et-Moselle çelik kurumları artık bu rekabete hiç ara vermeyeceklerdir. Doğu, font fiyatlarını, 1886'da, ton başına 50 franka düşürmüştü (1875'te 103 franktı); 1868'de 350 frank olan *çelik ray* fiyatları 1886'da 136 frank oldu. O zaman Creusot, çelik ray yapımını hemen hemen bütünüyle bıraktı, ve yavaş yavaş karmaşık büyük yapım işlerinin yerine, rekabetin fiyatlar üstünde pek bir etki uyandırmadığı küçük yapım işlerini geçirdi. 1890'da yalmzca 130 işçiyle çalışan ve 1899'da 555 işçisi olan topçuluk servisini daha önce görmüştük. Ortaklık, bir elektrik atelyesi de açarak yayına bir kurdela ekledi (1896). Creusot'nun elektrik şubesi bugün Champagne'dadır (Côte-d'Or). Chalon-sur-Saône'daki atelye ırmak ve deniz yapımlarıyla veni bir büyüme kazandı (dubalar, ırmak vapurları, torpidolar).

Her zaman rekabete karşı silahlı olma amacıyla, Creusot, font üretim merkezinin yerini yavaş yavaş değiştiriyor. Cette'de, Pyrénées, İspanya ya da Cezayir demir madenlerinin yakınında bir şube açıyor. Sınaî üretim koşulları Creusot'yu çelik fabrikalarının yerini

değiştirmeye götürmektedir belki de; tıpkı bir zamanlar Loire'daki yüksek fırınlarının yerine Givors'dakileri (Rhône) ve Chasse'dakileri (Isère) geçirmiş olduğu gibi.

Bugün, o eski köycük 30.000 nüfuslu bir kent olmuştur; 400 hektarlık bir alana yayılan fabrikanın 300 kilometrelik demiryolu, 30 lokomotifi, 1.500 vagonu vardır; ayrıca ulaştırma işi için P.-L.-M. Kumpanyasına yılda 9 milyon ödemektedir. Makinelerin 15.000 beygirlik bir gücü vardır. Ayrıca, darbeleri yeri titreten ve "bir adamın küçük bir kolu hafifçe oynatmasıyla büyük bir kolaylıkla sürekli olarak kalkıp inen" 100.000 kilo ağırlığında korkunç bir devi, mekanik bir şahmerdanı kuran ilk kurum da odur. Elektrikle işleyen, koca koca yükleri oynar gibi taşıyan 150.000 kiloluk tekerlekli bir maçuna da ayrı. Madende, 2 milyona malolmuş bir kurutma pompası vardır: her piston hareketinde, 400 metre derinlikten 1.000 litre su çeker. Dünyanın en büyük hadde makinesi Creusot'da bulunmaktadır: zırhlı bir levha yapılacak 50.000 kiloluk bir çelik kütlesi merdanelerinin arasından rahatça geçebilir.

Bu levha daha sonra 6.000 tonluk (6 milyon kilo!) dev bir presle yarımay biçimine getirilmektedir.

Fabrika, demir ya da çelikten her şeyi yapmaktadır: tel, sac, levha, perçin çivisi, cıvata, teker çemberi, makas, lokomotif, ray, top, zırhlı, gemi, köprü, kubbe, makine-alet, elektrik makinesi vb., vb.. Yalnız Essen'deki Alman Krupp fabrikası ve Pittsburg'daki Amerikan Carnegie fabrikası, Creusot'ya eşit ya da onu aşan bir güçtedir.

İşler, yüzü aşkın mühendis tarafından yönetilmektedir. Hem büyük parçalar üstünde çalışılması hem de en büyük titizliğin gösterilmesi gerekmektedir; sözgelimi, 15 metrelik ve 120.000 kilo ağırlığında topları

"kotarmak" gerekir;* bunları *milimetrenin yüzde-biri bir incelik içinde* işlemek zorunludur; *Palmer çarkı*'nca kabul edilen toleransa göre hiç bir zaman milimetrenin yüzde 4-5'ini aşmamalıdır. İşte insan dehasının ve emeğinin ulaştığı nokta! "Majesteleri ateşin hüküm sürdüğü demir krallığı" böyledir işte, Creusot böyledir.

"Gök mavi, masmavi, güneş içinde: orada, önümüzde bir bulut yükseliyor, kapkara, mat, topraktan çıkıyor gibi görünen, günün açık mavisini karartan, ağır, hareketsiz bir bulut. Creusot'nun dumanı bu. Yüz dev ocak dumandan yılanlar kusuyor; daha az yüksek ve daha az coşkulu olan öbürleri de buhardan soluklarını tükürüyorlar; bütün bunlar birbirine karışıyor, yayılıyor, süzülüyor, kenti örtüyor, sokağı dolduruyor, göğü gizliyor, güneşi söndürüyor. Havada bir kömür tozu var, gözleri yakıyor, deriyi lekeliyor, çamaşırları kirletiyor. Evler, kurumla sıvanmış gibi, kapkara; kaldırımlar kapkara, pencereler kömür tozu içinde. Bir ocak kokulu, bir katran, bir kömür kokusu boğazı yakıyor, göğüse ağırlık veriyor; kimi zaman da demirin, ocağın, yanan madenin buruk tadı, külhan kokusu soluğunuzu kesiyor, serbest havayı, büyük göğün sağlıklı havasını bulmak için gözlerinizi kaldırıyorsunuz, ama yukarda da koyu ve karanlık bulutun süzüldüğünü görüyorsunuz. Sağır ve sürekli bir gürültü yeri titretiyor, zaman zaman korkunç bir darbenin, bütün

* Japon savaş gemilerinde Rus zırhlılarına karşı kullanılmış 32 santimlik toplar Fransız yapısıydı. Bunların ana parçası 65.000 kilo olup 400.000 franka malolmuştu. Top kundağı ve doldurma ve puantaj mekanizmalarıyla (500.000 fr.), burçlarla (300.000 fr.), bu topların herbiri 1.200.000 franka çıkmaktaydı. 3.000 franklık 450 kiloluk bir mermiyi, kilosu 10 franktan 140 kiloluk dumansız barutla 18 kilometre öteye fırlatıyordu. Bu topların ancak 100 atış yapabildiklerini, daha sonra "namlu boşlukları"nın yıprandığını, bunun için de 4.000 franklık amortisman payını da unutmamak gerekir. Bu hesaba göre, 32 santimlik bir topun bir atışı 8.400 franka geliyor (hemen hemen bir torpilin maliyeti).

kenti sarsan bir şokun kestiği binlerce gürültüden meydana gelen bir gürültü. Creusot'dur bu." (Guy de Maupassant.)

1900 EVRENSEL SERGİSİNDE SANAYİ

Şimdi sözü 1900 Evrensel Sergisinin genel raportörü, mühendis M. Lévy'ye bırakıyoruz. Hiç bir şey, 19. yüzyılın sonunda Fransa'da ve dünyada sanayideki genel ilerlemeleri kalın çizgilerle onun raporu kadar güzel anlatamaz:*

"1900 Sergisinin özelliklerini belirtebilecek en anlamlı olayları birkaç tümceyle özetleyeceğiz; bunlar da, elbet, değişme yolundaki sanayilerde aranması gereken özelliklerdir.

"*Mekanikte, patlarlı makinelerin,* ya da daha genel bir deyimle yakıtlı makinelerin sürekli artan yaygınlığı büyük bir adımdır, ve dikkate en lâyık bir olaydır. Bu makinelerden bazılarının ağırlıklarının olağanüstü bir biçimde azalması, *otomobilciliğin* ve *balonlara yön verme* konusundaki yeni girişimlerin başarısını açıklamaktadır; küçültülmüş ve yüksek güçlü bu tür tüketim, makinelerin üstünde, yüksek fırın gazlarının, kok gazlarının, benzol ve şist yağlarının, belki kısa bir süre sonra sınaî alkollerin, ve genellikle bütün yakıt türlerinin en iyi biçimde kullanılmasına olanak verecek denemelere de tanık olmaktayız.

"Elbette, sanayide kullanılan gazların ve buharların basıncının artırılması, metalurjinin ilerlemelerine sıkı sıkıya bağlı bir konudur. Buhar makineleri santimetrekarede 25 kiloluk bir basınç yaratmaktadır; sıkıştırılmış hava ise bunu 80 kiloya çıkarabiliyor; sıvı-

* *Rapports sur l'Exposition de 1900, Introduction général: l'industrie (Imprimerie nationale).*

laştırılmış gazlar ise 200 kiloluk yüksek basınçlara dayanıklı kaplar içinde kullanılagelmektedir; toplar, mermilerini sesten üç kat yüksek bir hızla atmaktadır; bu da büyük bir ilk basıncın varlığını gerektirmektedir.

"*Elektrikte, çokfazlı akımlar,* gücün ulaştırılması ve ışığın mesafesi alanlarında gerçek bir devrime yol açıyor; vereceğimiz birkaç rakam bu devrimin önemini göstermeye yetecektir: 5.000 voltluk bir çokfazlı akım, gücün ve ışığın 15 kilometre yarıçaplı bir alana, kolay ve iktisadî bir biçimde ulaştırılması olanağını sağlamaktadır. Gerilimi 20.000 voltu aşan bu tür akımlardan yararlanılmakta, o zaman da 100 kilometreyi aşan bir mesafe sözkonusu olabilmektedir. Bilim, bu yeni akımları bütün gerekli aletlerle donatmış bulunmaktadır; *ileticilerin* izole edilmesi, *akım anahtarlarını* kullanma ve kısa devrelerin tehlikesiz hale getirilmesi konularında önlemler, yüksek gerilimli akımların kullanışlı ve tehlikesiz akımlara basit ve ucuz bir biçimde dönüştürülmesi, motorların nispeten kolay biçimde işlemeye geçirilmesi, henüz yeni ortaya çıkmış olmalarına karşın, bütün bu sorunlar çözülmüştür. Aynı zamanda, *sürtme aygıtının* (*balai*) geliştirilmesi ve usta düzenlemeler sayesinde, sürekli akımlı *dinamolar,* enerjinin büyük mesafeye ulaştırılması konusunda *alternatörlerle* mücadele edecek duruma gelmiştir. İlerlemelerdeki gelişim hızının en yüksek noktasına gelmiş bulunmaktayız; yeni sürprizler ve *elektrik sanayilerinde olağanüstü bir atılım da beklemeliyiz.* Dağlık ve ırmak kıyısında bulunan ülkelerde *su düşüşünden* yararlanma konusunda da ilginç çabalara tanık oluyoruz. Fransa'da, bugün, yaklaşık olarak 250.000 beygirlik bir güç böyle sağlanmaktadır: kullanılabilir gücün aşağıyukarı yirmide-biri demektir bu.* Bu yararlanma biçiminin,

ergeç, madenî yakıtlardaki artıp duran pahalılığın kesin olarak önünü alacağı kanısındayız; gelecek kuşaklar bu konuda bizden daha fazla kafa yoracağa benzerler.

"*Sınaî kimya* alanında da hızlı ve belirgin bir ilerleme görülüyor. Elektrolizle, elektrik fırını ve gaz yayıntısıyla *elektro-kimya* bu alanda başı çekmektedir; kalsiyum karbür; asetilen jeneratörü; 1864'te kilosu 90 franka malolurken şimdi 3 frankın altına düşmüş bulunan alüminyum; potas kloratı, soda, sıvı klor, sanayide bol bol üretilen ozon ve hidrojen -- henüz çok yeni olan çalışmaların ilk sonuçlarıdır bunlar.

"Organik bileşiklerin, özellikle de hidrojen karbürlerinin sentezi parlak zaferlerini sürdürmektedir; renkler, kokular, terapötik ürünlerle, yeni bir bilim dalının, ünlü yurttaşımız Berthelot'nun kurduğu termo-kimyanın esinleri, ya da daha doğrusu öngörüleri içinde yaratışlarına yenilerini katmaktadır.

"*Metalurji* alanında, *elektrik fırınının* ve ucuz alüminyum üretimini sağlayan *alümino-termi*'nin bazı uygulamalarını saymazsak, son on yıl içinde sanayide devrim yaratacak hiç bir yeni yöntem görülmüyor. Ne var ki, büyük çelik üretiminde kullanılan fırınların ve boynuzlu imbiklerin geliştirilmesi ve yaygınlık kazanma-

* Fransız Alpleri'nde, Jura'da, Vosges'de, Auvergne'de ve Pyrénées'de, kullanılabilir su enerjisinin 10 milyon beygirgücünde olduğu tahmin ediliyor (*Revue général des question économiques*, 5 Haziran 1901).

Ticaret Bakanlığının yeni bir istatistiğinde şu rakamlar var: 48.000 Fransız kuruluşu 50.000 çağlayandan yararlanmakta ve beyaz kömürün sağladığı enerji 575.000 beygirgücünü temsil etmektedir (M. Lévy niçin 250.000 beygirgücünden sözediyor? Başka rakamlara dayandığı için mi?): Isère, 37.000 beygirgücü; Savoie, 31.000; Haute-Savoie, Hautes-Pyrénées, Basses-Pyrénées bölgelerinin herbiri, 20.000; Vosges, 13.000; Doubs, 11.000. İtalya, kullanılabilir 750.000 beygirgücünün 300.000'inden yararlanmaktadır; İsviçre, 600.000 beygirgücünün 200.000'inden.

Bugün Fransız sanayiinin kara kömürden elde ettiği enerji 6.800.000 beygirgücü olarak tahmin edilmektedir.

sı; bütün meyvelerini yalnız şu son on yıl içinde vermiştir; *bazal* (*basique*) denen ve azçok fosforlu madenlerden elde edilen çeliğin en saf madenlerden elde edilen çeliklere karşı mücadele etmeye başlamasından sonra, çelikler kesin olarak demirin yerini almıştır; fontun yerini almaya da hazırlanmaktadır.

"Denebilir ki, *artık demir çağı sona ermiş, çelik çağı başlamıştır.*

"Bütün insan faaliyet dallarına kısaca gözattığımız bu özette, 1889'dan beri usullerini yenilememiş sanayilerde bile şunları görmeden edemiyoruz: *otomatik makineciliğe doğru hızlı ve gitgide daha dev ölçülerde bir ilerleme, bir yoğun üretim eğilimi, el emeğinin gitgide azalması.*

"*Demiryolu* lokomotiflerinin gücü hemen hemen aralıksız olarak artmaktadır; Sergide bunlardan 1.700 beygirgüçlü biri sunulmuştur: bu lokomotif 120 kilometrelik bir hızla 200 tonluk bir treni çekmektedir.

"*Kâğıt fabrikaları*, yirmidört saat içinde 20 ton kâğıt üretebilecek güçte odun hamuru işleyen makineler sergilemektedir; 1867'de, aynı fabrikalarda bir ton üretim yapabilen makinelerin bulunmasıyla övünülüyordu. Mekanik, özellikle de kimyasal odun selülozları gitgide başka ilk maddelerin yerini almaya başlıyor; günümüzde, uygar dünyanın yıllık kâğıt tüketimi 900.000 ton olarak tahmin edilmektedir; bunun yarısı basımcılıkta, altıda-biri yazıda kullanılmaktadır.

"Benzeri rakamlar *basımcılık* sanatında kaydedilen bütün ilerlemelerin büyük önemi konusunda net bir kavram uyandırmaya yetiyor; büyük üretim presleri, *dizgi makineleri* (linotipler) ve hatta otomatik klişe makineleri çeşitli açılardan, çoğunca mucitlerin mutlu çabasını ortaya koymaktadır. Fotoğraf klişelerinin basım yoluyla çoğaltılması büyük ilerlemeler kaydeder-

ken enstantane usullerinin yaygınlaşması da negatiflere görülmedik bir yaşam ve çekicilik veriyordu. Fotoğraf klişelerinin, hatta bunların yazılı metin içinde gömülü bulunanlarının çoğaltılması, günümüzde, istenen bir kusursuzluğa ulaşmış bulunuyor; doğa görünümleri, özgün desenlerin çoğaltılması, canlı sahneler, gerçek etkiler uyandırarak gözlerimizin önünden geçiyor.*

"*İplik sanayiinde* de, gitgide erkek el emeğinin yerine geçen ve çok teknik örnekleri izleyerek büyük üretimi sağlayan o makine kullanma eğilimi göze çarpmakta. Bu alanda, bir ya da birçok elektrik motorunun, her makine-alete kumanda verilen eski sistemin yerini aldığından da sözetmeliyiz. Kuşkusuz, bu icatların bir kısmı, uzun pratik deneylerin denetiminden henüz geçmiş değildir. Ama bunlar, aralıksız büyük üretimde bulunan, az yer tutan, el emeğine az yer veren, zorunlu olarak dayanıklı ürünler veren tezgâhların kesin zaferini şimdiden haber veriyor bize.

"*Dokumacılık,* bütün türlerinde gitgide daha otomatik duruma gelmektedir; makine-aletler konusunda büyük yenilikler ülkesi Birleşik Devletler, *Northrop tezgâhlarının* kullanılmasında bizden önce davranmıştır:** bazı aygıtlar, özellikle dantel tezgâhları dev boyutlar kazanmakta, 10-12 ton ağırlığa ulaşmaktadır.

* Kâğıt sanayiine ilginç bir sanayi aşlanmıştır: *kartonpat* ya da *kartonpiyer* yapımıdır bu. Kâğıt hamuruna çiriş, kil, tebeşir ya da başka kimyasal özler karıştırılmaktadır. Ve ağaç ya da taş gibi katı bir madde elde edilmektedir. Bununla masklar, bebekler, şamdanlar, mimari silmeler, lake kutular vb. yapılmaktadır. Birleşik Devletler'de birçok fabrika bu biçimde kâğıttan raylar!, vagon tekerlekleri, bisikletler, makine parçaları, şişeler, döşemeler, çatı bölmeleri yapmakta. Yine onunla bütün bir ev bile yapılmıştır. Kâğıttan komple giysiler giyiliyor! Japon ordusunun uzun bir süreden beri kiilotları ve gömlekleri kâğıttandır. Dauphiné'deki (Grenoble Ticaret Odasının sınai müzesindeki örnekler), Lyon'daki, Pont-â-Mousson'daki Fransız fabrikaları.

** Tek bir işçi aynı anda 20 Northrop tezgâhına bakabilir. Bu tezgâhlar, bez dokumacılığında devrim yaratacağa benzer.

"*Camcılıkta,* 400 tona kadar ergimiş ürünü içine alan havuzlu fırınların yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanması 1896 tarihinde bunalımı doğuracak bir aşırı-üretime yolaçmıştır.

"Sanayideki ilerlemelerin ve geliştirdiği yeni gereksinmelerin en çarpıcı belirtilerinden biri de Sergideki *elektrik* dağıtma düzeninde görülüyor. Çeşitli elektrik ışığı biçimlerinden bağımsız olarak, Sergi, akkor usullerine ve asetilenden yararlanmaya geniş yer vermiştir. Akkorlu elektrik lambalarının gelecekteki yenilikleri konusunda düşünmeye çağrılıyoruz; Bunsen memelerinden yararlanan gömleklere gelince, bunlar yalnızca aydınlatmada kullanılan havagazına değil, günümüzde artık az ya da çok karbonlu alkole ve parlak ışık veren petrole de uygulanmaktadır.

"*Madencilik* sanatı da geniş ölçüde makine ilerlemelerinden yararlanmıştır. Bundan böyle, enerjinin bütün pratik ulaştırma düzenlerine bağlıdır; su ve sıkıştırılmış hava kesiksiz ve üçfazlı elektrik akımları birbiriyle yarışırcasına yeraltı işletmelerine girmektedir. Grizulu kömür ocaklarında bu yönden işlemler yapmak özellikle nazik bir konudur; önden çalışan aletler hemen hemen ancak su ve sıkıştırılmış havayla iş görebilir; kullanılması her yerde yaygınlaşmış bulunan delgeçleri ve havözleri harekete getiren bu aletlerdir.

"Sürtmeçsiz alıcıları dinamolara göre daha az kıvılcım tehlikesi taşıyan üçfazlı akımların kullanılması da sürekli bir biçimde gelişmektedir; daha şimdiden hava girişli kuyularda ve galerilerde *alterno-motorlar* boygöstermeye başlamıştır; bunlar pompaları, kompresörleri, eğik düzlemli çıkrıkları, vantilatörleri çalıştırmak-

ta, ışıkta mekanik hazırlanması yapılacak aletlere de ayrıca dirim kazandırmaktadır.

"Grizuya karşı mücadele, bütün dünyada en saygın çabalara yolaçmıştır, bugün de açmaktadır; Fransız Grizu Komisyonumuz sayesinde, madencilerin elinde artık grizulu karışımların alev almasına yolaçmaksızın, istenir mekanik parçalanmalar elde etmeye elverişli *soğuk patlayıcılar* var. Aydınlatma sorunu fazla ilerlemiş değildir; Davy lambasının kesin bir biçimde yetkinleştirilmemiş olmasından değil bu: Davy lambasının ışık yoğunluğu iki kattan fazladır; bugün artık açmaksızın yakmak da mümkün onu; kapanması ve alevden ayrılması da genellikle etkili. Gene de, bu biçimde elde edilen ışığın henüz yetersiz olduğunu söyleyebiliriz.*

"Mühendislik ve bayındırlık usulleri, çelik metalürjisinin ilerlemelerinden yararlanmıştır; şimdi de, hem madenlerin hem taşın üstünlüklerini biraraya getiren *betonarmeden* büyük ölçüde yararlanmaya başlamaktadır. 1900 Sergisi bu konuda bir uygulama örneği olmuştur; onun ayrıntılı bir biçimde incelenmesi pratik için değerli ipuçları verecektir. Burda yalnızca Alexandre III köprüsünde, hem görkem hem de eşsiz bir hafiflik izlenimi uyandıran çelik döküm kemerlerini, ve yabancı sarayların çoğunu büyük ölçüde üstlerinde taşıyan betonarme merteklerini analım.

"Ulaştırma sanayii gitgide daha uzun ve ağır raylar kullanmaktadır; yollar, artan hızı tehlikesiz hale getirmeye olanak sağlayacak biçimde kesiksizlik ve sağlamlık kazanmıştır; günümüzde vagonların ön kısmının dayandığı (*boggie*) geliştirilmiş esnek asılı nesne-

* Araştırma amacıyla *kuyu açma* çalışmaları, metalurjinin ilerlemelerinden yararlanmıştır. 1895'te, Paruschowitz'de (Haute-Silésie), dünyanın en derin sondajı yapılmıştır: 2.003 metre derinlikte.

lerin kullanılması yaygınlaştırılarak, ayrıca en az ağırlık ve en yüksek direnç düzeni sağlanarak tekerlekli taşıtların da hıza karşı daha esnek duruma getirilmesi yolunda deneyler yapılmaktadır. Bunun sonucu olarak, bu alanda çelik kullanımı gerçekleşmekte ve seçilmiş parçalara uygulanmaktadır.*

"Farlar da büyük ölçüde ışık, optik ve mekanik alanlardaki ilerlemelerden yararlanmıştır: elektrik yayları, petrollü akkor gömlekleri, hızlı sönüşlü ve geliştirilmiş mercekler; cıva banyoları üstünde, her türlü sürtünmeyi ortadan kaldırarak, hareketli kısmın durdu-

* Ulaştırma konusunda, binlerce usta işçinin çalıştığı *bisiklet ve otomobil* sanayiine değinmekte yarar var.

Bisikletin atası *bicycle*'dir; *bicycle*'in atası da 1790 yılında M. de Sivrac tarafından icat edilmiş, 1823'te baron de Sauerbron tarafından geliştirilmiş *célérifère*'dir; o sıralarda ayaklar yere sürtülerek *célérifè*'lerin hızı sağlanmaktaydı. 1885'te, ondört yaşında bir demirci çırağı olan Ernest Michaux pedalları icat etti ve bunları ön tekerleğe uyguladı: *bicycle* ortaya çıktı. *Bicycle*, İngiltere'ye geçti, orda madenden yapılmaya başlandı. 1869'da bisiklet doğuyor; bilyalı yatakların uygulanmasıyla, hareket ön tekerden arka tekere geçiyor. Nihayet, sökülebilir ve hava dolu lâstik tekerlerin (daha 1848'de Thomas tarafından icat edilmişti) kullanılmasıyla bisiklet, son durumunu kazanacaktır. 1889'dan sonra yalnız bu tür bisikletin yaygınlaştığı görülüyor. O günden beri bu araçta birçok gelişme olmuştur: Jantlar üstünde fren, ağaç jantlar, serbest teker, vites değiştirilmesi, vb.. Bisiklet, halka iyice yayılmıştır. 1900'de, *1 milyon kadar cycle*'den vergi alınmıştı. Günümüzde her 40 kişide birinin bisikleti var.

1895'te, motosikletlerin temeli olan petrollü bisiklet ortaya çıkıyor; 1896'da, buharlı *trisikl*'leri (1882) temel alan Léon Bollée ve Dion Bouton'un benzinli *trisikl*'leri doğuyor.

Otomobillerin atası, Cugnot'nun (1771) bugün Sanatlar ve Zanaatlar Konservatuarında bulunan *ateşli arabasıdır*. 1828'de, O. Pecqueur, hareketin zincirle naklini, diferansiyeli ve ön tekerlere bağlı direksiyonu uyguladı. 1885'te Paris, Versailles ve Saint-Germain arasında buharlı arabalar işliyordu. Daha sonra yer lokomotifleri ve Bollée'nin ünlü *Mancelle* omnibüsü (1870) görüldü.

Bugünkü sanayi, *trisikl*'lerle, Dion-Bouton'un buharlı arabalarıyla (1883), ve Serpolet'nin buharlı *trisikl*'iyle işe başlamıştır. Ama, daha o sıralarda patlarlı motorlar uygulanmaktaydı. Bu sonuncuların geliştirilmesi sonucu, hızı saatte 130 kilometreyi aşan otomobiller yollarda akmaya başladı.

Yarışlardaki başarılarıyla yüreklenen bisiklet ve otomobil sanayii, Fransa'da çok iyi bir durumdadır. 1903'te 400 milyon gelir elde etmiştir (240 milyonu bisiklet ve motosikletten, 171 milyonu otomobilden).

rulması. Sergilenen aygıtlar, mühendislerimize ve bu aygıtların hemen hemen hepsini tekelinde bulunduran sanayimize onur kazandırmaktadır.

"*Denizcilik,* korkunç tonajlara ve dev makinelere doğru gelişimini sürdürmüştür. Bu alandaki ilerleme, metalürjideki ilerlemeden açıkça etkilenmiş ve ona bağlanmıştır. Geliştirilmiş güvenlik aletleriyle çok borulu kazanlar, otomatikman kapanan kapı, bir borunun işlemez duruma gelmesi halinde buhar salan döşeme kapakları; en yüksek basıncın ve gevşemenin giderek tehlikesinin artmasına paralel olarak motor aygıtlarında genel bir hacim küçülmesi — ticaret denizciliğinin de savaş denizciliğinin de girmiş olduğu belirli yollar bunlardır.

"*Telsiz-telgraf*, gemileri, 1.000 kilometre mesafeden kıtaya bağlamaya başlamıştır; belki gemiler arasındaki pratik iletişime de olanak sağlayacak ve açık denizdeki korkunç çarpışmalara daha seyrek raslanacaktır.

"1900 Sergisinin bize gösterdiği bellibaşlı sanayi dallarında hızlı bir gezinti yaptık; ama, sınaî ilerlemenin en çarpıcı belirtisi, hiç kuşkusuz, güçlü enerji jeneratörleriyle, hayran olunacak güç ve ışık dağıtma düzeniyle, orijinal ulaştırma araçlarıyla, pratiğe soktuğu ve yaygınlaştırdığı yeni yapım yöntemleriyle, serginin kendisidir. Bütün açılardan, sona eren yüzyılın sınaî tarihinin hiç bir bölümü, cepheleri Alexandre III caddesini, yabancı uluslar rıhtımını bezeyen bu büyük ve eşsiz fabrikanın, doğuşundan çiçeklenişine kadarki durumunu ayrıntılı bir biçimde incelemekten daha öğretici olamaz. Elektrik sarayının zemin katlarında, atelyelerinde, kazanlar, makineler, su, buhar ve elektrik yolları, güçleri 36.000 beygirgücünden fazla ve 677 makine-alete yaşam veren, büyük bir cömertlikle 3.348 yay-

lı lambayı, 39.859 akkor lambayı besleyen örnek dinamolar ve alternatörler bulunmaktadır. Bu görkemli yapıta egemen olan plan bütünlüğüne yöneltilebilecek en büyük övgü de, nice büyük olursa olsun, hiç bir yerde insan eli yokmuş gibi görünmesine yöneltilmelidir. Yeni aletlerin her yere yaşam, ışık ve enerji dağıtışı hemen hemen hissedilmez bir biçimde ve sessizce olmaktadır."

DEMİRDEN KÖLELER

19. yüzyıl sonundaki bu sanayi tablosu karşısında söyleyecek ne vardır? İktisadî yaşam, üç çeyrek yüzyıl içinde, buhar ve elektrikle tamamıyla altüst olmuştur. Siyasal devrimler, insanların kendi aralarındaki ilişkileri değiştirdiği, değiştirmekte olduğu için kendinde yeni bir dünya taşıyan bu "sınaî devrim"in yanında hiç kalmaktadır. Dağdan aşağı homurdanarak inen, ve kendisini hiç bir şeyin durduramadığı bir sel gibidir bu.

"Emeğin ve emekçilerin" özel açısından bakıldığında, bu devrim, önemi çok büyük bir olayı vurgulamaktadır: makine egemenliği. Gitgide, etten kolun yerine demirden kollar geçmiştir. Eski çağda etten kemikten makineler vardı: köleler. Bütün emek, patrisyene bolluk ve özgürlük içinde yaşama, sanatların derin sevinçlerini tatma olanağı veriyordu. Bugün de köleler var, ama onlar demirdendirler ve acı duymazlar: makinelerdir bu köleler, hem doğa güçleri kadar kuvvetli, hem de kadın parmakları kadar nazik olan makineler.

Büyük Amerikan istatistikçisi Edouard Atkinson şöyle diyordu: "Bugün metalurji fabrikalarında olan koşulların, tekstil sanayiinde bile hüküm süreceği günler uzak değil; bir atelyede tek bir işçi bile görmek zor

olacak. Her şeyin gitgide otomatik olarak yapılacağı fabrikalarda işçilerin sayısı da gitgide azalacaktır; bir gün gelecek, bu fabrikalar mekanik büyük kombinezonlardan başka bir şey olmayacak; birkaç uzman kişi makinelerin bakımını ve iyi işleyişini denetleyecek."*

KAPİTALİST YOĞUNLAŞMA

Sanayi, harikalara doğru adımlarını atmayı sürdürürken kapitalist yoğunlaşma da her yıl daha derinleşen bir iktisadî dönüşüm yaratmaktaydı. 1866 resmî anketi, 1.450.223 sınaî kurum kaydetmişti. Otuz yıl sonra, bunların hemen hemen yarısı ayakta kalmıştı: 1896 anketine göre, 784.240 kurum. Bu, 1896'daki bir işletmenin, 1866'daki iki işletmeyi biraraya getirdiği anlamına gelmiyorsa, hangi anlama gelir acaba? Alsace-Lorraine'in kaybı hesaba katıldığında da, aynı veriler üstünde karşılaştırma yapılmıştır.

Besin sanayii gibi, mekanik avadanlıkların ikinci derecede rol oynaması nedeniyle; giyim sanayii gibi, kişisel beğeninin büyük önem taşıması nedeniyle; yoğunlaşmaya karşı en dirençli sanayiler bile, işte bu sanayiler bile bu dalgadan etkilenmiştir. 1866'da, 355.812 giyim işletmesi, 374.558 besin işletmesi vardı; 1896'da ise giyim işletmelerinin sayısı 245.281'i, besin işletmelerinin sayısı 194.181'i aşmayacaktır.

En büyük sermayelerin yatırıldığı metalurjide ve tekstil sanayilerinde işletme sayısının azalışı kaygı verici bir hız içinde olmuştur. 1866-1896 yılları arasında, metalurji işletmelerinin sayısı 1.786'dan 171'e düşmüş-

* Daha şimdiden Amerikalılar her şeyi makinede yapmaya hatta ona yaptırmaya alışmışlardır. Bu konudaki birçok yapıt arasında, işi eğlenceli yönden ele alan Abel Hermant'ın *les Transatlantiques* adlı kitabına, ciddî yönden ele alan E. Levasseur'ün *l'Ouvrier américan*, ve Jules Huret'nin yeni öyküsü *De New-York à la Nouvelle-Orléans* adlı kitaplara bakılabilir.

tür; %90 bir düşüş demektir bu; tekstil işletmeleri sayısında da %75 bir azalma vardır (1866'da, 151.267; 1896'da, 37.235).

Öte yandan 1896 anketi gösteriyor ki sanayi işçilerinin üçte-birinden fazlası büyük kurumlarda çalışmaktadır. Ankete göre, 3.106.000 işçinin 1.112.000'i büyük sanayide, 100'den fazla işçi çalıştıran kurumlarda, 861.000'i 10-100 işçi çalıştıran işletmelerde, 1.133.000'i de 1-10 işçi çalıştıran işletmelerdedir. 1896'da, Fransa'da, 100'den fazla işçi çalıştıran 3.668 fabrika, 500'den fazla işçi çalıştıran sadece 457 fabrika vardı.

Bu büyük işletmeler madencilik, metalurji (700.000 işçi, 1.800 işletme) ve tekstil (815.000 işçi) sanayilerinde bulunmaktaydı.

Ticarette de benzer bir yoğunlaşma görülüyordu: 1866'da 83.346 olan giyim mağazaları sayısı, 1896'da 31.003'e düşmüştü. Küçük ticaret, bu büyük moda mağazalarıyla, yüz milyonlarca franklık cirolar yapan bu dev pazarlarla nasıl rekabet edebilirlerdi ki zaten!* *Bon Marché,* 1893'ten beri yılda 150 milyon ciro yapmıştı. 1880'de 50.000 franka çıkarılmış olan hisse senetleri şimdi 18.000 frank gelir getirmekteydi, ve kurumun iç borsasında 320.000 franka kota edilmişti. Sekizinci hisse senedi 2.250 frank gelir getirmekteydi ve değeri 40.000 frank olmuştu. Louvre'un da 120 milyon cirosu vardı; başlıca iki hisse senedi sahibinden herbirine yılda 3.325.000 frank temettü getiriyordu. Yılda 40.000 franklık ip harcıyordu. Yılda 40.000 franklık ip harcayan bir mağazanın rekabetine küçük ticaret nasıl dayanabilirdi ki! Ayrıca, yılda 50-60 milyon ciro yapan *Printemps*'ın *Samaritaine*'ın rekabetleri de bunlara eklendiğine göre?

* V. d'Avenel, *Mécanisme de la vie moderne,* 1. Série, *Les Grands magasins de nouveautés.*

Besin ticareti, 45 milyon ciro yapan Potin kurumunun, ve giyim, döşeme sanayilerini olduğu gibi besin sanayiini de hisse senetleriyle istilâ etmiş birçok ortaklığın rekabeti karşısında kalmıştı.

Fransa da, yeni dünya gibi, *tröstlerin* avı mı oluyordu yoksa?

Nihayet, kapitalist yoğunlaşma, bir istatistikçi, M. Alfred Neymark tarafından çıkarılmış Fransız servetleri tablosuyla bütün bakışları üstüne çekiyor:

10 kişinin serveti	100.000.000 ve daha yukarda	
100 " "	10.000.000	50.000.000 arasında
600	5.000.000	10.000.000 "
4.000	2.000.000	5.000.000
14.000	1.000.000	2.000.000
26.000	500.000	1.000.000
50.000	250.000	500.000
163.000	100.000	250.000
262.000	50.000	100.000
1.548.000	10.000	50.000
3.800.000	2.000	10.000
3.900.000	500	2.000
4.500.000	1	500

Bir şeye sahip olan topu topu 14.267.710 kişi var. Ama, 1-500 frank arasında bir şeye sahip 4,5 milyon insanı mülkiyet sahibi olarak hesaba katmak, alay etmek olurdu. Öyleyse, Fransa'da bir şeylere sahip kişilerin sayısı topu topu 10 milyondur. Geriye hiç bir şeyi olmayan 28 milyon insan kalıyor, yani nüfusun dörtte-üçü. İşgüçlerinden başka hiç bir şeyleri olmayan bu 28 milyon sefilin yanında, sadece 18.710 milyoner, ve sadece 94.710 "zengin" kişi var. Ortalama 175.000 frank sermayeleri olsa da, 100.000-250.000 franka sahip 163.000 kişiyi gerçek anlamda zengin sayamayız; çünkü %3'ten hesaplansa bunların ortalama gelirleri 5.250 franktan ibarettir. Fransa'nın toplam serveti 250 milyar olarak tahmin edilmiştir. Oysa, M. Neymark'ın rakamlarının ortalaması alınırsa, 18.710 milyonerin ulusal servetin

üçte-birinden fazlasını elinde bulundurduğu sonucuna varılır. Öte yandan, 28 milyon kişi hiç bir şeye sahip değilken, 94.710 kişi 126,5 milyardan fazlasına, yani Fransa'nın servetinin yarısından fazlasına sahip.

Sermayelerin (para, üretim ve değişim araçları) büyük ölçüde yoğunlaşması, bugünkü iktisadî dünyayı karakterize eden, yalnız tarım, ticaret ve sanayi alanlarındaki 10 milyon ücretliyi çok sefil bir duruma düşürmekle kalmayıp orta sınıfların, verginin, tarım bunalımının, ipotek borçlarının (15 milyarı kırsal bölgelere ilişkin 27 milyar borç) ağırlığı altında bunalmış kırdaki küçük mülkiyet sahiplerinin, ve büyük ticarî ve sınaî ortaklıklarca, sermaye yokluğu, makineli üretime geçme konusunda malzemelerini yenileme olanaksızlığıyla yıkıma uğramış küçük tüccarın, küçük sanayicinin de büyük bir darlığa düşmesine yolaçan korkunç rekabet olayına ekleniyor. Bunun sonucu olarak orta sınıflardan "proletarya" içine fırlatılanların sayısı sürekli olarak artıyor.

Yarına güvensizlik, işte iktisadî yaşamın ayırıcı özelliği, günlük ekmeklerini kurtarabileceklerine umut besleyemeyenler yalnızca işçiler ve orta sınıflar değil; bir borsa darbesinin, yeni bir icadın, rekabetçi bir sanayiin, bir ürün ya da pazar değişiminin korkusu içinde yaşayan büyük servet, büyük iş sahipleri de aynı durumda. Sözgelimi tekstil sanayilerinde bunu görüyoruz; Fransa'nın en eskileri, en büyükleri olan, keselerini en fazla doldurmuş olan bu sanayiler, bugün uluslararası rekabetin kurbanıdırlar, küçük kârları sanayiciye ayırdıkları, ayıramadıkları zaman yıkıma uğrayacakları için, işçiyi artık besleyememektedirler.

Kapitalist yoğunlaşmanın başka bir sonucu da, mülkiyetin kişisel ve bireysel özelliğinde meydana gelen büyük dönüşümdür. Daha şimdiden vergiyle, kamu

yararı düşünülerek yapılan kamulaştırmalarla, yasaca getirilmiş çeşitli yükümlerle eskinin bireysel mülkiyeti, özellikle sanayide, yavaş yavaş ortak mülkiyet haline dönüşmektedir. Eski zanaatçının kendisinin olan bir atelyesi vardı, küçük bağcının kendisinin olan bir bağı vardı, ama aynı şeyi bir madenin, bir demiryolu ya da denizcilik ortaklığının hissedarı için söyleyebilir miyiz? Mülkiyetin ve toplumsal yaşamın otomatik dönüşümüne katılmak iktisat tarihinin küçük sürprizlerinden biri değildir.

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYILDA EMEK VE TOPRAK EMEKÇİLERİ

BUĞDAYIN ZAFERİ: BEYAZ EKMEK

Marengo zaferinden daha güzel bir zafer olduğunu, bunun da 19. yüzyılda buğday tarafından çavdara, buğday-çavdar karışımına, kızıl buğdaya karşı kazanıldığını çocuklara öğretmek gerek. Bunlar eskiden aşağı tahıl ordusunu meydana getirmekteydi ve halk bunlarla besleniyordu.

Dinlendirilen ve ekilmemiş topraklar geriledikçe, buğday bunların ardından ilerliyordu. 1815'te, buğday ekili topraklar 4,5 milyon hektarı bulmaktaydı; bugün, dalgalanan başaklar okyanusu 2 milyon hektar daha fazladır. Her hektar, 9 hektolitre tahıl yerine 16 hektolitre tahıl vermektedir. "Sarı hasatlar"ın sağla-

dığı buğday da artık 40 milyon hektolitre değil, yaklaşık olarak 120 milyon hektolitredir.*

Evet, ne mutlu zafer! İşçinin sofrasında kara ekmeğin yerini beyaz ekmek almıştır. Kara buğday artık yalnız Bretagne'ın bazı köşelerindeki en yoksul yerlerde yenmektedir. Merkezde ve dağlık bölgelerde çavdar ekmeği yiyenler ise, eski zamanlarda henüz bir lüks olduğu için prenslerin bile öylesini bulamadığı saf buğday ekmeğiyle besleniyorlar şimdi. Ne var ki, bu harika zafer, buğday zaferinin bize verdiği bu beyaz ekmeği yemeyen hiç kimse kalmadığı zaman tamamlanmıştır.

VEREN TOPRAK: TARIMIN İLERLEMESİ

Buğdayın zaferi —kara ekmeğin bozguna uğraması—, yüzyıl içinde tarımsal emekle gerçekleştirilmiş büyük ilerlemelerin sonucudur.

Buğdaya yer açıldı. Yüzyıllardan beri büyük ormanlara saldırmakta olan köylü, kendine ekilebilir topraklar açmaya devam etti: fundalıklara elkonuldu, bataklıklar kurutuldu, dağ yamaçları bitekleştirildi; eski *dinlendirme* göreneğinin yerini düzenli ve genel bir *değiştirmeli ekim* usulü aldı; topraktan her yıl bir ürün isteyen ve ona gereksinmesi olanın, dinlenmeyi ürünlerin değişikliğiyle sağladığı bir usuldür bu. İşte bir tarla: çiftçi oraya bu yıl buğday ekiyor; gelecek yıl, yulaf ya da arpayla birlikte kırmızı yonca, kaba yonca, evliya otu ekecek; yaldızlı ürünün altından yeşil ürün de boy verecek, öyle ki, üçüncü yıl içinde, havalar iyi giderse, tarla, güzel bir sunî kürk örtüyle kaplanacak; dördüncü yıl sıra yine buğdaya gelecek; ya da buğday bir yıl daha

*1902'de, 6.563.711 hektar buğday ekili tarla vardı. Ürün 115.530.592 hektolitre olmuştu (89.240.038 kental): düşük fiyatlara karşın, 1 milyar 873 milyon değerinde.

bekleyebilir; çünkü bu kez de patates ya da şekerpancarı ekmeyi düşünmektedir çiftçi. Değiştirmeli ekimin esası budur işte. Söylemesi kolay, ama, özel tarımlara, sözgelimi Kuzeyde olduğu gibi şekerpancarı ve tütün tarımına, ya da Güneyde olduğu gibi bağ tarımına bağlanmamış bölgelerde tarım çalışmasının önemli bir bölümü budur.

Ama, bugün ekilebilir her yanı ekilmiş bulunan toprağın hiç tükenmeden sürekli olarak ürün verebilmesi için onu iyileştirmek ya da onunla eskisinden daha fazla uğraşmak gerekmiştir.

Nemli olduğu yerlerde *kurutma* ile, fazla kuru olduğu yerlerde de *sulama* ile iyileştirilmiştir. Sulama yapılıyordu, ama kurutma işlemine hiç başvurulmuyordu. Fransa'da, 1843'te *Londra Krallık Tarım Ortaklığı*nda sergilenmiş olan ilk boruların geliştirilmesiyle *kurutma borularının* yapımına ancak yüzyılın ortalarına doğru geçilebilmiştir. Büyük çalışmalarla ortaya çıkan komşuluk sorunları 1835'te sulama yasası* ve 1854'te kurutma yasası ile çözüme bağlanmıştır.

Toprak, içine katılan çeşitli maddelerle ve gübreyle iyileştirilmiştir. Toprağa marn ve kum katma usulü sürdürülmüştür. 1865'te, yeni bir katkı, çok güzel sonuç alınan *kireç* bulunmuştur. O güne dek kireçten yoksun olan topraklar umulmadık ürünler vermeye başlamıştı. Köylü sevinç çığlıkları atıyordu. Herkes toprağına kireç vermeye başladı; böylece, İkinci İmparatorluğun sonuna doğru, birkaç yıl içinde kırsal servetler yaratan kireçleme yöntemi de uygulanmaya başlandı.

Gübreye gelince, bu konudaki teori, 1840'larda, Alman kimyacısı Liebig tarafından ortaya atılmıştır. Bunun sonucu olarak, daha 1850'lerde Peru'dan *guano*

* En dikkate değer sulama çalışmaları Ardennes, Pyrénées, Puy de Dôme, Doubs, Lorraine, Saône-et-Loire vb. bölgelerinde yapılmıştır.

getirtilmekteydi. Yirmi yıl sonra, bir yıl içinde yüz milyon kilo kullanılmaya başlanacaktır. 1856'da, Ardennes'deki ve Meuse'deki kireç fosfatları keşfedildi. Daha sonra, Şili *nitratları* kullanıldı. Gübre, kirecin çiftçinin güvenini kazanması için geçen süreden daha fazlasını bekledi; ama, denebilir ki, tarımsal bilginin yardımıyla, hemen hemen her yere girmiş, ve hemen hemen bütün toprakları bitekleştirmiştir. Topraklar için öylesine büyük miktarlarda gübreye gerek görülmüştür ki (1904'te 203.000 ton soda nitrat, 1892'de 500.000 ton süperfosfat, 1903'te 1.250.000 ton süperfosfat), konu sık sık safsataya boğulmuş, ve tarım sendikaları ortak satınalma ve analizi sağlamak için bir örgüt kurmak zorunda kalmışlardır.

Toprak, insanın kendisine gösterdiği özenin karşılığını verdi. Böylece, buğdayda hektar başına ortalama verim, yüzyılın başındaki 9 hektolitreden 1883-1892 döneminde 15,43 hektolitreye, 1892-1902 döneminde 16,65 hektolitreye yükseldi. Patates üretimi de 1883-1892 döneminde 76 kentale, 1893-1902 döneminde 79 kentale ulaştı. Tarım da, sanayi gibi, verimini artırabilmektedir: gelecek için iç açıcı bir şeydir bu.

TARIM MAKİNELERİ

Toprak bugün eskisine göre daha iyi "işlenmekte" ise, bu bir ölçüde, demir fiyatındaki büyük düşüşle aletlerin ilerlemesindeki kolaylığa bağlıdır. Demir yüzyılı, yalnızca sınaî makinecilik yüzyılı değil, tarımsal makinecilik yüzyılıdır da; çünkü makine, tarlaları ve çayırları istilâ etmiştir. Yüzyılın ortasından itibaren, daha önce sözünü ettiğimiz ilkel sabanın yerini Mathieu de Dombasle'ın geliştirilmiş sabanı almıştı; buharla, ya da dolap beygirleriyle işleyen *dövme* makinesi de büyük çiftliklerde eski *döveçin* yerine geçmişti; bu bü-

yük işletmelerde, daha o sıralarda, *biçme ve orak makineleri, toprağı kabartma makineleri,* yüzeysel sürmeler için çok demirli sabanlar, köklerle ve asalak bitkilerle mücadele için *kökleme pullukları, köme sabanları, tohum ve gübre dökme makineleri, ot ve saman kesme aletleri* vb. bilinmekteydi.

Bugün, bütün Kuzey bölgesini, bu bölgede, ya da Vierzon'da, ya da Amerika'da yapılmış tarım makineleri doldurmaktadır. Başka yerlerde de, yavaş yavaş büyük çiftliklere girmektedir; Normandie'de biçme makinelerinin geniş çayırları kırkmasını zevkle seyredebilirsiniz; Beauce'da, orak makinelerinin "altın başakları"yla kibirlenen ovayı kırktıklarını, ve arkalarında mekanik olarak bağlanmış uzun bir ekin demeti çizgisi bıraktıklarını görmek ne güzeldir! Küçük toprak sahiplerinin ve küçük kiracı çiftçilerin ufak tarlalarının ve ufak çayırlarının, gübre gibi ortaklaşa satın alınmış, ya da dövme makineleri gibi belli bir süre için kiralanmış olan bu makinelerle gözaçıp kapayıncaya kadar biçildiğini göreceğimiz günler de uzak değil belki.

Toprak da, hemen hemen atelye gibi, makineye adanmıştır. Daha şimdiden, Amerikalılar, hiç bir şeyi "elle yapmamak"la övünüyorlar.

TARIMLARDA DEĞİŞME

Yüzyıl içinde, tarımlarda büyük değişiklikler olmuştur. Önce, yoksul ülkelere (Massif Central, Morbihan, Champagne) çavdarı, Bretagne'a, Normandie'ye, Creuse'e ve Limousin'e kara buğdayı püskürten buğdayın zaferi.

Başka değişiklikler: patates tarımının önemli ölçüde artması,* *doğal ve sınaî çayırların* bir o kadar önemli

* 1902'de, 1.458.000 hektar patates ekilmişti. 568.000.000 frank değerinde 111.871.000 kental yumru üretilmişti.

ölçüde çoğalması (yonca, kaba yonca, pembe yonca, bezelye, acı bakla);* eskiden bir deri bir kemik olan sürü hayvanlarının yerini gür otlaklarda semirmiş sürü hayvanlarının alması. Şekerpancarındaki ilerlemeyi de anımsayalım: şekerpancarı, 1840'ta 58.000 hektarlık toprağı işgal ediyordu; bu sayı 1862'de 135.000, 1897'de 700.000, 1902'de 821.000 olmuştur. Bu ilerleme, şekerpancarınının şeker için, alkoller ve sürü hayvanlarının besini için kullanılmasının sonucudur; Cambré'de, şekerpancarı tarımının genişlemesi sonucu, sığır sayısı 700'den 11.000'e yükselmiştir. Özellikle Kuzey bölgesinin derin ve zengin toprağı şekerpancarının yurdu olmuştur. Çok sayıda Belçikalı işçi onun bakımını yapmak için sınırı geçmekteydi. Bu verimli tarım, şeker rejimi konusunda yapılan, ve şeker ihracatına ve şekerpancarı tarımına verilmekte olan primleri ortadan kaldıran *Bruxelles Anlaşması*'ndan (1902) belki de etkilenecektir. Bruxelles Anlaşmasının yapıldığı yıl şekerpancarı hasadı (hayvan yemi ve şeker) 382 milyon frank olarak tahmin edilmişti.

Sınaî tarımlar arasında, bize sunî renkler sağlayan kimya tarafından öldürülmüş olan *kızılkök* tarımını (Güney bölgesinde) gösterebiliriz; Doğuda *kenevir*, Kuzeyde keten tarımı da pamuğun rekabeti karşısında büyük bir gerileme içindedir. Kuzey sanayicileri ketenlerini Rusya'dan getirmektedirler.

Nüfusun kentlerde ve sınaî merkezlerde yığılması *entansif sebze tarımlarında* ilerlemelere yolaçmıştır. Kentlerin dolaylarında, iyiliği tükenmez bir anne gibi verdikçe veren toprak sayesinde, bahçıvanlar sabırlı ba-

* 1902'de, 1 milyon hektar yonca, 1 milyon hektar pembe yonca, 775.000 hektar evliya otu vardı. Bütün bunların toplam değeri yaklaşık olarak 550 milyon franka yükselmekteydi.

kımlarının ödülünü çok parlak başarılarla almışlardır.*

Buğdayla birlikte, Fransız toprağımn en karakteristik tarımlarından biri olan *bağcılık* büyük değişikliklere uğrayacaktır.**

1850'de, bağlarda birkaç yıl boyunca üretimi büyük ölçüde azaltan *külleme* hastalığı görüldü; ama 1856'da yükseliş yeniden başladı, ve şarap üretimi, iyi yıllarda, 65-70 milyon hektolitreye yükseldi; şarap pahalı olduğu için, bağcı bölgeler için büyük bir zenginlik kaynağıydı bu. Demiryolları ağları ülkede örülürken, asma fidanları da tarlaları istilâ etmekte, tepelere tırmanmakta, dağların yamaçlarına asılmaktaydı. Ama, işte, 1865'te, bu tarım dalının başına gelen yeni bir yıkım: korkunç *floksera* hastalığı özellikle Bordelais, Güney ve Charentes bağlarını kırıp geçirecektir. Savaşın umutsuz oldu; bağlar su içinde bırakıldı, tarım uzmanları çareler aradılar. Sonunda, *Amerikan bitkileri* üzerine aşılama yapıldı; *kaya bitkileri* ve *riparia* büyük başarı kazandı; yeni bağlar önemli bir yer kazanmıştı; 1886-1890 döneminde 26 milyon hektolitreye düşmüş olan üretim de iyi yıllarda yaklaşık olarak 70 milyona yükseldi. Flokseranın on milyardan fazla bir kayba yol-

* Bahçıvan M. Ponce, otuzbeş yıl önce, *Sebze Tarımı* adlı kitabında, bir hektardan az büyük olan toprağında, bir yıl içinde 10.000 kilo havuç, 10.000 kilo soğan, turp vb., 6.000 baş lahana, 3.000 karnabahar, 5.000 sepet domates, 5.000 düzine seçme meyveler, 154.000 salatalık, kısacası 154.000 kilo sebze ve meyve aldığını anlatmıştır. Sebze tarımı toprağı *dilzeltmektedir*; bu o kadar gerçektir ki, bahçıvan, sözleşmelerde, *toprağını da kendisiyle birlikte götüreceği* özel koşulunu koymaktadır (*Dictionnaire d'agriculture, Maraîchers* maddesi); küçük bir bölümü ekmekte *camlı tavanlar* altında ekim yaparak toprağı ve havayı ısıtmakta, bol gübreyle kesin bir mayalanma elde etmektedir. (Kropotkin, *la Conqète du pain*). *Annuarie statistique de la France*'taki bilgilere göre sebze tarımları, 1902'de, 323.000 hektar toprak üstünde yapılmakta ve yılda 124 milyon franklık sebze üretmekteydi.

** Fransa'nın yıllık şarap, elma şarabı, bira vb. üretimi 1,5 milyar, tahıl üretimi 5 milyar olarak tahmin edilmiştir; doğal ve sunî çayırlar, 1,5 milyar; sınaî tarımlar, 1,5 milyar; evcil hayvanlar, 6 milyar.

açtığı tahmin edilmiştir.* Birçok bağ mahvolmuştur. Anısı uzun süre belleklerden silinmeyecek olan bu yıkım daha tam olarak ortadan kalkmadan, bu kez başka bir yıkım, sürümsüzlük çıkageldi; bugün, küçük toprak sahipleri, buna karşı, *kooperatifler* halinde birleşmektedirler. Zorunluluk, birleşmenin anasıdır; bu yüzden, sendika, sınaî dünyaya olduğu gibi, kırsal dünyaya da girmektedir.

HAYVAN YETİŞTİRME

Eskiden hayvan yetiştirme diye bir şey yoktu. Hayvanlar bitkiler gibi fışkırırlardı, kendi başlarına. Bugünse, sığırların, koyunların, domuzların, atların, kümes hayvanlarının yetiştirilmesi, inceliklerle dolu bellibaşlı bir bilimdir. Kuşkusuz, tarımda olduğu gibi, bilgisizlikle ve para yokluğu nedeniyle göreneklер henüz sürüp gitmektedir; ama günümüzde her köylü, kasaplık hayvanını semirtmek için neler yapması gerektiğini bilir. Ahırlar, özellikle eski yapılarda, bütün hayvan sağlığı koşullarına uygun olmaktan henüz uzaktır; ama, Kuzey bölgesi gibi büyük mülkiyete raslanan yerlerde sağlık koşullarına uygun yeni yapılar da yapılmaktadır.

Irklar iyileştirilmiştir. İngiliz ve arap atlarının birleştirilmesiyle *safkan* atlar elde edilmiştir. "Hara"lar at neslinin yetkinleştirilmesini kolaylaştırmıştır. Her yıl bütün ülkede, ve Paris çevresinde, Auteuil'de, Long-

* Bunu 1853'te önü alınan ve ipekböceğine dadanmış pebrin hastalığının yarattığı tahribatla karşılaştırabiliriz. İpekböceği yetiştirmenin yerel özellik kazandığı Rhône ve Hérault bölgelerinde, onbeş yılda bir milyar kayıp ve birçok yıkım meydana gelmişti. Çiftçinin belleğinde böyle uğursuz tarihler silinmemiştir: dolunun, buğdayı ve üzümü mahvettiği, herşeyin su baskınında yitip gittiği, 1893'te olduğu gibi, kuraklığın otlakları kasıp kavurduğu, kışın şiddetli donlarının, ürünleri daha yeşilken öldürdüğü, son yıllardaki pamukçuk humması gibi salgın hayvan hastalıklarının sürü hayvanlarını kırıp geçirdiği yıllar.

champ'da yapılan *at koşuları,* at yetiştiriciler arasında bir yarışma duygusu uyandırarak atların değerini gösterişli bir biçimde ayarlamaktadır. Fransa'da bugün yaklaşık olarak 3 milyon at vardır: 1789'dakine göre 1.200.000 kadar daha fazla.

İngiliz Durham ırkıyla Breton, İsviçre ve Hollanda ırklarının birleştirilmesiyle sığırlarda da et, süt ve tereyağı yönünden daha yüksek verim alınmaya başlanmıştır. Yıllık tereyağı üretimi 300 milyon frank olarak tahmin edilmektedir; süt üretimi de 77 milyon hektolitre olup bir milyar franktan fazla değerdedir. Merkezdeki buğday topraklarında köylü her zaman öküzleri, inekleri sabana ya da arabaya koşmaktadır; ama başka yerlerde, özellikle Kuzey ve Normandie bölgelerinde, bu iş için ağır yük atları (Perche, Boulogne, Bretagne atları) kullanmakta, öküzlerini semirmeye bırakmaktadır.

Et, hep daha fazla et! Etin fiyatıyla birlikte tüketimi de artmaktadır. 1862 anketine göre, bu dönemde, kilosu 1,11 franktan, yılda kişi başına ortalama 26 kilo et yeniyordu; 1892 resmî anketinde ise bu rakamlar şöyle değişecektir: kilosu 1,50 franktan kişi başına yılda 36 kilo et. Otuz yılda, sığır sayısı bir milyon artmıştır (1856'da, 12,5 milyon; 1897'de 13,5 milyon; 1902'de 15 milyon). 1789'da, Lavoisier, Fransa'da 7 milyon sığır olduğunu hesaplamıştı (bugünkü sayının yarısı bile değil).

Sayısı gitgide azaldığı için, koyun gitgide pahalı oluyor. Toprağın dinlenmeye bırakıldığı zamanlarda köylü büyük koyun sürüleri besleyebiliyordu; bu usulün tarımlar karşısında, özellikle 1850'den sonra, yenilgiye uğramasından sonra koyun da gerileyecektir. 1866'da, Fransa'da 30 milyon koyun vardı; bu sayı 1897'de 21,5 milyona, 1902'de 18,5 milyona (1789'dakinden

az) düşecektir. Koyun ırkları, yünü çok ince olan İspanyol merinoslarıyla ve eti çok güzel olan İngiliz dişleyleriyle birleştirilmişti.

Domuz sayısında yaklaşık üç milyon artış var (1789'da, 4 milyon; bugün, 7 milyondan fazla). Et verimini artırma kaygısıyla, domuz ırkları da, çok kolay semirebilen İngiliz ve Koşinşin ırklarıyla birleştirilmiştir.

Köylü, bugün, hayvan yetiştirme ile, hayvan satışının uğradığı geçici bunalımlara karşın, tarımdaki umut kırıklıklarını telâfi etmektedir. Bunun için de, ekilebilir toprakların zararına olarak, otlaklar yayılıp durmaktadır. Buğday ithali et ithalinden daha kolaydır. Denebilir ki, sonunda, "herkese biftek" ilkesine doğru yönelmekteyiz.

"TARIM BUNALIMI"

Bir köylüyle tarlalar üstüne konuşacak olsanız, onun şimdiki zamanın güçlüğünden yakındığını, ve İkinci İmparatorluk döneminin güzel yıllarını özlemle andığını göreceksiniz: o yıllarda, toprağa ilk kez kireç suyu verildiği için, buğdaylar güzeldi; hektolitresi 28-30 franka kadar satılıyordu; bugünse olsa olsa 15 frank. Yaşlı köylü size, buğdayının kendisine, sattığından daha pahalıya malolduğunu söyleyecektir. O sıralarda her şey de pahalıydı ama: buğday gibi, hayvan da, şarap da. Çiftliklerin yağmasına katılan, ve fiyat yükseklikliklerinden hiç yararlanmayan yarıcılarının çalışması sayesinde, hızlı ve nispeten büyük servetler yapan *miiltezimler* görülüyordu.

Bugün bunlar değişmiştir, yine de geçmiş zamana özlemle bakılıyor. Batıda, o günlerde işlerin iyi gitmesinin İmparator sayesinde olduğuna, bugün, her şeyin

tarla adamının zararına gelişmesinin Cumhuriyetin hatasından ileri geldiğine safça inandıkları için, bonapartçı olmuş köylüler var!

Her şey kötüye mi gitti? Hayır. Ama bir çeyrek yüzyıldan beri buğdayda, şarapta, sürü hayvanlarında, genellikle kaba toprak ürünlerinde bir *sürümsüzlük* hüküm sürmekte; *tarım bunalımı* denen de budur işte. Çiftlik hizmetkârları dışında kırda herkesin yakındığı bu bunalım, "kırsal göç"ü hızlandıran bu bunalım, iletişim yollarındaki büyük gelişmenin ve uluslararası rekabetin bir sonucudur. Amerika, bizi düşük fiyatlı Far-West buğdayımn yağmuruna tutmuş, ucuz Chicago konserveleriyle doyurmaya başlamıştır; dünyada şarap üretimi artmıştır; çok ünlüleri dışında, bizim şaraplarımızın ihracı güçlüklerle karşılaşmaktadır; Avrupa tarımının ilerlemeleri Fransız tarımındaki ilerlemeleri izlemiştir: işte tarım bunalımı!

1892 resmî anketine göre, toprak sermayesinin değeri (1882'de 91,5 milyar olarak hesaplanıyordu), on yıl içinde %15 düşmüştür; gayrisafi tarım üretiminde 844 milyon, safi üretimde 329 milyon bir azalma olmuştur. "Bu da tarım bunalımını yaratmıştır. Yasakoyucu, bunalıma karşı iktisadî önlemlerle çare bulmaya çalışacaktır. Bu önlemlerden başlıcası kabul edilen yeni gümrük tarifesidir."

Gerçekten de, Fransız tarımını bu acılarla dolu bunalımdan kurtarmak için, koruyucu gümrük sistemine belbağlamlmıştır. Ama gümrük resimleri (sığır başına 5 frank, buğdayın 100 kilosuna 7 frank) ve şekerpancarı tarımına, şeker ihracatına verilen primler özellikle büyük toprak sahiplerinin işine gelmiştir. Küçük çiftçi, pazara büyük miktarda buğday girdiği anda, kaldırdığı ürünü ucuza ve koruyucu resimlerden hiç yararlanmadan satmak zorunda kalırken, buğday vur-

gunculuğu önlenememekte ve kentteki işçi "pahalı ekmek" yemekten kurtulamamaktaydı. Bu koruyucu gümrük yöntemi Tarım Bakam M. Méline'in fikriydi. Öte yandan, gümrük resimleri yabancı buğday ithalini önleme konusunda güçsüz kalmış, buğday fiyatı iyice düşmüştü. Çiftçinin yakınmaları son bulmamıştı. Bu da koruyuculuğun iflâsı oldu.*

Bununla birlikte, "büyük tarım yıkımı", kırsal mülkiyetin değerini %40-50 düşürmesine, Fransa'yı kasıp kavurmasma karşın, bugünkü günde son bulmuş, çizgisini tamamlamış ve yerini yeni bir bolluk dönemine bırakmış görünmektedir.

TARIM BİRLİKLERİ

Başlangıç dönemi 1884 sendika yasasıyla aşağıyukarı aym zamana raslayan tarım bunalımı, tarım birliklerinin kurulmasını hızlandırmıştır. Köylü, tehditler karşısmda, kendini savunmak için, uyuşukluğundan çıkmıştır.

1885'te, sadece 39 tarım sendikası olduğu bildirilmekteydi; 1901'de, 600.000 kadar üyesiyle, 2.375 sendika vardı. M. de Rocquigny (*les Syndicats agricoles*),

* İlk değildi bu. Restorasyon döneminde, Mecliste *çifte oylama* yapılırken, gelirlerini çoğaltmak ve mülklerini büyütmek isteğini gizlemeyen büyük toprak sahiplerinin çoğunluğuyla, ithal malı buğdaya büyük gümrük resimleri konmuştu (1819, 1821, 1826 yasaları); ama, kırdaki büyük toprak sahiplerini zenginleştirecek, halkı ise açlıktan ölecek durumlara düşürecek olan bu resimler buğday fiyatının düşmesini önleyememişti. Bu sonuç zorunluydu, çünkü 1817'de buğdayın hektolitresi 46 franka, hatta Haut-Rhin'de 81 franka satılmaktaydı. 1817 besin bunalımı sırasında, 4 librelik ekmek Picardie'de ve Bourgogne'da 4, hatta 5 franka satılmaktaydı! Pahalı ekmek yanlısı bir milletvekili, 1821'de, ekmekte pahalılığın işçiler için iyi bir şey olduğunu, çünkü onları yaşamak için daha tutkuyla çalışmaya ittiğini söylüyordu. Başka bir milletvekili, Conté de, düşük ekmek fiyatının işçiyi tembelliğe götürecek, el emeğini ender ve pahalı kıldığını ileri sürmekteydi! (Levasseur, *Histoire des classes ouvrières de 1789 à 1870*, c. I.)

bu sayının 3.000, üye sayısının da 800.000 olduğunu ileri sürüyor. Bunların bazıları çok önemlidir: "Sarthe Tarımcılar Sendikası"nın 14.000 üyesi vardı.

Bu sendikalar, sınaî sendikalar gibi, birlikler halinde gruplaşmışlardır. 1886'da kurulmuş bulunan ve merkezi Paris olan Fransız Tarım Sendikaları Merkez Birliği, bin kadar sendikayı ve 500.000 sendikalıyı biraraya getirmektedir. Merkez Birliği dışında on kadar bölge birliği vardı; bunların en önemli ikisi şunlardır: merkezi Lyon'da olan "Güney-Doğu Birliği", ve "Alpler ve Provence Birliği".

Tarım sendikaları, toprak sahiplerini ve küçük çiftçileri biraraya getirmektedir.

Tarım işçileri sendikalarının sayısı, Güney bağcılarının,* ve Merkez orman işçilerininki** (Oduncular Sendikaları Ulusal Federasyonu) sayılmazsa, henüz enderdir (200).

Tarım sendikalarının çoğu tarıma gerekli ilk maddeleri, özellikle kimyasal gübreleri toptan satın almakta, bunları kârsız olarak (o zaman, bu yapılan, ticaret olmaktan çıkıyor), paylarıyla orantılı bir biçimde, üyelerine dağıtmaktadırlar. Sarthe'daki sendika, bu yolla yılda 1-1,5 milyonluk iş yapmıştır. M. de Rocquigny yalnız 25 sendika için 23 milyonluk alım yapıldığını hesaplamıştır. Bu usul sayesinde, küçük toprak sahipleri kimyasal gübrelerin fiyatlarında %40-50 bir ucuzluk

* Narbonne Kongresi (1904) yaklaşık olarak 20.000 tarım emekçisini temsil etmekteydi. Bourges sendikalist kongresinde (1904), yalnız ücretlileri değil, yarıcıları da biraraya getiren bir Toprak Emekçileri Ulusal Federasyonunun temelleri atılmıştı. Gerçekten de, çiftçi-emekçiler arasında ilginç bir uyanma dikkati çekiyor. Sendikalar kurmaya başlıyorlar. Bugün, Bourbon-l'Archambault'ta (Allier), kantonun bütün komünlerinde şubeleri bulunan böyle bir sendika vardır: üye olarak yalnız "çiftçi-emekçileri" kabul ediyor. Bellibaşlı amacı çiftlik kiralarını ya da toprak sahibinin payını azaltmak, mültezimlikleri kaldırmak, gübreyi ve tarım aletlerini ortaklaşa almak, toprak ürünlerini ortaklaşa satmaktır.

** L.-H. Roblin, *les Bûcherons du Cher et la Nièvre.*

elde etmişler, ayrıca, satış kooperatifleriyle, tek tek satışlara yüklenen giderlerden önemli ölçüde kurtulmuşlardır.

Çiftçinin sendikal birlikten elde ettiği belki daha büyük bir yarar da, gübrelerin sendika laboratuvarlarında kimyagerler tarafından tahlil edilmesidir.

Sendikalar, küçük çiftçiye fazla pahalı makineleri sağlamaktaydı: dövme makineleri, kirizme sabanları, kalbur makineleri, şarap damıtma, süzme, sterilizasyon aygıtları, vb.. Ama orak, tırpan ve sıkma makineleri sözkonusu olduğunda büyük bir güçlük ortaya çıkıyordu; çünkü ot biçimi, hasat ve bağbozumu aşağıyukarı aynı zamana raslıyor, bütün sendikalılar o makinelere aynı anda gereksinme duyuyorlardı.

Dona karşı, doluya karşı imdada yetişen, mayısböceğini, çekirgeyi kovan, ve göreneklerle mücadele için onca gerekli olan tarım bilgilerindeki ilerlemeleri kolaylaştıran hep sendika oluyordu.

Kendisinin ticaretle uğraşmasını yasaklayan 1884 yasasının sınırları içinde kalmak için *satış ve üretim kooperatifi** haline dönüşen de gene sendikaydı: şarap için Yukarı Beaujolais Sendikası, çilek için Comtat (Vaucluse) Sendikası, balık avı için Saint-Genis-Laval (Rhône) Sendikası, kapari turşusu ve kaysı ezmesi için Provence'te Roquevaire ve Lascours Sendikaları, alkoller için Nancy'deki Üzüm İmbikçileri Sendikası, İngiltere'ye mal yollayan Nantes Bahçıvanları Sendikası, Paris'e ve büyük kentlere mal yollayan Hyères Bölgesi Bahçıvanları Sendikası, Paris Hali'nde bir satış servisi olan Fransız Turfandacıları Sendikası, Villette pazarında doğrudan doğruya hayvan satan Fransız Tarımcıları Merkez Sendikası, Fransız Tarım Birli-

* André Colliez, *Associations agricoles de production et de vente.*

ği, ya da 150 süt kooperatifi, 500 peynir yapımevi, vb. gibi.

Bunlar bazan satış *federasyonları* kurmak üzere biraraya geliyorlar: Sözgelimi, "Cognac ve Charentes Bağcıları Kooperatif Ortaklığı"; ve 98 mandıranın çevresine toplaşmış 50.000 çiftçiyi biraraya getiren "Charentes ve Poitou Sütevleri Kooperatifleri Merkez Birliği"; bu sonuncusunda, 130.000 inekten, toplam değeri yaklaşık 30 milyon olan 200 milyon litre süt ve 10 milyon kilo tereyağı elde edilmekte, bunun büyük kısmı büyük Paris pazarına gönderilmektedir.

Ama bu kooperatifler (sayıları 2.000 [?] kadar), İsviçre'deki, Almanya'daki, İrlanda'daki, özellikle de Danimarka'daki* benzer kooperatifler gibi parlak sonuçlar almaktan uzaktırlar.

Satış ve üretim kooperatifleri (süt, tereyağı, meyve, şarap), sendikaların tek "kızları" değildir: yüz kadarı 5 Kasım 1894 tarihli yasadan sonra doğmuş *tarım kredi kooperatifleri* de vardır. 1899'da, Fransa Bankasının ayrıcalığının yenilenmesi sırasında, devlet, bu bankayı tarım kredi ortaklıklarının emrine 40 milyon koy-

* "Tereyağı, yumurta ve derialtı yağı konularında kırsal kooperatif birlikleriyle Danimarka. Bunların ilkinin kuruluşu ancak 1882'ye inmektedir. Bugün, bu ülkede 1.040 birlik vardır; 150.000 üyenin 850.000 ineğinden süt toplamakta (hemen hemen ülkenin bütün sütü), ve bundan 180 milyon frank değerinde 68 milyon kilo tereyağı yapmaktadırlar. Büyük miktarda yumurta da satmaktadırlar (22 milyon franklık); her yumurtada, gönderen ortaklığın ve üreticinin adını bulmaya olanak veren çift numaralı bir damga bulunur; böylece her bozuk malın kaynağına inilebilmekte ve para cezası kesilebilmektedir. Aynı mandıraların kalıntıları ve yoğurt suyuyla semirtilmiş domuzlardan alınan derialtı yağlarının satışı da yüksektir (55 milyon frank). Danimarka köylüleri, bu güzel örgütlenme sayesinde, İngiliz pazarını elde edecek duruma gelmişlerdir: milyonlarca İngilizin kahvaltı masasını, onların ürünleri doldurmaktadır: tereyağıyla, yumurtayla, *bacon*'la (derialtı yağı). İneklerinden elde ettikleri gelir de iki katına yükselmiştir; çünkü eskiden litresini 8-9 santime sattıkları sütü bugün en az 15 santime satmaktadırlar." (Ch. Gide, *Rapport sur l'économie sociale à l'Exposition de 1900*, s. 323-324).

maya zorlamıştır. Bu fonlar 1902'de 60 milyonu bulmaktaydı; ayrıca, her yıl, 5-6 milyon artmaktadır. Ne var ki, görenekçi olan küçük çiftçi, gizli olarak verilmezse borç almayı sevmemekte, bütün bu milyonlar da, hiç kullanılmaksızın, sözü edilen fonlarda uyumaktadır.

Fransa'da, yaklaşık olarak, 1.500 yerel ve bölgesel sandık ya da karşılıklı tarım kredi birliği vardır. Bunların büyük bir kısmı, iki merkez çevresinde toplanmıştır: Halk Kredi Federatif Merkezi (Marsilya 1889) ve Köy Sandıkları Birliği (Lyon 1893). Verilen borçların pek büyük miktarlara ulaşmadığı görülüyor.*

Çiftçiler, ayrıca karşılıklı yardım dernekleri (6.000), doluya, yangına, salgın hayvan hastalıklarına karşı karşılıklı sigortalar (1 Ocak 1902'de 900, 1905'te 5.000) kurarak kendilerini savunmaktadırlar.

Bugün, tarım dernekleri ve tarım meclisleri hariç, toplam olarak 18.000 kırsal birlik vardır. Bu rakamın abartılmış olduğunu düşünsek bile, kırsal dünyanın da birleşme yoluna kesinlikle girdiği doğrudur; ve hiç değilse küçük mülkiyetin yaygın olduğu ülkeler için haklı olarak şu sözleri söyleyebiliriz: "Kooperatif birlikler, zamanla tarımın kurtulması yolunda büyük bir silah olacaktır."**

19. YÜZYILDA TARIMIN GENEL İLERLEMESİ

Çiftçi buğdayını, şarabını ve semiz öküzlerini ucu-

* Tarım kredisi Almanya'da çok gelişmiştir; bu ülkede ilk kırsal kredi kooperatifi 1849'da Raiffeisen tarafından kurulmuştur. 1900'de, tarım kredi kooperatifleri 1 milyar 635 milyonluk iş yapmışlardı. Bu rakama, müşterilerinin üçte-birini köylüler meydana getiren ve 2 milyar 800 milyon borç dağıtan Schulze-Delitzoch tipi halk kredi ortaklıklarının ciroları dahil değildir. Fransız parlamentosu, bugün, tarım üretim ve satış kooperatiflerine geniş ölçüde yardımda bulunma konusundaki M. Clémentel'in bir önerisini önemle ele almıştır: öneriye göre tarımsal kredi için Fransa Bankasındaki rezervde bir yükseltme yapılacaktır.

** Jules Méline, *le Retour à la Terre.*

za satıyorsa da, eskisine göre daha çok satmakta, ve miktar, ucuzluğu biraz olsun gidermektedir.

Gerçekten de, 19. yüzyıl tarımına hızlı bir gözatıldığı zaman, ilginç bir şekilde, toprak ürünlerinin ve gelirlerinin büyük ölçüde artmakta olduğu görülecektir. Sanayideki ilerlemelerden her zaman sözedilir ve ona hayran olunur, ama tarımdaki ilerlemelerden az konuşulur, kimsede de ona karşı bir hayranlık belirtisi yoktur. Oysa bu ilerlemeler de büyüktür. Sanayidekilere göre dikkati daha az çekseler de, daha az büyük değildirler belki de. Fransa her şeyden önce bir tarım ülkesi olduğu halde, kırlarda olup bitenleri yeterince bilmiyoruz.

Tarım, bir bilim, bir sanat, güç bir zanaat haline gelmiştir.*

Ekilebilir toprağın fethi, ormanlara, fundalıklara, bataklıklara, dağlara karşı sürdürülmüştür. Toprak, makinelerle sulanmış, kurutulmuş, gübrelenmiş, iyileştirilmiş, tavlanmış, kımıldatılmış, istilâ edilmiş, tek sözcükle söylemek gerekirse, bitekleştirilmiştir; o güne dek Fransa'nın görmediği yeni bitkiler ve en güzel hasatlar vermiştir; o zamana dek hiç öylesine kalabalık ve semiz olduğu görülmemiş sürü hayvanlarını besleme konusunda, doğal otlaklara, tarlaları örten yoncalar, pembe yoncalar, kaba yoncalar, evliya otlarından, sunî yemliklerden bir örtü de yardımcı olmaya başlamıştır; buğday, hemen herkese beyaz ekmek vermektedir; aşırı yorgun olan işçinin kasları için gerekli eti de sürü hayvanları sağlamaktadır; yamaçlar bağlarla bezenmiştir; kentlerin dolayları, gösterilen bakım sayesinde eskisine göre korkunç sayılabilecek miktarda ürün veren sebze bahçeleriyle kaplıdır; meyve bahçe-

* Louis Passy, *l'Agriculture devant la science.*

leri bol bol lezzetli meyve vermiştir; ve bahçıvanlar —tarımsal çalışmanın bu sanatçıları— herkese gül yetiştirirken, ender çiçekler de elde etmişlerdir.

KIRSAL YAŞAM: ÇİFTÇİNİN YILI

Ama, ancak elleriyle çalıştıktan, terini akıttıktan sonra toprağın meyvelerini devşiren çiftçinin gül yetiştirecek zamanı yoktur.

Kentliler tarafından sık sık söylenen kır şiirlerine, tarlalarda olup bitenden haberi olmayan edebiyatçıların Virgil'ci anılarına, doğaya dönüşü öğütleyen Tolstoy'cu filozoflara, bütün naiflere, bütün hınzır ruhlulara, bütün düş üretimcilerine karşı bir toprak adamının doğrucu ve güçlü kitabında resmedilmiş gerçeği çıkaralım:

"Bizler gibi yoksul insanlar için iyice saçma ve hüzünlü bulduğum yaşam üzerine düşünüyorum (bir köylüdür konuşan). Zevke hiç yer yok: çalış! çalış! çalış allah çalış! Diyelim kış hafifledi, güzel günler geri geliyor: yulafı ekmek, buğday için tarlayı tapanlamak, bellemek için vakit geçirmeden bundan yararlanacaksın. Derken Nisan çıkagelir, tatlı havalar başlar, şeftali ağaçları pembedir, kiraz ağaçları beyaz; tomurcuklar açılır; kuşlar ötüşmeye başlar; ama bütün bunlar da onlardan kâm alma olanağı olanlar içindir; bizler içinse bunlar yalnız çift sürmede, patatesleri ekmede geç kalmamamız için verilmiş işaretlerdir. Mayıs, *o güzelliğiyle ünlü Mayıs ayı* gelir, çoğu zaman da yağmurlu ve asık yüzlüdür; ama yeni yeşil yapraklarla donanan ağaçların güzelliğinden kime ne? Dinlenmeye bırakılmış tarlaları kırmak, ikinci çapalamayı yapmak, ayıklamak gerekir. Ve günlük güneşlik Haziran gelir; çitler yabangülleriyle donanır, akasya ağaçları mis gibi ko-

kan beyaz salkımlarını takınır. Her yerde çiçekler ve yuvalar vardır; ama bizler, bu güzel mevsimden anlarız ki, biçme zamanı gelmiştir, sabahın saat üçünde yatağımızdan kalkmamız, her akşam saat dokuza, ona kadar durmaksızın çalışmamız gerekir. Sıcak, uzun günleriyle Temmuz gelir. Bu ayda hiç bir iş yapmamak, kapalı salonların yumuşak kanepelerinde gevşeyerek kalakalmak, ya da bir bahçede çardağın altında serin içkiler yudumlamak, ya da sık ağaçlıkların koyu gölgesinde, çimenler üstünde uzanıvermek ne güzeldir! Zenginler bu dönemde kırdaki evlerine gelirler. Ama bizler için öğle uykusu çekmenin zamanı değildir. Büyük bir aceleyle ot işini halletmek gerekir. Çavdar olgunlaşmıştır. Çavdarı biçtin mi, bu kez de hemen dövmeye geçmek gerekir onu; çünkü onun sapı bizi çağıran buğdayı bağlamak için işe yarayacaktır. Ha gayret! Has buğdaya! büyük darbelerle kuru sapları yere indirelim! Yakıcı demetleri sıkalım! Ağır demetleri üst üste yığalım! Hava öyle sıcak ki daha fazla da bir şey yapılamaz zaten... Ağustosun en civcivli zamamnda hasat biter, sen de ateşte yanmış bitmişsindir: sığırtmaç, öküzlerini dehle bakalım, yollar daha kuruyken gübreyi taşımak gerek. Başkalarının yapacağı işler de var: avludaki büyük yığından onu eşit küçük küpler halinde alın ki, arabanın üstüne simetrik bir biçimde sıralayasınız. Sıkıcı bir iş bu, makineler çalışıyor, harman dövümüne yardım etmek için komşulara gitmek gerekiyor. Ama ordan da tozdan görünmez olmuş bir halde dönersin. Dönersin ya, uğultulu kafanla, artık sarkmış olan elin ayağınla, gübre serpmeye, toprağı sürmeye koşacaksın hemen. Eylül: günler kısalıyor, onları uzatalım, daha çabuk tutalım elimizi ayağımızı; patatesleri topraktan çıkarmak hoş şey, saat dörtte yataktan kalkmayı sürdürmeliyiz... Ekim ayı, ekim za-

mam: su gelebilir, iyi havalardan yararlanalım, sabahları yine erken kalkalım... Off! sonunda Kasım geldi işte; kış mevsimidir bu, sükûnet mevsimi. Sükûnet mevsimi ya, dinlenme mevsimi değil. Yapılacak bir sürü iş var daha: evde işler var, çayırda harklar kazılacak, böğürtlenler sökülecek, çalılar kesilecek, ağaçlar budanacak; özellikle de hayvanlar var, yeniden ahırı dolduruyorlar, onlara bakmak gerek. Yine de sabah saat beşte ayaktasın işte: tımar işini gece yapalım, sabahleyin tarla çalışması için hazır oluruz. Ve bütün gün, çamurun içinde bata çıka yürüyelim, şuramıza kadar pislik içinde, ayaklarımıza su geçe geçe. Akşam yemeğinden sonraki süre öküzlerin ve semiz koyunların taymı olan ot saplarını biçmek, domuzların patateslerini pişirmek için uygundur... Kar yağmaya başladığı zaman, hani sözün gelişi, bizim tatilimiz de başlar! Ah! elbette ki yarım tatil sözkonusudur burda da; çünkü günde iki kez tımar ortadan kalkmamıştır; ayrıca tarlaların sınır çitlerini onarmak; ot biçimi için tırmıkla çalışmak, gerekli aletleri hazırlamak gerekir: bu küçük şeylerle yazın eğlenmek daha iyi olur elbet...

"Ah, evet, çiftçinin yılı böyledir işte..."*

BÜYÜK MÜLK SAHİPLERİ VE MÜLTEZİMLER

Çiftçinin yılı çetin bir yıl kuşkusuz, ama bir ayrım yapmak gerekiyor: çiftçi var, çiftçicik var; çiftçilik yapan var, yapmayan var.

Çiftçilik yapmayan çiftçiler, büyük toprak sahipleri ve mültezimlerdir.

Büyük toprak sahipleri sayıca fazla değillerdir, ama çok zengindirler. Fransa, Prusya ve İngiltere kadar olmasa da, büyük mülkiyetin egemen olduğu bir ülke-

* E. Guillaumin, *La Vie d'un simple* ("Bir Yarıcının Anıları").

dir. Sayımlarda 5.000.000 kadar oldukları görüldüğüne göre, kuşkusuz, küçük toprak sahipleri de geniş ölçüde temsil edilmektedirler.* Gene de bunların herbiri ancak 1-10 hektar, toplam olarak 12,5 milyon hektar toprağa sahiptirler; 10 hektardan fazla toprağı olanların ise toplam olarak 36,5 milyon hektarlık toprakları vardır; 29.000 büyük toprak sahibi, bir başlarına, 12 milyondan fazla toprağı ellerinde tutmaktadır. Bu büyük toprak sahipleri, 1850-1880 arasında tarımsal mülkiyette meydana gelen büyük fiyat yüksekliğinden yararlanmışlardır (Merkez bölgesinde, hektar başına fiyat 600-800 franktan 2.000-3.500 franka çıkmıştır). Öyle ki, bunlar, topraklarından yılda 300.000 franktan fazla ge-

* 1892'den beri kırsal mülkiyete ilişkin istatistiklerimiz mevcut değil. 1892 istatistiklerine göre, 1872'deki 5.970.000'e, 1861'deki 7.846.000'e, ve 1851'deki 8 milyona karşı, Fransa'da 5.702.000 *işletme* vardır. Kısacası, 19. yüzyılın ortasından beri *işletme* sayısında belirli bir azalma var (tıpkı 1789'dan sonra, Devrim sayesinde büyük bir artma olduğu gibi). Bu rakamlar mülk sahiplerinin gerçek sayısına değil, çalışan işletmelere, *bir kişinin elindeki mülklere* ilişkindir. Çok belirsiz olan istatistiklerden —ne yazık ki— toprak sahiplerinin sayısı öğrenilemiyor. Bununla birlikte, işletme sayısındaki azalışın, aynı zamanda toprak sahibi sayısındaki azalış anlamına geldiği düşünülebilir. 1851'den sonra ortadan çekilenler, küçüklerdir. Böylece, 1882-1892 arasında, *kendileri çiftçilik yapan* küçük toprak sahiplerinin sayısı 186.621 kişi azalıyor. Bu resmî rakamlar gösteriyor ki, sınaî alandaki yoğunlaşma gibi, bütünüyle tarım alanında da bir zenginlik *yoğunlaşması* vardır. Toprak sahiplerinin sayısı durmadan azalmakta ve mülkiyeti olmayanların sayısı durmadan artmaktadır. Ama, güvenli sonuçlara varmak için, toprak sahiplerinin gerçek sayısını bilmek, dikkatli ve kesin istatistiklere sahip olmak gerekirdi.

Çeşitli *işletmelerin* sayısına ilişkin 1902 anketinin sonuçları aşağıdadır. Toprak sahipleri sayısı doğal olarak bunlardan daha azdır.

KÜÇÜK MÜLKİYET	0—1	hektar	2.335.405	4.852.405 işletme
	1—5	"	1.829.259	
	5—10		788.299	
ORTA MÜLKİYET	10—20		429.407	711.118 işletme
	20—30		189.664	
	30—40		92.047	
BÜYÜK MÜLKİYET	40—100		105.391	138.671 işletme
	100—200		22.777	
	200—300		6.223	
	300 ve daha fazlası		4.280	

lir elde etmekteydiler.

Fransız büyük toprak sahipleri de, İskoç toprak lordları gibi çoğunca topraklarının başında bulunmamayı (*absentéisme*) severler. *Vekil* (*régisseur*) olarak kendilerini temsil edecek birini görevlendirip kışın büyük kentlere giderler (bu vekillerin sayısı, 1892'de, 16.000'di).

Birçok bölgede, özellikle de Merkezde, birçok büyük toprak sahibi, doğrudan doğruya "işe karışma" kaygısından kurtulmak için, topraklarını bütünüyle *mültezimlere* kiralamaktadır. Berikiler aracılardır. Yarıcıları kendileri seçerler, yarıcılık bedelini saptarlar, işleri gözetim altında tutarlar ve yılın gelirini çiftçiyle yarı yarıya bölüşürler.

"Spekülatörlerdir bunlar, diyor bir çiftçi yazar, ayrıca, hiç ticarî vergi ödemedikleri için de, ayrıcalıklı spekülatörlerdir. Gelecekte, sanırım, bu yararsız, çoğunca da zararlı aracılar ortadan kalkacaktır. Çiftçinin okuma-yazma bilmemesi, alımlarını ve satımlarını yapmayı pek beceremmemesi nedeniyle eski zamanlarda belki yine de gerekliydiler; fazla bilgili olmasalar da, deneyleriyle çiftçiden üstündüler, bu da onlara çiftçiyi yönetme hakkı veriyordu. Ama yeni kuşağın azçok zeki olan köylüleri, kendi işletmelerini kendileri çekip çevirecek, işlerini uygun bir biçimde yürütecek, hesaplarını tutacak yetenektedirler; ilerlemenin düşmanı da hiç değillerdir. Bu bakımdan mültezimlerin bugün gerekli bir rolleri kalmamıştır."*

KÜÇÜK TOPRAK SAHİPLERİ VE KİRACI ÇİFTÇİLER

Küçük toprak sahibinin ve toprağı kendi ekip biçen çiftlik kiracısının durumu daha doğaldır. 1812'de,

* E. Guillaumin, *En Bourbonnais.*

Fransa'da 3.387.000 toprak sahibi-çiftçi* vardı. Çoğunca küçük toprak sahibinin kendisini yaşatacak kadar toprağı yoktur; o zaman o da gidip gündelikçilik yapar; hatta, kimi zaman, Kuzeyde olduğu gibi, sanayie girer; Commentry'de olduğu gibi, boş zamanlarında kendi toprak parçasını işleyecek şekilde, gidip madenci olur. Çoğunca da, mülkiyeti, intikal vergi ve resimleriyle kemirilmiştir:** "Danaïde'lerin fıçısı gibi bir durum vardır ortada; köylü, testiyi kendi alınteriyle doldurur, sonra da maliye gelip onu boşaltır.*** Genellikle, toprak, ardarda gelen bölünmelerle *parçalanmıştır*; kredi yokluğundan ötürü göreneğe zincirlenmiştir; 15 milyar sermayesi ve 500 milyonluk faizleriyle ağırlığını kırsal mülkiyetin üzerine bindiren büyük mülkiyetin *rekabetiyle* ve ipotekle ezilmiştir. Bağlar, flokseranın insafına; buğday ekenler, dolunun insafına kalmıştır. Sıkıntıya ya da sefalete karşı Homeros'çasına savaşımlardır bunlar.

Ama, "malı", kendisini yaşatabilecek kadar büyük olup da borca batmamış bulunan köylü ya da toprak sahibi de kırsal emekçilerin en bağımsızıdır. En mutlusudur. Toprağını sevmektedir. Tutkuyla işlemektedir onu. Arthur Young şöyle demişti: "Bir kayalığın emin

* Bunlar arasında, 2.200.000 kişi sadece kendi topraklarını işlemekteydi; 476.000 kişi aynı zamanda toprak kiracısıydı; 123.000'i yarıcılık, 589.000'i de gündelikçilik yapıyordu.

Ama kendi topraklarını işlemeyen küçük toprak sahipleri de vardı; bu yüzden de, daha önce gördüğümüz gibi, küçük *işletmelerin* sayısı, 1892'de, 4.853.000'e yükseliyordu. Fransız tarım arazisinin aşağıdaki gibi bölündüğünü tekrar anımsayalım: küçük mülkiyet, 12,5 milyon hektar; orta mülkiyet, 15 milyon hektar; büyük mülkiyet, 22,5 milyon hektar.

** Kırlar 410 milyon dolaysız vergi ödemektedir. Kırsal mülkiyetin net geliri 1 milyar 900 milyon olduğundan (2 milyar 400 milyon gelirden ipotek borç faizleri olan 500 milyon çıkarılmak suretiyle), dolaysız vergi tek başına bu gelirin %21'ini almaktadır. Fransızlar dünyanın en fazla vergi veren ulusuysa, tarımcı da en fazla vergi veren Fransızdır, küçük toprak sahibi de en çok vergi veren tarımcı!

*** F. de Saint-Genis, *la Propriété rural en France.*

mülkiyetini bir adama veriniz, orayı bir bahçe haline getirecektir." Küçük toprak sahibi-çiftçinin yaptığı da budur. Toprağı, "ondan, ancak elinden aldıkları zaman uzaklaşır; o zaman inler, peşini süren kaderden yakınır; ve kader kendisini dışarı atan bir mübaşir görünümündedir; çünkü kötü bir yılda borçlanmıştır, ya da mülkünü tedbirsizce ipotek etmiştir".*

Kiracı-çiftçi ise, işlediği toprağın sahibi olmadığı için, hemen hemen küçük toprak sahibi kadar bağımsızdır. Kira sözleşmesinin koşullarını yerine getirmek koşuluyla, toprağın sahibidir. Her zaman pahalıya patlayan küçük bir toprak parçası yerine, büyük bir "mülkü" kiraladığı zaman, yarıcıdan da daha az mutsuzdur. Kiracı-çiftçi, mültezimliğin bulunduğu kırsal bölgelerde onca özlenen bir şeyi, mültezimliğin ortadan kaldırılışını gerçekleştirmektedir.

YARICILAR

Yarıcı, ya da kolon, bir çiftliği işleten ve gelirlerini mülkiyet sahibiyle ya da kiracıyla bölüşen kimsedir. Bölüşme genellikle yarı yarıya yapılır; bununla birlikte, bazı bölgelerde, sözgelimi fundalıklarda, yarıcı, ürünün üçte-ikisini kendine ayırmaktadır: mülkiyet sahibine ya da kiracıya üçte-bir pay kalmaktadır. Genellikle, kolon (çiftçi) payı, yarıcılığın bedeli olan ve parayla ödenen, ayrıca feodal vergilerin ilginç bir kalıntısı olup ürünle ödenen bir kolon yükümüyle azalmaktadır.

Yarıcının bütçesini inceleyelim. İşte Fransa'nın merkez kesiminde ortalama bir yarıcı bütçesi: yıl, ortalama bir yıldır; mülk de, ortalama bir mülk (50-60 hektar).

* J. Méline, *le Retour à Terre*. — Gayrımenkul hacizlerinin sayısı 1865'te 5.538'i bulmuştu; 1895'te bu sayı hemen hemen dört kat olacak, 20.390'a yükselecektir.

"Buğday ürünü: 1.000 çift dekalitre. Tohum için 100 çiftini çıkarınca, paylaşılacak 900 çift dekalitre kalır. Yarıcı hakkı: 450 çift. Evin yıllık besini için gerekli miktar: 150 çift. Geriye, satmak için 300 çift kalır; biri 3 franktan, toplam 900 frank eder. Yulaf ürünü (ikinci derecedeki arpa ve çavdar ürünleri tamamıyla hayvan yemi olarak kullanılır): 1.000 çift, Tohumluk için 100, hayvan besini olarak 200 çift indirilince, geriye, paylaşılacak 700 çift kalır. Yarıcının payı: 350 çift. Çifti 1,5 franktan 525 frank getirir. Saint-Martin hesabına hayvanlardan alınacak para: 600 frank. Gelirler toplamı: 2.025 frank.

"Bu yarıcının, karısıyla birlikte yalnız yaşadığını düşünelim. Neler gerekecek ona:

"Güçlü bir hizmetkâr, 500 frank; orta bir hizmetkâr, 350; bir çoban, 150; bir hizmetçi kadın, 300: toplam olarak 1.300 frank. Buna, büyük çalışmalar sırasında tutulan ek işçilere ödenecek 200 frankı da eklemek uygun olacaktır; böylece personel gideri 1.500 frankı bulmaktadır."*

Geriye kalan 525 frankla yetersizlikten ya da sefaletten nasıl çıkılacak, işleri yürütme, alet, sigorta vb. giderleri nasıl karşılanacaktır? Fransa'da, 1892'de, bu çetin soruyla karşılaşanların sayısı 344.000'di.

ÇİFTLİK HİZMETKÂRLARI

Yarıcının, yanında çalıştırdığı hizmetkârlar yılın sonunda çoğunca ondan daha "kârlı" çıkmaktaydılar. Onların durumu, tarımda ilerlemeler başladığından ve kentler nüfusunun kırlar zararına artmaya girdiğinden beri iyileşmişti: el emeği, enderieştikçe daha

* E. Gulllaumin, *En Bourbonnais.*

pahalı olmuştu. 1850'den önce, Merkez bölgesinde, iyi bir saban uşağının ücreti, yılda 130-150 franktı; iyi bir hizmetçi kadın, çobanlık yaparken aldığının çok üstünde, yılda 35-45 frank kazanmaktaydı. Ücretlerin sürekli yükselme eğiliminde olduğu günümüzde, iyi bir hizmetkâr 500-600 frank, iyi bir hizmetçi kadın 300-400 frank kazanmaktadır. Beslenmekte ve barındırılmaktadırlar. Kuzeyde olduğu gibi aylık, Merkez'de olduğu gibi yıllık ya da mevsimlik olarak işe alınmaktadırlar. Denebilirse, aileden biri gibidirler, yaşamları aşağıyukarı, biraz daha fazla çalışmak ve çok daha az kaygı duymak şartıyla, efendinin ya da hanımın yaşamı gibidir.

GÜNDELİKÇİ

Ama işte şimdi en sefil olana geldik. Gündelikçi, kendini, günlüğüne (adı da burdan geliyor), haftalığına, işin bitimine, mevsimliğine kiralayan, çiftlikten çiftliğe, taşocağından ormana, yarıcıdan daha mutsuz olduğu için bahtsızlığının raslantısı içinde gidip gelen zavallı kişidir; yarıcı gibi kendi adına bir işletme kiralamaya yetecek avansları yoktur.

Uzun yaz günlerinde hasat çalışmalarının ağırlarını, yorucu dövme işlemlerini o yapar, kışları işsiz kalır ve sürekli bir yoksunluk içindedir; onun için biçilmiş otların kokusunda, ya da dalgalanan altın başaklar denizinde şiirsel hiç bir yön yoktur; çünkü günde onsekiz saat ayakta kaldığı mevsimde olmaktadır bu: yakıcı güneşin altında kan-ter içinde çalışır, akşamları eve girerken eli ayağı tutmaz olmuştur. Kışın, Cher ya da Nièvre oduncuları gibi, kar içinde, sadece yağsız bir çorba içerek, buz kesmiş bir ekmek ve ıslak peynir yiyerek, gecenin soğuğunda, evlere iş görmek için kilometrelerce yol gider; buz gibi soğuk havada kazandığı da 30-40 ya da 50 metelikten ibarettir. Rüzgârlarla

uğuldayan büyük ormanlarda da, onun için, kendi hüzün verici durumunun toplumsal gizinden başka giz yoktur.

Sefaletinin dibinde unutulmuş olan bu soyutlanmış emekçinin bütçesine bir gözatalım.

"24 Hazirandan 14 Ağustosa kadar ürünü kaldırmak için 120-160 frank; ortalama olarak 140 frank diyelim.

"15 Ağustostan 1 Ekime kadar ortalama 2,25 frank gündelikle 40 gün çalışabilir. Bu da toplam 90 frank eder.

"1 Ekimden Saint-Martin'e (11 Kasım) kadarki dönemde, dolaylardaki çiftçilerin tarlalarında yarı yarıya ekmiş olduğu patateslerini toplaması için bir hafta çalışması gerekir; geri kalan dört haftalık süre içinde günde 30 metelikten başka iş bulamaz. Bunun toplamı da 36 franktır. 40 frank diyelim biz. Böylece, bütün bir mevsimde kazanacağı para 270 frank eder.

"Kış ayları gelir: Kasım sonu, Aralık, Ocak, Şubat ve Mart. Bu 140 gün içinde, 1,5 frank gündelikle ancak 100 gün çalışabilir: böylece en fazla 150 frank kazanabilir.

"Geriye ilkyaz ayları kalır: Nisan, Mayıs ve Haziran. Nisanda, adam kendi bahçesini belleyecek ve patateslerini ekecektir; gene de gündeliği 2 franktan iki hafta çalışabilir: toplam 24 frank aldı diyelim.

"Mayıs, çoğunca işsizlik ayıdır; gene de haftalığı 15 franktan dört hafta çalışmış olsun: eder 60 frank.

"Sonra, iki hafta kalıyor (bir haftasmda patatesleriyle uğraşması için kendine çalışması gerekir); günde 3 franktan 36 frank kazandığını kabul edelim.

"Yani bütün bir yıl çalışmamn kazancı, en fazla 540 frank."*

* E. Guillaumin, *En Bourbonnais*, s. 32-33.

Bundan, kira ve ekmek için (beş kişilik aile) en az 400 frank, çıkarmak gerekir. Gündelikçi hiç et yemez, evinde hiç şarap içmez. Beslediği domuzun parasının evin erzakını sağlamaya yettiğini varsaysak bile, geriye kalan 140 frankın, bütün başka giderleri karşılayamayacağı açıktır. "Pahalı ekmek", ücret düşüklükleri, uzun işsizlik dönemleri, hastalık çıkagelmektedir, işte kara sefalet denen de budur.

ESKİDEN VE BUGÜN

Ve yokluk üstüne yokluklar. Bunlar kırsal göçe yolaçmıştır, hâlâ da yolaçmaktadır: nankör olduğuna inandığı bir toprak üstünde yokluk içinde yaşamaktan yorulmuş kır emekçisi fabrikalara ve kentlere doğru yürüyecektir; yarın kaygısından ve tarla yaşamının yoksunluklarından kurtulmak için "sabit ücret" arayacaktır. İsteklerini gerçekler sanacak, acı düş kırıklıklarına uğrayacaktır. Bu düş kırıklıklarına karşın, "toprağa dönüş" karşısında hâlâ kararsızdır, çünkü toprak kendinin değildir.*

Bununla birlikte, eskiden köylünün sefaleti daha derindi. 1850'den önce gündelikçiler bütün kış, günde 40-50 santim karşılığında çalışmaktaydılar; hasat mevsiminin yakıcı günleri de onlara 1,5 franktan fazla bir şey getirmiyordu. Buğday henüz bir lükstü, kırlarda kara ekmek, çavdar ekmeği, hatta kimi zaman arpa ekmeği yeniyordu. Bugün, bu beyaz ekmektir. Gereksinmeler artmıştır. Köylü artık etin, şarabın tadını bil-

* 1850'lerde, tarımsal nüfus Fransa nüfusunun dörtte-üçü kadardı. 1861'de, tarımsal nüfus 19.873.000 kişiydi. Yirmi yıl sonra, 1881'de ise, 18.249.000'den fazla değildi: 1 milyondan fazla işçi göç etmişti! Tersine, ticari nüfus aynı dönem içinde 1.436.000'den 4.644.000'e çıkmaktaydı. Toprak göçmenlerinin bir kısmı ticarete yönelmişti. 1901 sayımının tam sonuçlarını henüz bilmiyoruz, ama, sanıldığına göre, 1861'den beri de 1.5 milyon çiftçi "kırlara" değil, kentlere yönelmiştir.

miyor değil, kendine sunduğu bazı tatlılıklar var. Çömleğe piliç atabiliyor. Dışarı çıkıyor, kahveye gidiyor. Yıl iyiyse, bayram günlerinde, sofra kuruyor, bol yemekle donatıyor onu, dostlarını çağırıyor. Bazı bölgelerde kentliler gibi giyinmeye çalışıyor; oysa eskiden kaba giysileri koyunlarının yününden, ya da karısının uzun kış geceleri, çoban kızının çit boyunca eğirdiği kenevirdendi. Kulübeler hemen hemen kayboluyor, onların yerini daha iyi yapılmış, biraz daha iyi döşenmiş yeni evler alıyor. Hemen her çiftçinin, bir atın ya da bir eşeğin çektiği bir arabası var: eskiden uzak fuarlara yürüyerek giderdi. Bugün gazete alıyor, oysa eskiden okuma bilmezdi. Kızları okula gidiyor, bazıları öğrenimlerini bitirmekte, köyden gitmekte. Uzun süre hareketsizliğe ve göreneklere kakılıp kalmış olan tarla adamı uyanıyor; çektiği acıların çaresini birleşmede arıyor, Merkez oduncularının, Batı tarımcılarının, Güney bağcılarının örneğini izliyor. Eğitim, kırlara girmiştir; ve eski boyuneğişlerin külü altında, veren toprağın üstünde daha mutlu bir yaşama duyulan haklı isteğin ateşini yakıyor.*

* Çağların belirtisi olarak İtalya kralının bir girişimi gösterilebilir. Bu girişim üzerine bir *Uluslararası Tarım Enstitüsü* kurulmuştur. Enstitünün amaçları: tarım ürünlerinin üretimine, ticaretine ilişkin istatistik, teknik, iktisadî bilgileri yoğunlaştırmak, incelemek, yayımlamak; tarımcıların ortak çıkarlarını korumak, durumlarını düzeltmekle ilgili önlemleri, gereğinde hükümetlerin kabulüne sunmak.

ONALTINCI BÖLÜM

19. YÜZYILDA ÜCRETLER

"TUNÇ YASASI"

Emek, *ücret* rejimi altında, arz ve talep yasasına bağlı bir metadır; bu metaın fiyatı da, bütün başka metalarınki gibi, sürekli olarak asgariye, yani üretimindeki maliyet fiyatına dönme eğilimindedir. "Tunç yasası" denen de budur işte.

Burdan çıkılırsa, meta-emeğin üretimindeki maliyet fiyatı, her şeyden önce emekçi için en gerekli maddelerin fiyatı oluyor; asgarî ücret de işçiye aile giderleri için gerekli paradır. Gerçekte, meta-emek, yalnızca mümkün olduğu kadar üretimde bulunmak için kendi gücünü idame etmekle kalmamalı (işçiyi tek başına bir insan olarak düşünmek olur bu), ama, pazarda her

zaman bulunması, sanayiin kol gücü yokluğundan ötürü çalışmaya ara vermemesi için (işçinin ailesi işe karışıyor burda), kendini sürekli olarak yenilemelidir de. İşçinin çocuğu da fabrikaya girecektir: eskisi aşındığı zaman onun yerini alan yeni bir makinedir bu; sanayide malzemenin amortismana uğradığım da biliyoruz.

Bunun için, emeğin fiyatına iki bileştirici öğe girmektedir: 1° çalışma durumundaki emekçinin *bakım giderlerinin* fiyatı; 2° işçinin geleceğin emekçisi olan çocuğuyla, hazırlanan bir çeşit *amortisman primi.*

19. yüzyılda ücretlerdeki saymaca (*nominale*) yükselme belki de şöyle açıklanabilir: bu ücretler, belki en büyük "emek üretkenliği"ne yükselindiği için, ama kesin surette gereksinmelerin sayısı ve yaşam pahalılığı arttığı için yükselmiştir.

19. YÜZYILDA ÜCRETLERDE SAYMACA YÜKSELME

Ticaret Bakanlığı Çalışma Ofisi'nce (1902) yayımlanmış *ücret bordrolarına* göre ücretlerdeki saymaca (*nominale*) yükselme 1806-1889 arasında %118, 1852-1896 arasında %100, 1896-1901 arasında ise sadece %2,8 olmuştur.

Bu rakamlar, 1900'de İstatistik Bürosunca *19. Yüzyılın Toplumsal Envanteri*'nde sunulan* ve yüzyıl içinde yapılmış anketleri özetleyen bir grafikteki verileri hemen hemen doğrular:

1806	45	1860-65 .	70
1824-33	49	1873	75
1840-45	53	1880	98
1853	56	1892	100
1856	61	1900	103

Kısacası, 1892 yılındaki ortalama ücret 100 olarak

L'Economie sociale à l'Exposition de 1900, c. V. Introduction général, M. Ch. Gide'in raporu. Ayrıca özel ve ayrıntılı kitaplara bakılabilir.

kabul edilirse, 1806 ortalama ücretlerini 45'le, 1900 ortalama ücretlerini 103'le temsil etmek gerekir. Öyleyse, gündelik ücretler, bütünüyle, 1806-1900 arasında, hatta 1806-1880 arasında iki katma yükselmiş oluyor.

Çalışma Ofisi'ne göre bazı sanayi dallarındaki ücret hareketleri aşağıdadır:

MESLEKLER	1824-1833	1840-1845	1853	1860-1865	1874	1883	1891-1893
Büyük sanayi (bütünü)	—	52	—	69	—	—	100*
Duvarcılar (taşra)	46	—	52	—	78	91	100
Tesviyeciler (taşra)	—	—	49	—	80	89	100
Dülgerler (taşra)	—	—	51	—	80	92	100
Boyacılar (taşra)	—	—	52	—	76	90	100
9 kesimden işçiler (taşra)	—	—	52	—	79	90	100
Madenciler	—	50	52	62	85	91	100
Bina (Paris'te)	—	54	57	70	77	100	100

Bu tablo yükselmeyi doğruluyor. Ama, Charles Gide'in *1900 Sergisinde Toplumsal İktisat* konusundaki raporunda dediği gibi:

"Ücretler, 19. yüzyıl içinde büyük bir yükseliş kaydetmişse de, bu hiç bir bakımdan çok yükseldiği anlamına gelmez. Yalnızca, çok düşük bir taban düzeyinden çıktığını gösterir. Aslında, bugün hâlâ en çok sayıda insan için geçerli bulunan bu sefalet ücretinin yükselmesi için ilerlemeler ve savaşımlarla dolu bütün bir yüzyılın geçmesine çok haklı olarak şaşmak gerekir."

İşte yine *Çalışma Ofisi*'nden alınmış, biri tarım ücretleri, öbürü sanayi ücretleri konusunda olan, ve geçen yüzyıldaki yükselişi, sözkonusu ücretlerin bugün-

* 1891-1893 arasındaki ücretlerin fiyatı 100'e eşittir. Öteki rakamlar her meslek için önceki fiyatların 1892 fiyatlarıyla ilişkisini gösteriyor.

kü yetersizliğini birarada gösteren iki tablo daha:

TARIM ÜCRETLERİ

Tarım gündelikçileri	1852	1862		1882		1892	
		Hasattan Önce ve Sonra	Hasat Sırasında	Kış	Yaz	Kış	Yaz
Beslenmeyen erkek	1,41 *69**	1,85 *91*	2,77 *94*	2,22 *109*	3,11 *106*	2,04 *100*	2,94 *100*
Beslenen erkek	0,81 *62*	1,08 *83*	1,82 *98*	1,31 *101*	1,98 *107*	1,30 *100*	1,85 *100*
Beslenmeyen kadın	0,89 *66*	1,14 *84*	1,73 *97*	1,42 *105*	1,87 *105*	1,35 *100*	1,78 *100*
Beslenen kadın	0,47 *60*	0,62 *78*	1,18 *105*	0,79 *100*	1,14 *106*	0,79 *100*	1,08 *100*

Bu tablonun en *büyük ortalaması*, beslenmeyen bir gündelikçinin yaz ücretini temsil eden 3,11'dir: oysa, yaz ücretleri ancak ot, buğday ve bağbozumu zamanlarında ele geçer. Güllerden biraz daha fazla, üründen ve hasattan biraz daha az sürerler. Öyle ki, rakamlarla dolu bu tablo, mutsuz gündelikçiyi kırların dibine sürükleyen sefaleti açıkça göstermektedir.

Çalışma Ofisi'nin 700.000 işçi üstünde yapılmış bir anketine göre, bütün Fransa'da, sanayi ücretleri ortalaması, 1892'de, erkek için günde 4,20 frank, kadınlar için 2,20 franktı.

1900'de, sözü geçen Ofis'in anketçisi M. Pelloutier, kişisel araştırmalardan sonra, tarım ve sanayideki erkek emeğinin genel ortalamasının 4,85 frank, kadın eme-

* İtalikle yazılan ikinci rakam dizisi (69, 60, 100 vb.), 100'e eşitlenmiş 1892 ücretiyle ilişkiyi gösteriyor.

SANAYİ ÜCRETLERİ

SANAYİ GRUPLARI (*Departmanlar, Paris hariç*)	GÜNLÜK ORTALAMA ÜCRETLER					
	ERKEK İŞÇİLER			KADIN İŞÇİLER		
	1840-45	1861-65	1891-93	1840-45	1861-65	1891-93
İstihraç sanayileri (madenler, taşocakları)	1,95	2,30	4,10	0,85	1,10	1,60
Besin sanayileri	1,90	2,10	3,65	1,05	0,95	2
Kimya sanayileri	2,15	2,20	3,70	1,10	1,15	1,85
Kâğıt ve kitap sanayileri	2,05	2,50	4	1	1,10	2,10
Meşin ve deri	2	2,20	3,70	1	1,10	2,10
Tekstil sanayileri	1,90	2,05	3,45	1	0,95	2,10
Giysiler	—	2,25	3,60	—	1.10	1,90
İnce marangozluk	—	2,50	3,65	—	1,20	1,55
Maden işleme	2,40	2,75	4,20	1	1.20	1,75
Binalar	2	2,05	3,60	0,85	1,10	1,15
Seramik, camcılık	1,90	2,15	4	0,90	1,05	1.95

ği ortalamasının 2,16 frank olduğu sonucuna varmıştı.* Bu rakamların, öncekilere göre biraz fazla olduğu görülüyor; zaten anketçi de incelemesini işsizlik dönemlerini ve süreli ücret kısılmalarını da hesaba katarak yaptığını belirtmiştir. "Fransa'da, bütün ücretlileri kavrayan bir genel ortalama (yalnız erkekler için), günde 3 frankı, yılda 1.000 frankı hiç bir zaman geçemez." (Ch. Gide.) İşte bütün bu rakamlar da gösteriyor ki, ücretler 19. yüzyıl içinde boşuna yükselmiştir; ücretler öyle alçak bir düzeyden, öyle derin bir sefalet tabanından çıkış yapmışlardı ki, işçinin, altında yalmz yoksunluklar içinde bulunduğu o tunç düzeye bile genel olarak yükselememişlerdi.

* *La Vie ouvrière en France*, Fernand ve Maurice Pelloutier, s. 73.

Öte yandan, yükselen ücretlere paralel olarak yaşam pahalılığı da şu iki nedenden ötürü artmaktaydı: gereksinmelerin incelmesi ve çoğalması, besin maddesi fiyatlarındaki gerçek (*reel*) yükselme.

Bugün, emekçi, beyaz ekmek yiyor, şarap içiyor, kahveye gidiyor, şeker tüketiyor, tütün içiyor, gazetesini okuyor, tramvaya biniyor, azçok içkievine, tiyatroya gidiyor, genel toplantılara katılıyor, gezintiye çıkıyor. Kısacası, yaşamın akışı ona yeni gereksinmeler getirmiş, eskilerini de inceltmiştir.

Ama, bu çeşitlenmeler ve incelmeler sonucu, onun yaşamı da daha pahalı olmuştur; işçi, ayrıca kendi değerini anladığından, bilgilerle donandığından, kendisini "yeryüzünün mutlu kişileriyle" karşılaştırdığından, yoksunluklara karşı daha duyarlı olmaya da başlamıştır. İnsanı ilkel yaşamından çekip çıkaran, bilinçaltının ve boyuneğişinin durup beklediği sefalet mahzenlerini aydınlatan ilerlemeydi bu; karmakarışık bir biçimde, umutla düş kırıklıklarını, yaşama sevinciyle savaşımlarının acılarını birarada sürükleyen yaşamın o kesiksiz akan nehri, o karşı konmaz ilerlemeydi bu. Ve yaşamak için yapılan savaşımlar, aralıksız olarak yükselen yaşam pahalılığından daha etkiliydi.

Bu konuda, *Çalışma Ofisi*, 1900'de Parisli bir işçi ailesinin 19. yüzyıl boyunca yaptığı giderleri gösteren şu tabloyu sunmuştu:*

1804-1813	73,5	1854-1863	99
1814-1823	79,6	1864-1873	102,5
1824-1833	84,3	1874-1883	105,8
1834-1843	85,1	1884-1893	100
1844-1853	78,4		

Ne var ki bu tablo ne giyimi, ne ulaştırmayı, ne

* 1884-1893 arasındaki yaşam pahalılığını karşılaştırma için temel alınmıştır.

eğitim giderlerini, ne de işçi dayanışma giderlerini kapsamaktadır; kısaca söylersek, işçi sınıfındaki çoğalan gereksinmeleri kavramamakta, ürünleri bütün yüzyıl boyunca "aynı nicelikte ve aynı nitelikte" görmektedir. Ayrıca, ileri sürdüğü gibi, dikkatimizi işçinin yaşam pahasındaki artış değil, aynı barınağın, aynı miktarda besinin, ısıtma ve aydınlatma araçlarının yüzyılın başından sonuna kadarki fiyatının artışı daha çok çekiyor.

Yaşlı kimselerden, aynı parayla eskiden bugünküne göre çok daha fazla şey alınabildiğini az dinlemiş değilizdir. Gerçekten de, yaşam, eskiden bugünküne göre daha ucuzdu; bu kitapta yirmi kez doğrulanmış bir iktisadî gelişim yasasıdır bu: paranın satın alma gücü, ortaçağın derinliklerinden günümüze dek sürekli olarak düşme eğilimi içinde olmuştur.

Özellikle iki şey artmıştır; besin maddeleri fiyatları ve kiralar. Giysi fiyatlarına gelince, düşük ücretli ve büyük mağazalara dayalı konfeksiyon sanayii sayesinde, bu fiyatlarda daha çok düşme görüyoruz.

Besin maddeleri fiyatlarındaki yükselme, büyük ölçüde, üretici ve tüketici arasına giren aracı sayısındaki artmaya bağlıdır. 1861'de, Fransa'da, 1.537.000 tüccar vardı; yirmi yıl sonra bu sayının 4.644.000'e çıktığı görülüyor. Tüccar sayısı hâlâ günden güne daha artmaktadır. Bu kalabalık aracılar topluluğu, bütünü işçinin cebinden çıkan o ardarda zincirlenen kârlarını malın fiyatına yansıtmasa nasıl yaşardı? Bu durumların sonucu olarak, Narbounne'da 10-12 frank ödenerek alınmış 220 litrelik bir şarap fıçısı, Parisli tüketiciye en az 115-120 franka satılmaktadır.

Besin ürünleri arasında, fiyatı en az yükselmiş olan madde belki de ekmektir: üstelik ekmek tüketimi de belirgin biçimde artmıştır. 1823-1853 arasında, bi-

rinci kalite bir kilo ekmeğin ortalama fiyatı 34 santimdi; 1855-1892 arasında da 36 santim olmuştur; 1894'-ten bu yana ise 37,5 santim, Paris'in bazı semtlerinde bile 40 santimdir.

Et fiyatı, yüzyılın başından beri, yavaş, ama kararlı bir biçimde artmaktadır; ayrıca, ekmeğinkinin tersine olarak, işçi sınıfında et tüketimi azalma eğilimindedir. M. Husson'a (*Paris'te Tüketim* adlı yapıt) göre, 1781-86 arasında, kasapta kilosu 1,05 frank olan ortalama et fiyatı, 1894'te 1,64 franka yükselmiştir. Bugünkü günde, et fiyatı, özellikle koyun etinin fiyatı, yalnız Villette'te yükselmektedir; öyle ki Paris'te birçok kasap, perakende fiyatlarını toptan fiyatlarla orantılı olarak artıramadığı için, dükkânını kapatmak zorunda kalmıştır.

1788'de yumurtanın 1.000 tanesi yaklaşık olarak 44 franktı; 1854'te 52 frank; bugün 1.000 yumurta 82 franktır. Kısacası, yüz yıl içinde %50 bir fiyat artışı sözkonusudur.

Ucuz sarı patatesin hektolitresi 1849'da 3,50-4,50 franktı; 1859'da, 6,50-7 frank; 1869'da 7-8 frank. Bugünse, aynı patates 7-12,5 franktır. Fasulyenin fiyatı 1849-1892 arasında iki katına çıkmıştır. Tereyağının kilosu, 1849'da, 1,28-1,90 frank; 1859'da, 1,48-2,36 frank; 1869'da, 2,50-3,54 franktı. Bugün, 2,05-4,26 franktır.

Bazı ürünlerin bolluğuna karşın, şarap fiyatı yüz yıl içinde belirgin bir biçimde artmıştır. 1788'de, şarabın litresi 44 santimdi; 1854'te 57 santim; bugünse 60, hatta perakende olarak 70 santimdir; işçi, şarabı şişeyle, perakende fiyatıyla içmektedir. Fiyat yüksekliğine karşın, işçilerde daha çok şarap içerek enerji kazanma eğilimi var; çünkü et çok pahalı, çünkü besin maddelerinin fiyatları, şu son otuz yıl içinde, %22-23 artmıştır; oysa, aynı dönemde, ücretlerde sadece %17

kadar bir yükselme olmuştur.

Besin maddelerinin fiyatları yükselirken, Paris'te, büyük kentlerde, hemen hemen bütün işçi merkezlerinde, içinde bol hava ve aydınlık bulunmayan, işçi ailesinin oturduğu, ve emekçinin akşamları yorgunluktan tükenmiş bir halde döndüğü daracık barınakların kira bedelleri de artmaktaydı. Paris'te, büyük anayollar, güzel sokaklar açılması, küçük evlerin yıkılması, tramvayların çoğalması, işçileri, yaşamın daha da pahalı olduğu dış mahallelere ve banliyöye doğru kovmuştu; bu göç onlara, yinelendiği için çok pahalıya patlayacak taşınma giderleri de yüklemekteydi. Yaşam pahalılığının ücretlerdeki artışı görülmedik bir biçimde azalttığını göstermek, ve toplumsal ilerlemeyi ölçmek için, zorunlu gereksinme maddelerinin fiyatlarıyla orantılı gerçek değerlerini unutarak, ücretlerin sadece saymaca (*nominal*) değerlerini görenlerin yanlışının ne kadar büyük olduğunu kanıtlamak için rakamları çoğaltmaya gerek var mı?*

İŞSİZLİK

Ayrıca bu ortalamalar aldatıcıdır. "*Ortalama ücret* bir varsayımdır, diyor M. Dagan;** bu varsayım, ücretlilerin çoğunluğunun görünüşte uygun özel bir ücret sınırında olduğunu düşünmeye alıştırır kişiyi."

Ortalama ücret iki şeyi gizlemektedir: işsizliği ve kıtlık ücretlerini. Bize işgünlerinin sayısı üstünde değilde, yalnızca işgününün fiyatı üstünde bilgi veren rakamın ne gibi bir aydınlatıcı değeri olabilir? Hiç bir zaman unutmamalı ki, işçi, hastalık, grev, sanayi bunalımı ya da başka nedenler dolayısıyla işsiz kalmamışsa,

* M. Gide'in raporunda sözü edilen Sergideki bir belgeye göre, Reims'de, 1834-1899 arasında, ekmek fiyatı %36 artmıştır; et fiyatı, %60; şarap fiyatı, %75; kira bedelleri, %66.

** *De la Condition du peuple au vingtième siècle*, H. Dagan, s. 88.

290 ya da 295 işgününde ücret alır.

Kış boyunca çalışmadıkları halde, yaz mevsimindeki ücretlerini ele alarak orakçının ya da duvarcının durumunu ortaya çıkarmak mümkün müdür? Ücret ortalamalarının, işçinin en ağır yaralarından birini, işsizliği gizlememek için bütün yılı ele alması gerekir.

19. yüzyıl ortalarında, sanayi devriminin görülmedik bir hızla meydana geldiği sırada işsizliğin ne korkunç bir durum yarattığını görmüştük. Bu eski emek bunalımları üzerine elde rakam yok.

Bugün, çocuk, kadın, erkek, 300.000-400.000 emekçinin sürekli işsizlik içinde olduğunu istatistikler gösteriyor. M. Vaillant, bir parlamento söylevinde, 1896-1901 arasındaki işsiz sayısını ortalama 406.000 olarak tahmin etmişti; bu konuşmanın işsizliğe karşı koruma önlemleri öneren özü, bütün Meclisçe kabul edilmişti: topu topu 10 milyon işçinin 406.000'i "işsiz"di! Ve bu zorunlu işsizler ordusu yıldan yıla artıyordu.*

"Emeğin yedek ordusu" denen şeye ilişkin bu konuşkan rakamlar, eski toplumların bilmediği, ama çağdaş toplumun sıkıntısını günden güne daha fazla çektiği ölümcül işsizliklerin yarattığı acıları hiç hesaba kat-

* Millet Meclisi, 30 Kasım 1904 günlü oturumu. M. Vaillant, yaptığı konuşmada işsizliğin günden güne arttığını, dış ülkelerde, İngiltere'de (Londra'nın bir işçi bölgesinde %24) ve Almanya'da da (Berlin ve çevresinde 76.000) önemli ölçüde bulunduğunu belirtmiştir. Konuşmacı, işsizliğin nedenleri arasında, üretimin düzensizliğini, sürekli makine istilâsını, erkek işçilerin yerini kadınlar ve çocukların almasını, kırlardan kentlere akan göçü göstermiştir Önerdiği acele önlemler şunlardır: 1° *önleme* önlemleri (çalışma yasası, sanayide çalışan kadının ve çocuğun etkili bir biçimde korunması, iş saatlerinin azaltılması, asgarî ücret, fazla çalışma saatlerinin ve müteahhidden müteahhide iş verilmesinin yasaklanması, kooperatifler, Yeni Zelanda *Çalışma Bakanlığının* yaptığı gibi işe yerleştirmenin yöntemli biçimde örgütlenmesi, işçilerin aralıksız çalışmalarını sağlamak için devletin, departmanların ve kentlerin bayındırlık işlerinin bir plana bağlanması); 2° *Onarma* önlemleri (işsizlik çalışmaları, işsizlik yardımı, işsizlik sandığı, işsizliğe karşı sigorta, devletin, departmanların ve komünlerin yardımıyla işsizlik ve çalışma sorunları konusunda sürekli bir anket komisyonu kurulması).

madan, emekçilerin genel durumu üzerine sadece ücretlerden hareket ederek yargılarda bulunmamn kişiyi nasıl yanılgılara sürükleyebileceğini açıkça göstermektedir.

Nihayet, ortalamalara dayanılarak yargılar verilirse, işçiye yaşama olanağı tanımayan ve kıtlık ücretleri denen o zavallı ücretler hiç bir biçimde kavranamaz. Üstelik, ne yazık ki bu ücretler çok yaygındır, ve onların asıl sıkıntısını yüklenenler de işçilerdir.

BUGÜNKÜ ÜCRETLER*

Ortalamaların bu aldatıcı niteliği gözönünde bulundurulursa, ücretlerdeki artışın menkul mülkiyetine, sınaî ve malî zenginliğe, bina mülkiyetine göre çok az olduğu açıkça görülecektir. Mülkiyetin yüksek değerlere doğru genel atılımı içinde, meta-emek iyice gerilerde kalmıştır.

Zaten, çeyrek yüzyıldan beri ücretlerdeki artış he-

* Kişisel bir anket, Voiron ve dolaylarındaki önemli sınaî grubun ücretleri konusunda bize aşağıdaki verileri sağlamıştır:

"*İpek dokuma*: ortalama ücretler: 1,50 frank; 300 işgünü; yılda, 450 frank; asgarî, 0,75; en yüksek (çok ender), 4 frank. Bu 4 franklık en yüksek ücret öylesine enderdir ki, çok usta ve çok aranan İtalyan işçibaşları bile sadece 3,50 frank kazanmaktadırlar. Erkeklerin ücretleri kadınlarınkinden daha yüksek değildir. Hatta durum tersinedir, çünkü erkekler bu alanda daha az beceriklidirler, iş de *metre başına* yapılır. Becerikli olmayanlar sadece tezgâhlara bakmaktadırlar; çoğunca 2 işçi için 3 tezgâh vardır; kimi zaman bir işçi kız 2 tezgâhı aynı anda yönetir.

"*Kadife*: ortalama (erkekler ve kadınlar), 2,25 frank; iş daha güç olduğu için ücret daha yüksek.

"*Muslin*: ortalama, 1,50 frank.

"*Bez*: ortalama, 2,25 frank.

"*Marangozluk*: 3,25 frank. *Metalurji*, döküm cülük: ortalama 4,50 frank. — Mekanik yapılar: 4 frank.

"*Elektrik atelyesi*: ortalama, 5,25 frank. 10 saatlik işgününde saat ücreti 40-60 santim. Ayrıcalıklı tornacılar 6 frank kazanmaktadırlar. Bunlar çok usta iseler, ve çok seyrek durumlarda eskiden bir işgününde 12-20 frank alabiliyorlardı; ama bugün bu duruma ancak Voiron bölgesinde raslanabiliyor.

"*Kâğıtçılık*: 100 erkek ve kadın arasında üstün durum kazanmış birkaç kişi olabiliyor: 2 kâğıt makinesi çalıştırıcısı (birincisi, 4,25 frank;

men hemen durmuştur: daha önce incelediğimiz tablolar da gösteriyor ki, gerçekte 1880'den beri ücretler artık çok yavaş, eskisine göre çok yavaş artmaktadır. Bugünse, özellikle tekstil sanayiinde, azalıyor. Bu sanayide çalışan 800.000 emekçi, eskinin 4,5 frankına çok ender olarak ulaşabiliyor, onbeş yıl öncesinin 5-6 frankına ise hiç erişemiyor.

İşte çağdaş ücretleri yöneten iki yasa. Ama daha tuhaf başka bir yasa da var: işgünü ne kadar uzunsa ücret o kadar düşük oluyor; tersine, işgünü kısaldıkça ücret de yükseliyor.

1889 Sergisinde sunulmuş iki tablo bu açıdan çok aydınlatıcıdır. Bu ışığın bize Belçika'dan geldiği de doğrudur; ama o ışık bütün sınaî ülkelerde aynı durumu aydınlatmakta.

1° UZUN İŞGÜNLERİ, DÜŞÜK ÜCRETLER

SANAYİLER	Yıllık ücret (Frank)	Çalışma süresi (Saat)
Kireç yapımı	693	14
Seramik, tuğla, karo, kiremit, vb.	576	16
Keten sanayii	617	14
Kenevir sanayii	654	15
Nişasta fabrikaları	244	12
Şeker yapımı	238	12
Sirke yapımevleri	301	14
İplik ve dokuma ağartımı	712	15
Yağ yapımı ve arıtımı	709	16
Tuhafiye	729	13

öbürü 3,75 frank); boş durmak yok; 4 ya da 5 silindir (Şifon ezme) çalıştırıcısı: 2,75 frank. Geri kalanların ücretleri düşüktür: cilâ silindirinde çalışan kadınlar, ortalama 1,50 frank; kâğıt ayırma, sıralama ve ambalajında çalışan kadın işçiler günde 1,25-1,50 frank kazanmaktadırlar. Ama şifonlar kötüyse günde 50 santim bile alamadıkları olur (iş ağırlıkla ölçücülür).

"*Kâğıt çalışması*: torbalar, zarflar, vb.. Kâğıt torbalarda, ücretler 25 santim ile 3 frank, 3,5 frank (en yüksek) arasında değişir. Oniki yıl önce Voiron'da bu işte *günde 2 metelik* kazanan oniki, onüç, ondört yaşında çocuklar vardı. Bugün bile, özellikle tatil aylarında, 5-6 meteliğe çalışan çocuklara raslanıyor; yemek de verilmez onlara."

SANAYİLER	Yıllık ücret (Frank)	Çalışma süresi (Saat)
Çelik sanayii	1.186	12
Para yapımı	1.275	11
Camcılık	1.294	12
Şeker rafinerileri	1.128	13
Müzik aletleri yapımı	1.439	12
Barut yapımı	1.125	12
Gemi yapım ve onarımı	1.213	12

Fransa'da bazı zanaatlar için Belçika tablolarına benzer tablolar yapmak mümkündür. Demiryolu dağıtımcı yardımcıları 14 saat çalışmakta ve 4,75 frank kazanmaktadırlar; Parisli bazı arabacılar 17 saat çalışıp 6 frank kazanmaktadırlar. Cam üfleyicileri, taş yontucuları, mermerciler, dam ustaları, ince marangozlar, 10 saati geçmeyen işgünleri içinde 6,50-8 frank kazandıkları halde, günde 16-17 saat çalışan lise memurlarının ellerine sadece 4,5 frank geçiyordu.

Aynı duruma Avustralya'da raslanıyor: mücevherciler ve saatçiler günde 8 saat çalışmakta ve 16,60 frank kazanmaktadırlar (ayda 500 frank); metalurji ve yapı işçileri 9 saat çalışıp günde 15 frank almaktadırlar; tekstil işçilerinin günde çalışma süreleri 10 saattir, ama ellerine 10,5 franktan fazla para geçmemektedir; New-York devletinin şu istatistiği Birleşik Devletler'de de aynı durumun sözkonusu olduğunu gösteriyor:*

* Bugün, *günde 25-30 frank* kazanan duvarcılar az değildir. Bu konuda M. Jules Huret'nin *De New-York à Nouvelle-Orléans adlı yeni kitabına* bakınız. "Burası, diyor, kadınların pilotluğa kabul edildiği, bazılarının mimarlık yaptığı, genç kızların orkestralarda trombon çaldığı, bunların kızkardeşlerinin gemi mühendisliği belgesi aldığı benzersiz bir ülkedir! Günde 25-30 frank kazanan duvarcıların kutsandığı bir ülke; hizmetçilerin hiç birinin eline ayda 125 franktan az para geçmez; kadın ve erkek ilkokul öğretmenlerinin en düşük ücreti ayda 300 franktır; devlet denizci-

MESLEKLER	YILLAR	İŞ SÜRESİ	ÜCRETLER (5 fr=1 dolar)
Duvarcılar	1885	10	20
	1886	9	22,50
Duvarcı yardımcıları	1884	10	12,50
	1887	9	13,75
Dülgerler	1885	10	13,75
	1886	9	16,25
Çilingirler	1885	10	10,50
	1886	9	11,25
Dekoratör ressamlar	1885	10	15
	1887	9	17,50
Nalbantlar	1885	10	12,50
	1887	9	15

Bu rakamlar, sadece Amerika'daki 9 saatlik işgünlerine 10 saatlik olanlardan daha fazla ücret ödendiğini göstermekle kalmıyor, Amerika'daki işgünlerinin Fransada'kilere ve Avrupa'dakilere göre daha uzun olduğunu da ortaya koyuyor.

Bizi şaşırtmalı mı bu? Hayır. Bakın bu konuda Adam Smith ne söylemiş:

"Yüksek bir ücret kitlelerde çalışma çabasını artırır. Çalışma tutkusu böylece ücretle uyarılmış olur. Daha iyi besin alma bedenin gücünü artırmaktadır. Bu yüzden, ücretin yüksek olduğu her yerde, ücretin düşük olduğu yerlerdekine göre, işçilerin daha etkin, daha çalışkan ve daha becerikli olduğunu görürüz."

İşçi sınıfının büyük merkezlerde açıkça köreldiği,

leri günde 5 frank alırlar; deniz teğmenlerinin aylıkları senatörlerinki kadardır; ilk muayene ücretleri 50 frank olan hekimler, bir çıbana vurdukları en ufak neşter darbesi karşılığında 250 frank almaktadırlar!"

düşük ücret ve uzun işgünü ülkeleri olan Kıta Avrupası'ndaki birçok sanayicinin düşündüğünün tersine, ücretlerdeki her yükselme genellikle üretkenliği artırmaktadır. İngiliz zenginliğinin ve Amerikan zenginliğinin gizlerinden biri de buradadır. Almanya'da demir sanayiinin durumu üstüne yapılmış resmî bir ankette, daha iyi ücret alan ve daha az süre çalışan İngiliz işçinin Alman işçiden daha fazla üretimde bulunduğu gerçeğinden sözedilmektedir.

M. Gide'in de söylediği gibi, Fransa'da, "ücret, yalnızca yaşama biraz tat getirme yönünden değil, yaşamın risklerine karşı bir ölçüde güvence sağlama yönünden de, yetersizdir".* Gene Gide, sınaî bir ortaklığın, 1900'de sergilediği bir işçi ailesiyle ilgili bir monografi konusunda elde edilmiş sonuçları (1.200 franklık bütçe) kutladığı "tatlı parçalar"dan alayla sözeder: "zevk, oyun, eğlence, yolculuk, okuma, yardımlaşma için yapılmış giderler kesinlikle mevcut değil. Kısacası, bu aile, kitap, gazete, broşür yoluyla yapılan her türlü propagandadan kaçıyor, ve düzen geleneklerini, basitliği ve ahlâkî düzgünlüğü koruyor."

Dahası var. Bugünün işçisi yalnız yüz yıl önceki işçide hiç bulunmayan gereksinmelere sahip olmakla kalmıyor, olgun yaşta ve yaşlılığın eşiğinde, çalışma gücü tükendiği, emek pazarında artık bir değer taşımamaya başladığı zaman, ücret esnek olmadığı için aile-

* Oniki yıl önce, *Figaro'dan* M. Jules Hules, o güzelim *Avrupa'da Toplumsal Sorun Üstüne Anket*'inde (kitap halinde toplanmıştır) *Roubaix* konusunda ilginç ve dokunaklı bir makale yayımlamıştı: bu makalede sefaletten, yine sefaletten, yoksul barınaklardan, zavallı kadınların gözyaşlarından, haftada ellerine 15 frank geçen erkeklerin isyan çığlıklarından, bir iplikevinde bağlayıcı olarak çalışan ve eline *haftada 3 frank* geçen bir genç kızdan sözediyordu. Haftada 3 frank, yani günde 50 santim!

Kuzey grevleri (1903-1904) iplikçi ücretlerini *haftada 4-5 frank* yükseltmiştir. Armentières grevinden önce (1903), tekstil sanayiindeki ortalama ücretler haftada 14 franka ancak ulaşmaktaydı. Çok sefil düzeydeki kadın ücretleri için kadınların çalışması konusundaki bölüme bakınız.

siyle birlikte sefalete mahkûm bir durumu da var onun. İşçi, gençken ve gereksinmeleri azken daha çok kazanmakta, ama yaşı ilerlediği, ailesi ve hastalık, bütçesine ağır yükler yüklemeye başladığı zaman daha az kazanmaktadır.

"M. Varlez, Belçika için hazırladığı toplumsal iktisat konulu raporda, işçi yaşamındaki bu hoyrat inip çıkmalara değinmiş ve bunları anlamlı rakamlarla ortaya koymuştur. M. Varlez, evlenen, sonra da ardarda altı çocuğu olan bir işçi varsayar; bu çocuklardan herbirinin yasal yaşa ulaşır ulaşmaz belli bir süre ailesinin yanında kalarak çalıştığını, sonra da kendine bir aile kurmak ya da başka yere yerleşmek için baba evinden ayrıldığını düşünür. Bunu yaptıktan sonra, ücreti, çalışan aile üyelerinin sayısıyla çarpar, sonra da tüketecek olan aile üyeleri sayısına böler. Böylece 20 yaşındaki bekâr bir işçinin ortalama ücreti 4,40 franktan başlayarak *kişi başına bölüm* yapıldığında, bu ücretin her yeni çocuk doğdukça ve ağabeyler henüz küçükken yavaş yavaş azaldığı, ve işçi 45 yaşındayken 1,5 franklık bir asgariye düştüğü, çocuklar çalışma yaşına geldikçe 4,80 franklık bir azamiye yükseldiği, çocuklar aile ocağını terkettikçe tekrar azalmaya başladığı görülmektedir; bu kez azalmanın vardığı asgarî sıfırdır; çünkü bu sırada işçinin artık işe yaramazlık saati de çalmıştır."*

Ve çetin çalışmalarla dolu bütün bir yaşamını topluma vermiş bulunan bu adam, önünde, içinde hiç bir şey, ekmeksiz uzun günlerin çılgınca inişinden başka hiç bir şey bulunmayan büyük, kara bir çukur açıldığını görüyor... Oysa, yorgun düşmüş atlar bile rahatça emeklilik yulafını yer.

* Ch. Gide, sözü edilen rapor.

Gene de bu adam, doğrusunu söylemek gerekirse, eski zaman işçilerinden daha mutludur. Bunlar, sözgelimi 1830 emekçileri öylesine sefildiler ki, 18 saatlik çalışma karşılığında günde ellerine 18 metelik geçen Lyon'lu bazı dokuma işçileri, "çalışarak yaşayabilmek"ten umutlarını kesmişler, "savaşarak ölmek" istiyorlardı.

ASGARÎ ÜCRET

Ama bugün işçiler ne ölmek ne de elde silah savaşmak peşindeler. Yaşamak istiyorlar. Ellerinde yasal silahlar (sendika, grev, oy bülteni, kooperatif) var, ve bunları kullanıyorlar. Ücretler bir yirmi yıldan beri düştüğü, sanayide çalıştırılan kadınların sayısı sürekli olarak arttığı, ve işsiz ordusu günden güne arttığı için bir *asgarî ücret* istiyorlar. Bunun sonucu olarak, Fransa'da bayındırlık işlerinde (1899'dan beri), Avustralya'da ve Yeni Zelanda'da bazı zanaat dallarında, işçilerin ve sanayicilerin genel isteklerini karşılayacak yenileşmeler olmuştur.*

* A. Métin'in yapıtına bakınız, *le Socialisme sans doctrines: Australie et Nouvelle-Zélande.*

ONYEDİNCİ BÖLÜM

SANAYİDE KADIN VE ÇOCUK

I. KADIN İŞÇİ*

ESKİDEN KADIN İŞÇİ

"Kadın işçi! Şu demir çağından önce hiç bir dilde bulunmayan, hiç bir zaman da anlaşılmış olmayan, ve bir başına bütün o ilerleme savlarımızı çürütmeye yeten rezil ve iğrenç sözcük!"

Michelet'nin bu gönlübol aşağılamasına bakarak, büyük kapitalist sanayiin "demir çağı"ndan önce "kadın işçi"nin mevcut olmadığına inananlar çıkabilir, çıkmıştır da. Oysa, bazı istatistikler ve gözlemler, ma-

* Jules Simon'un *l'Ouvrière*, Maurice ve Fernand Pelloutier'nin *la Vie Ouvrière en France*, özellikle de M. H. Dagan'ın *de la Condition du Peuple au Vingtième siécle* adlı kitabında "kadın işçi"ye ayırdığı o güzel, özlü ve uzun bölüm.

kineleşmenin kadının "sınaileşmesine" büyük ölçüde yolaçtığını göstermekteyse de, eski rejim döneminde kadının sınaî üretime katkıda bulunduğu da bir o kadar doğrudur.

Kuşkusuz, kadının ve çocuğun "sanayie bugünkünden daha geniş ölçüde katkıda bulunduğu"nu söylemek işi abartmak olacaktır;* çünkü onlar bugünkü gibi hemen bütün sanayi dallarını istilâ etmiş değillerdi. Ama, evde ısmarlama iş görülen tekstil sanayiinde kadınlar belki de emekçilerin çoğunluğunu meydana getirmekteydiler. Evlerinde kaldıkları için, tarihçiler ve toplumbilimciler onları işçi olarak dikkate almışlardır.

Bununla birlikte, maden ocaklarının ağzında kömür ayıklayarak, tekstil sanayiinin büyük atelyelerinde makinelere nezaret ederek, mekik atarak çalıştıklarına göre, daha o sıralarda da aile ocaklarından dışarı çıkartılmış kadınlar vardı: kadınlar, 18. yüzyılda, Abbéville yakınlarındaki ünlü ve büyük Van Robais fabrikasında, çalışanların üçte-ikisini meydana getirmekteydi. Devrimden hemen önceki günlerde, ilerde jirondenlere katılacak olan Roland da, "toplu hareketlere" katılmadıkları, "azla yetindikleri" ve "daha ucuz" üretime olanak sağladıkları gerekçesiyle, sanayi burjuvazisine mümkün olduğu kadar kadın çalıştırmanın yararlı olacağını söylemekteydi.

SAYILARI ÇOKTUR

Kadın el emeğinin büyük ölçüde kullanılmasının çağdaş sınaî gelişiminin bellibaşlı özelliklerinden biri oluşu, ulusal ve uluslararası büyük sınaî rekabetin girişim yöneticilerini el emeğinden iktisat yapmaya itmesiyle ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl ortalarında Marx

* Jaurès, *Histoire de la Révolution*, s. 76.

şöyle yazıyordu: "Sermaye makineyi ele geçirdiği zaman, ilk çığlığı şu oldu: Kadınların emeği, çocukların emeği!"*

Gerçekten, resmî istatistikler de bunu göstermektedir. İşte Seine departmanına ilişkin bir resmî istatistik:

MESLEKLER	KADINLAR VE ÇOCUKLAR	
	1840-45 anketi (% olarak)	1891-93 anketi (% olarak)
Şekercilik	8	50
Besin konserveleri	37	77
Kimyasal ürünler	7	8
Sabunculuk .	22	35
Kitap sanayii .	20	38
Keten iplikevleri	26	50
Tuhafiye	48	70
Pamuk dokuma	52	65
İpek . .	33	80
Fayansçılık, porselencilik	33	35
Camcılık, vb.	17	30
Mermercilik .	0	24
Arabacılık, araba döşemesi	0	8

Fransa dışına çıkalım. *Almanya İmparatorluğu İstatistik Yıllığı*'na göre, 1891'de bu ülkede 7,5 milyon Alman emekçi vardı, bunun *4,5 milyonu kadındı.* 1892'-de, Prusya'daki kadın işçi sayısı 600.000'di. İstatistikler kadın el emeğinin İngiltere'de (1880'de %22), Belçika'-da (1880'de %13), İsviçre'de (1895'te %40,5), Macaristan'da (1890'da %6), İsveç'te (1897'de %19) ve Birleşik Devletler'de de (1890'da bazı sanayi dallarında %38'e kadar) çoğaldığını göstermekte.

* Marx, *Le Capital*, Livre Premier, Tome II, Editions Sociales 1973, s. 78. (Marx, *Kapital*'in Fransızca çevirisini önemli ölçüde değiştirdiği için, Almanca (*Werke*, 23, s. 416) ve İngilizce (Moscow 1974, s. 372) metinde, vurgulama değişiktir. Bkz: *Kapital*, Birinci Cilt, s. 424.) —*Ed.*

Fransa'da, kadın emeğinin toplam el emeği içindeki oranı, kabaca %24-35 olarak saptanmıştır. Ortalama bir rakam vermek gerekirse, bütün işlerde çalıştırılan kadın sayısının toplam emekçi sayısının üçtebirine ulaştığı söylenebilir. Erkek için korkunç bir rekabettir bu.

Uzun işsizliklerin ve düşük ücretlerin nedeni böylece ortaya çıkıyor. Kadın işçilerin sayısı çoktur!.. Tıpkı Waterloo'da sayıları çok fazla olan İngilizlerin eski muhafız birliklerinin askerlerini savaş meydanında alaşağı etmeleri gibi, kadın işçiler de o büyük sayılarıyla ücretleri sefalet düzeylerine doğru düşürmektedirler.

SEFALET ÜCRETLERİ

Gerçekten de, kadın işçilere genellikle az para ödenmektedir; bunun için ileri sürülen bahane onların erkekten daha az harcadıkları ve daha az iş yaptıklarıdır. İplikçilikteki gibi, giyim sanayiindeki gibi, erkek kadar, hatta onunkinden daha fazla iş çıkardıkları durumlarda bile kadınlar belirli biçimde az bir ücret almaktadırlar. Ulusal ve uluslararası rekabetin çetin yarışmasına girmiş olan sanayici, aynı iş için erkeğe ödeyeceği 3,5 frank, 4 frank ya da 4,50 frank yerine, kadına 1,50 frank, 2 frank ya da 2,5 frank verme eğinimine nasıl dayanacaktır?

Bunun sonucu olarak, Aveyron'da, Creuse'de, Aude'da, Ariège'de, Hérault'da, Ille-et-Vilaine'de, Somme'da, Haute-Vienne'de, Puy-de-Dôme'da, Gard'daki resmî belgelerde 1,50 franklık, 1 franklık, hatta 75 santimlik günlük ücretlere sık sık raslanıyor.

Çalışma Ofisi'nden edinilmiş 1891-93 resmî anketine göre, Kuzeydeki *iplikevlerinde* kadın işçilerin ücretleri 1,25-2,75 frank arasında değişmektedir. Kadın işçi

burada gitgide erkek işçinin yerini almaktadır. Ama, bu dönemden sonra, tekstil sanayiindeki ücretler iyice düşmüştür.

Terzilikte, pazar, bayram ve tatil günleri hesaba katılırsa, "çekirdekten yetişmiş" ve en çok çalışan kadın işçilerin 2,15-2,85 frank arasında oynayan bir gerçek (*reel*) ücretleri vardır; bu ücret "aracılar"da 1,60-2,15 frank; "ek işçiler"de 1,25-1,70 franktır. Gerçi 2-4 frank gündelikler de vardır, ama bunların yıllık toplamları 480-1.120 frankı aşmamaktadır. Ayrıca 1 frank ya da daha aşağıda gerçek (*reel*) ücretlere de raslanmaktadır.

Konfeksiyonda, kadın işçi bir müteahhidin hesabına çalışır. Resmî monografilerde günde 1-1,25 franklık ücretlerden sözediliyor. Kadın işçi ipliğini, iğnesini kendi getirir. Sabah saat 7'den akşam 7'ye, hatta kimi zaman geceyarısına kadar çalışır. Büyük terziler ve büyük mağazalar, işçilik fiyatlarını düşürmüşlerdir: müteahhitler, "kadın işçiler"in ücretleri üstüne çöreklenmektedirler. Bu tüyler ürpertici ücretlerin modern kadın işçiyi aşağılanma durumuna düşürmesi burdan geliyor. (Dagan.)

EVDE ÇALIŞMA

Evde çalışmanın üstünlüklerinden dem vurulagelmiştir. İşte, size, Lyon istinaf mahkemesinde avukat M. Bonnevay'a göre bu tür çalışmanın Lyon'daki acıklı sonuçları:

"Orta yetenekte bir *saçakçı* (*chenilleuse*) saatte 200 düğme dikebilir. Müteahhit, kadın işçiye bu iş için bin düğme başına 18-20 santim öder. Böylece oniki saatlik işgününde ücret 1,08-1,20 frank kadar olmaktadır. Çocuklarına bakmak, ev işlerini de yapmak durumunda olan bir aile annesinin, günde ancak sekiz saat

çalışabileceğinden, eline ancak 72-80 santim para geçmektedir. Üretimin yarı yarıya kısıldığı ölü mevsim de araya girince, yıllık ücret yaklaşık olarak *200 franka* düşmektedir. Peçe süslemelerinin bedeli böyledir işte!

"*Tül kesme işi* 75 santime, 1,30 franka ya da 1,50 franka yapılmaktadır.

"*Külotçunun* ve *yelekçinin* ortalama ücreti 1,50-1,85 frank arasında oynar. Bunlar, 250 franklık bir makine almak ve yılda 10-15 frank onarım bedeli ödemek zorundadırlar.

"Büyük ordu müteahhitlerine çuval pantalon diken külotçu, günde ancak 90 santim kazanabilmektedir.

"Bayağı iplik yerine esnek iplik kullanan *saç filesi* (*résille*) işçisi saatte 10 santim almaktadır. 8-12 yaşlarındaki çocukların rekabetine uğramaktadır.

"*Çamaşır, havlu yapımında çalışan kadınlar*: 1,75 frank, 1,25 frank, 1 frank ve 90 santim. Bunların makineleri 200 frank değerindedir.

"*Düğmeciler,* açtıkları her 36 ilik başına 40 santim alırlar; ücret 1-1,20 frank.

"*Kravatçılar*, eskiden 7-8 frank kazanırlardı. Bugünse, on saatte 75 santim, hatta 65! Makineleri de 200 franktır (yılda 10-15 frank da onarım bedeli)!

"*Sandalye hasır kaplayıcıları*: sandalye başına 40-75 santim; bir sandalyeyi hasırla kaplamak için 4-5 saat çalışmak gerekir

"Evde iş görülen 45 meslekte ortalama gerçek (*reel*) ücret: yılda 390 frank."

Bu parayla nasıl yaşanır?

M. Leroy-Beaulieu de birkaç yerde, "Fransa'nın merkezinde günde 50 santimden az kazanan 200.000 kadın işçi olduğunu"* söylemiştir. Nasıl yaşıyorlar?

* Pelloutier, *Vie ouvrière*, s. 108.

İşte, yılda 1.125 frank alan ve 1.106 frank harcayan bir kadın işçinin Paris'te nasıl yaşadığını M. Lèon de Seilhac, *Paris'te Dikiş ve Konfeksiyon Sanayii* adlı incelemesinde bu ayrıcalı işçi kadının bütçesini aşağıdaki gibi kuruyor:

Sabah çorbası			0,15
Öğle yemeği	Ekmek	0,10	0,75-0,90
	Et	0,25-0,40	
	Şarap	0,15	
	Sebze	0,15	
	Tatlı	0,10	
Akşam yemeği	Çorba	0,15	0,70
	Ekmek	0,10	
	Sebze	0,20	
	Şarap	0,15	
	Peynir ve tatlı	0,10	

Günde yemek giderinin 1,60-1,75 frank olduğunu düşünelim, ya da yıllık en az ortalamayı alalım:

En az ortalama	600 fr. (Yıllık)
Aydınlatma	35 " "
Isıtma	35
Çamaşır yıkama	62
Bir odanın kirası	180
1 manto .	30
20 franklık iki giysi	40
8 franklık 4 çift pabuç	32
4 franklık 2 şapka	8
Çamaşır	40
Şemsiye	4
Çeşitli	40
Toplam	*1.106*

Bu bütçe ayrıca hiç bir eğlence, taşıt, çiçek, vb. giderlerini kapsamıyor. Bu ayrıcalı işçi kadın işsiz kalırsa, hastalanırsa ne olacaktır?

"Kendilerine soru yönelttiklerimizden biri, diyor M. de Seilhac, kimi zaman yemeğinden, kimi zaman bir çift pabucundan keserek tasarruf sandığında birkaç kuruş biriktirdiğini bize itiraf etti. 'Şu anda tasarruf

sandığında ne kadar paranız var?' sorusuna şaşırdı ve şu karşılığı verdi: 'Hiç! mevsim içinde sandığa yatırdığımız parayı, işsiz kaldığımız dönemde ordan çekiyoruz; yoksa nasıl ayakta kalırız'."

Zoru zoruna dengelenmiş bir bütçeden sonra şimdi de açık veren bir bütçeyi görelim.

Birinci kadın işçi: günde 3,75 frank; —45 gün çalışmamış, 260 işgünü— yılda 975 frank. Giderler de şöyle:

Beslenme	670 fr.
Kira .	150 "
Giyim, şapka	110
Çamaşır	33,60
3 çift pabuç . . .	29
Isıtma ve aydınlatma	12,65
Çamaşır yıkama	60
Ufak giderler	50
Toplam	*. 1.115,25*

Açık: 140,25 frank.

İkinci kadın işçi: günde 3 frank —5 ay çalışmamış, 150 işgünü— yılda 465 frank. Giderler şöyle:

Beslenme	. 511 fr.
Kira	. 120 "
Giyim, şapka	55
Çamaşır	53
3 çift pabuç . .	30
Isıtma ve aydınlatma	25
Çamaşır yıkama	48
Ufak giderler .	40
Toplam	*. 862*

Açık: 397 frank.

Sık sık anlatılmış olan Parisli bazı işçi kadınların sefaleti, bunlarla anlatılamaz bir nitelik kazanmıyor mu?

"Anketimizde karşılaştığımız en lüks yemek, diyor Pelloutier kardeşler, bir makine işçisinin 90 santim ödediği yemekti: bir libre ekmek, 20 santim; bir tabak et yemeği, 25 santim; bir tabak sebze, 15 santim; yarım litre şarap, 20 santim; bir fincan kahve (bir lüks!), 10 santim."

Ama, günlük besinleri için 90 santim bile harca-

mayan nice nice kadın işçi var!

Yine Pelloutier kardeşler şunu anlatıyorlar:

"İki genç kadın, bir gün, öğle yemeklerini ortaklaşa yemeye karar vermişler. Günlük giderleri aşağıdaki gibi oluyormuş: Öğle yemeklerini mağazada yemelerine izin verildiği için, Halles çevresindeki *aşçılardan* birinden, bedelini yarı yarıya paylaştıkları 50 santimlik bir buçuk porsiyon garnili et alıyorlarmış: böylece 25'er santim ödüyorlarmış; haftada, litresi 60 santimden iki litre şarap (1,20 frank), ve aynı fiyattan bir kâse reçel tüketiyorlarmış; bunun da günde 15 santim olduğunu düşünelim; nihayet, 20 santimlik bir libre ekmeği paylaşıyorlarmış. Böylece, günlük yemekleri herbirine 45 santime patlıyormuş.

"Başkaları (evet, ne yazık ki, asıl büyük çoğunluk) şaraptan vazgeçip bir şarküteri tabağıyla, ya da 3 meteliğe alman sığır kızartmasıyla, 2 meteliklik bir külah patates ve 2 meteliklik ekmekle yetinmektedirler. Toplam: 7 metelik. İçki de Wallace çeşmesinden.

"Cygne sokağında en gösterişsiz cinsinden bir dükkân tezgâhı vardır; sadece sığır eti ve iç yağıyla hazırlanmış karışık sebze yemekleri yapar. Etin de sebzenin de tabağı sadece 10 santimdir. Bu yemeklerden biri ve 2 meteliğe ekmek; çırakların, hatta oralardaki atelyelerde çalışan kadın işçilerin çoğunun normal yemekleri budur işte."

Çoğunca da, akşamları, bir yemek yapacak güçleri de, paraları da olmadığı için, midelerini, sade suya bir çorbayla ve satın aldıkları döküntü bir-iki meyveyle sustururlar.

Kuzey tekstil sanayiinde çalışan kadın işçiler, bira, ekmek (çoğunca kooperatif sağlar bunu), tereyağı, süt, kimi zaman da sebze yerler, ama et, hiç bir zaman. Derme-çatma, havasız, ışıksız konutlarda otururlar.

Merkez bölgesinde, gündelikçi kadın işçiler sade suya çorbayla, peynirle, patatesle ve meyveyle beslenirler. Su içerler. Yaşlandıkları zaman, ekmek ve barınak bulmak için komünlere elaçarlar.

KADIN İŞÇİNİN YAŞAMI

Bütün bu çalışma, ücret vb. sorunlarını incelemek için, elde monografiler bulunması gerekirdi; her meslek birliği için bir kitap. Belki daha yavaş bir çalışma olacaktır bu, ama toplumsal yaşamı gözlemlemek isteyen kimse için daha "bilimsel", kadın işçinin yaşamını bir edebiyat malzemesi olarak görmek isteyenler için de daha ilginç bir esin verici olanaklar taşıyacaktır.

O zaman, çalışan kadının kimi zaman çiçekler ve kurdelalar altında gizli kalmış yaşamının derinliğinde bulunan yokluklar, yıkımlar konusunda daha net bir duyuma ulaşılacaktır. Ayrıca, bu konuda bakılması gereken yerler kitaplar değil, yaşamın kendisidir.

"Yalan söylemeyecek ve hiç bir şeyi gizlemeyecek kadar bizi tanıyan birkaç kadın işçiye, diyor M. Dagan, birkaç soru yöneltmiştik. Verdikleri karşılıklar birbirine çok benziyor. Bunları özetliyoruz:

"Ölü mevsim boyunca yemek sorununuzu nasıl hallediyorsunuz? — Sütçüde ya da evimde yiyorum. — Bu durumda kalan yalnız siz misiniz? — Hayır, çok kişi böyle; sütçüde etten vazgeçilebiliyor, onun yerine çikolotayla, pirinçle, sütlü kahveyle karın doyurulabiliyor. — Şarküteriden alışveriş yapıyor musunuz? — Çoğunca, ama yorucu bir iş bu. Diyelim bir külah patates kızartması aldınız; onu yemek için ta Tuileries'nin ya da Palais-Royal'in oraya gideceksiniz, tam bir gezinti yapmak gerekiyor sizin anlayacağınız. — Açlığı gidermek için neler yaparsınız? — Bir gazete alırsın, ve uzanıp öylece kalırsın, böylece güç harcamaktan kurtulursun.

— İçkiyi denediniz mi? — Zaman zaman, içki alınca kara düşünceler çıkıp gidiyor hiç değilse. Ama çalışırken uyanık kalmak için alkol alıyoruz; özellikle de yaz günlerinde, çünkü atelyelerin içinde bu mevsimde boğuluyor kişi. — Yaşamınızda sizi en çok üzen şey nedir? — Eğlenmemek, zevkten yoksun kalmak, yalnız olmak, usanç."

Aynı çan, başka sıkıntıları da esinleyerek, günün birinde Millet Meclisinde de çaldı.* Dinleyelim onu:

"Paris'te ve büyük kentlerdeki dikiş atelyelerinde yapılan gece çalışmasına *Veillée* (gece işi) dendiğini bilirsiniz: akşam saat 7,30'da başlayıp saat 11'e, gece yarısına, sabah saat bire kadar süren bir çalışmadır bu. Saat 7'de ya da 7,30'da, işçilerin atelyelerden çıkıp gidecekleri zaman, gece işi yapılacağı bildirilir. Daha önceden haber de verilmemiştir; o sırada herkes şapkasını başına geçirmiştir bile. Atelyede yeniden işe başlamadan önce bir-iki şey atıştırmak için bir çeyrek saat ara verilir: kahvaltı denir buna.

"İşçi kadınlardan biri çikolata, ya da şarküteri malzemesi ve ekmek almak için dışarı çıkar; ve işçiler kendi ceplerinden ödedikleri bu kahvaltıyı alelacele, kimi zaman da çalışırken yaparlar; sonra da saat 11'e, gece yarısına, sabah saat 1'e kadar çalışılır. O zaman, çıkıp evlere gidilecektir. Gidilecektir, ama nasıl? Nereye? Kadın işçilerin, evlerine gidebilmeleri için üç çeyrek, bir saat, kimi zaman da daha fazla yol yürümeleri gerekir. Hiç gitmemeyi yeğ tutanlar da vardır içlerinde. O zaman geceyi atelyede geçirirler. Yatakhaneler, yere serilen şilteler var mıdır? Ne gezer? İsterlerse geceyi bir sandalye üstünde geçireceklerdir. Ertesi gün çalışma aynı saatte başlayacaktır. Geç kalındığı zaman —beş da-

* Millet Meclisinde M. Albert de Mun'un konuşması, 2 Şubat 1891. Ayrıca Gustave Geffroy'nın *l'Apprentie* adlı yapıtına bakınız.

kika ya da biraz daha fazla geç gelmeye müsamaha gösterilmektedir— kapılar kapatılır, böylece öğleye kadar yarım işgünü yanmış olur...

"Evlerine gidenler nasıl döneceklerdir? O saatte omnibüs de geçmez artık; bir arabaya binmek ve para ödemek gerekecektir; çünkü kadın işçilere yol parası veren atelyeler pek azdır. Araba da yoksa, yaya gelmek zorunda kalınır, bu da bir saatlik yol demektir. Çoğunca onsekiz, onyedi, hatta onaltı yaşlarında genç kızlardır bunlar.

"Bu süre içinde, evli olanların kocalarını düşünün, ne yapar acaba bu kocalar? Bir süre bekleyecek, sonra meyhaneye gideceklerdir, ilk sıralarda kısa süren bu meyhane ziyaretleri giderek uzayacak sonunda da bir alışkanlık halini alacaktır. Ve o kocalar aile ocaklarından kopmuş olacaklardır."

Kadının çalışması ailede çözüntü yaratmaktadır; bu da yaşadığımız toplumun küçük bunalımlarından biri değildir.

UZLAŞMIŞ SOY: SINAÎ ZEHİRLER VE MESLEK HASTALIKLARI

Çoğunca, çalışma da sağlığı bozmaktadır.

Çamaşırcı kadınlar (kurşun tozları ve parçacıklarıyla), terziler (kurşun asetat ve sülfürlü kumaşlara temasla), dantelciler (üstübeç serpintileriyle), sunî çiçek yapan işçi kızlar (kurşun tozlarıyla), potinciler (kurşun tuzları bulunan ipin dudaklarıyla temasıyla), tütün, çikolata, çay paketlemede çalışanlar (kurşunlu yüzeylerin temasıyla), iplikçi kızlar (kurşun kromatla; *Çalışma Ofisi*'nin *Sanayi Zehirleri* adlı broşürüne göre atelyelerin zemininde biriken ağır tozun içinde %44 kurşun kromat bulunmaktadır!), dokumacılar, dizgiciler, üstübeç fabrikalarında çalışan işçiler, renk eziciler, kur-

şun levha yapanlar, kalay, kurşun, kazan yapımı işçileri, vb. satürnizm* denen kurşun zehirlenmesine uğramaktadırlar.

Cıva zehirlenmesi (*hydrargyrisme*), sinir bozukluklarına, "cıva sarsıntısı"na, zekâ geriliğine, inmeye, beslenme bozukluklarına, kusmalara ve ishale, vb. yolaçar.

Bu korkunç düşmanın tehdidi altında bulunan mutsuz kişiler şunlardır: kimyasal ürün fabrikalarında çalışan kadın işçiler, renkli oyuncak fabrikalarında çalışan kadın işçiler, cam kalaycıları ve ayna parlatıcıları, sunî çiçekler üstünde çalışan renk sanatçıları, mücevher ve kuyum işçileri, boyacılar, şapka yapımevlerinde tavşan kılı kesenler, vb.. Zehirlenme, cıva tuzları taşıyan serpintiler, parçalar, tozlar ve buharlarla olur.

Arsenik zehirlenmesi (*arsenicisme*), iştahsızlık, baş ağrısı, bunalımlar, kimi zaman kusmalar, kanlı olabilen ishal tuzları, zaman zaman gelen ağrılar, zayıflama, renksizlik, başdönmeleri, hareketlerde başgösteren kısmî bir felç doğurmaktadır". (Doktor Proust, *Traité d'hygiene.*)

Arsenik zehirlenmesine uğrayanlar: Duvar kâğıdı fabrikalarında çalışanlar, sunî buket ve yaprak, abajur, renkli kalemler yapımında, boyacılık, kumaş apresi, mücevhercilik, vb. işlerinde, yeşil renklerle temas edilen bütün sanayi işlerinde çalışanlar.

Kibrit fabrikaları işçileri, 1898'e kadar fosforun kurbanı olmuşlardır. Bu dönemden sonra beyaz fosforun yerine çok daha az tehlikeli bir madde olan fosforlu sül-

* "Atelyede zehirlenenleri gördüm: kurşun felce uğratıyor onları; karınları öyle korkunç bir biçimde kasılıyor ki, sakinleşmek için oraya ellerini bastırıyorlar. Başkalarının kemiklerini de fosfor kemirmekte. Kimilerinin yaşama kaynaklarını da ince bir buhar halinde içlerine sızmış olan cıva kurutmuş; birer canlı cenaze görünümünde bunlar, renkleri mosmor olmuş, gözleri birer oyuk gibi." (Léon Daudet, *les Morticoles.*)

für kullanılmaya başlanmıştır.

Aşçılar, boyacılar, iplikçiler, kalaycılar, ütücüler, terziler vb. her zaman karbon oksit ve karbonik asit tahribatı içindedirler.

Nikotin de, tahribatını, tütün imalâthanesi işçileri arasında göstermektedir. Bunların çocukları erken doğarlar, doğarken ölürler ya da doğuştan budala olurlar.

Ama, aslında bitmek tükenmek bilmeyecek bu ölüm yası kokan istatistiği burda kesmek gerekiyor. Gene de, emekçilerin en korkunç hastalığı olan *veremi* sessizlikle geçiştirmenin olanağı yok. Verem, özellikle bir işçi hastalığıdır; çünkü *sweating-sistemle*, yani düşük ücretler, uzun işgünleri, hava ve ışık eksikliği, sağlığa aykırı atelyeler ve barınaklarla ortaya çıkar. Barınaklar, besin yetersizliği, çok büyük yorgunluk, organizmayı zayıf düşüren bütün nedenler, Koch basilinin zaferini hazırlamaktadır.

Tekstil sanayiinde çalışan işçiler bu afete özellikle uğramışlardır. Kuzey kentlerinde onları iplikevlerinden ve dokuma evlerinden çıkarken görmelidir: bedenleri zayıf, cılız ve biçimsizdir, benizleri solgun, gözleri içeri gömülmüş, yanakları çukur, dudakları kansızdır; gençliklerini yaşamadan yaşlanmışlardır: önünüzden geçen ve uğursuz rüzgârın estiği bir sokak köşesinde ya da havasız, etsiz, hiç bir derman sunmayan sefil barınaklarında onları bekleyen ölüme doğru koşan, sefaletin, incehastalığın ta kendisidir.

Armentières'de; Bailleul'de, Roubaix'de, Lille'de, iplikçi, dokumacı, boyacı işçileri (ve kadın işçileri) görmüş olan herkes bu gölgeler karşısında ürpermiş, ve tekstil sanayiinin —ve ne yazık ki, onunla birlikte başka birçok sanayiin— geleceği tehlikeye sokmak, insan soyunu yozlaşmalara doğru sürüklemek yolunda olduğunu düşünmüştür.*

II. ÇOCUK

"ÇOCUKLARI ALINIZ"

William Pitt, sızlanıp duran İngiliz sanayicilerine "çocukları alınız" demişti.

Ve İngilizler çocukları işe aldılar; Fransızlar da öyle yaptılar, Amerikalılar da, bütün sınaileşmiş halklar da. Öyle ki bugün fabrikalar "tutsak gençliğin cezaevleri" haline gelmiştir. Sanayide çalışan çocukların sayısı sürekli olarak artıyor. 1890'da, Almanya'da yaklaşık olarak 242.000 çocuk çalışmaktaydı; oysa iki yıl önce bu sayı 192.000'den ibaretti; bu da iki yılda 50.000 artış olduğunu gösteriyor.

"Connecticut'te 70.000 işçiden 5.000'i onbeş yaşını doldurmamıştır (%7). New-York City'deki sigara fabrikalarında çalışan her 100 işçinin 25'i çocuktur..." (Paul Bourget, *Outre-Mer*.)

Fransa'da, bugünkü rakamlara göre, üretimde çalıştırılan yaklaşık 350.000 çocuk vardır. Bunlar 13 yaşından itibaren fabrikalara kabul edilmişlerdir; bu yaş İsviçre'de 14'tür; Almanya'da, Avusturya'da, Rusya'da, Belçika'da, Hollanda'da, İsveç'te 12; İngiltere'de ve Macaristan'da 10.

Ama, İsviçre'yi saymazsak, bütün bu ülkelerde en az yaş sınırının altındaki çocukların çalıştırılmasına da

* Meslek hastalıkları konusunda kadın işçiler için söylediğimiz her şey erkek işçiler için de geçerlidir elbet. Kadınlar gibi onlar da zehirlenmekte, onlar da verem olmakta, kansızlık belirtileri göstermektedirler; kötü beslenmenin, kötü giyinmenin, kötü barınmanın, çok yorulmanın yolaçtığı yoksul hastalıklarıdır bunlar. Erkekler ayrıca belki daha sık *kaza* kurbanı olmaktadırlar. Madencilerde ölüm oranı 476'da 1'dir (Mart 1897'de, Chatelus [Loire] maden kuyularında bir grizu patlamasında 93 kurban verilmişti); kaza oranı demiryollarında 365'te 1; balıkçılarda 65'te 1'dir. Korkunç grizu patlamaları, İzlanda deniz kazalarından aşağı kalmamaktadır. Eyfel kulesinden ve Makineler Galerisinden düşen işçilerin sayısı hiç bir zaman bilinememiştir; çünkü "sinekler gibi düşüyorlardı" onlar. Her gün, gazeteler, iş kazalarında ölenlerle ilgili haberler yayımlamakta.

izin verilmektedir; bu durumda en uzun çalışma süresi yasayla belirlenmiştir: İngiltere'de, 10-14 yaşlarındaki çocuklar için altı saat, 14-18 yaşlar arasındakiler için on saat; Almanya'da, 10-12 yaşlarındaki çocuklar için altı saat, 14-16 yaşlar arasındakiler için on saat; Avusturya'da, 12-14 yaşlar için sekiz saat; Fransa'da, 1 Nisan 1904'ten beri, karma atelyelerde (erkekler, kadınlar, çocuklar) çalışma süresi, 30 Mart 1900 yasasına uygun olarak, 10 saate indirildiği için, çocuklar on saatten fazla çalışamazlar; istisnaî olarak, sanayie 12 yaşında girebilirler; ancak, *ilkokulu bitirdiklerine ilişkin bir belgeyle,* girmek istedikleri işe elverişli olduklarını gösteren bir *sağlık belgesini* sunmak koşuluyla.

Sanayiciler, çocukları iki nedenle işe almaktaydılar: önce, böylece önemli ölçüde bir iktisat sağlıyorlardı (Dauphiné'deki bazı kâğıt fabrikalarında çocukların günde 2 meteliğe çalıştırıldıklarını anımsayalım); ikinci olarak, sefalet ya da yoksulluk, ana-babaları, aile gelirini artırmak için, çocuklarını küçük yaşta fabrikalara hapsetmeye zorluyordu. Bunlara, ayrıca, çocuğun uysal bir işçi olduğunu, greve gitmediğini, ve gençlere ödenen düşük ücretlerin, sanayicilere, genel ücret sınırını aşağı indirme olanağı verdiğini eklemeye, bilmeyiz, gerek var mı?

İNGİLTERE'DE

İngilizler, Pitt'in öğüdünü öylesine tutmuşlardı ki, 1802'de, çocukları korumak için bir yasa tasarısı hazırlamak zorunlu oldu ve kabul edildi. Ama bu yasa çekingen bir yasaydı: gece boyunca, akşam saat 9'dan sabah saat 6'ya kadar çocukların çalışmasını yasaklıyor; onların çalışma süresini oniki saat olarak sınırlandırıyor, ve ilk ve dinsel öğrenim için gerekli zamanın ayrılmasını öngörüyordu.

Ne var ki, İngiliz sanayicileri yasaya, onu tersine çevirerek, uydular. 1819'da, yeni bir yasa tasarısı: dokuz yaşındaki çocukların işgünleri de, onaltı yaşındakiler gibi, oniki saat olarak belirleniyordu.

"Bu korkunç asgarî, diyor baron Dupin, en fazla iş isteyen ustaların açgözlerini duyurmaktan başka işe yaramamıştır. Westminster'de, Fox'un ardılı olan, ve büyük hatiplere özgü büyük bir duyarlıktan nasibini almış bulunan M. J. C. Hobhouse, 1825'ten sonra İngiliz imalâtçılarının yeniden istemeye başladıkları aşırı çalışmaya karşı çıktı. Komünler Odasında, 1802 ve 1819 kararlarıyla öngörülen koruyucu hükümlerin saygısızca ayaklar altına alındığını açıkladı."

Robert Peel'in daha sonra şu tümceyi niçin yazdığı şimdi daha iyi anlaşılıyor: "Çocukları kurtaralım!"

FRANSA'DA

Fransa, İngiltere'nin izinden yürümekteydi. 1837'-de, Ticaret Bakanlığı, imalâthanelerde *altı yaşında* çocuklar bulunduğunu bildirîyordu; Aisne'de, Ain'de, Marne'da, Vosges'de, ve başka departmanlarda *yedi yaşında* çocuklara iş verilmekteydi!

Ama bundan dört yıl sonra, 12 Ocak 1841 tarihli oturumda Ticaret Bakanı bu korkunç sömürüyü bakın nasıl haklı görüyordu:

"Çocukların sekiz yaşından itibaren fabrikalara alınmalarının, ana-babalar için bir gözetim aracı, o çocuklar için bir çıraklık başlangıcı, aile için bir gelir kaynağı olduğunu da hiç bir zaman gözden ırak tutmamak gerekir. Düzen, disiplin ve çalışma alışkanlığı, erken kazanılması gereken bir şeydir; ayrıca sanayideki el emeği, çoğunca el çabukluğu, hızlılık ister; bu da ancak yeterince uzun bir pratikle, işe erken başlamayla elde edilebilir. Sekiz yaşında atelyeye girmiş, işe alış-

mış, itaat alışkanlığını kazanmış, ayrıca ilk öğrenimdeki temel bilgileri kapmış (?) bir çocuk, on yaşına geldiği zaman, o zamana kadar aylak gezmiş ve iş önlüğünü üstüne yeni geçiren aynı yaştaki başka çocuklara göre yorgunluğa karşı daha dayanıklı, daha becerili ve daha bilgili olacaktır."

Ama yasaca, fabrikalara giriş için asgarî yaşın belirlenmemiş olması sonucu, sadece sekiz yaşındaki çocuklar çalıştırılıyor değildi; önceleri böyledir bu. 1840'larda, Sainte-Marie-aux-Mines'de, *dört-beş* yaşlarında iplik çilesi yapan ve yorgunluktan tezgâhın üstüne yığılan çocuklar vardı.

Çocukların ortalama çalışma süresi de oniki değil, ondört saatti; hatta Rouen bölgesindeki pamuk dokuma işçileri *günde onaltı, onyedi saate kadar* çalıştıkları için bu ortalama süre de çoğunca aşılmaktaydı. Kısacası, çocuklar da erkekler kadar uzun süre çalışıyorlardı.

Ölüm tabloları ve işe alma istatistikleri, böylesine barbar bir sınaî düzenin toplumsal sonuçlarını ortaya koymaktadır: Halkın ortalama ömrü otuzaltı yıl olduğu halde, Mulhouse'da fabrika işçisinin ortalama yaşama süresi yirmibeş yıldı; Normandie sanayi merkezlerinde, "hizmete yarar" bulunan 100 asker adayının karşısında, "hizmete elverişsiz" 116 kişi bulunmaktaydı. Baron Dupin'e göre, aynı dönemde, Manchester'de, ölenlerin yarısı on yaşına varmamış çocuklardı!

22 Mart 1841'de, sanayide işgününü düzenleyen*

* Bu konuda İngiltere, Fransa'dan öndedir. 1802, 1819, 1825, 1833 vb. yasa tasarıları; Prusya da (9 Mart 1839 tarihli yasa), Avusturya da (16 Temmuz 1839 tarihli yasa), Bavyera da (15 Ocak 1840 tarihli yasa), Bade Grandüklüğü de (4 Mart 1840 tarihli yasa) öyle. Bu yasalarda hep aynı neden gösterilmiştir: çocuğun sömürülmekte, insan soyunun geleceğinin tehlikede olduğu; ve hep aynı sonuca varılmıştır: çocukların yasal olarak korunması.

Fransız yasası, sekiz-oniki yaşlar için 8 saat, oniki-onaltı yaşlar için 12 saatlik işgününe izin veriyordu; onüç yaşın altındaki çocuklara gece işi yaptırılmayacak; onüç-onaltı yaşlarındaki çocuklara istisnaî du-

ilk Fransız yasası kabul edildi; belirsiz olan ve uygulanma niteliği taşımayan bu yasa, bakanın isteği üzerine, çocukların sekiz yaşından itibaren imalâthanelere girmesine izin vermekteydi. Öte yandan, yirmiden az işçi çalıştıran kuruluşlar yasanın dışında tutulmuştu; bu da uygulamayı sadece 70.000 çocuk üstünde sınırlamaktaydı.

Bunun için, *1861, İlkokul Öğretmenleri Anıları*'nda, sekiz yaşından itibaren sanayide çalıştırılan çocukların sömürülmesi konusundaki o güzel anlatımlı tanıklıklar hiç de şaşırtıcı gelmiyor kişiye! Somme'daki ilkokul öğretmenleri şöyle diyorlar:

"Eve getirdikleri çok küçük parayı düşünerek, çocuklarını dokuz yaşından itibaren bir zanaata bağlayan, onları günde oniki saatten fazla çalışmaya zorlayan aile babaları biliyoruz."

Kuzey bölgesindeki öğretmenler de şunları söylüyorlar:

"Kötülüğün düzeltilmez etkileri konusunda yargıya varmak için, bizim gibi, o kötülüğün yakınında bulunmak gerekir. On yaşındaki, hatta kimi zaman sekiz-dokuz yaşındaki cılız çocuklar, *günde birkaç metelik uğruna,* bizden koparılarak fabrikaların tozlu ve düzensiz havasında bedenleri ve ruhları yitirilecek biçimde çalıştırılmaktadırlar. Bir iplik çekme makinesinde çalıştırılan onbeş küçük oğlan çocuk görmüştüm. *Aşağı inememeleri* ve *dikkatlerini daha diri tutmaları* için yüksek taburelere oturtulmuşlardı. Herbirinin önünde üç-dört bobin vardı, ve onlardan aralıksız olarak yumaklar çekiyorlardı. İçlerinden, daha az küçük olan biri çar-

rumlarda yaptırılabilecekti; çocuklar oniki yaşına kadar ilkokula gitmek zorundaydılar; iş müfettişleri yasanın uygulanmasını sağlayacaklardı; ama bu müfettişler, yasanın yürütülmemesinde çıkarları olan imalâtçılar arasından seçilmekteydi. Yasa uygulanamamıştır.

kı çeviriyordu: cılız vücudunun yana kaykıldığı ve kararmış ifadeli yüzünde ter biriktiği görülüyordu..."

Ve sanayide çocukların çalıştırılması sürüp gitti*.

ÇOCUKLARIN FAZLA ÇALIŞTIRILMASININ SONUÇLARI

Kısacası, vakitsiz sınaî çalışmaya girmenin uğursuz etkisi, çocuğu aptallaştırarak emekçi kuşaklarının geleceğini daha tohum halindeyken tehlikeye sokmaktadır. Bir sağlık uzmanı olan M. Dagan'ın *Condition du peuple au vingtieme siècle* ("Yirminci Yüzyılda Halkın Durumu") adlı yapıtında okuduğumuz açık-seçik sözlerle, 1897'de Zürih'te toplanan, İşçilerin Korunması Konusunda Uluslararası Kongrede, bu, belirtilmişti. Şöyle diyordu bu sağlık uzmanı:

"Çocuğun ya da delikanlının organizması üstünde bozucu etkiler uyandıran bütün nedenler içinde en başta geleni aşırı çalışmadır. Çalışan her bedenin, kas hareketleriyle ya da başka fizyolojik olaylarla meydana gelmiş zehirli fireleri atabilmek, ve onların yerine yeni maddeleri geçirebilmek için belli bir dinlenme süresine gereksinmesi vardır. Bedene bu dinlenme olanağı verilmezse, sinir sisteminde, daha sonra da sindirim ve beslenme sisteminde bozukluklar ortaya çıkar. Sadece çalışma olayıyla tüketilmiş özlerin yerine yenilerinin gelmesini değil, yeni hücrelerin oluşumu için

* Bon-Pasteur'de, genç kızlara, 5, 10, 15, 20 yaşlarında, çok para kazandıkları zaman bile hiç bir şey verilmez. Onlar, parasız-pulsuz bir halde kapının önüne konur, bir iş bulmaları için çalışılmaz. Rahibelerin para kazanmaktan başka amaçları yoktur. Bu genç kızlar işe koşturulur. ... Her gün yasaların izin verdiğinden çok daha fazla sürer bu işler. İş müfettişi, evi denetlemek istediği zaman da henüz oniki yaşlarına basmamış genç kızlar çalışma salonlarından dışarı çıkartılır. Yılın birçok ayında, işin çok sıkışık olduğu bahanesiyle, başkalarından da dinlenme sürelerinin bir kısmında çalışmaları istenir, bu arada onlara hiç bir zaman yerine getirilmeyecek vaatlerde bulunulur..." (Nancy piskoposunun Roma sarayına yazdığı bir mektubundan parça.)

yeni maddeleri de gerektiren çocuk vücudu yönünden bu bozukluklar daha ağırdır. Ayrıca çocukta aşırı yorgunluk, büyümenin durmasıyla, kederli görünümün huysuzluğa dönüşmesiyle, zekânın azalmasıyla çarçabuk ortaya çıkacaktır. Son nokta da, kimi zaman gerçek psikozlar da görülecektir; delikanlılarda çok sık rastlanan akıl hastalıkları, kaynaklarına göre, adlarını *tükeniş psikozlarından* alırlar."

Sanayiin kendi çıkarı da gelecekteki işçileri kurtarmak için "çocukları kurtarmak" yönündeydi. Bunun içindir ki, devletin ve insancıl kimselerin de yardımıyla, o çağdaş Moloch'a karşı, çocukları koruma deneyine girişilmiştir.

1841 yasası, ölü bir metin olarak kalmıştı. 1868'de, resmî bir ankete göre, ateşli fabrikalarda 99.212 çocuk (5.005'i 8-10 yaşında, 17.471'i 10-12 yaşında, 76.736'sı 12-16 yaşında), yirmiden az işçi çalıştıran atelyelerde 8-16 yaşında 26.503 çocuk, küçük atelyelerde komi ya da çırak olarak çalışan 100.000 çocuk vardı. Toplam olarak sanayide çalışan 225.000 kadar çocuk.

Tehlike büyüktü. Ama İmparatorluk hükümeti, Jules Simon'un açıkça ortaya koyduğu kanıtlara karşın, kayıtsız kaldı. Çocukların korunmasının örgütlenmesi için Üçüncü Cumhuriyeti beklemek gerekecekti.

ÇIRAKLIĞIN BUNALIMI

Eski rejim döneminde, lonca tüzüklerinin titizce düzenlediği, sınaî sistemin "kilit taşı" olan çıraklık kurumu cançekişmektedir. Uzun süreden beri onun ortadan kalkışı konusunda sızlanmaktadır.

Bu gerileyişin başlıca nedeni, makineciliğin ve büyük sanayiin ilerlemesidir; çıraklık, artık yalnız küçük atelyelerde vardır; büyük fabrikalarda çocuk hemen işçi işlemine bağlı tutulmaktadır. Uysal makine ona

boyun eğmekte ve gücünü ona rahatça kullandırtmaktadır. 100.000 kiloluk bir şahmerdanın dev kütlesini harekete geçirmek için bir çocuğun küçük bir jesti yetmektedir. Ama tek neden bu değildir: çıraklık kurumunun bekçisi olan loncaların çözüntüye uğrayışı da ayrı bir nedendir.

"Çıraklık kurumuna bir sığınak sağlama görevi içinde bulunduğu düşünülebilen küçük sanayide de, zanaatçıların kendilerine rakip yaratma korkusu vardır. Bu zanaatçılar, kısa sürede eli işe yatarak başka dükkânlara geçecek olan çırakları yetiştirme değil, kendi yanlarında geçirdikleri süre içinde sadece onlardan yararlanma kaygısı içindedirler.*

"Ayrı bir neden de, ana-babalarda, çocuklarını, kendi yoksul bütçelerini şişirebilecek parayı mümkün olduğu kadar kısa süre içinde kazanır görme sabırsızlığıdır; aynı sabırsızlık "adam gibi" ücret alma isteği içindeki çocuklarda da vardır. Ana-babalar da, çocuklar da, bu yüzden, geleceği, hemen elde edilecek bir kazanca kolayca feda etmektedirler.

"Çıraklık sözleşmesine karşı bir müeyyide uygulama konusundaki hukuksal güçlükler de** ayrı bir neden olmuştur. Genellikle yazılı değildir bu sözleşme; karşılıklı bağlanma yazılı bile olsa, *zorla* kabul ettirile-

* Patronlardaki bu kötü eğinimi yenmek için 1888'den beri Bade Grandüklüğünde, ve Wurtemberg'te, "çırak çalıştıran" patronlara devlet yardımı yapılmaktadır. Bu yardım üç yılda 150-500 frankı bulmaktadır. Belçika'da da aynı duruma raslanıyor; ama burda yardım sanayi okullarınca yapılmaktadır.

** Medeni Yasa'da çıraklık sözleşmesi için bir hüküm yoksa da, bu konu, birçok noktalarda 2 Aralık 1092 ve 30 Mart 1900 yasalarınca değiştirilmiş olan 22 Şubat 1851 tarihli yasayla düzenlenmiştir (Bkz: Paul Pic. *Traité des législations industrielles*, s. 1215 ve sonrası). Ne var ki, yeniden düzenlenmesi gereken eski bir yasadır bu. Çıraklık sözleşmesinin gerçek anlamda uygulanmasını sağlamak için, İsviçre kantonu Neuchâtel'de, yasa (21 Kasım 1890), sözü edilen sözleşmenin gözetimini patronlar ve işçilerden meydana gelen karma kurula bırakmaktadır. Fransa'da da, Nimes'te, bu karma kurul aynı gözetimi başarıyla yerine getirmektedir.

meyecek, ya da zaten ödetilemez olan zarar ve çıkar ilişkilerini çözemeyecek kadar kişisel bir nitelik taşımaktadır." (Ch. Gide, *Rapport sur l'économie sociale à l'Exposition de 1900.*)

Böylece çıraklık kurumu ölüyor. Bununla birlikte, makine-alet, işçiyi, canlı otomatizmi mekanik otomatizme katılan basit bir gözetimci haline hiç de dönüştürmemektedir. Buna inanılmıştı, ama bu yanlıştan dönülüyor. Patronların çoğu henüz bu ortak önyargıyı taşısalar da, aydın sanayiciler, bugün, makine çalışmasında da, el çalışmasında da,* meslekî becerinin, hız, kusursuzluk ve —şu rekabet çağında hiç bir şeyi bozmayan— ucuzluk yönünden değerli bir öğe olduğunu kabul etmektedirler. Bu sonuncular her zaman "iyi işçi"ler alamadıklarından yakınmakta, ve büyük Alman sanayicileri gibi, çıraklık kurumunu kendileri örgütlemektedirler: Demiryolu kumpanyalarının, Chaix basımevinin, Baccarat kristal fabrikasının vb. bu yönde deneyleri** olduğunu anımsayalım.

Aynı şekilde, *Çalışma Borsaları* ve işçi sendikaları meslekî eğitim yolunda gitgide daha büyük çalışmalara girmektedir: bu konuda, kâğıt, duvar kâğıdı, çiçek ve tüy, mücevherat ve kuyumculuk sanayi dallarında, şoförler ve makinistler 1900 Evrensel Sergisinde büyük ödüller kazanmışlardır.

Sendikalar, çıraklık kurumunu kendileri örgütlüyorlarsa, bu, onların, işçi ne kadar ustalaşırsa ücretini ve bağımsızlığını o kadar iyi savunacağını bilmelerinden, kısmen de olsa, "işçi sınıflarının geleceğinin sendikalıların ellerinde olduğu" duygusunu taşımalarından ileri gelmektedir". (G. Sorel.)

* Levasseur, *le Travail à la machine et le travail à la main.*

** Fouqué, *la Crise de l'apprentissage et les progrès de l'enseignement professionnel,* s. 245 vd..

Çıraklık kurumunun gerileyişi konusundaki tehlike çığlığı oldukça uzun bir süre önce atılmıştır. Kırk yıl kadar önce, bütün Avrupa'da, birliklerce —yalnız ya da devletle işbirliği yapılarak— desen ve teknik öğrenim dersaneleri açılmıştır. Almanya'da bu dersaneler büyük bir gelişme göstermiş ve kısa sürede çok parlak sonuçlar vermiştir.

Devlete fazlaca belbağlanan Fransa'da ise aynı durum doğmamıştır. Yüreklendirilmeyen, yardım yapılmayan, aşağılanan, engellenen bu tür dersaneler tehlikeye girmiş, sonra da ortadan kalkmıştır. Tam bir bozgundur bu. Yalnız bazı büyük kentlerde güçlü halk eğitim toplulukları tarafından örgütlenmiş *akşam dersleri* sürüp gitti; bu topluluklardan birkaçını sayalım: Paris Zanaat Sevgisi ve Politeknik Dernekleri, Bordeaux'da Bilimseverler Derneği, Rhône'de Meslekî Öğretim Derneği, Saint-Quentin'de Sanayi Derneği, vb..

1878 Evrensel Sergisi, 1867 Sergisi gibi, Fransız sınaî üretiminin yetersizliğini, hatta gerileyişini ortaya koymuştu. İktisatçılar ve sanayiciler gözlerini açtılar. Bürokrat ve memur kuşaklar yetiştirmekle suçlanan üniversite öğretimine karşı büyük bir kampanya açıldı. Ulusal Eğitim yetkilileri, teknik öğretim sorununu ciddî bir biçimde incelemeye karar verdiler. Komünler ve departmanlar daha şimdiden çıraklık okulları açmış bulunuyorlardı. *Çıraklık Okulları* hakkında 11 Aralık 1880 tarihli yasayla bunlar devletin hesabına geçirildi.

Bu yasa, Mecliste ve Senatoda Nadaud ve Tolain'in Fransa'da artık çıraklığın kalmadığını ortaya koyarak tehlike çanlarını çalan raporlarından sonra kabul edilmiştir. Tolain başkanlığındaki özel bir komisyonca hazırlanıp 1 Ağustos 1881'de Ulusal Eğitim Bakanına sunulan bir raporda şöyle deniyordu:

"Bu duruma ancak büyük sanayi merkezlerinde eski çıraklık kurumunun yerine geçebilecek, hatta daha üstün bir biçimde geçen nitelikte, her sanayi dalı için ayrı özel meslek okulları kurularak çare bulunabilir. Böyle kurumların kurulmasındaki yararları saymak bile artık gereksizdir; birçok sanayi kenti bu gerçeği kavramış ve bu konuda övgüye değer girişimlerde bulunmuştur. Böylece, Paris'te, Villette Bulvarında Belediye Okulu, ve Saatçilik Okulu; boyacılığın, iplikçiliğin ve dokumacılığın önemli bir yer tuttuğu Reims'de Belediye Meslek Okulu; Nîmes'te, bu kentin zenginliğini meydana getiren çeşitli dokuma dallarıyla ilgili okul-fabrika; Limoge'da, Seramik Okulu; Doual'de ve Havre'da çıraklık okulları vb. kurulmuştur."

Bu rapordan sonradır ki, hükümet, yeni bir itiş kazandırmak ve izlenecek yolu göstermek için, Vierzon'da, Armentières'de ve Voiron'da ardarda üç ulusal meslek okulunun kurulmasına karar vermiştir (1881 ve 1882 kararnameleri). Bu okullar da, çıraklık okulları gibi, hem Ulusal Eğitim Bakanlığına hem de Ticaret Bakanlığına bağlıydı. Bu durum 1900 yılına kadar sürmüştür. O tarihte sözü geçen okullar, tıpkı 1892'de pratik okulların olduğu gibi, bütünüyle Ticaret Bakanlığına bağlanacaktır: onları üretimin pratik yaşantısına doğru yöneltecek güzel bir reformdur bu.

Fransa'da meslekî öğretimin kuruluşunda yeri olan ikinci yasa, *Pratik Sanayi ve Ticaret Okulları*'nın kuruluşuyla ve örgütlenmesiyle ilgili 26 Ocak 1892 tarihli yasadır.

Bu okulların çoğu 1892'den önce de mevcuttu. 11 Aralık 1880 tarihli yasaya göre kurulmuşlardı ve iki bakanlığa birden bağlıydılar. (Ulusal Eğitim ve Ticaret). Ocak 1892 malî yasası onları yalnızca Ticaret Bakanlığına aktaracak onlara bugünkü adlarını vermiş ve tek-

nik özelliklerinin ağır basmasına yolaçmıştır. Bu sonuncu nokta bir bakanlık genelgesinde şöyle belirtilmektedir (20 Haziran 1893):

"Pratik okullar öbür okullardan temelde ayrılmaktadır; bu okullarda meslekî eğitim yapılır ve amaç çıraklığa hazırlamadır. Her türlü karışıklığı önlemek için, birincilerin özelliklerini belirtmek önemlidir: bunların amacı, ticaret elemanı ve tezgâhta ya da atelyede çalışmaya hemen uyarlanabilecek işçiler yetiştirmektir.

"Genel öğretimin iyi yanları elbette yadsınılamaz: bu öğretim, insanın değerini artıran ve kazandığı meslekî bilgileri daha yararlı kılan sağlam bir temeldir. Ayrıca pratik okulun onu yoketmesi sözkonusu değildir. Öğrenciler orda zorunlu olarak ilköğretimin tamamlayıcısı bilgileri alacaklardır. Ama ticaretin ve sanayiin gereksinmeleriyle uğraşmak da yerindedir. Gerçekten, halklar arasındaki ticarî savaşım her gün daha şiddetlenmekte, işlerdeki güçlükler gitgide artmaktadır. Sanayi, derin bir dönüşüme uğramıştır: her şey çabuk ve ucuz üretim amacına ulaşmak için feda edilmiş, işbölümünün ve makineleşmenin sonucu olarak atelye çıraklığı günümüzde artık sadece istisnaî bir durum olarak kalmıştır. Bununla birlikte, makine ve aletlerde meydana gelebilecek sık değişikliklerden ötürü, yeterli teorik bilgilerle donanmış, atelye pratiğine yatkın işçilere sahip olma zorunluluğu bugünkü kadar hiç bir zaman mevcut olmamıştır. İşte bu görevi yerine getirmek, pratik okula düşmektedir."

Bütün dereceleriyle teknik öğretim, ve Yüksek Teknik Öğretim Kurulu, şu son yıllarda birçok yasa ve yönetmelik çalışmasının konusu olmuştur. Burdan anlaşılıyor ki devletin kendisi de, geleceğin orda olduğunu, yaşamın orda olduğunu kavramış bulunmaktadır.

Bu kısa tarihçenin fazla noksan kalmaması için

Yüksek Çalışma Kurulunun, çıraklık kurumuyla ve teknik öğretimle ilgili olarak son sıralarda açığa vurduğu (Ekim 1902) dileğine değinmek de yerinde olacak: 1° çıraklık sözleşmesi serbest olmalıdır; ama bu tür sözleşmelerin hepsi yazılı yapılmalıdır; çıraklar karma kurulun* gözetimine verilmelidir; — 2° (burdaki dilek çok anlamlı) teknik öğretim genelleştirilmeli, ve onsekiz yaşa kadar *zorunlu* tutulmalıdır.

Nihayet, —başka bir anlamlı olay— 1902'de, bir *Teknik Öğretimin Geliştirilmesi İçin Fransız Derneği* kurulmuştur. Bu dernek, devletin, çeşitli meslekî öğretim derneklerinin, patron sendikalarının ve işçi sendikalarının faaliyetlerine katılma kararındadır.

Kısacası, öğretim konusunda, üretimin pratik gereklerine doğru çok belirgin bir yönelmeyi her yönden görmek mümkün. Bu da iyi bir yoldur.

OKULLAR**

Bütün bu çabaların sonuçları ne olmuştur? Her şeyden önce, ister teknik, yani *teorik* öğretim, ister pratik, yani *el işi* öğretim, ister her ikisi birarada yapılsın, bugünkü günde, devletçe, belediyelerce, sendikalarca ve özel girişimlerce açılmış olan çeşitli okullar vardır. Bunları üç dereceye ayırabiliriz: ilk ve ilk üstü (el işi okulları, pratik okullar ve ulusal okullar); orta

* Gerek çırakların sınavlarında bulunma (Nîmes'teki gibi), gerekse çırakların işe alınışını denetleme (Lyon'daki gibi) konusunda, karma kurullar daha şimdiden işe girişmiş bulunmaktadır.

** Okulları, özellikle teknik okulları, tekniğin, sanayiin gelişmesinden soyutlamak elbette olanaksızdır. Bunlar, tekniğin ve sanayiin tarihsel gelişmelerinin simgeleri olduğu gibi, kapitalizmin gelişmesinin bazı anahtarlarını da bize, bugüne ulaştırmaları bakımından da önem taşır. Türkiye'de, tüm yerel sanat ve zanaatların kendi yazgısına terkedildiği, Fransa'da ise tüm mesleklerin, loncaların kısıtlayıcı çemberinden, bu okullar aracılığıyla kurtulduğu, ve tekniğin ve sanayiin gelişmesinin önündeki loncasal engelleri kaldırdığı ikilemi gözönünde tutulmalıdır. — *Sol Yayınları.*

dereceli okullar (sanat ve zanaat okulları), yüksek okullar (Merkez Okulu). Kuşkusuz bizi burada ilgilendirecek olanlar ilk derecedeki okullardır. Çünkü soruna çıraklık kurumunun ve işçi sınıfının görüş açısından bakıyoruz.

1° *Sanayi ve Ticaret Okulları*

a) *Ticaret ve Sanayi Bakanlığı*

Çıraklık el işi okulları ve ilk üstü meslek okulları (11 Aralık 1880 tarihli yasa). — Komünlerce kurulmuşlardır, onlar tarafından işletilmektedir; personel devletçe sağlanır; okullara oniki yaşına basanlar kabul edilir, girenlerden ilkokul belgesi istenir; öğrenim süresi üç yıldır. Bu okullar çıraklığı başlatır, özellikle başka meslek okullarına öğrenci hazırlar: tarım, ticaret, sanat ve zanaat okulları gibi.

Pratik ticaret ve sanayi okulları (26 Ocak 1892 tarihli yasa). — Bunlar, bazı yerlerde *pratik ticaret okullarıdır*. Bazı yerlerde *pratik sanayi okullarıdır*. Genellikle de her ikisi birarada olmak üzere *pratik ticaret ve sanayi okullarıdır*. Bu sonuncular iki bölüme ayrılmıştır: sınaî bölüm; ticaret bölümü; kimi zaman bir de tarım bölümü vardır. 12, 13 ya da 14 yaştan sonra üç yıllık bir öğretim süresi vardır. Burslar devletçe, departmanlarca, komünlerce sağlanmaktadır.

Paris kenti belediye meslek okulları: 1° genç erkekler için: *Diderot Okulu* (ağaç ve maden çalışmaları), *Boulle Okulu* (döşeme sanayii ve zanaatı), *Estienne Okulu* (kitap sanat ve sanayii), *Germain-Pilon Okulu* (pratik desen), *Bernard-Palissy Okulu* (dekoratif resim, heykel, seramik, kumaş ve döşeme desenleri), *Fizik ve Kimya Okulu*, Dorian Okulu (ilkokul düzeyinde olup yetimlere, yardım gören çocuklara vb. ayrılmıştır, bur-

da verilen meslekî öğretim, öncekilerdeki kadar uzmanlaşmış değildir; tornacılık, marangozluk, dökümcülük ve demir eşya dersleri vardır; 2° genç kızlar için (genellikle her türlü kadın giyimi konusunda biçki, dikiş, moda vb.) altı *meslek ve evişi okulu.* Resim ve sınaî desen öğrenen öğrenciler dışındakiler için üç yıllık bir öğrenim süresi. 13-15 yaşında, ilkokulu bitirmiş olanlar arasından öğrenci alınır.

Paris *Saatçilik Okulu* (1891): kamu yararına çalışan bir derneğe ait olup devlet yardımı görür; 13 yaşındakiler alınır; dört yıl çıraklık süresi vardır.

Ulusal Saatçilik Okulu: 1848'den beri Couse'da (Haute-Savoie), ve Besançon'da (1883'te belediyece kurulmuş, 1891'de Devlete geçmiştir) bu adda iki okul vardır. Yüksek ayarlı mekanizmalar kurmaya yatkın yapımcılar, atelye şefleri, zanaatçılar, işçiler yetiştirir. Adayların ilkokulu bitirmiş olmaları gerekir. Üç yıl çıraklık dönemi vardır.

Ulusal Çıraklık Okulu: Dellys'de (Cezayir). — 1864'te kurulmuştur. Demir ve ağaç üstüne çalışan bellibaşlı zanaatlar için Fransız ve yerli usta işçiler yetiştirir. Üç yıl çıraklık süresi vardır.

Ulusal meslek okulları: komünlere, departmanlara ve özel girişimlere örnek olsun diye devlet tarafından kurulmuştur. 12 yaştan itibaren üç ya da dört yıllık öğrenim süresi vardır.

Ulusal sanat ve zanaatlar okulları: Bu okullar, usta işçiler, işçibaşları, servis şefleri, atelye şefleri, mühendisler yetiştirmektedir. Öğrencilerine, sanayide, demiryollarında, istihkâm birliklerinde, donanma makinistleri kurulunda iyi görevler verilmektedir. Öğrenim süresi üç yıldır. Bu okullar, hızlı sınaî gelişimin gerisinde kalmakla, eski malzeme kullanmakla ve günü geçmiş yöntemler uygulamakla suçlandırılmaktadır. Bununla bir-

likte Lille'deki okulda tam bir dokuma ve iplik tezgâhı dizisiyle donanmış yeni bir atelye vardır; bu makineler Kuzey bölgesinin ve İngiltere'nin en kusursuz fabrikalarında kullanılanların eşleridir. Châlons'daki okula pratik sanayi okulları için öğretmen yetiştiren bir *normal bölüm* (1891) eklenmiştir (öğrenim süresi iki yıl).

Sonunda, anmış olmak için yüksek derecedeki okullara da bir gözatalım:

Sanatlar ve Yapım Merkez Okulu, Paris'te, özel kişilerce 1829'da kurulmuş, 1857'den beri devlete geçmiştir; bütün sanayi dalları için mühendisler yetiştirir. Sanayiin "Ecole Normale Supérieure"üdür.

Ulusal Sanatlar ve Zanaatlar Konservatuarı (1794'te Konvansiyon tarafından kurulmuştur). Sanayiin "Collège de France"ıdır. Aynı zamanda müze ve sürekli sergidir: makineler, ihtira beratları vb. sergilenir.

Kuzey Sanayi Enstitüsü.

Posta ve Telgraf Yüksek Meslek Okulu.

Ve *yüksek ticaret okulları*: özel girişimce kurulmuş olan bu okullar 1890'da devlet tarafından tanınmıştır. Sayıları 14'tür: Öğreniminin niteliğini belirtmek için bir örnek vermek yetecektir: Lyon Yüksek Ticaret Okulu üç bölüme ayrılmıştır: 1° genel ticaret ve banka; 2° ipek ticareti; 3° kimyasal ürünler ticareti. — Başka okullarda ayrıca demiryolu tarifeleri, deniz teçhizatı, deniz ticareti, denizcilik, stenografi, vb., bütün ticarî uygulamalar. — Bu okullar öğrenciyi "işler"e (banka, ticaret, sanayi), konsolosluk ve yöneticilik mesleklerine hazırlar. — Paris Yüksek Ticaret Okuluna, pratik ticaret okulları için öğretmen yetiştiren bir *normal bölüm* eklenmiştir.

b) *Başka Bakanlıklar*

Bayındırlık Bakanlığı — Alais'de ve Doaie'de iki

maden usta okulu: onsekiz yaştan sonra iki yıllık öğretim süresi. — Yalnız mühendis ve memur yetiştiren Saint-Etienne Ulusal Madencilik Okulunu, Paris Ulusal Yüksek Madencilik Okulunu, Köprüler ve Yollar Okulunu bir yana bırakıyorum.

Denizcilik Bakanlığı — Tersane Okulları: 1° *Yüksek*: Brest'te, tersane işçileri ve işçibaşları için; deniz inşaatına özgü olarak ondört aylık öğrenim süresi; 2° orta dereceliler: askerî limanların herbirinde, üçüncü sınıf işçiler için; onüç aylık pratik öğrenim; doğramacılar için bir bölüm, makinistler için bir bölüm. — (Villeneuve-en-Grulers'de *Donanma Çocukları Okulu*; ilk öğrenim 7-14 yaş arası; çıraklığa ya da *Brest Muço Okulu*na) öğrenci yetiştirir; bu sonuncu okulun da *Donanma Makinist Okulu*na öğrenci yetiştiren bir bölümü vardır; *Donanma Makinist Okulları* her askerî limanda bulunmaktadır; 16-24 yaş arasında olup da, makine ayarcılığı, demircilik, çilingirlik mesleklerinde çalışmış olanlar ve meslek okulları öğrencileri bu okula kabul edilmektedir.

Başka denizcilik teknik okulları arasında şunları sayabiliriz: çıraklar için gemi kılavuzu, dümenci, gabyacı ve yelkenci okulları.

Bu arada yeni kurulan Deniz Balıkçılığı Teknik Okullarını da anmadan geçmeyelim.

Millî Eğitim Bakanlığı — Kimi zaman yüksek ilkokulların da meslek okulları arasında sayıldığına raslamaktayız; tartışma götürür bir saptamadır bu.

Bunlar dışında, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı teknik okullar arasında şunlar sayılabilir: Paris'te, *Ulusal Dekoratif Sanatlar Yüksek Okulu*; *Gobbelins Ulusal İmalât Okulu*; *Beauvais Dekoratif Sanatlar ve İmalât Okulu*: bu son ikincisi halıcılık üstünedir; Sevrès'deki Ulusal Porselen İmalâthanesine eklenmiş olan, ve seramik

sanatçı ve zanaatçıları, müdürler, atelye şefleri, dekoratörler, seçkin işçiler yetiştiren Seramik Okulu.

2° *Bağımsız teknik okullar, desen ve olgunlaşma kurları (özel girişime, departmanlara, komünlere, sendikalara bağlı)*

Günümüze ve geleceğe, üretime ve pratik yaşama dönük öğretim yapan bütün bu okulların tam listesini çıkarmak uzun ve can sıkıcı olurdu.*

Gerçekten, Fransa'da, tek tek sendikaların ya da çalışma borsalarının örgütlediği çok sayıda olgunlaşma kurları vardır. Paris'tekilerden birkaç örnek verelim: Seine Doğrama İşçileri Federasyonuna ait uygulamalı meslekî resim kurları; Seine Araba Yapım İşçileri Sendikasının meslekî kurları; taş yontma ve kesme işçileriyle, sobacı işçilerle ilgili kurlar; araba işçilerinin, basımevi işçileri sendikasının, Şoförler, Kondüktörler ve Makinistler Merkez Birliğinin, Tüccar Memurları Sendikasının kurları; Nalbant Meslek Okulu; Kol Şeridi İşçi Sendikası Meslek Okulu; Paris Berber Okulu; Kunduracılık Meslek Okulu; Marangozluk Meslek Okulu; Döşeme İşçiliği Meslek Okulu; vb..

Sanayiciler ve patron sendikalarınca örgütlenmiş birçok okul da vardır: müteahhitlik ve duvarcılık; marangozluk ve parkecilik; çilingirlik ve demir yapım işleri için okullar; ince marangozlukta çalışan çocukların sanayicilerce himaye okulu; çırak-dekoratörleri koruma okulu; Paris'te, Araba Kasası Yapımı Meslekî Eğitim Derneği; Kuzey Demiryolları Kumpanyasının açtığı kurlar, vb. vb..

Birçok *politeknik, teknikseven, bilimsever* dernek vardır. Bütün bu dernekler teknik ve meslekî kurlar ör-

*Bununla birliktc, *Fransa'da Teknik Öğretim* adlı broşürde eksik de olsa bir liste vardır, *Etudes officielle*, c. IV ve V, 1900.

gütlemişlerdir.

Birçok belediye resim kurları vardır.

Departman okulları vardır: meslek ve iş okulları; belediye okulları; Kumaş ve İşleme Okulu; Sanayi Okulu; akademi okulları; Belediye Güzel Sanatlar ve Sanayi Okulu; Sınaî Sanatlar Bölge Okulu; Kimya ve Boyacılık Okulu; Güzel Sanatlar ve Sınaî Bilimler Okulu; Fabrika Okulu; Belediye Marangozluk, Doğramacılık, Taşkesimi ve Mekanik Okulu; Belediye Dokumacılık Okulu; Belediye Meslek Okulu, vb..

Saatçilik, berberlik, dantelcilik, stenografi, muhasebe, ticarî hukuk, yabancı diller, taşkesme, mücevheratçılık, tuhafiyecilik, mekanik iplik çekme, su topoğrafyası, fizik ve kimya üstüne birçok kurlar vardır; akşam meslek kurları vardır; kısacası, öyle çok teknik eğitim kurumları vardır ve bunlar öylesine az bilinmektedir ki, bulundukları kentlerde oturanların bile onlardan pek haberleri olmamaktadır!

3° *Tarım Okulları*

"Meslek okulu" deyiminden genellikle ticaret ya da sanayi okulları, özellikle de bizim burda üstünde durduğumuz sanayi okulları anlaşılmaktadır. Ama tarım okulları da meslekî teknik okullardır. Bunların hiç değilse adlarını analım. Yüksek derecede: Paris Tarım Enstitüsü, Nansy Ulusal Orman Okulu ve Veteriner Okulları. Orta dereceliler: üç ulusal Tarım Okulu; Tarım Sanayileri ve Sınaî Tarımlar Okulu; Versailles Ulusal Bahçıvanlık Okulu ve Tunus Koloni Tarım Okulu. 3. sırada *bağcılık, bahçıvanlık pratik okulları* geliyor: sayıları 35'i bulmaktadır; iki sulama ve kurutma pratik okulu; dört özel bağcılık okulu; Mamirolle'de Ulusal Süt Sanayii Okulu; iki tavukçuluk okulu. Nihayet,

salt pratik çıraklık okulları arasında şunları sayalım: onüç çiftlik-okul, dokuz meyve bahçesi —okul, bir böcekhane— okul, onüç mandıra-okul, iki tarım ilkokulu; Nid-du-Verdier'de balık yetiştirme istasyonu, vb.. Departmanlardaki öğretmenlere ve tarım uzmanlarına gelince, onlar "öğrencilerin", yani çiftçilerin yanına gitmiş hayat okullarında ders vermektedirler.

BİR MESLEK OKULU. — ÖĞRETİM

Biz sanayi okullarına dönelim, ve açıklayalım. Meslekî sendika kurslarının dışında kalıp da bizi ilgilendiren *pratik okullar*dır. Bir sanayi pratik okulu tam olarak ne demektir? Bunu anlamak için, Armentières'deki Ulusal Meslek Okulu'na girelim.

Armentières'deki okul, öbür üç ulusal meslek okulu gibi, 1880 yasasıyla öngörülmüş çıraklık okullarına örnek olmak üzere devletçe kurulmuştur. Ulusal Eğitim genel müfettişi M. Martel şöyle yazıyor:

"Gerekli personeli ve güçlü araçları sağladıktan sonra, devletin kendisi, yeni öğretimi uygulamaya açmalı, ve departmanların, komünlerin, bağımsız derneklerin istediği nitelikte kuruluşlara model olacak bir *örnek okul* kurmalı, böylece de girişimleri ve özel çabaları yüreklendirmeliydi."

Sözü edilen okul 1881'de tasarlanmış, 1887'de açılmıştır. İki milyona malolmuştur. Bugün, yeni ekleriyle birlikte, binalarının ve malzemesinin değeri üç milyondur. Bir İş Borsası böylesi bir fabrikayı nasıl kurabilirdi ki? Burdaki soru işareti çok ağırdır. Üstelik, ana okulunun ve ona ekli ilkokulun kaldırılmasına karşın, bu okul yine de çok küçüktür. 300'ü yatılı olmak üzere 400 kadar öğrencisi vardır. 1903'teki giriş sınavlarında adayların yarısını geri çevirmek zorunda kalınmıştır.

Gene de 40.000 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Bunun 12.000 metrekaresi kapalı olup 28.000 metrekaresi avlu ve bahçedir. Maddî kuruluş yönünden çok güzeldir. Binalar yeni, geniş, iyi aydınlanmış ve havadardır. Her bölüme bir tane düşmek üzere dokuz etüd salonu (bir hazırlık bölümü, 1. yıl için üç, 2. yıl için iki, 3. yıl için iki, 4. yıl için bir bölüm) vardır. Bu salonlar edebiyat ve matematik öğretimi için de kullanılmaktadır. Fizik ve kimya salonları amfiteatr biçiminde yapılmıştır. Köşede, bir fizik kabinesi, bir kimya laboratuvarı, bir işlem salonu vardır. İşlemler sanayie doğru yöneltilmektedir. İkisi sınaî desen, biri taklit desen için olmak üzere üç desen salonu bulunmaktadır. Personelin genel kitaplığı dışında, öğrenciler için dokuz "semt kitaplığı" vardır (1 Ocak 1904'te, 2.224 cilt). 3. ve 4. yıllarda, bu öğrenci kitaplıklarında edebî kitapların yanında, teknik öğretim için yararlı görülmüş teknoloji, mekanik, fizik, kimya, elektrik kitapları da bulunmaktadır.

"İyice komple bir teknoloji müzesi, okulda verilen bilimsel ve teknik kursların gösterilmesine yarayan en çeşitli aygıt ve nesneleri sağlamış bulunuyor. Bir sınıfta, bir hareketin dönüşümünden ya da bir makine organından sözedilirken, aygıtlar, profesörün açıklamalarına uygun bir biçimde, desenlerin de yardımıyla, öğrencilerin gözleri önünde, hemen yerlerine takılıyor; öğrenciler bunları inceliyorlar, takıp söküyorlar, bilgilerini ve oluşumlarını güçlendirecek, deneysel olarak edinilecek biçimde istedikleri gibi işlemler yapıyorlar."

Köşede, bir "çalışma salonu", öğrenciler tarafından yapılmış işleri gösteren sürekli bir sergi haline getirilmiş.

Okulun atelyelerinde şu bölümler var: 1° *jeneratör ve motor salonu* (buharlı, 30 beygirlik, Wheelock siste-

mi); 2° *kalıp-döküm atelyesi*; 3° *elektrik laboratuvarı*; 4° *dokuma atelyesi*; bu atelye ayrıca atelyelere bölünmüş: *örnekler atelyesi* (18 küçük el tezgâhı, 1 büyük el tezgâhı, ve iplik ve dokumaların kalitesi üstünde deneyler yapmaya yarayan çeşitli aygıtlar); *mekanik dokuma atelyesi* (1 iplik sarma makinesi, 2 arış hazırlama aygıtı, 1 perdah aygıtı, 1 mekik masura aygıtı, Jacquart mekaniğine göre işleyen çeşitli sistemlerde 9 tezgâh, 3 Northrop tezgâhı); 5° *marangoz ve döküm modelleri atelyesi* (donatılmış 14 marangoz tezgâhı, biri bükme olmak üzere 10 kol tornası, 3 mekanik hızar, vb.); 6° *Ayarlama atelyesi* (donatılmış 134 mengene; 2 delme aygıtı, vb.); 7° *döküm ocağı ve ince çilingirlik atelyesi* (2 köy tipi ocak, vb.); 8° *makine-alet atelyesi* (24 kesme, kaydırma ve tel çekme tornası, biri ışınlı 4 delme makinesi, biri 2,10 m. mesafeli 2 rende makinesi (demir üstüne), 1 törpüleyici mengene vb.).*

Kısacası, okul, atelyelerinde, marangozlar, makine modelcileri, dokumacılar, tesviyeciler, montör-makinistler, montör-elektrikçiler, demirciler, desenciler vb. yetiştirmektedir. Birinci yıl öğrencileri, demir atelyelerinde ardarda beş ay geçirirler. İkinci yılda, dallarını seçecekler ve bu artık değişmeyecektir.

"Okulda çıraklık öğrenimi, iktisat yasalarının üreticiyi zorladığı ve işçiyi entelektüel yönden cılız bırakan, onu buluşlarla ortaya çıkan bunalımların insafına terkeden *aşırı uzmanlaşmaya* karşı yöneltildiği için, okul öğrencileri işbölümü uygulamazlar, görevlendirildikleri parçaları çalıştırmayla ilgili bütün işlemleri yaparlar. Sözgelimi bir tesviyeci sürekli olarak mengene başında durmaz; daha önce çizim için mermer tez-

* Başka bölümler arasında şunlara da değinmek gerekir: soyutlanmış odalarıyla revir; — öğrenci çamaşırlarının makineyle yıkanıp ütülendiği çamaşırhane; — banyo-duş salonu; — jimnastik salonu.

gâhta çalışmıştır; gerektiğinde tornaların ya da makine-aletlerin başına geçer; aletlerini biler ve siler."

Doğrudan doğruya profesyonel nitelikteki bu öğretim, dördüncü yılda, fabrika ziyaretleriyle tamamlanır.

Genel öğrenim dersleri şunlardır; Matematik (aritmetik, cebir, geometri, tasvirî geometri, trigonometri) — mekanik — teknoloji — genel ve sınaî fizik — geometrik ve sınaî resim — süsleme desenleri — muhasebe — Fransız dili (dilbilgisi, okuma, ezber, tahrir) — tarih (1610'dan bu yana) — evrensel coğrafya — sınaî iktisatın öğeleri — sağlık öğeleri — yazı, ahlâkî ve medenî bilgiler. İngilizce ya da Almanca, müzik, jimnastik seçimli derslerdir.

Geleceğin ilişkin olduğu bir yapıtın ilk adımları böyle atılıyor işte. Yavaş yavaş emeğin örgütlenişine doğru ilerliyoruz: sınaî toplum, yürürken, işsizlerin ve üretici olmayanların düşüp kalmalarına aldırmıyor; bu yüzden, öğretimin bütün dereceleriyle açıkça üretici çalışmaya yönelmesi hiç de şaşırtıcı bir şey değil.

Devletçe, komünlerce, sendikalarca örgütlenmiş bulunan teknik öğretimin büyük bir gelişme göstermesi ve patronların atelyelerindeki çıraklığın yerini alması istenmektedir. Büyük merkezlerden çıkış yaparak küçük merkezlere yayılacak, kırları istilâ ettiği görülecek, ve her yerde yerel çalışmalara uyarlanacaktır, uyarlanması gerekecektir. Kendisi de yerel bir renk kazanacak olan ilk öğretimin ayrılmaz parçası olacaktır. Orta öğretim de bu yolu izleyecektir. Üretimin ve emeğin örgütlenişinin iktisadî zorunu altında, öğretimin genel evrimi böylece ortaya çıkmakta.

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYILDA ÇALIŞMA HUKUKU

ÇALIŞMA YASALARI*

Toplumsal sorun, tarihin bütün dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Bütün toplumlar, kaçınılmaz aşama-

* *İşçi Kodu*, Louis André ve Léon Guibourg; Chevalier-Maresq yayınları. — *Toplumsal Yasalar*, J. Chailley-Bert ve Arthur Fontaine; Léon Chailley yayınları. — Paul Pic, *Traité élémentaire de législation industrielle*; *İşçi Yasaları*; Arthur Rousseau yayınları. — *Proposition de loi sur le code du travail*, M. Victor Dejeante ve birçok meslektaşı, Millet Meclisi, 1903 yılı 659. oturum. İşçi yasalarının biraraya getirilmesi için 1901'de Ticaret Bakanlığında bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun ilk üç raporu yayımlanmıştır: *Çalışmayla İlgili Anlaşmalar*; *Çalışmanın Düzenlenmesi*, vb.. Daha bu ilk üç çalışma can sıkıcı boşluklar olduğunu göstermiştir. Kitap I, *Çalışma Konvansiyonu*, M. Jay'ın raporu; II. bölüm, II. kısım, *Atelye Yönetmelikleri*: hiç bir yasa çıkmamıştır; V. bölüm, *Kolektif Anlaşmalar*: hiç bir yasa yok; III. bölüm, I. kısım, *Ücretin Tayini Üstüne*: hiç bir yasa yok; II. bölüm, *Kârlara Katılma Üstüne*; hiç bir yasa yok; III. bölüm, *Ücretlerin Ödenme Biçimi Üstüne*: hiç bir yasa yok, vb..

lar içinde ve kaçınılmaz yoklayışlarla ona bir çözüm bulmaya çalışmışlardır. Eski rejim döneminde, burjuvazinin kurtuluşu ve serflerin kurtuluşu sözkonusuydu. 19. yüzyılda, büyük sanayiin doğuşuyla, *işçi* sorunu ortaya çıkmıştır.

Önce, çalışan sınıfların kaderinin *düzeltilmesi* yolları aranmıştır. Sonra, 1848'lerde, yeni bir *çalışma örgütlenişinden* sözedilmeye başlanmıştır. Nihayet, Üçüncü Cumhuriyet döneminde, örgütlenmiş işçi sınıfı ve sosyalist siyaset adamları, yalnız emekçilerin kaderinin ya da toplumsal durumun *düzeltilmesinin* sözkonusu olmadığını, kapitalist yoğunlaşma ile gitgide sayıları azalmış bir avuç ayrıcalıklı kişinin mülkiyetinde bulunan "üretim ve değişim araçları"nı, emekçilerin ellerine vererek, iktisadî rejimi toptan dönüştürmek gerektiğini söylemektedirler. O zaman, "toplumsal devrim"den sözedildiği işiltilmeye başlandı; kimilerine göre, emekçiler, hem de şiddet yoluyla, bir "işçi 89" istemişlerdi; bugün başkaları, bunu, şiddete başvurmaksızın, ileri sürmekteler.

Bugün, işçi sınıfının iktisadî ve entelektüel durumunun düzeltilmesine çalışılıyor. Bugünkü sefaletlere karşın, gene de yadsımlamayacak bu düzeltme çabaları, yüzyıl boyunca, üç yol izlemiştir: patron yolu, işçi yolu, hükümet yolu; zengin sınıfın etkisiyle (koruma dernekleri), işçi sınıfının etkisiyle (grevler, sendikalar, kooperatifler, genel oy hakkı), devletin etkisiyle (yasalar) ortaya çıkmıştır.

Bir yarım yüzyıldan beri devletin etkisi gitgide büyümüştür. Bu, 1848'de, emekçiler sınıfına kamu otoritesi üstünde bir etki gücü vermiş olan genel oy hakkıyla belirmiştir. Özellikle İmparatorluk döneminde, işçiler, etkisiz ve tehlikeli saydıkları siyasal eyleme zaman zaman biraz horgörüyle bakmışlardır, şimdi de öy-

le bakmaktadırlar; gene de, gerçekte, kitle, devleti toplumsal düzeltmeler üzerinde düşünmek zorunda bırakan demokratik bir baskı yaratmıştır.

İmparatorluğun ve cumhuriyetçilerin, iktidarı elde tutmak için emekçilerin desteğine gereksinme duyduklarını, toplumun her şeye karşın, işgününü sınırlamakta, işçiyi eğitmekte, üretimin ve insan soyunun geleceğini tehlikeye sokmamak için "çocukları kurtarmak"ta çıkarı olduğunu da ekleyelim.

Toplumun işe karışmasına ve devletin çalışma alanına el atmasına karşı çıkanlar olduğu halde, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, yavaş yavaş ve çekingen bir biçimde gerçek bir işçi kodunun nasıl hazırlandığı böylece anlaşılacaktır. Emekçilerin çıkarlarını, ücretlilerin işverenlerle ilişkilerini korumaya ilişkin olup da kodlarımızda çelişik bir biçimde serpili bulunan yasaların, bir *Çalışma Kodu*'nda toplanmasının bugün niçin bir sorun olduğu, Louis Blanc'dan sonra niçin bir çalışma bakanlığının, *ulusal işçi emekli örgütünün* kurulmasının önerildiği, ve parlamento çalışmalarının niçin gitgide daha büyük ölçüde emeğe ve emekçilere yöneldiği de anlaşılacaktır.

ÇALIŞMA HUKUKUNA KISA BİR GÖZATIŞ*

İŞ SÖZLEŞMESİ

Kurucu Meclis eski loncaları ortadan kaldırmış ve çalışma özgürlüğünü ilân etmiş, ama çok geçmeden, emekçilerin uzun süre sıkıntı çektiği bir düzenleme getirmiştir. İşçiler bir *çalışma cüzdanı* almak zorunda kalıyorlardı, bunsuz hiç bir işe giremezlerdi. Yasa, işverene, bu cüzdana yalnız sanayiciler tarafından kabul edi-

* Bu kısa tarihçeyi metin olarak aşağıyukarı Dejeante tasarısından alıyoruz.

len bilgiler dışında her türlü kaydın yapılmasını yasaklıyordu; bu da, fazla atılgan, iş koşullarında iyileştirme isteyen ya da bir haksızlığa karşı çıkan emekçilere bir bölgenin bütün fabrikalarının kapanması demekti.

Çalışma hukukunun en önemli bölümünü meydana getirmesi gereken iş sözleşmesiyle ilgili kurallara Medenî Yasada yüzeyden şöyle bir dokunulmaktaydı, o kadar.

12. yıl yasakoyucusu, yapıt kiralamasını eşya kiralamasıyla aynı sıraya koyarak, onu yalnız tanımlamakla ve birçok sınıfa ayırmakla yetindi. Özellikle loncalar rejimine dönüşten kaçınma kaygısı içinde bulunduğundan, hizmetlerin süresinde sınırlama ilkesini getirdi (Medenî Yasa, mad. 1780); ama, emekçiyi aşağı bir varlık olarak düşündüğünden, anlaşmazlık halinde yalnız ustanın sözüne itibar edileceğini de açıkladı. Sanayideki kiralama işlemini düzenleyen birkaç hüküm de, işçilerden çok müteahhitleri ilgilendirmekteydi.

Yalnız çıraklık sözleşmesine bir düzen getirilmiştir (22 Şubat 1851 tarihli yasa); süre belirtilmeksizin yapılan hizmet kiralamalarıyla ilgili yasa (27 Aralık 1890 tarihli yasa), gününü doldurmuş ve çoğunca çelişik bir hukuku uzaktan izleyerek sadece iş sözleşmesine bir taslak getirmeye çalışmıştır; oysa sınaî gelişme, çalışma koşullarını, bunun sonucu olarak da emekçiyle işveren arasındaki ilişkileri altüst etmiş bulunuyordu. Hafif bir iyileştirme, askerlik görevlerini yapmaya çalışmış yedek ve redif askerlerine işlerini garanti eden yasayla yapılmıştır (19 Temmuz 1901).

Ücretlerle ilgili hukuk, ilk zamanlarda, emekçiler için pek elverişli değildi. Bazı hükümler yalnız emeklerinin karşılığının ödenmesine ya da yasayla korunmuş hizmetlere ilişkindi. Yapı işçileri, gayrımenkuller üstünde doğrudan doğruya ve ayrıcalıklı hak elde ettiler (Me-

denî Yasa, mad. 1798 ve 2013); evde çalışan emekçiler, alıkoyma hakkı (Medenî Yasa, mad. 570 ve sonrakiler); hizmetçi ve hizmetkârların menkullerin çoğu üstünde (Medenî Yasa, mad. 2101), ve başka bazı emekçilerin bazı menkuller üstünde (Medenî Yasa, mad. 2102) ayrıcalığı ve müteahhitlere verilmiş ulusal işlerde itiraz hakkı (26 pluvioz, 2. yıl).

Tersine, emekçiye avans vermiş olan işverenin paranın bütünü ödeninceye kadar onu işinin başında tutma hakkı vardı (14 Mayıs 1851 tarihli yasayla değiştirilmiş madde). Emekçi, bu durumda, sözleşmeyi ancak işveren işi ya da ücret ödemeyi reddederse feshedebilirdi; işverenin ayrıca onun ilerdeki ücretinin onda-ikisini alıkoyma hakkı vardı.

12. yıl kararnamesi daha sonra değiştirilmiştir; değişmiş hükme göre emekçi, iş sözleşmesindeki koşulları yerine getirmiş olmak koşuluyla, işverenin yanından, hatta almış olduğu avansları geri vermeksizin ayrılma hakkına sahiptir (2 Temmuz 1890 tarihli yasayla değiştirilmiş 14 Mayıs 1851 tarihli yasa). Bu durumda ücret kesintisi onda-birden, çalışma cüzdanına kaydedilebilir avanslar toplamı 30 franktan fazla olamaz.

Avanslarından mahsup edilmek üzere işverene tanınmış olan kesinti hakkı, emekçinin ücretine yüklenmiş tek yük değildi. Besin karşılığı bir özellikte olduğu düşünülmesine karşın, bunların kısmen olsun, bütünüyle olsun haczedilemeyeceği ilkesi yargıtayca uzun süre reddedilmiştir. Bununla birlikte, bu hukuksal görüşten dönülmüştür (10 Nisan 1860 kararnamesi); mahkemeler de ücretlerin kısmen ya da bütünüyle haciz dışı kalabileceğini değerlendirmeye başlamıştır. Haczedilebilir miktar genellikle ücretin beşte-biri olarak saptanmıştır.

Yavaş yavaş bazı düzelmeler görülmeye başlıyor.

İşçilerin, iflasın aktifi üstündeki önceliği, bir aylık ücretten üç aylığa çıkarılıyor (4 Mart 1889 tarihli yasa, Ticaret Kodu, mad. 549); ulusal işlere girişmiş müteahhitlere ayrılan fonlara karşı itiraz hakkı, kamusal nitelik taşıyan bütün işlere de tanınarak genişletilmiştir (25 Temmuz 1891 tarihli yasa); ücretlere konan ihtiyatî haciz, işçiler için onda-bire, müstahdem ve komiler için en çok 2.000 franka çıkarılmış, ayrıca usul basitleştirilmiştir (12 Ocak 1895 tarihli yasa); ne var ki bu, haciz giderlerinde önemli bir artmayla sonuçlanmıştır; nihayet, işverenin iflâsı halinde öncelik sırası gezgin komisyonculara kadar yaygınlaştırıldı.*

ÇALIŞMANIN DÜZENLENMESİ

İşverenlerin çıkarları gerektirmiyorsa, emekçilerin *işe yerleştirilmesi* ile pek az uğraşılmaktadır. Kuşkusuz, iş bulma büroları kurulmuş, belediyelerde bu tür hizmetlerin bedelsiz olarak yapılacağı karara bağlanmıştır (8 Mart 1848 kararnamesi); ama bu tasarılar hiç bir zaman uygulanmamış, meydan, paralı iş bulma bürolarına bırakılmıştır; pek usul ve düzen içinde çalışmayan bürolar da iş arayan emekçileri arsızca sömürmeye koyulmuşlardır.**

* Yabancı ülkeler yasaları da, çoğunca, ücret alacağına öncelik tanımaktadır. *İhtiyatî haciz* konusunda 25 Mart 1897 tarihli bir Alman yasası, 14 Temmuz 1870 tarihli bir İngiliz yasası, 29 Nisan 1873 tarihli bir Avusturya yasası, 18 Ağustos 1887 tarihli bir Belçika yasası, 1 Haziran 1881 tarihli bir Macaristan yasası vardır. Ayrıca, *truck-system*'in (ayni ücret) ve keyfî para cezalarının önlenmesi konusunda, ödemelerin düzene koyulması için 16 Eylül 1887 ve 27 Haziran 1896 tarihli İngiliz, 16 Ağustos 1887 tarihli Belçika, 27 Haziran 1892 tarihli Norveç, 3 Haziran 1866 tarihli Rus, 28 Ekim 1898 tarihli Yeni Zelanda yasalarından sözedilebilir. Görülüyor ki Fransa, uluslararası işçi hukuku hareketinde başı çekmekten uzaktır.

** İş bulma büroları hakkındaki 1 Mayıs 1904 tarihli yasa bunları ortadan kaldırıyor; ama bu sözde kalmaktadır. Paralı büroların kapatılması, bunların bulunduğu kentlerdeki belediye meclislerinin basit bir karar vermesiyle gerçekleştirilebilir; ancak bu karar isteğe bağlıdır. Ka-

İşçi çalışma cüzdanlarının kullanılmasındaki çok sayıda yolsuzluk, bunların işçi kitlelerinin zihinlerinde uyandırdığı korku havası, sonunda kaldırılmaları için bir neden olmuştur (2 Temmuz 1890 tarihli yasa).

Geçici hükümet, emekçilerin korunması konusunda, birkaç çekingen adım atmıştır.

Bu hükümet, "fazla uzun süren bir beden çalışmasının, emekçinin yalnızca sağlığını yıkınakla kalmayıp zekâsını geliştirmesini önleyerek onun insanlık onurunu da örselediğini düşünerek", günlük çalışma süresini Paris'te 10 saate, eyaletlerde 11 saate indirdi (2 Mart 1848 kararnamesi); ne var ki, çok geçmeden bu sınır 12 saate çıkarıldı (9 Eylül 1848 tarihli yasa-kararname). Bundan sonra, bazı sanayi dalları için yapılan istisnalar, çalışma süresini daha da artırmaya yaradı (17 Mayıs 1851, 31 Ocak 1866, 3 Nisan 1889 ve 10 Aralık 1899 tarihli kararnameler 28 Mart 1902 tarihli kararnameyle değiştirilmiştir). Çocukların çalışması ise sadece çıraklık sözleşmelerine ilişkin yasayla düzenlenmiştir (22 Şubat 1851 tarihli yasa).

patma işlemi, kapatılan bürolara, 5 yıl içinde, bunların yasanın çıktığı dönemdeki satış bedelleri kadar bir tazminat ödemeyi gerektirir. Yasa, bundan böyle *işe girme giderlerinin işverence karşılanacağını* öngürmektedir. Bu usul daha önce bazı loncalarda vardı (bakkallar, şarküteriler). Bedelsiz bürolar belediye başkanlığının kararını açıklamasından sonra, izin almaksızın açılabilir; nüfusu 100.000'i aşan her komünde bir bedelsiz büro açılması zorunludur. Bedelsiz büroların afişleri damga resminden bağışık tutulmuştur. Bu yasa yalnız sütnine büroları ve tiyatro ajansları dışında kalmaktadır. *Almanya*'da, hizmetçi büroları hariç, bu tür paralı iş bulma büroları hemen hemen ortadan kalkmıştır. Bu ülkede, aralarında federe olmuş ve merkezi Berlin'de bulunan bir *merkez komitesine* bağlanmış belediye, sendika.. hayır dernekleri *çalışma ofisleri* iş bulma görevini yerine getirmektedir; merkez komitesine *Krallık İstatistik Ofisi*'nce para yardımı yapılmaktadır. "Birleşik Devletler'de, birkaç yıldan beri her türlü emekçiye parasız iş bulma konusunda *resmî* ve bir merkezden yönetilen bir örgüt kurma çalışmaları yapılmaktadır." (P. Pic, *Traité* s. 641.) Luxembourg, Birleşik Devletler'i taklit eden tek Avrupa ülkesidir (1092). İngiltere'de, iş bulma görevini *Trade-union*'lar (işçi birlikleri) ve gazeteler üstlenmiştir; Belçika'da, İsviçre'de ise iş borsaları, tek tek sendikalar ve belediyeler.

Yasakoyucunun, emeğin ağır sorunlarına kayıtsız kaldığı süre içinde, atelyelere makine girmiş, sanayi dönüşüme uğramış, işsizlik artmış, ücretler düşmüş, atelyede erkeğin yerini kadın ve çocuk almıştır.

Bazı işverenlerin açgözlülüğü öyle bir noktaya gelmiştir ki, gencecik çocuklar yalnız çok uzun işlerde değil, ayrıca çok güç işlerde de çalıştırılmaya başlanmış; bu da, çocukların sekiz yaşından önce atelyelerde işe alınamayacakları ve günde sekiz saatten fazla çalıştırılamayacakları yasa hükmüne bağlanmak zorunluluğunu doğurmuştur (22 Mart 1841 tarihli yasa); bunun yeterli olmadığı, daha beşikten yeni çıkmış çocukların atelyelerde çalıştırılmasının korkunç bir şey olduğu anlaşılmış, ve en az on yaş koşulundan geri dönülürken, hiç değilse çocukların işgünleri altı saate indirilmiştir (19 Mayıs 1874 tarihli yasa); daha sonra da atelyede çalışmak için en küçük yaş sınırı onikiye, çocukların günde en fazla çalışabilecekleri süre 10 saate çıkarılmıştır (2 Aralık 1892 tarihli yasa).

Kadının çalışmasıyla hiç uğraşılmamış, ama çok sayıda istek bu kayıtsızlığı kırmıştır. Kadının işgünü 11 saat olarak sınırlanmış, gece çalışması da yasaklanmıştır (2 Aralık 1892 tarihli yasa); o zamandan beri kararnamelerle sürekli olarak istisnalar getirilerek bu hükümler hemen hemen geçersiz kılınmıştır.

Bazı yetişkin emekçilerin 12 saat, kadınların 11, çocukların 10 saat işgünleri olduğundan, sanayiciler, denetim güçlüğünden yararlanarak bütün personele 11 ya da 12 saat iş gördürmeye başlamışlardı. O zaman, çocukların işgünleri bir saat artırılarak karma personel çalıştıran fabrikalarda günlük çalışma süresi 11 saat olarak saptandı; ama dört yıllık bir aradan sonra en fazla çalışma süresi herkes için günde 10 saate indirildi (30 Mart 1900 tarihli yasa).

Devletin, departmanların ve komünlerin adına yapılan işler için özel çalışma koşulları getirilmiş (10 Ağustos 1899 ve 21 Mart 1902 kararnameleri), ve demiryolları personelinin günlük çalışma süresi ortalama 10-12 saat olarak saptanmıştır* (1899, 1901, 1902'de alınmış kararlar).

Tehlikeli, sağlığa aykırı ve kullanışsız işyerleri için düzenleyici hükümler getirilirken, yalnızca sağlığı ve halk sağlığını koruma amacıyla hareket edilmiş, bu yerlerde çalışan emekçiler gözönüne alınmamıştır.

Yasakoyucu, kazalara karşı garanti önlemlerini sadece maden kuyuları, açık maden ocakları ve taşocakları için öngörmekteydi; sonra buharlı aygıtların yapımı, bakımı ve kullanılmasıyla, demiryollarının güveni ve dolaşımıyla ilgili önlemler de aldı.

Daha sonra da sağlığa aykırı ve tehlikeli işlerde çocukların çalıştırılması yasaklandı (1841); çocukların çalıştığı kurumlarda önleyici ve sağlığa ilişkin genel önlemler alındı (19 Mayıs 1904 tarihli yasa); ve emekçilerin kurban gittikleri kazalar üstünde durulmaya başlandı (2 Aralık 1892 tarihli yasa).

Sağlığa ve güvenliğe ilişkin hukuksal tutanaklar bütün sanayi kurumlarını kavrayacak biçimde genişletildi (12 Haziran 1893)** ve çok önemli yasa hükümle-

* Zorunluydu bu!.. "1891'de, görevi başında uyuyan bir makasçı bir trenin kaybına ve bir makinistin ölümüne neden olmuştu. Mahkeme bu makasçının *kesiksiz olarak 14 gün 14 gece* görev başında bulunduğunu saptadı. Apilly tren kazasından sonra yapılan açık soruşturma sonunda, gar şefinin tek başma 'bilet kesmek, bagajları kaydetmek, Apilly'den günde geçen *yüzyirmi trenin* (her oniki dakikada bir tren) durmalarına *nezaret* etmek' durumunda kaldığım ortaya koymuştu. Daha önce, ihmalden ölüme neden olma suçuyla yargılanan bu memur, üstüne düşen görevin insan gücünün sınırını aştığını açıklayınca, Compiégne mahkemesinde beraat etmişti. Romilly garı (Cherbourg hattı üstünde) bu konuda ün yapmıştır. Gar şefleri burda günde 19 saat çalışmaktaydı; içlerinden biri bir yıl içinde yorgunluktan öldü." (Pelloutier, *la Vie ouvrière en France*, s. 28-29.)

** Fransa, bu yolda, İsviçre'nin (1877), İngiltere'nin (1078), Avusturya'-

riyle tamamlandı.

Çocuklara ve kadınlara özel durumlar sağlamak, daha birçok kararnamenin konusu olmuş, ve mağazalar bu tür müstahdemlerine yerler sağlama zorunda bırakılmıştır (29 Aralık 1900 tarihli yasa).

Sanayide çalıştırılan çocuklarla, daha sonra da kadınlarla ilgili çeşitli yasa hükümlerinin uygulanmasını sağlamak ve ona nezaret etmek üzere müfettişler görevlendirilmiştir (1841-1874); bunların görevleri arasında, yetişkin emekçilerin çalışma süreleriyle, gezgin işlerde çalıştırılan çocukların korunmasıyla ilgili hükümlerin uygulanmasını, nihayet, sağlığa ve güvenliğe ilişkin önlemlerin yerine getirilmesini sağlamak da vardır.

Çalışmanın denetimi servisi, bugün 11 bölüm müfettişinden ve 110 departman müfettişinden (kadın, erkek) meydana gelmektedir (10 Mayıs 1902 tarihli kararname).

Madenlerde, güvenlik önlemleri, maden işçilerinin seçtiği işçi delegelerinin gözetimi altındadır (8 Temmuz 1890 ve 25 Mart 1901 tarihli yasalar).

EMEĞİN SİGORTASI

Hukuksal tartışmalara konu olan emek sigortaları şu öğeleri kapsamaktadır: işsizlik, kaza, sakatlık ve yaşlılık.*

İşsizliğe karşı hiç bir sigorta mevcut değildir.**

nm (1883-1885), İsveç'in (1885), İtalya'nın (1888), Belçika'nın (1889), Almanya'nm (1891), Norveç'in (1892) gerisinde kalmıştır.

* Yalnız Almanya tam bir *zorunlu* sigorta ağı kurabilmiştir; ne var ki bu ülkede de, kurulması en güç olan işsizlik sigortası yoktur. Zorunlu *hastalık sigortası* 1883'ten beri, zorunlu *kaza sigortası* 1884'ten beri (30 Haziran 1900'de kesin yasa), ve zorunlu *sakatlık ve yaşlılık sigortası* 1889'dan beri uygulanmaktadır. Zorunlu hastalık sigortası Avusturya'da (1888), Luxembourg'da (1901), Macaristan'da (1891) da vardır.

** "İşsizlik sigortası, kimi zaman, bütün sosyal sigortalar sisteminin kilit taşı olarak görülmektedir. Gerçekten de, emekçi, kimi zaman büyük özveriler pahasına, beslenmesinin tek kaynağı olan düzenli ücretten

Yalnız bazı sendikalar, işsiz kalan üyelerine birçok hafta boyunca verilebilen bir tazminat ödemektedir.

Emekçiler ciddî bir sigortadan ancak kaza durumunda yararlanabilmektedirler.* İşçilerin işbaşında kurbanı oldukları kazaların sorumluluğuna ilişkin yasa (9 Nisan 1898 tarihli), kuşkusuz, şimdiye dek kabul edilmiş en koruyucu yasalardan biridir. Bu yasa birçok güzel yenilik getirmektedir: Meslekî risk halinde işverenin sorumluluğu, götürü bir tazminat saptanması, daha hızlı, daha az giderli bir hukuk usulü.

Bununla birlikte, sözü edilen yasada çok eleştirilebilir boşluklar vardı; bunların bir kısmı daha sonra çıkarılan bir yasayla doldurulmuştur (22 Mart 1902 tarihli yasa).

Hastalık, bazı durumlarda sakatlık ve yaşlılık sigortası yapan karşılıklı yardım dernekleri, işçilere özgü kuruluşlar değildir.

kendi elinde olmayan bir işsizlikle her an yoksun kalma korkusu içinde bulundukça, bütün o hastalık, yaşlılık ya da sakatlık sigortaları dizisinin kurulması ne işe yarar ki? Emekçileri, işsizlik tehlikesine, daha iyi bir duruma doğru gösterilen bütün çabaları felce uğratan bu düşmana karşı garanti altına almayı başaracağımız gün gelip sosyal sigortalar sorunu tam bir çözüme götürülmedikten sonra bu konuda söyleyecek ne vardır ki?" (P. Pic, *Lois ouvrières*, s. 1036.) Bu yönde bazı denemelere girişilmiştir. Saint-Gal kantonundaki işsizliğe karşı *zorunlu* sigorta sandığı, iki yıllık güç bir yaşantıdan sonra, 1897'de kapanmak zorunda kalmıştır; sigortalılar prim ödemeyi kabul etmemekteydiler. Bern'de (1893), Bâle-Ville'de (1901), Cologne'da (1896), sigortalıların, isteyen partonların ve hayır derneklerinin katılma paylarıyla, komün yardımlarıyla yaşayan *resmî*, ama *isteğe bağlı* sigorta ayakta durmaktadır. Gand'da, hiç bir resmî sandık bulunmamaktaysa da, sendikalarca kurulmuş işsizlik sandıklarına yardımda bulunacak bir işsizlik fonuna raslanıyor.

* İş kazalarına karşı zorunlu sigorta, Almanya'da (1884-1900), Avusturya'da (1887-1894), Norveç'te (1894-97), İtalya'da (1898), Hollanda'da (1901), Luxembourg'da (1902) uygulanmaktadır. Alman yasası, 1900'den beri, bütün sanayi devlet, ulaştırma, tarım, inşaat, deniz emekçilerini kapsamaktadır. Yasa dışında sadece balıkçılar, kendi hesabına çalışan esnaf, ticarethane müstahdemleri ve hizmetçiler kalıyor; küçük patronlar ve bazı tür ticaret müstahdemleri de sigortadan yararlanabilmektedirler. Bu ülkede *kaza sigortasından yararlanan kimselerin sayısı 17,5 milyondur* (hastalık sigortasından yararlananlar 10 milyon).

Yardım ve emekli sandıkları maden işçileri için *zorunlu* bir nitelik taşımakta ve özel yasalara göre yönetilmektedir (1894-1896).

Parlamentoda bir *Ulusal İşçi Emekli Sandığı** tasarısı ele alınmıştır, ancak bu konudaki görüşmeler henüz yeni başlamıştır.**

* Almanya'da 12,5 milyon sigortalı emekçinin emekli aylıkları 110-230 mark arasında oynamaktadır. Sakatlık rantı ise 116-450 marktır. Bu rant her yaşta verilebiliyor; emekli aylığı ise sadece yetmiş yaşında bağlanıyor; çok ileri bir yaştır bu. Kapitalize edilmiş fonlar, işçiler, patronlar ve devlet tarafından sağlanmaktadır. Belçika'da (1900) ve İtalya'da (1898-1901) *resmî*, ama *isteğe bağlı* emekli sandıkları kurulmuştur. Bunlara patronlar hiç bir şey vermezler, gerekli parayı devlet sağlar. Emeklilik yaşı Belçika'da altmışbeş, İtalya'da altmıştır.

** Bununla birlikte, *karşılıklı yardım dernekleri*, bu arada, toplumsal hastalığı hafifletmeye olanak vermiştir. Ama, "işçi sendiklarının *karşılıklı* örgütler kurma yolundaki çabalarına karşın, karşılıklı yardım derneklerinde, tam işçi kavramına girenlerden çok küçük patronlar, her türden, her dereceden müstahdemler, kısacası küçük-burjuvalar bulunmaktadır. M. Fourgerrousse, 1893'te, Fransız derneklerinde işçi nüfusun yalnızca otuzda-birinin üye olduğunu tahmin etmişti. Bu oran düzelmişse de, büyük ücretli kitlesinin henüz karşılıklı yardımın dışında kaldığı yadsınamaz bir gerçektir." (Pic, sözü edilen *Traité*.) Bu derneklerden ayrıca sözetmeyişimizin nedeni de burda.

Bakın, "Fransız karşılıklı yardımının koşulu" olan ve 15 Temmuz 1850 tarihli yasayı değiştiren 1 Nisan 1898 tarihli yasa, karşılıklı yardım derneklerini nasıl tanımlıyor: "Mad. 1: Karşılıklı yardım dernekleri aşağıdaki amaçlardan birine ya da birçoğuna ulaşmak isteyen uzgörülü birliklerdir: Üyelerine ve ailelerine hastalık, yaralanma ya da sakatlık hallerinde yardımlar yapmak, onlara *emekli aylığı* bağlamak, yaşarken, ölüm ya da kaza halinde onlara bireysel ya da kolektif sigortalar sağlamak, cenaze giderlerini üstlenmek, ölen üyelerinin ana-babalarına, dul karı ya da çocuklarına, yetimlerine yardım payları ayırmak. Ayrıca sözü edilen dernekler, giderleri katılma payları ve özel gelirleriyle sağlanmak koşuluyla üyelerinin yararına *mesleki kurslar*, parasız *iş bulma büroları* kurabilir, *işsizlik halinde yardım fonları* düzenleyebilir."

Yasa, İçişleri Bakanlığında, bir *Karşılıklı Yardım Yüksek Kurulunun* kurulacağını öngörmekteydi. Bu derneklerin sayısı sözü edilen yasadan sonra artmıştır. 1902 Temmuzunda, üç milyon üyeli, 350 milyon sermayeli, yaklaşık olarak 15.000 bu tür kuruluş vardı. 1902'den beri bir Karşılıklı Yardım Dernekleri Ulusal Federasyonu vardır. 1894 ve 1895 tarihli yasalardan sonra da, emekli aylıklarının 350 franka kadar yükselmesi için devletçe bu derneklere krediler verilmektedir. Karşılıklı Yardım Dernekleri, fahrî üyeler biçimi altında iyilikseverliğe fazlaca el atılmasına gözyummakla ve sıradan bir toplumsal eğitim okulu olmakla eleştirilmiştir.

Bütün usta ve yeminli kurul üyeliklerinin kaldırılışını, çok geçmeden, aynı durumda ya da aynı meslekteki işçi ve zanaatçıların birleşmelerini ve ortak çıkarları çevresinde biraraya gelmelerini önlemek için en şiddetli önlemler izledi.

İmalâthaneler, fabrikalar ve atelyeler hakkındaki yasa, daha sonra da Ceza Yasasının 414. ve 416. maddeleri, durumlarını düzeltmek amacıyla çabalarını birleştirmeye kalkan emekçilere karşı ağır cezalar öngörmekteydi.

25 Mayıs 1864 tarihli yasayla yayımlanan 414. ve 416. maddelerin metni kolektif bir eylemin meşruluğunu kabul ediyor, ama önceden bu konuda anlaşmış olmayı yasaklıyordu. Grev, ancak kendiliğinden bir acı ve öfke patlaması olduğu zaman yasal sayılıyor, ama iki karşıt çıkar arasında açıkyürekli ve özgür bir tartışma sonucunda çıkmışsa, mahkûm ediliyordu.

Bununla birlikte, emekçilerin yavaş yavaş gruplaştıkları görülüyordu; meslekî örgütler ya da gruplar kurmuşlar, uluslararası planda da birleşmişlerdi; bu yüzden, 14 Mart 1872 tarihli yasanın katı ve şiddetli maddeleriyle karşılaştılar.

Bütün engellere karşın, Üçüncü Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sendikaların sayısı artmıştı; ve 1876'da, M. Edouard Lockroy ve çok sayıda meslektaşı, patron ve işçi sendikalarının yasal tanınmasına, örgütlenmesine ve çalışmasına ilişkin bir yasa önerisi getirdiler. Mecliste ve Senatodaki bir sürü tartışmadan sonra, ortaya, 21 Mart 1884 tarihli yasa çıktı.

Bu yasa, Ceza Yasasının 416. maddesini değiştirmekte, ve emekçilere özgürce birleşme hakkı tanımaktaydı; ama bildiride bulunma zorunluluğunu da getiri-

yordu yasa; sendikalar kuran emekçiler için en tehlikeli durumlardan biriydi bu: çünkü patronlar yönünden çoğunca önleyici önlemler alınmasına olanak sağlıyordu.

Daha liberal hükümler içeren ve normal derneklere uygulanabilir nitelikte olan birlik kurma sözleşmesi hakkındaki yasa (1 Temmuz 1901), sendikalar hakkındaki yasada da muhafaza edilmekteydi.

Gruplaşma fikri gitgide gelişmiş, belediyeler bile bu hareketle ilgilenmeye başlamıştır. Belediyeler, örgütlenen emekçilere yardım etmeleri gerektiğini kavramışlardı; bunun sonucu olarak birçok belediyenin sendikalar emrine *çalışma borsaları* adı altında yerler verdiğini görüyoruz.

Bu borsalar emekçilerin daha kolay biraraya gelmelerine ve işsizlere iş bulmanın örgütlenişine olanak sağlayacaktı.

Belediyelerin iyiniyetine güvenen sendikalar büyük ölçüde bu yola girdiler; sendika hareketi ilginç bir atılım kazandı; ama çalışma borsaları tam parlak sonuçlar alacak bir düzeye gelmişlerdi ki, 1893'te Paris çalışma borsasının kapanışı bu güzel atılımı durdurdu.

Çalışma borsası fikri yeni bir şey değildi 3 Şubat 1851'de, Docoux halk temsilcisi Yasama Meclisinin masası üstüne, bir emekçiler borsası kurulmasıyla ilgili bir tasarı metni koymuştu. Tasarının gündeme alınması 413'e karşı 218 oyla reddedilmişti...

Yasama Meclisi ve devlet, emekçilerle uğraşmak gereğini duymayınca, bu kez Paris Belediye Meclisi bir çalışma borsası kurma fikrini ele aldı Çalışma komisyonu adına M. Mesureur'ün sunduğu rapor üzerine, bir çalışma borsası kurulması 5 Kasım 1886'da kabul edildi.

Açılış, o zamanki Paris Belediye Meclis Başkanı M. Mesureur'ün başkanlığı altında, 5 Şubat 1887'de oldu.

Çok sayıda belediye bu örneği izledi, ve çalışma borsaları kurulmuş oldu: Nîmes'te (1888); Marseille'da, (1889); Saint-Etienne'de ve Toulon'da (1890); Aix'de, Toulouse'da, Bordeaux'da, Bézier'de, vb..

22 Mayıs 1892'de, Paris Merkez Çalışma Borsasının açılışı Belediye Meclis Başkanı M. Sauton tarafından yapıldı.

Bakan Dupuy'ün buyruğuyla 1893'te kapatıldıktan sonra, ancak 1896'da yeniden açılabildi. Seine valisinin yetkilerini genişletmek ve üye sendikaların özgürlüklerini sınırlamak amacıyla 1905'te değiştirilmiş özel bir kararname (17 Temmuz 1900) hükümlerine göre yönetilmektedir.

Daha az önemli olmayan belli sayıda sendikal örgüt, kendilerine karşı yeni şiddet önlemleri alınır korkusuyla, çalışma borsasının dışında kalmıştır.

Üyelerini patron yönetiminden çıkarma eğilimindeki yeni bir birleşme biçimi de *üretim kooperatif ortaklığıdır*. Bu ortaklıklar Medenî Yasa (mad. 1832-1873) ya da *Ticaret Yasası* (1 Ağustos 1893 ve 9 Temmuz 1902 tarihli yasaların 18. ilâ 64. maddeleri) hükümlerine göre kurulmaktadır.

Devlet, departmanlar ve komünler hesabına yapılan işlerle ilgili ihalelere girmelerini kolaylaştırmak için, bunlara bazı öncelikler tanımıştır.

Bu ortaklıklar kimi zaman amaçlarını unutarak gerçek patron ortaklıkları haline gelmekte, yanlarında aşağı durumda başka emekçileri çalıştırmaktadır. Proletaryanın düşmekten sakınması gereken bir yanlış vardır burda.

Üretim kooperatifleri, ancak, ücretlileri ortadan kaldırarak, kolektif üretim örgütlenişinin temelini, henüz tohum halindeki çıkış noktasını meydana getirdikleri ölçüde gerçek bir yarar sağlarlar.

Sözcüğün tam anlamıyla üretim kooperatiflerinin yanısıra, üyelere değil, sendikalara, meslekî birliklerin bütününe ait meslek atelyeleri kurmanın da uygun olacağı kanısındayız: yavaş yavaş gelişebilen, iktisadî ve toplumsal gelişimi daha hızlı hazırlayabilen korporatif atelyeler.

ÇALIŞMA MECLİSLERİ

Çalışma konusunda ortaya çıkan sorunları incelemek ve bunlara çözümler getirmek amacıyla *Çalışma Yüksek Kurulu* kurulmuştu (1891). Büyük kısmı siyaset adamlarından ve sanayicilerden meydana gelen, içinde yalnız birkaç emekçi bulunan bu kurul, Hükümetçe atanmaktaydı. Sonradan atama usulü gibi bileşimi de değiştirildi: üçte-biri patronlar, üçte-biri işçiler tarafından, üçte-biri de bakanlar, Senato ya da Millet Meclisi tarafından seçilmeye başlandı.

Patronlardan ve işçilerden eşit sayıda kurulan, sendikalar ve karma kurullarca atanan bölge çalışma meclisleri de aynı şekilde doğmuştur (1900).

Üretimin durumu ve gelişimiyle, çalışmanın örgütlenişi ve ücretleriyle, sermaye ile olan ilişkileriyle, emekçilerin durumuyla vb. ilgili Fransız ve yabancı kaynaklı belgeler, Ticaret ve Sanayi Bakanlığındaki *Çalışma Müdürlüğü*'ne bağlı *Çalışma Ofisi*'nce toplanmış ve düzene konmuştur. Bu çok önemli belgelerin büyük ve çok ilginç bir kısmı daha önce yayımlanmış bulunmaktadır.

ÇALIŞMANIN YARGILANMASI

Eski loncalar ortadan kaldırıldığı zaman, çalışmanın yargılanması çeşitli mesleklerin çalışma biçimleri yönünden gerekli bilgilerden yoksun kişilere bırakıldığı için, beklenen sonuçlar hiç de doğmamıştır. Lyon

ipek yapımcıları ve bunların atelye şefleri, bu uygulamaya karşı çıktılar, ve 1791 tarihli yasayla ortadan kaldırılmış olan ortak büro ya da mahkemeye benzeyen bir kurumun kurulmasını istediler.

Bu istekleri ilgiyle karşılandı. Fabrika sahipleriyle işçiler, atelye şefleriyle kalfalar ya da çıraklar arasındaki anlaşmazlıklara çözüm getirmek üzere bir *karma kurul* kuruldu (1806). Bu kurulda patron üyelerin sayısı işçi üyelerden fazlaydı; kurul, bir uzlaşma sağlanamadığı durumlarda ancak 60 frankın altında kalan anlaşmazlıkları yargılayabiliyordu. Bu kurulda uygulanan usul, sulh mahkemelerindekinin aynıydı.

Yavaş yavaş, kararnamelerle, başka karma kurullar da kurulmaya başlandı. Bunlar, konusu olan miktar ne olursa olsun, her türlü anlaşmazlığı yargılamaya, ve 100 franktan fazla uyuşmazlıklarda istinaf görevi görmeye yetkiliydi (1810).

Karma kurullardaki işçi üye sayısı giderek patron üye sayısıyla eşit oldu (1848). Kurullar 200 frankı aşmayan istemler üstünde kesin karar verebiliyorlar, daha yüksek istemler karşısında da, borcun bu miktara kadar olan kısmının ihtiyaten ve hemen yerine getirilmesini isteyebiliyorlardı (1835). Disiplin rejimi de düzenlenmişti (1864). Başkanların ve başkan yardımcılarının atanması kurulların kendilerine verildi (1880). Üyelere müslüman yargıçlar da katılarak, yasa hükümleri Cezayir'de de uygulanmaya başlandı (1881).

Bireysel uyuşmazlıkların çözümü çoğunca yasa konusu yapıldığı halde, yasakoyucu, kolektif uyuşmazlıklar üstüne pek az kafa yormaktaydı. Bir süre bu tür uyuşmazlıkları yasaklamaya çalıştıktan sonra, emekçilere *koalisyon* hakkı tanımak zorunda kaldı (1864); ama, emekçileri, onlara karşı birleşmiş kapitalist güçler ve hükümet güçleriyle başbaşa bıraktı. Bu tür uyuş-

mazlıkların çözümü için *uzlaştırma* ya da *hakeme başvurma* yolları denendi (27 Aralık 1892 tarihli yasa).

Derlenme konusunda işçi sınıfının baskısıyla kendini kabul ettiren çalışma yasaları Fransa'da böyle hazırlanmıştır. Daha etkili başka birçok yasa Meclislerde oylanmayı beklemektedir. Ancak bazı milletvekilleri bunların kabul edilmesiyle Fransız sanayiinin aynı yasaların bulunmadığı ülkelerdekilere göre aşağı bir duruma sokulacağını ileri sürmektedirler. Bu yüzden, uzun bir süreden beri, uluslararası yasalarla çalışmanın düzenlenmesi için diplomatik bir anlaşma isteniyor.

Böyle bir düzenlemeden yana olanlar, başka sanayi ülkeleri de kabul ederlerse, Fransa'da, günlük çalışma saatlerinin azaltılmasının, ya da, sözgelimi bir asgarî ücret sisteminin uygulanmasının kolaylaşacağını, çünkü bu durumda kimsenin artık uluslararası rekabet koşullarını ileri süremeyeceğini söylemektedirler. Oysa, Belçika ve Almanya gibi, işçinin korunduğu, İngiltere ve Birleşik Devletler gibi, ücretlerin yüksek olduğu ülkelerde sanayiin bolluk içinde yüzdüğünü, buna karşılık emekçilere kıtlık ücreti ödenen, işçiyi koruma hukuku henüz çocukluk çağında bulunan İspanya'nın durgunluk ve çöküntü içinde bulunduğunu görmüyor muyuz?

Kısacası, dünya pazarları için rekabet halindeki ülkelerde sanayi ve işçi hukukunun aynı olması ilerlemeyi kolaylaştıracaktır. Daha 1883'te, *Uluslararası Sınaî Mülkiyeti Koruma Birliği* kurulmuş bulunuyordu; *Uluslararası Berlin Konferansı* da (1890), çocukların ve kadınların çalışması, madenlerde çalışma konusunda uluslararası bir düzenlemenin olanağını ince-

leyerek, sorunu ortaya koymuştu. Guillaume II tarafından toplantıya çağrılmış olan bu konferans başarısızlığa uğramıştı: tıpkı çar tarafından çağrılan la Haye Barış Konferansının büyük bir kısmının başarısızlığa uğraması gibi.

1897'de, *Bruxelles Çalışma Hukuku Uluslararası Kongresinde,* uluslararası bir çalışma mevzuatının şimdilik olanaksız olduğu karara bağlanırken, *Zurich Uluslararası İşçiyi Koruma Kongresinde* böyle bir düzenlemenin zorunlu olduğu ilân edilmekteydi.

1900'de, *Emekçilerin Yasal Planda Korunması İçin Uluslararası Kongreden* aynı addaki *Uluslararası Dernek* ortaya çıkmıştır; derneğin merkezi Bâle'dedir; Uluslararası Barış Bürosunun merkezinin Berne'de oluşu gibi. Çalışmayla ve işçi hukukuyla ilgili bütün belgelerin bir merkezde toplanması için Dernek tarafından Bâle'de *Uluslararası Çalışma Ofisi* kurulmuştur. Bu ofis, belki de, uluslararası kongrelerle birlikte geleceğin toplumsal hukukunu hazırlayacaktır.*

Engeller büyüktür kuşkusuz: ülkeler arasındaki farklılıklar bir yana, maliyet fiyatları arasındaki farkları ve uluslararası düzendeki bozuklukları önlemenin güçlüklerini gözönünde tutanlar da var. Ama bütün bunlar aşılmaz değildir; bugün için uluslararası işçi hukukunun *düzen birliği* biraz düşsel bir şey gibi geliyorsa da, yeterince hızlı bir tempoyla uluslararası *anlaşmalara* ulaşmak olanaksız değil. İtalya ve Almanya, İtalya ve İsviçre ve Almanya ve Avusturya, daha şimdiden Fransa ve İtalya'ya (15 Nisan 1904 anlaşması) öykünme ve hazırlanmış "çalışma anlaşmaları"nı im-

* 1905'te, Emekçilerin Yasal Planda Korunması İçin Uluslararası Konferans, Berne'de toplanmıştır. Konferansta, bütün üye ülkeler için, özellikle beyaz fosforun ve kadınların gece çalıştırılmasının yasaklanması üstünde durulmuştur.

zalama yoluna girmişlerdir.* Gelecekteki işçi hukukunun uluslararası planda örgütlenişi bakımından mutlu bir belirtidir bu.

* *Çalışma Ofisi Resmi Bülteni*'ne göre (1905) İtalya-İsviçre ve İtalya-Almanya anlaşmaları yalnız işçi sigortaları konusundadır. Avusturya-Almanya anlaşması hem işçi sigortalarını, hem de işçinin korunması konusunu kapsamaktadır. Bu sonuncu konuda, tutucu bir adam olan Kont Posadovski yukarda değindiğimiz belgeleri uluslararası çalışma hukukundan yana olarak şöyle değerlendiriyor:

"Biz toplum siyaseti alanında ne kadar ilerlersek, başka devletlerin de o ölçüde bize ayak uydurmalarını istemek gerekir; başka devletler bizi bu alanda izlemezlerse, sonunda onlarınkinden daha yüksek fiyatlarla üretim yapma durumunda kalırız. Uluslararası anlaşmaların çok büyük bir siyasal-toplumsal değer taşıması işte burada." (*Reichstag*, 10 Şubat 1905 oturumu.)

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

19. YÜZYILDA İŞÇİ EYLEMİ*
GREVLER, SENDİKALAR, KOOPERATİFLER

I. GREVLER**

GREVLERİN NEDENLERİ

"Eski rejim döneminde, Parisli işçiler iş aramak

* İşçi sınıfının kaderinin düzeltilmesinin üç biçimde belirdiğini söylemiştik: Devletin çabasıyla, işçi sınıfının kendi çabasıyla ve egemen sınıfın çabasıyla. Önceki bölüm bunların biricisini ele alıyor. Geriye ikinciyi incelemek kalıyor: o da bu bölümün konusudur. Üçüncüye gelince, ona yeri geldikçe şöyle bir değinmekteyiz· çünkü o, emekçilerin tarihinden çok *sadakanın* ya da *insanseverliğin tarihini* ilgilendirmektedir.

** Başvurulacak kaynaklar: L. de Seilhac. *les Grèves*, 1903. — Drioux *les Coalitions d'ouvriers et de patrons de 1789 à nos jours*, 1883. — Smith, *les Coalitions et les Grèves, 1886* — Jourdain, *la Législation française sur les coalitions, son évolution au dix-neuvième siècle*, 1898. — Vaillé, *la Coalition ouvrière et les Grèves*, tarihsel inceleme, 1901. — Ch. Renault, *Histoire de Grève*. — Art. Fontaine, *les Grèves et la Conciliation*. — Son yıllardaki grevler konusunda *Mouvement socialiste* vb. koleksiyonuna bakılabilir. — Grev istatistikleri konusunda: *Çalışma Ofisi Bülteni* (Ticaret Bakanlığı) ve *Statistiques des grèves de 1840 à 1899* (Ticaret Bakanlığının resmî yayını). — J. Uhry, *les Grèves en France*; vb..

için Belediye Sarayının önünde, *Grève* alanında toplanırlardı. Bu etkisiz işçi pazarı, yeni koşullar içinde çalışmak amacıyla biraraya gelmiş işçilerin eylemine kendi adını vermiştir." (L. de Seilhac.)

Grev, işçilerin toplu olarak çalışmayı bırakmasıdır. Patron grevine, yani üretim araçlarının (atelyeler, makineler, aletler, ilk maddeler, vb.) çalıştırılmamasına *lokavt** (*lock-out,* kapatma) denir. İşçi grevi ve patron grevi iktisadî rejim içinde bir savaş durumu meydana getirmektedir.

İşçi grevlerinin bellibaşlı nedeni ücretin savunulmasıdır. *Çalışma Ofisi Bülteni*'ne göre, 1900'de, yapılan grevlerin yaklaşık olarak %72'si bir ücret düşmesini önlemek ya da ücretlerin yükselmesini sağlamak için yapılmıştır.

Ama başka nedenler de işe karışmakta. Sözgelimi, 1900'de, ücretlerin korunmasıyla birlikte günlük çalışma saatlerinin azaltılması isteği (grevlerin %11'i); işçilere, işçibaşlarına ya da müdürlere yolverme (%11,5), ya da tersine, yolverilmiş işçilerin yeniden işe alınma istekleri (%10). Nihayet, ikinci derecede nedenler arasında şunları sayabiliriz: parça başına çalışmanın kaldırılması, ödeme biçimi, sigorta kesintileri ve yardım sandığı kesintileri, para cezalarının kaldırıl-

* "Üretim mekanizması incelendiğinde, grevin, çalışmayı bırakmanın, sadece ücretlilerin bir ortak eyleminden değil, çoğunca patronların, tüccarların, irili ufaklı işletmecilerin bireysel bir tasarılarından ya da kolektif anlaşmalarından da doğduğu görülür. Grevler, genellikle, satış fiyatlarında bir düşüklüğe, genel giderlerin kısılmasına, daha açık olarak da fabrikaların ve atelyelerin kapatılmasına karşı ortaya çıkmaktadır... Patron grevleri hiç bir zaman öbürleri kadar sık, öbürleri kadar şiddetli ve genel olmaz. Hatta, denebilir ki, son yıllarda Fransa'da, İngiltere'de, Amerika'da patlamış büyük grevlerin çoğu işverenlerce tahrik edilmiştir; ve grevler hemen her zaman kapitalistler için elverişli gelmiştir. Gerçekten de, tekelci sanayi (birlikler, karteller, tröstler, sendikalar) ile birlikte bir yirmi yıldan beri *işten otmalar* da başlıyor." M. Dagan bu konuda yüzlerce örnek gösteriyor. (Dagan, *De la Condition du peuple au vingtième siècle*).

ması, çırak sayısının sınırlandırılması, pazarın dinlenme günü olması, atelye kuralları, vb..

Bütün grevler, özellikle de geçmiş yüzyıl içindeki Fransız grevleri birkaç genel tipte toplanabilir: ücret grevleri (en çok raslanan); işgünü grevi; sendikanın tanınması, ya da siyasal ve dinsel yönden patron baskısının gösterilmesi için yapılan siyasal grev (Creusot madencilerinin grevi, 1899; Montceau maden işçilerinin 1901'de "daha çok özgürlük!" diye bağırdıkları grev); patronlar tarafından işlerlikten alıkonmuş işçi yasalarının uygulanması için yapılan yasallık grevi; nihayet dayanışma grevi: günümüzde *kısmî* grevler yerini çoğunca aynı dalda ya da aynı kentte çalışan işçilerin azçok yaygın genel grevlerine bırakmaktadır.

Grevlerin böyle çeşitli oluşu, işçi sınıfının, toplumsal eşitsizlik ve grevlerin kaynağı olan ücret sorunları nedeniyle, çektiği acıların çeşitliliğini ortaya koymaktadır.

Grevler emekçi sınıfla işverenler sınıfını açıkça karşı karşıya getirir. Öyle bir görünümleri vardır ki, bir toplumbilimci, Karl Marx, bunu "sınıflar savaşımı" olarak tanımlıyor; ona göre, grevler, "proleterlerin, *bir sınıf olarak örgütlenmelerini* ortaya koydukları biçimlerden birini" meydana getirmektedir.*

GREV HAKKI

Genellikle, *koalisyon hakkının* ya da grev hakkının yasal olarak tanınışı, *koalisyon suçunu* ortadan kaldıran 25 Mayıs 1864 tarihli yasaya götürülür. Ancak, böyle düşünülürken yasakoyucunun bir eliyle verdiğini öbür eliyle aldığı gerçeği unutulmaktadır: çünkü yasakoyucu koalisyon suçunun yerine, Ceza Yasa-

* Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti* [Sol Yayınları, Ankara, 1975, s. 162, —*Ed.*].

sının 414, 415 ve 416. maddeleriyle cezalandırılan *çalışma özgürlüğüne saldırı* suçunu geçirmekteydi.* Öte yandan, *birleşme hakkı* gibi, dernek kurma hakkı da yasaklanmış olarak kalmaktaydı.

Koalisyon hakkı bir sözcükten başka bir şey değildi. 1865'te, Saint-Etienne kadife işçileri; yasanın yayınlanışından hemen sonra, grev yapmaya karar verdikleri ve onu yönetmek için onaltı kişilik bir komite kurdukları zaman bu gerçeği gördüler; bu komitenin altı üyesi ceza mahkemesince kovuşturularak, gizli dernek kurdukları gerekçesiyle aylarca hapse mahkûm oldu.

Gerçekte, grev hakkı, ancak toplanma özgürlüğü hakkında 30 Haziran 1881 tarihli yasadan, özellikle de meslekî sendikalar hakkında 21 Mart 1884 tarihli yasadan beri vardır. Ayrıca, 1884 tarihli yasanın Ceza Yasasının 416. maddesini değiştirmekle birlikte, 414. ve 415. maddelere hiç dokunmamış olduğunu da belirtelim. Çoğunca bu istisnaî maddelerin kaldırılması ve ortak hukuka, yani Ceza Yasasının 305. ve onu izleyen maddelerine dönülmesi istenmiştir.** Böyle bir de-

* Mad. 414. — Şiddete, tehditlere, hileli manevralara başvurarak, ücretleri zorla yükseltmek ya da düşürmek, ya da sanayiin ve çalışmanın özgürce işlemesine saldırıda bulunmak amacıyla çalışmayı toplu olarak bırakanlar ve bu fiillerini sürdürenler, ya da bunları yapmaya kalkışanlar 6 günden 3 yıla kadar hapis ve 16 franktan 3.000 franka kadar para cezasıyla, ya da bu cezalardan biriyle cezalandırılırlar.

Mad. 415. — Fiilleri yukardaki maddeyle cezalandırılmış kimseler daha sonra toplu olarak aynı suçu işledikleri takdirde, suçluların 2 yıldan az 5 yıldan fazla olmamak üzere sıkı polis gözetimi altına alınmalarına karar verilebilir.

Mad. 416 (1884 tarihli yasayla değişmiş şekli). — Toplu olarak hazırlanmış bir plan sonunda para cezaları, buyruklar, yasaklamalar yoluyla, sanayiin ya da çalışmanın özgürce işlemesine saldırıda bulunan bütün işçiler, patronlar ve eser müteahhitleri 6 günden 3 aya kadar hapis ve 16 franktan 3.000 franka kadar para cezasıyla, ya da bunlardan sadece biriyle cezalandırılırlar.

** Millet Meclisine 11 Temmuz 1898'de verilen öneri. Groussier'nin Dejeante'ın ve birkaç arkadaşının Çalışma Kodu üzerine tasarıları. İlerici

ğişiklik iyice zorunlu hale gelmiştir; çünkü bazı mahkemeler grev eylemi bahanesiyle ölçüyü kaçırmakta, büyük mahkûmiyetlere hükmetmektedirler.

Koalisyonlar ve grevler konusundaki mevzuat, uzlaşma kurulları ve isteğe bağlı hakem kurulları kuran 24 Aralık 1892 tarihli yasayla tamamlanmıştır. Günümüzde, Yeni Zelanda'da olduğu gibi, işin aceleye getirilmesinden ve özellikle grev denen bu iki ağızlı silahın açacağı yaralardan sakınmak için, bu kurullara *zorunlu* nitelik kazandırılması gereğinden sözedenlere raslanıyor. Ne var ki, bu tasarı, sendikalarca iyi karşılanmamıştır.

19. YÜZYILDA GREVLERİN TARİHÇESİ

SİNDİRME

İşçilerin, bilinmedik grev serüvenlerine atılmak için koalisyon hakkının tanınmasını beklediklerine inanmak yanlış olacaktır. 1864'ten önce de belki o tarihten sonraki kadar grev yapılmıştır; grevlerin nice eski olduklarını biliyoruz. (Bkz: *Eski Grevler*.)

Özetlersek, 1825-1847 yılları arasında, grevler için 1.250'den fazla kovuşturma yapılmış, 7.000'den fazla kişi suçlanmış; 60'tan fazla kez işçiler bir yılı aşkın, 4.500 kadar kez bir yıldan eksik hapis cezasına çarptırılmışlar; 70 kadar kez de yalnız para cezası ödemeye mahkûm edilmişlerdir.

"1848-1864 yılları arasında, 1.141 koalisyon için kovuşturma açılmış, bunların 6.812'si önlenmiş, 4.845'i mahkûmiyetle sonuçlanmıştır. 1855'te, 158 olay vardır; en yüksek rakam budur; bunlar Sergi çalışmalarıyla aynı zamana raslamaktadır. Ama, öyle görünü-

parti liderlerinden M. Bartou da son sıralarda bu yönde konuşmuştur (*Nouvelle Revue*, 13 Şubat 1901).

yor ki, yargıçlar bile bastırmayla görevli oldukları suçun varlığını kabul etmemektedirler." (L. de Seilhac.)

"Kârlara katılma" usulünün bulucusu olan sanayici Leclaire, 1842-1843'te, sistemini açıklamak için işçilerini biraraya toplamak isteyince, gerekli izin kendisine verilmemişti:

"Bu konuda polis müdürü şöyle diyor: burda bize cesaret vermeyecek gibi görünen hatta yasalarca yasaklanmış gibi olmayan bir ücret düzenleme sorunu vardı: işçi, ücretini saptamada ve düzenlemede tamamıyla serbest oluyor ve *patronla uzlaşmaya varmak zorunda kalmıyordu.*"

Daha da ilginç bir örnek şudur:

"Paris basımevi işçileri 1843'te basımevi sahipleriyle birlikte bir el emeği *tarifesi* yapmışlardı. Her yıl, patronlar ve işçiler biraraya gelip bir şölenle bunu kutluyorlardı! Bu toplantılara ancak sözü edilen tarifeye hiç bir imada bulunulmaması şartıyla izin verilmişti. Bu sözcük ağza alınmayacaktı!" (L. de Seilhac.)

"ÇALIŞARAK YAŞAMAK, SAVAŞARAK ÖLMEK"

Koalisyon hakkının yasal olarak tanınmasından önce yapılmış grevler arasında tarihe derin anılar bırakmış olanlar vardır. Sözgelimi Lyon ipek fabrikası işçilerinin hükümetin yanlış tutumuyla yozlaşarak başkaldırıya dönüşen 1831'deki grevleri öyledir.

O sıralarda, Lyon'da, onaltı, hatta onsekiz saat çalışma karşılığında günde onsekiz metelik kazanan zavallı ipek dokuma işçileri vardı. Bunlar ücretlerinin yükseltilmesini isteyerek yakınmalarını valinin önüne götürdüler. Duygulanan vali, karma kurulun olumlu fikrini de aldıktan sonra asgarî bir ücret tarifesi hazırlattı. İpek yapımcılarının çoğu bu tarifeyi uygulamak istemediler. Sefalet arttı. Vali hükümetçe kınandı.

İhanete uğradıklarına inanan işçiler greve gittiler, çalışmayı sürdürmek isteyenlere işi bıraktırdılar ve sokağa indiler. Güvenlik güçleri ateş açtı. İşçiler öldürüldü. Bu kez isyan çıktı. Sefaletin ve isyanın kara bayrağının şu dövizle dalgalandığı görüldü: "Çalışarak yaşamak, ya da savaşarak ölmek." Üç gün boyunca işçiler kente egemen oldular. Sonunda zaferi ordu kazandı. Sindirme işlemleri çok kanlı oldu, tarife feshedildi, vali görevden alındı; zavallı ücretler de artırılmadı.*

PARİS DÜLGERLERİNİN SÜRELİ GREVLERİ

Eski rejimdeki ve devrim dönemi içindeki başkaldırmalardan sonra, ilk büyük grevlerden biri 1822'de Paris dülgerlerinin grevi olmuştur. Yankılar uyandıran bir davaya karşın, işçiler zafer kazandılar; ücretleri on yıllık bir süre için artırıldı. Bu on yılın sonunda, dülgerler eskisi kadar büyük bir darlık içine düşmüşlerdi; çünkü, yaşam giderek pahalılaşmış bulunuyordu. Yeni grev ve yeni başarı: on yıl sürecek yeni ücret tarifesi.

Bu on yıl da hiç grev yapılmadan geçti. Ama patronlar biraz beklemek için hiç bir şey kaybetmemişlerdi: Yaşam daha da pahalı olmuştu; 1822'de ellerine 35 santim geçen dülger işçilerin 1833'te ellerine 40 santim geçmekteydi: saatte 50 santim, yani günde 5 frank elde etmek için 1845'te greve gittiler.

Patronların olumsuz karşılığı üstüne 4-5 bin dülger işçi, işi bıraktı. Şantiyelere dönenler dövülüyordu. Bir patron Rouen'den yirmi kalfa getirtmişti; bunlar da çok geçmeden birbirinin ardısıra işlerini bıraktılar. "Şimdi bize bir şey diyen yok, diyorlardı, ama daha

* Levasseur'e göre, *Histoire des classes ouvrières.*

sonra atelyelerde bizi yaralayacaklar, sırtımıza kirişler vurarak yere yıkacaklar!"

Bir yılgı durumu apaçıktı; birçok kalfa, çalışma özgürlüğünü engelleme gerekçesiyle tutuklandı.

Patronlar vakit geçirmeden savunma bakanını elde ettiler; o da onların emirlerine bu yolda pişmiş askerler verdi; ama patronlar bu yiğit dülgerler karşısında bir zafer elde edemiyorlardı — ve bakan, Meclis'te, 27 Nisanda patronlarla işbirliği yaptığı konusunda kendisine soru yönelten Ledru-Rollin'in ateşli konuşması karşısında kaldı.

"Yani yarın başka işçiler de grev yapma zorunda kalırlarsa, ordunuza sırayla makası ve iğneyi, çekici ve rendeyi eline almasını mı söyleyeceksiniz? Doğrusu, çok güzel buluş bu sizinki! Ordu böylece çalışma yaşamının büyük düzenleyicisi olacak! Hiç bir şeyi eksik olmayan askerle, midesi boş işçi arasında durumun eşit olmadığını hissetmiyorsunuz, özel işler, serbest işler için, böylesine korkunç bir rekabet yaratmaya hakkınız olmadığını da düşündüğünüz yok! İktidarla sermaye arasında müthiş bir işbirliği kurdunuz."

Bu sırada grev sürüp gitmekteydi. Komite, eyaletlerden yardım alıyor ve işsizlere has ekmek ve et dağıtıyordu. 5 Temmuzda bin kadar kalfa günde 5 franka işbaşı yaptı (belli sayıda küçük patron razı olmuştu): 5 frankın 1 frankı grevcilere verilmek üzere toplanıyordu.

Polis ve yasa araya girdi. Hükümet, patronlara yatkın tutumuyla, birçok tutuklama yaptırttı. Berryer'in ateşli savunusuna karşın, içlerinden biri üç yıl, biri bir yıl hapis olmak üzere onüç sanık, mahkûm edildi. Büyük hatip bu konuda şöyle demişti: "İnceden inceye koalisyon suçunu kovuşturuyorsanız, işveren dülgerler niçin şu sanık sıralarında oturmuyorlar?"

Bununla birlikte, grev, kasım ayında günde 5 frank ücret başarısıyla sona erdi.

KURŞUNA DİZİLEN ONİKİ MADEN İŞÇİSİ

Ertesi yıl (1846), Loire'daki 65 maden kömürü imtiyazı tek bir kumpanyada toplanınca, bir müdür, genel kumpanyanın ücretlerde kısıntı yapabileceğini çıtlatıyor. Grev çıkıyor, askerî birlikler geliyor, ve oniki maden işçisi kurşuna diziliyor. Guizot zamanında toplumsal sorun böyle çözülüyordu işte.

BASTİAT'NIN SÖYLEVİ

Bu kurşuna dizmeler ve bu hüküm giydirmeler koalisyonlar sorununu kaygı verici bir biçimde ortaya koyuyordu. Bu yüzden, 1849'da büyük bir tartışma çıktı; Bastiat, koalisyon özgürlüğü üstüne ünlü söylevini bu tartışma sırasında vermiştir:

"Dendiğine göre, işi bırakma patron için zararlıdır, onun mülkiyet hakkını zedelemektedir, işçi de bu durumda patronun özgürlüğüne saldırıda bulunmuş olmaktadır: bu noktada fikirler tersyüz ediliyor işte. Neden mi? Ben bir patronun karşısına geçmişim, fiyatı tartışıyoruz; o, uygun gelmeyen bir ücret veriyor bana, ben de çekiliyorum; siz de kalkıp bana onun sanayiine zarar verdiğim için patronun özgürlüğüne saldırıda bulunduğumu söylüyorsunuz! İstediğinizin kölelikten başka bir şey olmadığına dikkat edin. Patronun mülkiyetine saldıran ben olduğum için yasanın işe karışmasını istiyorsunuz; asıl, patronun benimkine saldırdığını niçin görmüyorsunuz peki? Yasa, onun iradesini bana zorla kabul ettirir biçimde araya girecekse, nerde özgürlük, nerde eşitlik?"

Kısa keselim, yirmi yıl geriye gelelim. İmparatorluk döneminin sonundaki "grev çılgınlığı"nın ortasındayız şimdi de. Her köşede patlayan grevler. Bu dönem de bir şiddet grevleri, kanlı grevler dizisi olmuştur: kırmızı dizi.

1867'de, İngiliz tezgâhları alarak el emeğini azaltmış ve böylece işçiler arasında zaten hoşnutsuzluk uyandırmış olan Roubaix yapımcıları, katı ve düşüncesizce hazırlanmış bir yönetmelikle işçi öfkesini taşma noktasına getirmişlerdi. Bir patlama işareti oldu bu. Çıkan grev, 1903'te Armentières'deki gibi, isyana dönüştü. Üç fabrika tahrip edildi, bir yangın çıktı, tezgâhlar kırıldı, kumaşlar yakıldı. 78 kişi hüküm giydi.

Bundan iki yıl sonra, hükümet, Ricamarie ve Aubin işçilerinin dökülen kanlarıyla patronların öcünü alıyordu. Haziran 1869'da, bir ücret sorunu ve bir siyasal sorundan ötürü Loire madenlerinde çalışma durduruldu. Grevci gruplar kuyudan kuyuya koşarak ateşleri söndürttüler, makineleri durdurttular. Ricamarie'de, askerî birliklerle çatıştılar, aralarından kırk kadar kişi tutuklanarak cezaevine atıldı. Arkadaşları onları kurtarmak isteyince askerler ateş açtı; gün batarken, bozuk bir yolda dokuz erkek işçinin ve bir kadının cesetleri vardı.

Aynı yılın Ekim ayında Aubin havzası daha kanlı bir drama sahne oldu. Gua maden işçileri, müdürü ele geçirmişlerdi, onu suda boğmaktan sözediyorlardı. Vali onların öfkesini yatıştırmayı başardı. İşçiler ertesi gün kazmalar ve baltalarla silahlanmış olarak yeniden boy gösterdiler. Askerler ateş açtı: 22 yaralı, 14 ölü.

Aubin'in ve Ricamarie'nin adları sık sık İmpara-

torluğa karşı kullanılmış, ve geleneği, 20. yüzyılın şafağında henüz ölmemiş olan kanlı grevler sırasında her zaman anılmıştır.

CREUSOT GREVİ (1870)

İmparatorluk, grevler içinde sona erdi. İlk kez (Ocak 1870) Creusot grevi, fabrikanın kalabalık personeli üstüne çökmüş patron zorbalığını ortaya çıkardı.

"Oniki bin işçi aynı anda işi bırakmıştı. Anlaşmazlığın nedenlerini anlatalım. İşçilerin bir yardım sandığı vardı; yedek fonu 450.000 franka ulaşan sandığın yönetimi Creusot'nun "memurlar"mın elindeydi. İşçiler, sandık yönetimi konusunda bir çeşit plebisit yaparak düşüncelerini açıkladılar. Oylamaya katılanların üçte-ikisi, yönetimin, işçilerin kendi ellerine verilmesini istiyorlardı. Hesapları devralmakla görevli geçici bir delegasyon kurulu meydana getirildi. Ancak yöneticiler bunu kabul etmediler, ve delegasyondaki üyeler fabrikadan atıldılar. Grev ilân edildi. Kitle halinde tutuklamalar yapıldı, hüküm giyen 24 kişiye toplam 298 ay hapis cezası verildi; bunların ikisi üç yıl, dördü iki yıl içerde yatacaktı." (L. de Seilhac.)

KUZEY MADEN İŞÇİLERİ

Savaşı izleyen yıllarda grevlere oldukça seyrek raslanmaktadır. Bununla birlikte, 1872'den itibaren, Kuzey ve Pas-de-Calais kömür havzalarında, 1884, 1889, 1891, 1893 yıllarından günümüze dek sürecek bir grevler dizisi başlamıştır.

1872 grevi, komşu Borinage'daki bir grevin Fransa'daki uzantısıydı. Boğulmuştur bu grev. Milyarlarca istikrazın zarar göreceğinden korkan Thiers, Pas-de-Calais valisine telgraf çekecek, "ülkenin kurtuluşunun

düşmanları" olan grevcilerin "güç kullanarak sindirilmeleri"ni isteyecekti.

Pas-de-Calais madenleri başmühendisi, valiye verdiği yıllık raporda, grevlerde iktidar temsilcilerinin rolünü ve tavrını ustaca ortaya koymaktaydı:

"Anladım ki, bizi yalnız ani olduğu kadar da şiddetli bir sindirme hareketi koruyabilir. İlk belirtide, varlığımın sağlayabileceği her noktada bu durumu yarattım. Kamu selâmetiyle ilgili bu işte önce *yerel yöneticilerin* ve *jandarmanın,* sonra *ordunun,* daha sonra da *yargı makamlarının* en büyük yardımlarını gördüm; bu zengin ve onurlu bölgede daha büyük felâketlerin önü alınmışsa, saydığım makamların çalışmalarına borçluyuz bunu."

1884'te, Anzin havzasında yeni grev. Başlıca amaç *taşaronluğun* (*marchandage*) kaldırılmasıydı.* Bir ara yatışmış olan grev, kumpanyanın sendika yönetim kurullarında bulunan hemen bütün işçilere (50 kadar) yolvermesi üzerine yeniden başladı. 1889 grevinden sonra (Serginin açılışı dolayısıyla zaman iyi seçilmişti), Kuzey ve Pas-de-Calais kömür ocakları Patron Komitesi ücretlerde bir %10 artırım yaptı. Bu prim ertesi yıl bir %10 daha artırıldı.

Bir yıl sonra yeni bir grev daha. Pas-de-Calais Maden İşçileri Sendikası, Kuzey Kömür Ocakları Komitesinden ve Lens Kumpanyasından şunları istiyordu: daha dengeli bir ücret bölünümü; günde 5,50 frank ücret (primler hariç); emeklilik ve yardım sandıkla-

* "*Taşaron*, yapılacak işten bir pay, götürü bir parça alan, borçlunun ayırdığı götürü miktarla en düşük bir fiyatla çalıştırılan işçilerin ücreti arasında spekülasyon yapan bir işçidir. Öbürleri gibi bir işçi olan, ama sadece işin bütün inceliklerini değil, zanaatın bütün hilelerini de bilen *marchandeur* ya da *taşaron*, işçilerden kimi zaman gerçek bir müteahhidin isteyeceğinden daha fazla iş koparır, bunu da onları çok daha hızlı çalıştırarak sağlar..." (Pic, *Traité*, s. 877.) Taşaronluk, çok az uygulanmış 1848 tarihli bir yasa gücünde kararnameyle kaldırılmıştır.

rının yeniden örgütlenmesi; günde sekiz saatlik çalışma süresi; grev yaptıkları ve sendikaların örgütlenişinde çalıştıkları için işten çıkarılmış bulunan işçilerin yeniden işe alınmaları. Bu grev, Kuzey bölgesi madencileri arasında ün yapmış "Arras anlaşması" ile sona erdi. Ücretler artırıldı. Bu anlaşma ile, Patron Komitesi, İşçi Sendikasını tanımış oldu: büyük bir başarıydı bu.

Arras anlaşması hükümleri kumpanyalar tarafından bozulunca, 1893'te, elverişsiz bir anda (çünkü sanayiin durumu güçlükler içindeydi) yeni bir grev patladı. Maden işçileri özellikle 1891 anlaşmasının gerçek anlamda uygulanmasını istiyorlardı. Bir başarısızlık oldu bu.

MADENCİLERİN GENEL GREVİ (1902)

Nihayet, 1902'de, Kuzey madencileri Fransız madencilerinin genel grevine katıldılar. Şunları istiyorlardı: elli yaştan ve otuz yıllık hizmetten sonra günde 2 franklık bir emeklilik ücreti; günde sekiz saatlik çalışma süresi; bir asgarî ücret; ücretlerin artırılması. Bayındırlık Bakanı bir emeklilik tasarısı hazırladı; günde sekiz saatlik çalışma süresi çeşitli aşamalardan sonra Mecliste oylanarak kabul edildi; ne var ki, ne hükümetin ne de kumpanyaların bir asgarî ücreti ağızlarına aldıkları yoktu, son isteğe, ücretlerin artırılmasına gelince, o da her kumpanya ve işçileri arasında tek tek çözüme bağlanmıştı. Kısacası, genel grev, bir parça parça grevler dizisiyle tamamlanmaktaydı.

Zaman da hiç iyi seçilmiş değildi. Üç yıl içinde, maden istihracı alanında, Küba savaşı, Transvaal savaşı, 1900 Sergisi, metalurji sanayiindeki güçlü atılım sayesinde, büyük bir bolluk meydana gelmiştir. Hisse senedi sahipleri büyük kârlar elde etmişlerdir. Oysa

maden işçileri kendi paylarını, bunalım ortalığı kırıp geçirmeye başladıktan, maden kömürü fiyatı düştükten sonra istediler. Çok geçti bu. Grev başarısızlığa uğradı.

YANKI UYANDIRAN GREVLER

Şimdi maden işçilerini izlediğimiz Kuzeyi bırakalım, gerilere dönelim.

"Ocak 1886'da, Decazeville'de, trajik bir olayla ortaya çıkan bir madenciler grevi patlamıştı. Müesseseler müdürü M. Watrin'e karşı kışkırtılmış olan işçiler bir şiddet sahnesinden sonra onu öldürdüler. Sosyalist milletvekilleri, Basly, Camélinat ve Antide Boyer, verdikleri ateşli söylevlerde suçluları, hak dağıtan kimseler olarak gösterdiler. Grev, aynı yılın Mart ayında yeniden başlatılacağı söylenerek, birkaç gün sonra sona erdirildi. Bu kez grevciler hiç bir şiddet eylemine girişmediler. Grevin yeniden başlaması Mecliste görüşme gündemine alındı, hükümet 225'e karşı 256 oyla güvenoyu alamadı. Bununla birlikte, Bakanlar Kurulu Başkanı M. de Freycinet o oturumda bulunmadığı için, kabine çekilmedi, iki gün sonra da, madenler konusundaki yasalarda bir düzeltme tasarısı hazırlayacağını vaadetmiş olan hükümet tarafından ödünler verildi. Hem işçileri hem de kumpanyayı gözeten tasarı 40'a karşı 353 oyla kabul edildi. 4 Nisan'da, işçi isteklerini desteklemek için grev merkezine gelmiş olan Parisli iki gazeteci, M. Ernest Roche ile Duc-Quercy çalışma özgürlüğüne saldırıda bulundukları gerekçesiyle Decazeville'de tutuklandı. M. Watrin'i öldürmekten suçlu bulunan işçiler sekiz yıl kürek cezasıyla 5 yıl hapis arasında değişen cezalara çarptırıldılar.

"1891'deki 1 Mayıs İşçi Bayramı, Kuzey bölgesindeki Fourmie'ye acı bir olayla geldi. Askerî birlikle bir

işçi grubu arasında büyük bir çatışma oldu. Aralarında kadınlar ve çocuklar da bulunan birçok kişinin ölümü çevreyi keder içinde bıraktı. Bundan üç gün sonra Mecliste bir soru önergesi verildi; M. Ernest Roche ve M. Dumay, birliğin önceden bir uyarıda bulunmaksızın ateş açtıklarını ileri sürdüler. Birliğin kumandanı olan subaya ateş açma buyruğunu verdiği için valiyi suçladılar.

"1892'de, Kuzey madencilerinin iki grevi arasında, Carmaux madencileri işi bıraktılar. Grev, kentin belediye başkanı ve semt danışmanı olarak atanmış olan M. Calvignac'ın işinden alınmasıyla kışkırtılmıştı. M. Dupuy-Dutemps bakana bu konuda soru yöneltti. Bakanlar Kurulu Başkanı M. Loubet Hükümetinin rolünün sınırlı kaldığı noktada aracılık denemelerine başvurarak elinde olan her şeyi yapmış olduğunu söyledi. Sözlerini bitirirken, Meclisi, hakemlik konusundaki yasayı öncelikle gündeme almaya davet etti.

"Bakanlar Kurulu Başkanının hakemliğine karar verildi. M. Loubet, 26 Ekimde verdiği hakem kararında M. Calvignac'ın, belediye başkanı olduğu sürece izinli sayılarak, görevine dönmesini, Albi mahkemesince hüküm giymemiş bütün grevci işçilerin yeniden işe alınmasını uygun gördü. Grev komitesi ise hakem kararını, üstlenmeyi reddetti. Hüküm giymiş bile olsalar, bütün işçilerin yeniden işe alınmasını istiyorlardı. Sonunda, yeni bir soru önergesinden sonra, hükümetçe genel af çıkarılacağı vaadedildi, grev de böylece sona erdi.

"Meclis, 22 Kasımda hakem yasasını kabul ediyordu.

"1899 Eylülü içinde, Creusot'da Schneider metalurji kurumlarmda çalışan işçilerle yönetim arasında bir uyuşmazlık başgösterdi. Uyuşmazlığın hemen hemen

tek nedeni grevcilerin tuttuğu işçi sendikasının resmen tanınması konusundaydı. Grevciler, sonunda, patron gibi, M. Waldeck-Rousseau'nun hakemliğini kabul ettiler. Bakanlar Kurulu Başkanı 7 Ekimde kararını açıkladı. Meslekî sendikanın tanınması sorununu çözüyor, iki tarafın da rızası halinde, taraflardan birinin bağlı olduğu sendikanın aracı olarak çalışabileceğine, ancak bunun zorla kabul ettirilemeyeceğine karar veriyordu; ayrıca ayrım gözetilmeksizin bütün işçilerin işe yeniden alınması gerektiğini karara bağlıyordu. Bu karar iki tarafça da kabul edildi, çalışma da, hemen, yeniden başladı."*

Yüzyılın yankı uyandıran son grevlerinden biri oldu bu. Son yılların yankı uyandıran grevleri arasında şunları sayabiliriz: kanlı Chalon-sur-Saône ve Martinique'teki François (1900) grevleri (Martinique'te 17 işçi, askerî birliklerce kurşuna dizilmişti); Montceau maden işçilerinin, "halk mutfakları" sistemini başlatan grevi (1901); Marseille dok işçilerinin grevi (1900 ve 1904); Armentières'de ve Kuzey'de tekstil grevleri (1903 ve 1904); Nihayet, 1905'te Limoges'da porselen işçilerinin grevi (bir kişi kurşuna dizildi), ve Meurthe-et-Moselle'de maden ve metalurji işçilerinin grevleri (Mont-Saint-Martin'de, bir mızrak darbesiyle bir kişi öldürüldü).

"GENEL GREV"

Birkaç yıldan beri grevlerin ilginç bir gelişimine tanık oluyoruz. Bir kere eskisine göre daha iyi hesaplanmakta, daha az ani olmaktadır. İşçi sınıfı şimdi daha iyi eğitilmiştir, daha iyi düşünmektedir. Öte yan-

* Encyclopédie populaire Ferdinand Buisson, *Socialisme* ve *Hist. contemporaine* ciltleri.

dan, eskinin tek bir fabrikada çıkan soyut grevine az raslanıyor, *kısmî grevler* dönemi bitmiştir, *genel grevler* dönemi başlamıştır.

Genel grevden genel greve fark var. Aynı bir meslekî birliğin, aynı bir kentte (Paris tesviye rençberleri, 1898), bütün bir bölgede (Kuzey bölgesinde tekstil grevleri, 1903), hatta bütün Fransa'da (maden işçileri, 1902) grevi olabilir. Çeşitli işçilerin (sözgelimi Marseille grevi, 1904) aynı bir kentteki genel grevi de olabilir. Nihayet, yaşam için vazgeçilmez bütün meslek birlikleri bütün ülke çapında genel greve gidebilir.

İlk ikisi yapılmıştır; ancak bunlar henüz hiç bir zaman gerçek anlamda "genel" niteliğini taşımamaktadır: 1902 maden işçileri grevi Fransa'daki bütün maden işçilerini kapsamamıştır; 1904'teki Marseille grevi de, bütün liman işçilerini biraraya getirmiş olmasına karşın, kentteki bütün emekçileri çevresinde toplamış değildir. Zaten bir grevin, bir kentteki bütün emekçileri toplamasına olanak da yoktur; çünkü bu toptan işsizliğin ilk kurbanı yine işçi olmaktadır; işçinin, sabahleyin yiyeceği somuna patrondan çok daha fazla gereksinmesi vardır.

Ayrıca, sözcük, temelinden alınırsa, kısaca genel grev denen şey bir düştür. Fransa'daki bütün maden işçilerinin, bütün dok işçilerinin grevi düşünülebilir de, Fransa'daki bütün demiryolu müstahdemlerinin grevi o kadar kolay düşünülemez; 1898'de girişilmiş demiryolu genel grevinin başarısızlığa uğraması hazırlık eksikliklerine, anlaşma eksiklerine, patron baskısına, hükümetin işe karışmasına, grevcilerin yerine askerlerin geçirilmesine olduğu kadar buna da bağlanabilir belki. Genel bir basımevi grevi de kolay düşünülemez; bir kentte meslekî birliklerin çoğu grevde olduğu zaman, basımevi işçileri geceleri de çalışmaktadır-

lar; çünkü grevcilerin kendilerinin de olup biteni öğrenmeye gereksinmeleri vardır. Nihayet, bütün Fransız fırıncı işçilerinin uzamış bir grevini de düşünemeyiz. Hele *bütün* Fransa'daki *bütün* işçilerin greve gitmiş olmaları hali kimsenin aklına sığmayacak saçma bir şeydir.

Fransa'da henüz hiç genel grev olmamıştır. Ama sendikalist kesim, olabileceği kanısındadır; *Çalışma Genel Konfederasyonu* da birkaç yıldan beri böyle bir grevi örgütlemeye çalışmaktadır. Kısacası, bu konu henüz teori alanındadır. Genel oy hakkı almak için Belçika'da ve İsveç'te (1901), polisin ve ordunun işçileri katletmesini protesto etmek için İtalya'da (1904) bir uygulama başlangıcı görülmüştür; ama sadece bir başlangıçtır bu; çünkü işçi sınıfı henüz sınıf bilincini yeterince kazanmış değildir; salt barışçıl bir eyleme geçmek için yeterince hazırlıklı olmadığı gibi, bir genel grevle zafer kazanabilmek için yeterince örgütlenmiş de değildir.

Mirabeau da, 1789'da Provence Meclisindeki güzel söylevinde bunu söylüyordu; ona göre, halkın, "gücünün korkunç olduğunu kanıtlamak için, sadece hareketsizliğe gereksinmesi vardır". Daha sonra, "işi bırakmış kolların" greviyle burjuvaziye gözdağı veren Danton'u dinlemiştik. Kısacası, genel grev, günümüz sendikalarınca olgunlaştırılmış eski bir düşüncedir; barışçıl taktiğin de tarihsel kökleri vardır.

Barışçıl taktik, günümüzdeki grevci hareketin ayırıcı bir özelliğidir de. Kuşkusuz, sefaletle, polis baskısıyla, askerlerin varlığıyla kışkırtılmış şiddet eylemlerine bugün de raslanmaktadır; kuşkusuz, işçi sınıfına şiddet öğütleyerek onun gönlüne girmeyi düşünen taşkın kimseler yine vardır; ama bunların sayısı azdır, tersine, işi bırakmış kolların genel grevi öğütleyen, böy-

lece başarı şanslarını artıran sendikacı militanların sayısı günden güne artmaktadır. Tarihin de, şimdilerde sadece bir başlangıç noktasında duran, ve Terör'ün kana buladığı şiddet eylemlerine başvurmaksızın toplumsal ilerlemeyi vaadeden işçi sınıfının eğitimine belbağlamaya hakkı vardır.

Bugün, *Çalışma Konfederasyonunun* sendikalist kesimince önerilen genel grevin, sadece maden işçileri, dok işçileri, demiryolu işçileri vb. gibi durmaları ulusal yaşamı da felce uğratacak meslekî birlikleri biraraya getirmesi gerekir.

Kimilerine göre, genel grevin siyasal bir amacı olabilir: Belçika'da olduğu gibi, genel oy hakkının kazanılması (1901); Polonya'da olduğu gibi, bir savaşa karşı çıkış (1905); o zaman, *siyasal genel grev* sözkonusudur. Ya da, kamu güçleri üstünde bir baskı yaratılarak bir işçi reformu elde etmek istenebilir; o zaman da, *reformcu genel grev* sözkonusudur.

Kimilerine göre de, genel greve bugünkü toplumu, ücretlilik sisteminin ortadan kalkacağı, her emekçinin, emeğinin tam değerini alacağı bir topluma dönüştürmek amacıyla başvurulmalıdır: bu da *devrimci genel grevdir*.

Belge olarak, genel grevin propagandacılarından biri, *Çalışma Genel Konfederasyonu* Sekreteri M. Victor Griffuelhes tarafından nasıl tanımlandığını görelim:

"Genel grev, üreticilerin, üretici olmayanlara sevinç ve doygunluk sağlamaya yarayan çalışmayı reddetmeleridir; toplumsal dönüşüm amacı içindeki işçi çabalarının bilinçli bir patlamasıdır; proletaryanın kötülükten kurtulma yolundaki sürekli eyleminin mantıkî bir uzantısıdır. Genel meslekî grevlerce belirmiş ve hızlanmış gelişimin aşamalarından biridir.

"Genel grev, son noktada, işçi çevreleri için basit bir işi bırakma anlamı taşımaz; meslek birliklerince, sendikalarca değerlendirilen toplumsal zenginliklere *herkesin yararına olarak* elkoymaktır. Bu genel grev, ya da devrim, karşı koyuşların biçimine göre barışçıl ya da şiddetli olacaktır."

1904'te, Bourges'da 1.200 sendikanın temsil edildiği sendika kongresinde egemen olan ve yan tutmaz tarihin kaydetmesi gereken görüş budur.

GREVLERİN SONUÇLARI

Bugünkü günde, Fransa'da yılda yaklaşık olarak 600 grev yapılmaktadır (1902'de 512, 1903'te 640, *İstatistik Yıllığı*). Bütün bu grevler nereye varmaktadır? Geçmişteki grevler nereye varmıştır?

1849'da, koalisyonlar konusundaki büyük parlamento tartışması sırasında, M. de Vatimesnil bu soruya şu kısa karşılığı vermekteydi: "Birleşen işçilerin zararı yine kendilerine oluyor; onların devşirdikleri tek meyve sefaletten ibaret kalmaktadır." Doğru mu bu?

Her şeyden önce bir gözlem kendini kabul ettirmekte burda: grev, kapitalist rejimin ve büyük sanayiin ürünlerinden biridir. Eski zamanda, grevler olduğunu, ama bunlara seyrek raslandığını görmüştük. Küçük atelye döneminde, işinden memnun olmayan kalfa çoğunca başka yerde iş tutmak için çıkıp gitmekteydi. Günümüzde, yüzlerce, binlerce işçinin çalıştığı fabrikalarda, emekçi, bireysel istekler ileri sürememektedir. Kimsenin onu dinleyecek zamanı da yoktur. Onu yerinde tutmak da kimsenin aklından geçmez; onun yerini almaya hazır yüzlerce işsiz bulunmaktadır; çünkü emeğin "aktif ordu"sunun arkasında, sefaletin, bekleyen, midesi boş, her ne pahasına olursa olsun çalışmak isteyen "yedek ordu"su vardır.

Ama, o bir kişi yerine, bütün işçiler durumlarından hoşnut değillerse, işi bırakabilir, başka yere gidebilirler mi? Patron, bir anda, birkaç yüz, birkaç bin işçi alarak onların yerini doldurabilir mi? Onlar, çalışmayı, patron razı olduğu zaman yeniden başlatmak niyetiyle bırakmaktadırlar, çünkü hep patronun sonunda razı olacağı düşüncesindedirler. Grev budur; kısacası, çağdaş grev, sınaî rejimin zorla kabul ettirdiği kolektif bir iş bırakımıdır.

Bütün bu sakıncalar karşısında, emekçiler için grevlerin tek meyvesinin sefalet olduğu doğru mudur?

1900'de, *Çalışma Ofisi*'nce ortaya konmuş belgelere göre, on yıl içinde (1890-1899) yapılmış ve 922.080 işçinin katıldığı 4.194 grevin %24,10'unda tam başarı kazanılmış, %31'inde uzlaşma biçimi altında kısmî başarı elde edilmiş, %44,6'sında ise başarısızlığa uğranmıştır. Bu oran grevlerin sayısına göre hesaplanmıştır. Grevcilerin sayısına göre yapılan hesaplarda emekçiler için daha da elverişli sonuçlar ortaya çıkmaktadır: %18,04 tam başarı, %43,33 kısmî başarı, sadece %38,63 oranında başarısızlık.*

Kısacası, hiç bir şey elde etmemiş grevcilerin oranı sadece üçte-birdir. İngiltere'de de oran aşağıyukarı aynıdır. Bu ülkede, *Board of Trade*'in son istatistiği aşağıdaki oranları vermektedir: grevcilerin sayısına göre, altı yıl içinde (1896-1901): %29,1 tam başarı, %31,10 kısmî başarı, %38,30 başarısızlık.

M. de Seilhac'ın ileri sürdüğü gibi, başarıların astarı yüzünden daha pahalıya mı malolmuştur? İşte *Çalışma Ofisi*'nce grevler üstüne yayınlanmış kitaba göre, 508 ücret grevine ilişkin kazanç ve kayıpların

* 1900-1901 yılları için, grev sayısına göre: %22,27 tam başarı, %38,60 kısmî başarı, %39,13 başarısızlık; grevcilerin sayısına göre: %9,63 tam başarı, %51,44 kısmî başarı, %38,93 başarısızlık.

hesabı: 113.574 işçi başarı kazanmış; 6.322.954 franklık 1.467.643 işgününden fedakârlık edilmiş: işçi başına ortalama kayıp 55,60 frank. Buna karşılık, 14.792.164 franklık bir ücret zammı elde edilmiş (işçi başına günde 43 santimlik, yılda 132 franklık bir kazanç). Kısacası, kayıplar altı ay sonra telâfi edilmekte, yıl sonunda her işçinin elinde 77 frank bir kazanç kalmaktadır. M. Gide, bunun %35'lik bir plasman olduğunu yazıyor.

"Ve işçi sınıfı için bu kazanca olaylar zinciriyle oluşan, ama görünmeyen ve hesaplanması olanaksız her şeyi de eklemek gerekir; çünkü bir sanayide elde edilmiş ücret artışı bileşik kapların fizik yasasıyla bütün başka sanayi dallarında da genelleşmek eğilimindedir." (Ch. Gide.)

Öyleyse, işçi sınıfı için grevlerin tek meyvesi sefalet değildir. Ticaret Bakanlığı Çalışma Müdürü M. Arthur Fontaine şöyle diyor:

"Grevin maddî etkinliği konusunda aldanmışız; bu yankılar uyandıran anlaşmazlıklar yarattıkları sıkıntı ve kayıplarla, aylar boyunca, işçi ailesini sefalete atmakta ve fabrikalarda büyük ölçüde üretimi durdurmaktadır."*

Öte yandan, grevin tek olanağı bir ilerleme öğesi olarak ortaya çıkmıştır. M. Paul Leroy-Beaulieu'nün kendisi de bunu uygun görüyor:

"Grevi kendi niteliği içinde düşünerek, diye yazıyor,** onun işçi sınıfına zararlı olduğunu sanmakla aldanılmış olacaktır. Grevin, patronlarca işçilere daha saygılı davranılmasma, birçok kötüye kullanmanın, sömürü ve aşağılama biçiminin önünün alınmasına belirli bir katkısı olmuştur. Doğrusunu söylemek gerekirse, sadece grev olanağının bulunmasının, bu sonuç-

* Fontaine, *les Grèves et la Consiliation.*

** P. Leroy-Beaulieu, *Essai sur la répartition des richesses.*

ların elde edilmesinde fiilen yapılmış grevlerden daha çok payı vardır."

Bununla da iş bitmiyor. Grev, işçi sınıfı için bir birlik ve dayanışma okulu olmuştur. Sendikalar her zaman grevi örgütlememişlerse de, grev çoğunca sendikayı örgütlemiş ya da sağlamlaştırmıştır. İşçinin metelikleri, ülkenin bir noktasında savaşım veren arkadaşlarını desteklemek için çok uzaklara gitmektedir; bir alışkanlık olmuştur bu, bütün meslekî birlikler birbirine yardım etmekte, bütünüyle işçi sınıfı kısmî grevlerin başarısıyla ilgilenmektedir. Önemli bir olay var burda.

Grevlerin bir ülke için bir yıkım nedeni olduğu söylenmiştir. Onların, patronlar için de, işçiler için de, ülke için de kayıplara yolaçmadığını ileri sürmek açık gerçeği yadsımak olur elbet. Grevlerin kimi zaman uzak tepkileri vardır: madenler, doklar, demiryolları gibi başta gelen sanayileri vuran grevlerden sözedilebilir. Ama Martin Nadaud'un dediği gibi: "grevlerin bir ülke için yıkım nedeni olduğu doğru olsaydı, Rusya, İspanya, İtalya, Avusturya ve işçinin hâlâ yasalarca horgörüldüğü bütün ülkeler Fransa'dan ve İngiltere'den daha zengin durumda bulunurdu."

II. SENDİKALAR*

1815'TEN 1884'E İŞÇİ DERNEKLERİ

Eski rejim, kalfalık örgütlerine karşı savaş açmıştı. Devrim, loncaları ortadan kaldırdı ve meslekî der-

* Başvurulacak kaynaklar: Levasseur, *Histoire des classes ouvrières en France de 1789 à 1870*; Monanges, *Les Associations ouvrières en France depuis 1789*; L. de Seilhac, *Syndicats ouvriers*; Lagardelle, *Evolution des Syndicats ouvriers en France* (1901); Daniel Halévy, *Essais sur le mouvement ouvrier en France*; Paul Pic, *Traité de législation industrielle*; *les Associations professionnelles ouvrières* (Çalışma Ofisi'nce yayımlanmış anket); Pelloutier, *Histoire des Bourses du Travail*, sözünü ettiğimiz *Mouve-*

nekleri yasakladı. Dernek kurma özgürlüğünü yasal olarak elde etmek için 20. yüzyılın birinci yılını beklemek gerekti: Devrimin, yüz yılı aşkın bir süre önce özgürlüğü ilân ettiği bir ülkede tuhaf görünebilir bu. 1901'e kadar, 20'den fazla üyeli dernekler 10 Nisan 1834 tarihli yasaya göre ceza tehdidi altında bulunuyordu: üyelere 2 aydan 1 yıla kadar hapis, 50 franktan 1.000 franka kadar para cezası! Ne var ki, uzun bir süreden beri kamu yetkilileri yasaya karşın kurulmuş dernekler karşısında gözlerini kapamak zorunda kalmışlardır.

Meslekî derneklere, işçi sendikalarına ya da patron sendikalarına gelince, 21 Mart 1884 tarihli yasa, meslekî alanda dernek kurma özgürlüğünü ve sendikaların varlığını tamdığı için, onlar, ayrıcalık rejiminden daha onyedi yıl önce yararlanmaya başlamışlardı.

Öte yandan, 1884 tarihli yasa, zaten mevcut olan bir olayı onaylıyordu o kadar; çünkü işçi sendikaları bu yasadan çok önce kurulmuş bulunmaktaydı. Yalnız, patron sendikaları belirgin biçimde kamu makamlarınca korunduğu halde, işçi birliklerine karşı, uzun süre yapılan acımasızca kovuşturmalardan sonra, ancak son birkaç yıldan beri hoşgörü gösterilmekteydi.

Daha Birinci İmparatorluk döneminde, işçi birliklerine karşı çok katı davranılırken, Şapkacılar yasasına karşın patron birliklerine gözyumulmuş, hatta bunların işleri kolaylaştırılmıştı. İşçilerin polis gözetimi altında tutulduğunu, Medenî Yasa ile horgörüldüğünü görmüştük. "Devrimin genel ve eşitçi hukukunun yerine, son noktada işçileri devrim yoluna itecek bir *sınıf hukuku* geçmişti." (Paul Pic.)

Restorasyon ve Temmuz monarşisi, Birinci İmpa-

ment socialiste dergisi; L. de Seilhac, *Congrès ouvriers*; L. Blum, *Congrès ouvriers et les socialistes français*; vb..

ratorluğun taktiğini sürdürmüş, onun katılığını daha da ağırlaştırmıştır. Yüksek burjuvazi iktidardaydı; işçi birliklerinden korkuyor, siyasal yaşamın dışında tutulmuş emekçilerin birlik kurma hakkını önlemek için seçmenlik vergisi rejiminden yararlanıyordu. İşçiler grev yapmak için biraraya geldiklerinde burjuvazi onları zindana attırıyor, ya da, hatta, kurşuna dizdirtiyordu.

19. yüzyılın ilk yarısı içinde, cançekişen, ama yine de eski rejim döneminde yaşayakalmış olan *kalfalık*, hemen hemen tek işçi örgütünü kurmuştu. Bu örgüt gizliydi, saklanıyordu, çünkü işçi sınıfı içinde bir yılgı havası hüküm sürmekteydi. 1840'a doğru, Moreau'nun ve Agricol Perdiguier'in etkisiyle, rakip "görevler", bütün Fransa'daki kalfaları biraraya getiren ve bir karşılıklı yardım derneği olan *İşçi Birliği* içinde uzlaştılar.*

1848'de, geçici hükümet, dernek kurma özgürlüğünü ilân etti; ama bu özgürlüğün çok kısa bir hayatı oldu; Cumhuriyetin süreceği birkaç ay sürdü o da; çünkü hükümetin Ceza Yasasının 414-416. maddelerini ağırlaştırdığı (27 Kasım 1849 tarihli yasa) ve iş ya da ekmek isteyen işçileri başkentin kaldırımlarında kurşuna dizdiren Cumhuriyet, artık Şubatta umutlarla bakılan Cumhuriyet değildi.

1848 Devriminin ilk günlerinde birdenbire çok sayıda işçi birliği doğdu; baştan üretim kooperatifi ortaklığı olarak doğan bu birlikler 2 Aralık hükümet darbesinden sonra kendilerini feshetmek, ya da *Paris Basımevi Ortaklığı* ve *Şapkacılık Genel Ortaklığı* gibi, karşılıklı yardım derneklerinin zararsız görünüşü altında

* Bu dernek hâlâ yaşamaktadır: 2.500 kadar üyesi vardır. Bu *Kalfalık Birliği*'nin dışında, hâlâ 6.000 kadar kalfa vardır. Görülmektedir ki, kalfalık, yüzyılların yıkıcı etkisine meydan okumuştur.

gizlenmek zorunda kaldılar; çünkü devletçe tanınan tek birlik biçimi bunlardı (15 Temmuz 1850 tarihli yasa). Yeni devrim, dumanı, yenik emekçilerin umutlarını ve kuruntularını alıp götüren bir saman alevinden başka bir şey değildi.

Ama birleşme gereksinmesi hükümetlerden daha güçlü çıkmıştır. 1860'tan itibaren İkinci İmparatorluk gözyummak zorunda kalmıştır. Bu dönemde, ayin biçimlerinin tuhaflığı, demiryolları, Fransa turunun ortadan kalkması, iş sözleşmesinin eski biçimlerine günü geçmiş bir saygıyla bağlı oluşu gibi nedenlerle ölen kalfalık örgütleri, yerini, fazla gizlenmeye bile pek gerek görmeyen işçi sendikalarına bırakmıştır.

Hükümet, kendi yönünden, işçi hareketini cumhuriyetçi harekete karşı çıkarmaya çalışıyordu. Grevciler bağışlandı; Londra Evrensel Sergisine (1862), giderleri hükümetçe karşılanarak, bir Fransız işçi delegasyonu gönderildi; iki yıl sonra da, 1864 tarihli yasa koalisyon suçunu kısmen ortadan kaldırıyordu.

Aynı yıl Londra'da, *Uluslararası Emekçiler Derneği* diye ünlenecek bir çeşit kozmopolit sendika kuruluyordu.* *Enternasyonal*, Londra delegasyonundan çıkmıştır: İmparatorluk bir silah olarak kullanmak istediğinden, önce ona katkılarda bulunmuş, ama kendini tehdit ettiği için de sonradan yok etmeye çalışmıştır. *Enternasyonal*in "açılış paktı" aşağıdaki gerekçeleri ileri sürmekteydi:

"Emekçilerin kurtuluşu bizzat emekçilerin eseri olmalıdır; emekçilerin, kurtuluşlarını sağlamak için gösterecekleri çabalar yeni ayrıcalıklar kurma yönünde değil, herkese eşit haklar ve görevler verme, her türlü sınıf egemenliğini yoketme yönünde belirmelidir;

* Fribourg, *l'Association internationale des travailleurs* (1870); E. de Laveleye, *le Socialisme contemporain.*

"Emekçilerin, iktisaden çalışma araçlarını ellerinde bulunduranların egemenliği altında bulunuşu, onların siyasal, ahlâkî ve maddî köleliklerinin en başta gelen nedenidir;

"İktisadî kurtuluş, her türlü siyasal hareketin bağlı olması gereken büyük amaçtır;

"Bugüne dek gösterilen çabalar, her ülkede çeşitli mesleklerdeki işçiler arasında dayanışma yokluğundan ve çeşitli bölgelerden emekçiler arasında kardeşçe bir birlik eksikliğinden ötürü başarısızlığa uğramıştır.

"Emeğin kurtuluşu yalnızca yerel ve ulusal bir sorun değildir: tersine, sorunun çözümü bütün uygar ulusların teorik ve pratik katkılarına zorunlu olarak bağlı bulunduğundan, hepsini ilgilendirmektedir.

"... Kongre, *Uluslararası Emekçiler Derneğinin* aşağıdaki tüzüklerini kesinlikle kabul etmiştir:

"*Madde bir.* — Aynı amacı güden çeşitli ülkeler emekçileri arasında bir iletişim ve elbirliği merkezi sağlamak için bir dernek kurulmuştur. Amaç: karşılıklı yardım, ilerleme ve işçi sınıfının tam kurtuluşudur.

"*Madde üç.* — Genel Kurul, işçilerden meydana gelecektir, vb.."

Burada dernek üstünde büyük etkisi olan Karl Marx'ın etkisi görülüyor. Karl Marx, daha 1847'de, Engels'le birlikte, *Komünist Manifesto*'da, bugün çok ünlü olan, ama o sıralarda aşağıyukarı etkisiz kalan çağrıyı yapmıştı: "Bütün ülkelerin işçileri, birleşiniz!"

Enternasyonal, ilk sıralarda emekçilerin sadece çalışma alanı üstünde yükseliyordu. Biz de bu niteliğiyle ilgileniyoruz. Paris'teki temsilcileri işçilerdi: Tolain, maden oymacısı; Fribourg, gravör; Limousin, basımevi işçisi. *Gravilliers* deniyordu onlara, çünkü Fransız Enternasyonalinin Paris'teki merkezi Gravilliers sokağındaydı.

Ama, ertesi yıldan itibaren, siyaset adamları, Jules Simon, Charles Beslay, prodoncu Gustave Chaudey, tarihçi Henri Martin, vb. gelip işçilere karıştılar. Enternasyonal başta kendisi için yasakladığı siyaset içinde sapmaya başlıyordu. Gravilliers, yalnızca işçileri gerçek çıkarlarından saptırmakla suçladıkları siyasete düşman olmakla kalmıyorlardı, emeğe karşı her zaman sermayenin işine yaradığını söyledikleri greve, boş bir düşten ibaret gördükleri kolektivizme de düşmandı onlar.

Bununla birlikte, 1868'de, Bruxelles Kongresinde, Enternasyonal, kolektivizme katıldı. Liderleri Karl Marx, Blanqui ve Bakunin'di. Avrupa hükümetleri kaygılanmışlardı. Enternasyonalin büyük ve ani bir gelişim kazandığı Fransa'da, İmparatorluk hükümeti, izinsiz dernek kurma suçu işledikleri gerekçesiyle, onbeş Gravilliers'i 100 frank para cezasına mahkûm ettirdi. Bu ilk kovuşturmalar, İmparatorluğun umduğunun tersi sonuçlar verdi: *Enternasyonal,* olayların içinden daha büyümüş olarak çıktı, çünkü o zamana kadar ondan habersiz olan işçiler gelip kayıtlarını yaptırmışlardı; öyle ki gitgide daha çok kaygılanan hükümet yeni kovuşturmalar yapılmasına karar verdi: para ve hapis cezaları birbirini izledi. Sendikalar *Emekçiler Enternasyonali*ne az ya da çok bağlanmış olduğundan, bu mahkûmiyetler, sendikal harekette bir kesinlik yarattı.

Savaştan sonra, bütün işçi birliklerine, özellikle de Enternasyonale karşı savaşım sürdürüldü: Dufaure yasasına göre (1872) her üye üç ay hapis, 50 franktan 1.000 franka kadar para cezası tehdidi altındaydı. Kısa bir süre sonra, bir an, onca güçlü olan, bütün Batı Avrupa'da ve Amerika'da kolları bulunan bu büyük birlik, hızla çözüntüye uğrayacak, okul sürtüşme-

leriyle ufalanacaktır.

Komünden sonra, siyasetten tiksinmiş bulunan işçiler yeniden sendikaya döndüler. Kooperatiflere karşı yakınlık duyuyorlar, greve karşı ise horgörüyle davranıyorlardı. Bu işçi hareketini Cumhuriyetçi basın yüreklendiriyordu. Özellikle Cumhuriyetçi Partinin zafer kazanmasıyla ve 1878 Evrensel Sergisinin yüreklendirdiği sınaî faaliyetledir ki, sendika çağı bir daha kapanmamak üzere yeniden açılmıştır. Polis Müdürlüğü kayıtlarına göre, 1884 tarihli yasanın hemen öncesinde, Paris'te 50.000'den fazla sendikalı vardı.

İşçiler, bir yandan yeni sendikalar kurarlarken, bir yandan da cumhuriyetçi ve sosyalist siyaset adamlarının desteğiyle, meslekî birliklerin yasal olarak tanınması için güçlü bir kampanyayı sürdürüyorlardı. Bu kampanya *işçi kongreleriyle* yönetiliyordu (Paris 1876; Lyon 1878; Marseille 1879; le Havre 1880; Reims 1881; Saint-Etienne 1882, vb.). Hareket giderek karşıt konmaz bir duruma gelmekteydi. Lyon Kongresinde, sosyalist istekler dışında, işçi sendikalarının yasal örgütlenişi konusunda pratik bir program hazırlandı. Bu sendikaların amaçları şunlar olacaktı: üretimin düzene sokulması, ücretlerin korunması, işçilerin işe yerleştirilmeleri, yardım sandıkları kurulması. 1882'de, Saint-Etienne Kongresinde devrimciler (*guesdistes*) ve *olanakçılar* (*broustistes*) arasındaki bölünmeden sonra, bu sonuncular —hükümet hâlâ gözyummakta— *Fransa İşçi Sendika Odaları Birliği*ni kurdular.

Böylece, 1884'e doğru, sendikalar yalnızca herkesin gözü önünde kurulmakla kalmıyorlar, aralarında birleşiyorlardı da: yasaca onlara "kurulma izni" verilmesinin tam zamanıydı!

Sendikalar sorunu, 1876'da, Lockroy tasarısıyla Parlamentoya götürülmüştür. Meclis, uzun tartışmalardan sonra, sendikalara ve sendika birliklerine izin veren liberal bir metin kabul etmiştir. Senato ise sendikaları kabul etmiş, ama bir korkuluk olarak, sendika birliklerini reddetmiştir. Yasa, 1883'te, Ferry'nin bakanlığı sırasında Meclise yeniden gelmiştir. İçişleri Bakanı M. Waldeck-Rousseau yasanın savunucusu olmuş; "Sendikalar sendikası" fikrine fena tutulmuş olan Senatonun geçersiz korkularını deşmiştir. Bakan, zafer kazanmış, sendika birlikleri sonunda kabul edilmiş ve 21 Mart 1884 tarihinde yasa çıkmıştır. İşte, "bütün sanayi hukukuna egemen" patronlar ve işçiler için yapılmış bu yasanın bellibaşlı hükümleri:

"*Mad. 2.* — Sendikalar ya da aynı meslekten, benzer zanaat dallarından, ya da belli bir kazanç elde etmeyi amaçlayan bağlı mesleklerden oluşan meslekî birlikler, üye sayısı yirmiyi aşsa bile, hükümetin iznine gerek olmaksızın, serbestçe kurulabilir.

"*Mad. 3* — Meslekî sendikaların çalışma konuları yalnızca iktisadî, sınaî, ticarî ve tarımsal çıkarların araştırılması ve savunulmasıdır.

"*Mad. 4.* — Bütün meslekî sendikaların kurucuları, herhangi bir unvanla yönetimde görev almış kişilerin hukukî durumlarını ve adlarını ibraz etmekle yükümlüdürler.

"*Mad. 5.* — Yasaya uygun biçimde kurulmuş meslekî sendikalar, iktisadî, sınaî, ticarî ve tarımsal çıkarlarını serbestçe araştırabilir ve savunabilirler."

Görülüyor ki, sendika özgürlüğü mutlak değildir, çünkü, yasa, bildirim yükümünü getirmektedir.* 1884'-

* M. Pic'e göre, birlik kurma özgürlüğünü getiren 1 Temmuz 1901

te, M. Ribaud, bu bildirimin baskı özelliği üstünde ısrarla durmuş, haklı olarak, *trade-union*'lara benzeyen ve her türlü denetimin dışında bulunan serbest meslekî birlikler kurulmasını önermiş, ama bu düşüncesini kabul ettirememiştir; devlet, işçi birliklerinin denetimini elde bulundurmak istiyordu; *Sınaî Hukuk Üstüne İnceleme* adlı yapıtında, 1884 tarihli yasayı liberal eğilimin bir zaferi olarak gösteren M. Pic'in yeterince anlayamadığı nokta budur.

Bunun sonucu olarak, memurların "sendikalaşma" hakları yoktur; devletin işçileri bugün sendikalar kurabiliyorlar, ama bu, 1894'te, Casimir-Périer hükümetini deviren Meclis oylamasından sonra gerçekleşmiştir. 1884 tarihli yasa, sendikalara, mesleğe yabancı kişilerin aktif üye olarak alınmasını kabul etmemiştir: yasa, böylece, sendikaların siyasete doğru yönelmelerini önlemek istiyordu. Zaten, 3. maddeye göre, dinsel ve siyasal tartışmalar kesinlikle yasaklanmış bulunuyordu.* Ayrıca, sendikaların ticaret ortaklıklarına, özellikle üretim kooperatifi ortaklıklarına dönüşmesi de yasaklanmıştı; bununla birlikte sendikalar, üyeleri arasında *karşılıklı yardım sandıkları, haberalma ofisleri,* ya da *bedelsiz iş bulma büroları* kurma hakkını elde tutmaktaydılar. Başka bir kısıtlama:

"Sendikalar, katılma paylarından meydana gelen paraları kullanabilirler. Bununla birlikte, toplanma yer-

tarihli yasa, 1884 tarihli yasa uyarınca sendika olarak değil, ama 1901 tarihli yasa uyarınca normal dernek olarak kurulmuş "bildirimsiz" sendikalara olanak sağlamış görünmektedir.

* Bu yüzdendir ki, *Fabrika Notre-Dame*'ın himayesine girmiş olan Kuzeydeki *patron sendikalarının* yöneticileri, "tekstil sanayiinin meslekî sorunlarına iyice yabancı dinsel ve siyasal sorunlarla uğraştıkları, özellikle dinsel loncalar kurdukları, sendikaya tekstille ilgisi olmayan sınaî loncalar kattıkları, fabrika tapmakları kurdukları, *la Croix* gazetesini işçi çevrelerinde yayma araçlarına başvurdukları, sendikalara hıristiyan bir nitelik kazandırmak istedikleri, Roma'ya bir hac seferi düzenledikleri, vb." gerekçesiyle mahkûm edilmişlerdi.

leri, kitaplıkları ve meslekî eğitim kursları için gerekenden fazla gayrımenkul edinemezler.* (*Mad. 6.*)

Bütün bu kısıtlamalara karşın, 1884 tarihli yasa, Cumhuriyet döneminde çıkarılmış en iyi toplumsal yasalardan biri olarak görünüyor.

1884'TEN BU YANA SENDİKAL HAREKET

Meslekî Sendikalar Resmî Yıllığı'na göre, 1884'te, Fransa'da 68 işçi sendikası vardı; M. Gide'e göre de, 325. 1890'da ise henüz 140.000 kadar işçiyi biraraya getiren yaklaşık 1.000 sendika olduğu görülmekteydi. Sendikal ilerleme yavaş bir tempo içindeydi.

Sendikal ilerleme yavaş bir tempo içindeydi ya, bu durum üç türlü anlaşmazlıkla ortaya çıkmaktaydı: devletle anlaşmazlıklar, patronlarla anlaşmazlıklar, sendikalaşmamış işçilerle anlaşmazlıklar.

Sendikalar, uzun yıllar boyunca, yasayla düzenlenme yolunu reddetmişlerdir. Yöneticilerinin adlarını ilgili makamlara bildirmekle onları polis ve patron zulmüne bırakmış olmaktan korkmuşlardır. Hükümetle anlaşmazlık, 1893'te Paris Çalışma Borsasının kapatılışına kadar sekiz-dokuz yıl sürmüştür. Bu dönemden sonra sendikaların genellikle yasaca öngörülen aleniyete uydukları görülüyor.

Sendikalıların korkuları bütün bütüne kuruntudan ibaret değildi. Devletçe tanınmış sendikalar bir kısım patronların büyük saldırılarına uğramışlardır.

* O tarihten sonra sendikalara mal edinme gücü bırakılması önerilmiştir. Asıl sakınca, patronların grev giderleri ya da çalışma özgürlüğüne engel olma ve neden olunmuş zararlar konusunda açacakları davalarla işçi sendikalarını yıkıma götürmelerinde belirebilirdi. İngiltere *trade-union*'larının başına kısa bir süre önce bir şey gelmiştir. İngiltere Parlamentosu bu *trade-union*'ların güçlü baskıları sonucunda, iki yıl önce bunların sorumluluklarına ilişkin yasayı değiştirmek zorunda kalmıştır.

"Kuzey maden kumpanyaları, sendikaların kuruluşunu önlemek için büyük çabalar göstermişlerdir. Valenciennes semtinde metalurjistler, atelyelerini birkaç gün kapamış, sonra yeniden açtıklarında, işçilere, ancak sendika üye kartlarını geri verenleri işte tutacaklarını söylemişlerdir; bir sanayici bu yoldan topladığı kartları fabrikanın bahçesine yığarak yaktırmıştır. Lyon Dokumacılar Sendika Odası 1889'daki bir tanıklıkta, Vizille'de, Voiron'da ve bütün güney-doğu bölgesinde, bu tür olaylara sık sık raslandığını belirtmekteydi. Bazı patronlar da bu gidişatı kınıyorlardı; ama, aralarında, fabrikadaki eski otoriter rejimin sürmesini isteyen kimileri, ve yerinde durmayan sendikalarda devrimci bir esprinin giderek büyüdüğünü gören başkaları inatçılığı bırakmıyorlardı."*

"Moniteur des syndicats ouvriers" adlı yayın organı bu tür mimlenmelere karşı "yasaya saygı göstertecek bir yasa" çıkarılmasını istiyordu (1887). Bunun sonucu olarak, Meclis, Bovier-Lapierre'in hazırladığı yasa tasarısını 1890'da kabul etti; yasaya göre, "Sendikalı olduklarından ötürü, işini kaybetme, çalışmadan yoksun kalma, memurlara ya da işçilere yolverme tehdidiyle, 21 Mayıs 1884 tarihli yasayla belirlenmiş meslekî dernekler kurma özgürlüğünü engelleyen ve hakların kullanılmasını önleyen patronlar, işçibaşları ve işçiler" 1-3 ay hapis, 100-2.000 frank para cezasıyla cezalandırılacaktır. Ne var ki, Senato, bu metni kabul etmeyi birçok kez reddetmiştir.

"1884'ten sonra, sendikalar ve patronlar arasındaki çok sert anlaşmazlık, daha sonra, bölgelere göre az ya da çok canlı olmak, ve hiç bir zaman tam kesilmemek üzere, belli-belirsiz bir biçimde sürüp gitti. Bu ara-

* G. Weill, *le Mouvement social en France de 1852 à 1902* (1905).

da, Creusot'da, yöneticilerin sendikal gruplaşmayı önlemek için gösterdiği çabalar 1899 grevine yolaçtı. M. Waldeck-Rousseau'nun, patronun sendika kurulmasına karşı çabalarını yasaklayan hakem kararı, işçi sınıfının bir başarısı, 1884 tarihli yasanın bir onaylanması olarak yorumlandı." (G. Weill.)

Bu grevden sonra, Creusot'da, *kızıl* sendikalara karşı ilk kez bir *sarı** sendika kurulmuştur. Daha önce de patronlarla iyi ilişkiler kuran işçi sendikaları ve patron temsilcileri de bulunan karma sendikalar kurulmuş bulunuyordu. Birincilere çok az raslanmaktaydı, karma sendikaların üye sayısı ise 30.000-35.000'i aşmamaktaydı. Şu son yıllarda ortaya çıkmış sarı sendikaların üye sayısına gelince, onun daha fazla olduğu görülüyor: "Sarı"ların ilk ulusal kongresinde yapılan hesaba inanmak gerekirse, üye sayısı 200.000'e ulaşıyordu (Paris, 1902). Bir yıl önce "sarı"lar Paris'te Bağımsız Çalışma Borsasını açmışlardı; gazeteleri de vardı: *İşçi Birliği ve Sarı*. Zengindi bunlar. M. Weill, çok haklı olarak, "bu sapmış işçi hareketinin, geleceğini ve gücünü saptayamayacağımız kadar yeni olduğunu" söylüyor.

Sendikal hareket yayılmıştır. 1893'ten 1898'e kadar sendikalı 400.000-430.000 işçi vardı; bu sayı 1899'da 491.000, 1900'de 588.000, 1901'de 614.000 olacaktır. Son birkaç yıl içindeki artış daha da önemlidir. Gene de sendikalılar bir işçi azınlığını temsil etmektedirler. Ticaret Bakanlığının yayını olan *Sendikalar Yıllığı*'na göre, 1903 yılında, 3.934 sendika içinde örgütlenmiş

* Bugün çok kullanılan bu sarı sözcüğünün kaynağı çok ilginçtir. Fabrikanın etkisi altında, ve greve gitmiş sendikaya karşı olan Creusot Sendikası cephesi sarıya boyanmış bir salonda toplanıyordu. *Sarı* Sendika adını burdan almıştır. O zamandan beri, *kırmızı* denen sendikaları önlemek için kurulmuş bütün işçi sendikalarına ve karma sendikalara, renk karşıtlığı olsun diye, bu renkli sıfat yakıştırılmıştır. (*Sarı* adlı haftalık gazetece yapılan açıklama.)

643.757 sendikalı işçi vardır.* Bu sayı, sanayide çalışmakta olan erkek emekçi sayısının sadece beşte-biridir.

ÇALIŞMA GENEL KONFEDERASYONU

Sendikalar tek tek kalmamışlar, *birlikler* oluşturmuşlardır; iki çeşit birlik: kimileri *yerel* (Çalışma Borsaları), kimileri *ulusal* (Zanaat Federasyonları).

Çalışma Borsaları, aynı bir kentteki ya da aynı bir bölgedeki çeşitli zanaatlara ilişkin sendikaların birleşmesiyle kurulmuştur. Daha 1845'te, bir iktisatçı, bu ad altında, meta-emeğin borsa değerleri olarak satışa sunulacağı kurumlar kurmayı ve lokaller açmayı önermişti. Bu fikir 1846'da yeniden belirdi, ve 1875'te Paris Belediye Meclisinde ele alındı. 1886'da, sendikalar yasasından sonra, M. Mesureur bu Meclise sunulan bir raporda aynı fikri ileri sürüyordu: "Çalışma Borsaları olmaksızın, diyordu, işçi sendika odalarının yükü onları büyük sayıda işçi kitlesinden uzaklaştıracak, ve bu sendikaların yaşamı her zaman eğreti kalacaktır. Toplanma salonlarının serbest ve sürekli bir biçimde emrine verilmesi halinde, emekçiler, sanayi dallarını ilgi-

* Bunların içinde, demiryollarında 152.000, metalurjide 95.000, madenlerde 91.000, tekstil sanayiinde 60.000, inşaat işlerinde 58.000, besin sanayiinde 40.500 emekçi çalışmaktadır. New-York Çalışma Bakanlığına göre 1900'de sendikalı işçilerin sayısal durumu şöyleydi:

İngiltere	1.600.000
Birleşik Devletler ve Kanada	1.905.000
Almanya	995.000
Fransa	538.000
Avusturya-Macaristan	222.000
Danimarka	102.000
İsveç	58.000
İsviçre	49.000
İspanya	31.000

Toplam olarak yaklaşık 5.500.000 emekçi. Oysa, bu istatistik ne Belçika'yı (130.000), ne Hollanda'yı, ne İtalya'yı, ne Avusturya'yı, vb. kapsamaktadır. 1900'de, dünyadaki sendikalı işçi sayısı kesinlikle 6 milyonu aşmaktadır.

lendiren ve ücretleri etkileyen birçok sorunu daha olgun, daha açık olarak tartışma olanağı bulacaklardır." *Çalışma Borsalarının Tarihi* adlı yapıtında bu sözleri anan M. Pelloutier de şunları ekliyor: "Aynı kentte oturan işçilerin büyük bir çoğunluğunun, aynı meslekten olup da uzak kentlerde oturan işçilere göre daha çok ortak çıkarları vardır."

1887'de Paris'te Çalışma Borsası vardı, ama Château-d'Eau'deki Borsa Merkezi ancak 1892'de açılmıştır. Bu dönemde, Fransa'da henüz sadece ondört çalışma borsası mevcuttu. 1900'de, bunların sekizinci kongresi sırasında, sayıları 57 idi. 1902'de ise, "sarılar" dahil, 94 çalışma borsası olacaktır.

Borsaların çoğuna belediye yardımları yapılmaktadır. Bunların genellikle çok aktif bir genel yazmanlığı, bir veznesi, arşivleri, bir kitaplığı, bedelsiz bir iş bulma bürosu, kimi zaman meslek dersaneleri, kimi zaman da işsiz emekçiler, gelip geçen emekçiler için karşılıklı yardım sandıkları vardır.

Çalışma Borsalarının örgütleyicileri eserleriyle çok övünmektedirler. Bunlardan biri olan M. Pelloutier şöyle yazıyordu:

"Öğretim konusunda işçi gruplarınca elde edilmiş sonuçları gözünüzün önünden geçirin, sendikalarca ve Çalışma Borsalarınca kurulmuş dersanelerin ahlâkî yaşamı yaratan hiç bir şeyin dışarda bırakılmadığı, dolu, seçkin ve doyurucu programım inceleyin; işçi kitaplığında hangi yazarlara yer verildiğine bakın; her gün yayılan, yeni üretici gruplarını kucaklayan şu sendika ve kooperatif örgütlenişine, sendikalardan, kooperatif ortaklıklardan, direniş birliklerinden meydana gelen sımsıkı bir ağ içindeki bütün proleter güçlerin şu toplanışına; çeşitli toplumsal belirtilere her zaman artıp duran şu elatışa; üretim yöntemleri ve zenginliklerin

dağılımı konusundaki şu araştırma çalışmasına hayranlıkla bakın; bakın da, bu örgütlenişin, bu programın, bu iyiye ve güzele yönelmiş eğilimin, bireyin kusursuz biçimde gelişip serpilmesine dönük bu özlemin, Çalışma Borsalarının duyduğu bütün gururun haklı olup olmadığını söyleyin."

Ulusal zanaat federasyonlarının Çalışma Borsalarına göre daha az bir toplumsal değeri vardır; çünkü onların sayıları azdır, yenidirler; çoğu da kâğıt üstünde kalmıştır; kimileri, Demiryolları Federasyonu gibi, bölünmüşlerdir; kimileri, Camcılar Federasyonu gibi, ortadan kalkmışlardır.

Bunların en eskisi ve en barışçıl olanı Kitapçılık Federasyonudur (1881): 159 sendika ve yerel bölümden gelen 11.000 üyesi vardır; başkanı, pozitivizme bağlı olduğunu söyleyen basımevi işçisi M. Keufer'dir. 1883'te kurulan Maden İşçileri Ulusal Federasyonu, oniki yıl boyunca artan bir bunalıma uğramıştır; ancak bu federasyon 1894'ten sonra belirli bir büyüme içine girmiş, kumpanyalarla diyalog kurmuş, kısmî grevler, hatta bir genel grev düzenlemiş, kamu makamları karşısında etkili olmuş, Meclise doğrudan doğruya iki temsilci (iki maden işçisi, M. Basly ve M. Lamendin) göndermiştir. *Devlet Emekçileri Federatif Birliği,* sözünü ettiğimiz ilk iki federasyonla birlikte, en güçlü örgütlenmiş kuruluşlardan biridir. Ayrıca, en önemli federasyonlar arasında şunları sayabiliriz: *Ulusal İnşaat Federasyonu* (167 sendika, 18.000 üye), *Ulusal Müstahdemler Federasyonu* (12.000'i aşkın üye), *Şapkacılar Federasyonu* (280 sendika, 1.500 üye), *Ulusal Şoförler-Makinistler-Kondüktörler-Otomobilciler Federasyonu, Tekstil Federasyonu,* giyim, deri ve meşin, maden dökümcüleri, kâğıt işçileri, vb. federasyonları.

Federalist hareket, borsalarla, ulusal zanaat fede-

rasyonlarıyla yetinmiş değildir. Bu örgütler sendikal piramidin ikinci derecesini meydana getirmektedir. Üçüncü derecede ise, bir yanda, ilk belirtisi sendikalar ulusal federasyonu olan Zanaat Federasyonları Federasyonu (1886), öbür yanda, 300.000'den fazla sendikalıyı biraraya getiren *Çalışma Borsaları Federasyonu* (1892) mevcuttur. Borsalara eğitim çalışmalarını, ulusal federasyonlara ise savaşım ve direnme gücünü hazırlamak düşüyor.

Nihayet, dördüncü derecede, sendikal piramidin tepesinde, Borsalar Federasyonunu ve ulusal federasyonları, ayrıca borsa bulunmayan yerlerde ve ulusal zanaat federasyonunun bulunmadığı durumlarda tek tek sendikaları biraraya getiren Çalışma Genel Konfederasyonu bulunmaktadır.* Her sendikanın kendi borsasına ve kendi federasyonuna katılması zorunludur.

Çalışma Genel Konfederasyonu, 1895'te, Limoges Meslekî Kongresinde kurulmuştur. Ama bir üst kuruluş tarafından emilmek istemeyen Borsalar Federasyonu ile anlaşmazlığa düşmüştür. "İşçi birliği"nin tam olarak gerçekleşmesi ve bugün 1.800 sendikayı biraraya getiren Çalışma Konfederasyonunun gerçek anlamda kuruluşu ancak 1902'de, Montpellier kongresinde olacaktır.

Kısacası, Konfederasyon iki bölümü kapsamaktadır: borsalar bölümü ve ulusal federasyonlar bölümü. Bu bölümlerin herbirinin başında, bağlı örgütlerin doğrudan doğruya seçtikleri ve her an değiştirebilecekleri delegelerden kurulu bir komite oluşturulur. Fransız sendikalizmine özgü icra komitesi olan *Konfederal Komite*, bu iki komitenin biraraya gelmesiyle oluşur. Konfederal Komite tamamıyla genel propaganda ile uğra-

* Bkz: *Mouvement Socialiste*, 1 Kasım 1904.

şır: sözgelimi, 1904'te, iş bulma bürolarının kaldırılması için yapılan hareketi o düzenlemiştir. Çalışma Konfederasyonu kendi amacını, tüzüğünün birinci maddesinde şöyle tanımlamaktadır: "Her türlü siyaset okulunun dışında, ücretlilik sisteminin ortadan kaldırılması için yürütülecek savaşımın bütün bilinçli emekçilerini biraraya getirir."

SENDİKAL EYLEM

Sendikal örgütlenme böyledir, amacı da böyledir. Peki araçları nelerdir? M. Gide, 1900 Sergisinde *toplumsal iktisat* konusundaki raporunda, sendikal taktiği beş ana noktada topluyor:

1° Bütün işçiler adına bir ya da birçok patronla anlaşmaya oturarak, bireysel sözleşme yerine *kolektif (toplu) sözleşmeyi* geçirmek. "Ücret miktarı artık iki gündür yemek yememiş bir adamın basit olayıyla değil, pazarın durumuyla belirlenmektedir." Ancak, işçilerle, sendikalar aracılığıyla, anlaşma masasına oturmayı içi götürmeyen patronlar görülmüştür. Bununla birlikte, sendikal eylem bu konuda yeni hukuksal ilişkiler kurma peşindedir.

2° "Bu araya girme, meslekten olan bütün işçilerce saptanmış *tek biçim bir tarife* şekli altında meydana gelir." 1889'da, Lys Vadisindeki bütün tekstil sanayilerinde tek biçim bir ücret tarifesi yapılmıştı; ve Ulusal Tekstil Federasyonunca desteklenen tekstil sendikaları, *tarife* adına, 1903 sonunda ve 1904'ün ilk aylarında uzun grevlere katıldılar.

Tarifenin ve toplu sözleşmenin bir uygulaması da *komandit* çalışmadır (basımevleri, Ulusal Basımevi, Baccarat kristal atelyeleri). *Komandit,* bir patronla belli bir fiyata belli bir işi yapmayı üstlenen bir işçi ekibi arasında yapılan bir sözleşmedir. Ekipteki işçiler daha

sonra bu ücreti aralarında eşit olarak ya da herbirinin çalışmasının önemine göre paylaşırlar. Komandit, bir çeşit küçük ve geçici üretim kooperatif ortaklığıdır.

Bu yöntem, henüz kendisine bir tarihsel değer biçilecek ölçüde genelleşmemiştir. M. Gide, şöyle demektedir bu konuda: "belki de gelecek ona büyük bir yer sağlayacaktır"; ona göre işçi burda daha bir bağımsızlık, patron da kendi hesabına uygun bir yan bulmaktadır. Komandit, geçici ve sınırlı olacağı yerde, sürekli ve sınırsız bir hale de gelebilir; "patron, makineleri, hammaddeyi, yeri sağlayabilir, işçi de sadece el emeğini değil, işlerin yönetimini, denetimini ve sorumluluğunu üstlenebilir". Ama bu düşlerle tarihin dışına çıkıyoruz.

3° Çırak sayısının sınırlanması, sendikaların, özellikle bu kitaptaki sendikaların, ücretlerin düşmesini önlemek için başvurdukları bir çaredir. Ama bu silahın artık bir değeri kalmamıştır, çünkü çıraklık gitgide ortadan kalkmaktadır.

4° Boykot (ilk kurbanı olan Boycott'un adından gelmektedir), ya da sendikalarca istenen koşulları kabule yanaşmayan patronların ürettikleri malların işçi sınıfmca kınanması. Ancak önemli ölçüde bir zarar doğurması için bu eylemin geniş örgütleri içine alması gerekir. Bu yüzden, Amerika'da Fransa'ya göre daha çok uygulanmıştır.

Boykotun tersi olan *label* de sendika tarifelerine uygun hareket eden kurumların mallarının üstüne konan sendika etiketini ifade eder. Sözgelimi bazı gazetelerin son sayfalarında Kitap Federasyonunun etiketini görmek mümkündür. Label, Amerika'da, 1874'te, puro işçileri tarafından bulunmuş bir yöntemdir. Ne var ki, bu yöntem de ancak büyük işçi sınıfı kitlelerince ve tüketicilerce desteklendiği zaman etkili olabilir.

5° Grev. Kısmî greve genel grevin, hiç değilse teori planmda eklenmesi gerektiğini görmüştük. Aynı şekilde, sendikal taktiğin beş kuralına, sendikal eylemden yana genel propagandayı, grev gününde işçilere ateş etmelerini önlemek için genç askerler üstünde yapılacak özel propagandayı, siyaset adamları ve kamu yöneticileri üstünde yaratılacak baskıyı, işçi sınıfına ilerde üretimin yönetimini ele almaya olanak hazırlayacak genel, teknik ve meslekî eğitimi de eklemek gerekir.

Bu anlamda, işçi sendikası, büyük toplumsal dönüşümün bir öğesi, emeğin yeniden örgütlenişinin çekirdeği olmaktadır.*

III. KOOPERATİFLER**

KOOPERATİFLEŞME VE TARİHİ

Kooperatifleşme, ilk amacı *aracıları* ortadan kaldırmak olan bir İktisadî birleşme biçimidir: aracı, üretim kooperatiflerinde patron, tüketim kooperatiflerinde tüccar, kredi kooperatiflerinde bankacıdır. Kooperatifleşme çok değişik biçimlerde olabilir; ama bütün kooperatifleri bu üç çerçeve içine sokabiliriz.

İlk *üretim* kooperatifi 1831'de Fransa'da Buchez tarafından; ilk *tüketim* kooperatifi 1844'te, İngiltere'de, ünlü Rochdale öncüleri tarafından; ilk *kredi* (tarım) kooperatifi 1849'da Prusya'da Raiffeisen tarafından kurulmuştur.

* M. Paul Deschanel, *Revue politique et parlamentaire*, c. XI, s. 48. — Aynı kanı şu iki toplumbilimci tarafından da açıklanmıştır: M. G. Sorel (*l'Avenir socialiste des syndicates)* ve M. Durkheim (*la Division du travail*).

** Ch. Gide, *les Coopératives de consommation* (1904); *Economie sociale à l'Esposition de 1900*; *les Associations ouvrières de production* (*Revue d'économie politique*, 1900); *les Associations ouvrières* (*Office du Travail*). — Rieu, *Coopératives ouvrières à travers les âges*. — Marc Lauzel, *Manuel du coopérateur socialiste*. — *Mouvement socialiste* dergisinde kooperatif monografileri, vb..

Fransa'da kooperatiflerin yasal kuruluşu 24 Temmuz 1867 tarihli yasa ve *Personeli ve sermayesi değişken anonim ortaklıklar* hakkında 1 Temmuz 1893 tarihli yasa ile belirlenmiştir. Kuruluş için hiç bir hükümet iznine gerek yoktur. Adlarında kişi adları geçmez, ve yalnız girişimin konusuyla anılırlar. Hisse senetleri ya da hisse senedi kupürleri en az 25 franklıktır; ve her yeni üye, girişte, bunun en az onda-birini (2,5 frank) ödemiş olmak zorundadır. Hisse sahiplerinin yıllık genel kurulu, her şeye yetkilidir; hesapları onaylar, tüzük değişiklikleri yapar, yöneticileri seçer. Kooperatifler, patentten ve kazanç üstünden %4 vergiden bağışık tutulmuştur. Bununla birlikte bunlara patent vergisi uygulamak düşünülmektedir.

Kooperatifleşme Batı Avrupa'da, İngiltere'de, Belçika'da, Almanya'da, Fransa'da önemli bir gelişim göstermiştir. İşçi sınıfı maddî durumunu düzeltmek ve kurtuluşunu hazırlamak için kooperatifleşmeyi hizmetine almış bulunmaktadır.

ÜRETİM KOOPERATİFİ

Üretim kooperatifinin ilkesi çok yücedir: ücretliliğin ortadan kaldırılması, *üye emeğini ücretlinin emeğinin yerine geçirerek* patronluğun ortadan kaldırılması. Ama aşılması güç engellerle karşılaşmaktadır.

"Üretim kooperatif ortaklıklarının başarısına karşı çıkan ilk ve en önemli engel, işçi sınıfının iktisadî eğitim noksanlığıdır; bu da kendi safları arasında bir sınaî girişimi gereğince yönetebilecek adamlar bulmasına olanak vermemektedir. İkincisi sermaye yokluğudur. Biliyoruz ki, verimli bir girişimden kapitalisti tasfiye etmek mümkünse de, sermaye hiç bir biçimde tasfiye edilemez. Bugün büyük üretim gitgide daha bü-

yük sermayeleri gerektirmektedir. Nihayet, üçüncü tehlikeye gelelim: kooperatifler tasfiye etmeyi düşündükleri biçimlerinin aynını kendileri kurma eğilimindedirler: ücretliyle birlikte bir patron örgütlenmesi. Bu birliklerin başarı kazandıkları gün, birçoğu kapalı topluluklar haline gelmekte ve her yeni üyeyi reddetmektedir, onların yerine kapılarında çalışan işçiler alma yolunu seçmektedir; öyle ki kendileri de küçük patronların kurdukları ortaklıklar halini almaktadır."*

Bu üç engel onların başarılarının azlığını da açıklıyor. Üretim kooperatifleri 1848'de beslenen umutları gerçekleştirememiştir. O günlerde ücretliliğin ortadan kaldırılması amacıyla kurulmuş 200 kooperatiften sadece 3'ü yaşamıştır: eğe yapımı işçilerinin, piyano yapım işçilerinin ve gözlükçü işçilerin kurdukları kooperatifler (1849). Ayrıca bu sonuncusu artık bir *işçi* kooperatifi de değildir: 1.300 *ücretli* üyeye karşı sadece 60 ortağı ve 65 üyesi vardır. Hisse senetlerinin değeri 30.000 frankı aşmaktadır. Yaptığı iş, bir patronun yerine yüz kadar patronu geçirmekten başka şey olmamıştır.

1848'deki iflâsa karşın, 1875-76'daki büyük tasarıların başarısızlığına karşın (o sıralarda üretim kooperatifi, toplumsal sorunu çözmenin barışçıl aracı olarak göklere çıkarılıyordu), bugün 300'den fazla üretim kooperatifi bulunmaktadır (1897'de 250, 31 Temmuz 1902'de 323). 1897'deki 250 kooperatifin 12.000 işçi ortağı ve 40 milyon cirosu vardı. Her işçinin eline ortalama 1.280 frank ücret, 345 franktan fazla kazanç payı geçmekteydi: cılız sonuçlar.

1889'da sadece 70 üretim kooperatifine raslanıyor. Kısacası bu alandaki ilerlemeler yenidir. Sunî nedenlere bağlıdır belki de: devletçe ve kentlerce sağlanmış ayrı-

* Ch. Gide, *Principes d'économie politique*, s. 567 vd..

calıklar; devletçe dağıtılan yıllık 150.000 frank yardım; bunlara bazı insansever kişilerin cömert katkılarını da ekleyelim: sözgelimi Rampal, 1878'de, başkentteki üretim kooperatiflerine ödünç verilmek üzere Paris kentine 1.400.000 frank vasiyet etmişti; Fourier'nin çömezi olan Moigneu, 50.000 frank vakfederek, *İşçi Dernekleri Kooperatif Bankası*'nı kurmuştu. Sunî de olsalar, bunlar örgütlenme espirisinin kanıtlarıdır.

"Bunların çoğu, diyor M. Gide, *İşçi Üretim Ortaklıkları Danışma Odası*'nın (1884) çevresinde toplanmayı ve onun ideal kooperatifte bulunması gereken nitelikler konusunda belirlediği kurallara uymayı bilmiştir. Özellikle şu kurallara uymuşlardır: ortaklığın yönetiminde işçi elemanlara öncelik tanınması, ortak olmayan yardımcı işçilere kazanç payı (en az %25) verilmesi, kazancının belli bir kısmının dayanışma, propaganda ve toplumsal kurtuluş çalışmalarına ayrılması."

Ancak bu kooperatiflerin çoğu eski ülkülerini bir yana bırakmış bulunmaktadır. Sözgelimi *Paris Doğramacılar Birliği*, 15 yıllığına seçilmiş yönetmenine bütün işçilerine verdiğinin toplamı kadar para ödemekte; Ressamlar Ortaklığı, kazancın %40'ını sermaye-hisse senetlerine, %13'ünü yönetime ayırmaktadır; kendisinden onca sözedilmiş olan Monthieux'deki (Loire) Madenciler Madeni (1891) ise yanında ücretliler çalıştıran bir patron ortaklığı haline gelmiştir.

Yalnız, eşitçi kuruluşlarıyla, birkaç ortaklık, bugünkü toplumda yeni bir şey ifade etmektedir: bütün kazancın, yönetmen dahil, bütün ortaklar arasında eşit olarak bölündüğü "Fenerci İşçiler"i kazancın %50'si işçilere, %25'i onların emekliliğine, %25'i ihtiyata ayrılan "Birleşmiş Tenekeciler"; Paris'teki "Komünist Kunduracılar", "Kurtuluşçu" basımevi işçileri, Petits-Châteaux Madeni, Albi işçilerinin cam atelyesi, vb., vb..

Eşitsiz üretim kooperatiflerini, *copartnership*'e ya da patron girişimiyle kurulmuş işçi birliklerine benzetebiliriz.

Bu tür birliğin ilk adımı, koruma biçimi altında, genellikle kâra katılma* ile olmaktadır. Gerçekten de, kâra katılma payları hisse senetlerine dönüştürülmüşse, işçiler girişimin ortağı durumuna gelmektedirler: İngilizlerin *copartnership* dedikleri tam olarak budur işte. İlk girişimin işçiden geldiği bir birlik değildir bu.

M. Gide, *1900 Sergisinde Toplumsal İktisat Üstüne Rapor*'unda şöyle diyordu: "Kâra katılma büyükse, hisse senedi sayısının çoğaldığını düşünelim: patron tarafından hiç bir sınırlama konmamışsa, öyle bir gün gelecektir ki, katılma usulünün otomatik sonucu olarak, toplumsal sermayeyi temsil eden bütün hisse senetleri işçilerin eline geçecek, patron da barışçıl yoldan devre-dışı kalacaktır.

"*Guise Familisterinin* ve onu örnek almış bütün kurumların öyküsü böyle sonuçlanmıştır. Godin, sözkonusu familisteri, ısıtma aygıtları yapan fabrikasında 1846'da kurmuştu. Fourier'nin planlarından esinlene-

* "Genellikle bu biçimde uygulanan kâra katılma usulünün (1900'de, Fransa'da 08, dünyada 227 kurum) tartışılır bir değeri vardır. 1899 yılı için Fransa'da sadece %9 oranında, günde işçi başına 30-35 santim kadar yükseldiği hesaplanmıştır. Öyleyken, bazıları katılmanın mucizesinden sözetmektedirler. M. Delombre haklı olarak: 'kâra katılmanın tanımını yaptık: düzeltilmiş bir ücret sözleşmesidir bu, başka bir şey değil.' Sanayiciler, işçileri ister daha çok üretimde bulunmaya çağırarak —burda ek bir çalışmaya ek bir ücret vermek sözkonusu oluyor, o kadar—, ya da ister grevi önlemek için kâra ortak etmektedirler. Ya da işçileri sınıf savaşımı fikrinden ve propaganda eylemlerinden vazgeçirmek için bu yolu seçmektedirler (kâra katılma yönteminin bir kâğıt fabrikasının yönetmeni olan M. Laroche-Joubert 'altmış yıl var ki, işçinin ruhunda en ufak bir grev tohumu oluşmuyor' diyor). Bruxelles'de, Delbraize kurumu yöneticileri de şöyle konuşmaktadırlar: 'işçilerimizin çoğu için sınıf savaşımı, anlamı kalmamış bir sözcük haline gelmiştir.'" (Gide, *Rapport*.)

rek Falansterini kurmak amacıyla 1859'da saraylarını kurmaya başlamış, ve 1876'da işçilerinin yararına basit katılma usulünü uygulamıştır. Kurumunu işçilerine satma sistemini de ancak 1880'de düşünmüştür; katılma payları satış fiyatını karşıladığı için işçiler ayrıca bir para da ödemeyeceklerdi. Fabrikanın değeri o tarihte 4.600.000 frank olarak düşünülmüştü. İşçilerin yıllık katılma payları o sırada henüz 200.000 frankı bulduğu için, devir işleminin tam olarak uygulanabilmesi için aradan daha yıllar geçmesi gerekiyordu; ancak bu süre çok kısaldı, çünkü 1888'de ölen Godin, geriye kalan 3 milyon 100.000 frankı işçilerine, yani birliğe bıraktı. O tarihten beri sermaye çok artmıştır; itibari olarak 5 milyon franka yükselmiştir, ama 30 Haziran 1901'de gerçek (*reel*) değeri 16.087.490 frank olarak değerlendirilmişti. Bu büyük sınaî kurum bugün tamamı Guise'deki ve Schaerbeek şubesindeki 1.800 işçiye aittir. Elbet kurumu yönetenler ve kârı paylaşanlar da işçilerdir: 1901 yılı sonunda 321.418 franklık kâr bölüşülmüştür, ama kimi zaman bölüşülecek miktar çok daha yüksek olmaktadır.

"Ama bir kere hisse sahibi olmuş işçiler, bu hisselerinin kesin sahibi olarak kalırlarsa, girişimin bütün sermayesini ordan ayrılarak ya da mirasçılarına geçirerek götüren küçük kapitalistler haline gelecekler, girişim de yeniden ücretlilik sistemine dönebilecektir. O zaman da amaca ulaşılmamış olacaktır. Mekanizma, tek patronun yerine bir küçük patronlar ordusunu getirmekten başka işe yaramayacaktır; bu da başlangıçta gösterilmiş büyük emeklere değmeyecek bir sonuç olacaktır. Bu tehlikeden sakınmak için, hisse senetleri, kendisi fabrikada kaldığı sürece işçinin elinde kalmalı; onun ayrılması halinde hissesi birlikçe satın alınmalı, böylece onun başkasının eline geçmesi önlenmelidir.

Böylece sermayenin her zaman emeğe bağlı oluşu korunmalıdır.

"Bununla birlikte bu ortakların hepsi kâra katılma yönünden de, yönetim görevi yönünden de aynı düzeyde değildir. Aralarında üç bölüme ayrılmışlardır: *ortaklar, üyeler* ve *katılanlar*. Yalnız birinciler, hissedarlar genel kurulunu oluşturabilirler; onların ikişer, ikincilerin birerbuçuk hakları vardır. Ayrıca, fabrikada çalışıp da kâra henüz katılmayan *yardımcılar* (en az bir yıllık staj dönemi sözkonusudur), ve fabrikada çalışmadıkları halde kâra katılan *ilgililer* gruplarının da analım. Bu sonuncular çeşitli sıfatlarla (özellikle Godin'in kişisel mirasçıları gibi) fonlar üstünde bazı hakları korunmuş kişilerdir.

"Kâr dağıtımı, aşağıyukarı Fourier'nin ünlü formülüne göre, emek, sermaye ve yetenek arasında bölünerek yapılır: birinciye %37,5, ikinciye %37,5, üçüncüye %25 (yönetimde çalışma, yeteneğin kanıtı olarak kabul edilmiştir). Ayrıntılar çok karmaşıktır. Bunları burda belirtemeyeceğiz, ancak öyle ilginç bir kural var ki değinmeye değer: terazinin bir kefesine bütün sermayeyi, öbür kefesine ücretler toplamını koyan klasik katılma uygulamalarının tersine, burda dengeleme işleminde sadece sermaye faizi sözkonusu olmaktadır. Godin, nasıl emeğin gördüğü hizmet ücretle ölçülüyorsa, sermayenin gördüğü hizmetin de onun faiziyle ölçülmesi gerektiği kanısındaydı. Şurası çok açık ki, bu yeni dağıtım sistemi sermayenin payını büyük ölçüde azaltmış, buna karşılık emeğin payını çoğaltmıştır. Sözgelimi, 4.800.000 franklık bir sermaye ile 3.436.000 franklık bir ücretler toplamı arasında yapılacak bölüştürme yerine, 24.000 franklık bir sermaye faiziyle yine 3.436.000 franklık ücretler toplamı arasında bir bölüştürme yapılmakta, böylece birinci durumda sermayeye üçte-iki,

emeğe üçte-bir pay verilme yerine, ikinci durumda sermayeye onda-bir, emeğe onda-dokuz pay verme yolu seçilmektedir.

"Genellikle, *Guise familisteri*'nin bireysel bir yapıt olduğu, kurucusundan sonra yaşama şansı bulunmadığı söylenmiştir. Bu peşin sözler olaylarla yalanlanmış bulunmaktadır, çünkü Godin'in ölümünün üstünden onaltı yıl geçtiği halde girişim sadece gelişmiş bulunmaktadır. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, ticarî planda büyümüşse de, özellikle bir iş, bir *business* kaygısını öne getirme eğilimi taşımakta, kooperatif harekete giderek daha kayıtsız bakmaya başlamaktadır."*

BİR TÜKETİM KOOPERATİFİ

Bugüne kadar, işçi sınıfına, kalabalık merkezlerde, en büyük hizmetleri tüketim kooperatifleri sunmuştur. Öte yandan, bunların örgütlenmesi, üretim kooperatiflerinkine göre daha kolaydır; çünkü daha az sermayeyi gerektirmekte ve raslantılara bağlı olmamaktadırlar. Ama nedir bir tüketim kooperatifi?

* İlk kâra katılma deneyini gerçekleştiren Leclaire'in kurduğu ve bugünkü adıyla Redouly, Valmé ve Ortakları, Familister'den daha fazla üretim kooperatifi niteliğini taşımıyor. Kârdan işçiler %50, üç yönetici ise %18,5 pay almakta; %31,5 pay da hastalık ve emeklilik durumunda verilecek tazminatları karşılamak üzere karşılıklı bir yardım sandığına yatırılmaktadır. Leclaire bu zeki düzenlemeyi işçilerin bir kez ortak malik haline geldikten sonra artık sadece payları bölüşmeyi düşünecekleri, böylece de yapıtını yıkacakları korkusuyla akıl etmiştir.

Yılda 150 milyon gibi büyük bir ciro yapan *Bon Marché*'nin Bayan Bouccicaut tarafından memurlarına devredildiğini biliyoruz. Bugün bütün toplumsal sermaye, mağazada çalışan 3.000 kadar müstahdemden 800'üne aittir. Bu yüzden burda hiç bir bakımdan bir kooperatif sözkonusu değildir. Normal hisse senetleri olan bir ortaklıkla karşı karşıyayızdır. 1880'de 50.000 franklık olarak çıkarılmış bu hisse senetleri yılda 18.000 frank gelir getirmekte, ve mağazanın iç "borsa"sında 320.000 franka kote edilmektedir. Bunlar, herbirl kolayca 40.000 franklık alıcı bulan ve 2.000 frank getiren 8 paya bölünmüştür. Mağaza içinde kâra katılma usulü uygulanmakta, ama pay oranları belirlenmemektedir; kâr payları hisse senetlerine değil, tasarruf senetlerine dönüştürülmektedir. (d'Avenel, *Mécanisme de la vie moderne; les Magasins de nouveatés.*)

Bir ev kadını bakkaldan ya da şarap satıcısından günde iki litre şarap alıyor: böylece, günde yirmi metelik verdiği halde aldığı şarap kötü bir şaraptır, içine su ya da başka maddeler katılmıştır. Parası olan köşedeki burjuva ise, doğrudan doğruya bağcıdan 220 litrelik bir fıçı almakta, mahzenine kadar getirilen şaraba 130 frank ödemektedir. Burjuva, iyi şarabın litresine *toptan* fiyatla 59 santim ödemektedir. Ev kadınının kötü şarabın litresine *perakende* fiyatla ödediği para ise 70 santimdir. Ev kadım da aynı şarabı burjuva gibi aynı koşullarla edinebilseydi, günde 22 santim, yılda 80,30 frank tasarruf edecekti; ayrıca elbet hastalık giderleri de azalmış olacaktı. Ancak, bu para ve sağlık tasarrufunu gerçekleştirmek için 130 franklık bir avans gerekmektedir, o da ev kadınında yoktur. Bu kadın çevresinde kendi durumunda dokuz ev kadını daha bulsun. Hepsi de 13'er franklık tasarruf yapmak için bir tertip şarap getirmeyi düşünsün. Şarap gelince paylaşacaklar: iyi şarabı ucuza, hatta burjuvanınkinden daha ucuza içmiş olacaklardır; çünkü ondan dokuz kez daha fazla şarap tükettiklerinden, bu içkinin litresini daha da ucuza, sözgelimi 57 santime maletmiş olacaklardır.

Başka maddeler için de aynı tasarrufu yapmak amacıyla on ev kadınının biraraya geldiğini düşününüz: bakkaldan alınan maddeler, sebzeler, kömür, giyim eşyası için sözgelimi. Sonra da on aile yerine 100 ailenin, 1.000 ailenin böyle biraraya geldiğini düşünün: elde edilecek avantajlar çok daha büyük olacaktır; ürünlerin kalitesi de çok daha iyi olacaktır. Tıpkı bunun gibi, ortak bir fırın açılabilir, gerekli olan hemen her şey sağlanabilir, güzel kazançlar elde edilebilir, mağazaları ve bir eğlence salonu olan bir yapı kurdurulabilir, işsizlik, hastalık, ölüm hallerinde işe yarayacak

yardım sandıkları kurulabilir, grev yapan arkadaşlara, üretim kooperatiflerine el uzatılabilir, "Marausson Bağımsız Bağcıları"ndan iki ya da üç bin hektolitre şarap alınabilir, vb., vb..

İşte size bir tüketim kooperatifi.

YOKSUL BİR DELİKANLININ GERÇEK ROMANI

Girişimci kişilerin çalışmaları uzun bir süreden beri üretim kooperatifleşmesine yönelmiş bulunduğundan, tüketim kooperatifleri henüz gençtir. Fırıncıların kooperatiflerini saymazsak, İmparatorluk döneminde ve Üçüncü Cumhuriyetin ilk sıralarında bunların sayısı çok azdı. Eğreti bir yaşam içinde tek tek yaşıyorlardı, ticarî ufku yıllık artırımlarla sınırlanmış cılız bir yaşam içinde.

Cumhuriyetin başında, Cumhuriyetçi Partinin zaferinden sonra, aşağıyukarı ilköğretim, toplanma özgürlüğü, sendikal birleşme özgürlüğü yasalarının kabul edildiği günlerdeyiz, yeni bir partinin, işçi sınıfının partisinin, Sosyalist Partinin ortaya çıktığı günlerde.

"Üç yenilikçi adamın, M. Fabre'ın, M. de Boyve'un, M. Gide'in etkileri altında başka düşünceler ve daha geniş tasarılar Nîmes'te belirmeye başlamıştır. Bunlardan küçük bir ipek fabrikasını yöneten birincisi burjuvaziden yanaydı; Fourier'yi okuduktan sonra toplumsal ilerleme yolunda çalışmaya karar verdi. Atelyesini terketti, birleşmeyle elde edilen iktisadî ilerlemeler konusunda bir şeyler kapmak için Guise familisteri'ne giderek bir yıl orda kaldı. Sonra gelip Nîmes'e yerleşti, ve dernekçi düşüncelerini yaymaya, ve bu düşüncelerine ilginç pratik nitelikler kazandırmaya başladı. Nîmes'li işçiler, gazeteleri okumak ve siyaset üstünde tartışmalar yapmak üzere 'koğuşlarda' toplanmaya alışmış-

lardı; bu koğuş toplantılarından birine katılan M. Fabre, 1878'de, o koğuşun adından esinlenerek bir tüketim kooperatifi kurdu: 'Dayanışma'. Zengin bir protestan ailenin çocuğu olan M. de Boyve de çok erken yaşta toplumsal sorunla ilgilenmeye başlamıştı; anası yönünden İngiliz olduğu için, Büyük Britanya'daki kooperatifçi yaşamın içinde yetişmişti; daha sonra, 1883'te, Nîmes'te 'Arı' adlı bir tüketim kooperatifi kuracaktır. Montpellier Hukuk Fakültesinde iktisat profesörü olan, yükseköğretim mensupları içinde iktisadî liberalizme karşı çıkmayı göze almış ilk temsilcilerinden biri olarak görünen M. Gide de çok geçmeden kendini kooperatifçiliğe adamış, sözüyle, kalemiyle ve pratik eylemiyle bu alanda hizmet etmiştir. 'Arı' ve 'Dayanışma', bir halk iktisat ortaklığı kurmak için, Nîmes'teki 'Rönesans' adlı bir fırıncı kooperatifiyle anlaşmışlardır. Bu da toplumun her sınıfından kimselerin dikkatini çeken tartışmaların başlamasına yolaçmıştır. Nîmes okulunun kaynağı burdadır işte."*

Bu yeni okulun Fransız kooperatifleşmesinin geleceği üstünde önemli bir etkisi olacaktır. İki yeni düşünce getirmekteydi: 1° Kooperatiflerin temel amacı, kazanç bölüşmek değil, yeni bir iktisadî ve toplumsal rejimin gittikçe ilerleyen örgütlenişi olmalıdır; 2° bu yüzden de, kooperatifler o ölümcül yalnızlıktan sıyrılmalı, direnişçi bir bütün içinde biraraya gelmelidirler.

Paris'te, 1885'te, 85 ortaklığın delegelerini biraraya getiren ilk kooperatif kongresinin toplanışı Nîmes okulunun sayesinde olmuştur. Bu kongre, bir ulusal kooperatif federasyonuyla 1885'te açılıp kısa bir süre sonra başarısızlığa uğrayacak bir toptancı mağazanın, ve o günden sonra merkez komite diye adlandırılan ve faz-

* G. Weill, *Histoire du mouvement social en France* (1852-1902).

la üyesi olmayacak olan bir Danışma Odasının kurulmasına karar vermişti. Bu da birleşme hareketinin başlaması için yeterli bir çıkış noktasıydı.

1889 kongresinde Montpellier'li profesör kendi grubunun, kooperatifleşmenin geleceği konusundaki umutlarını şöyle anlatmıştır: "Kooperatifler ülkedeki alet ve avadanlıklara sahip olduğu zaman, işçi sınıfının üretim araçlarının mülkiyetinin elde edilmesi yolundaki düşü de gerçekleşmiş bulunacaktır; böylece kooperatifçiliğin ülküsü kolektivizminkiyle birleşecektir."

Devrimci olarak nitelendirilmiş olan bu program kooperatifçiler arasında çekişmeler yaratmış, ama yeni bir espriyle canlanan kooperatiflerin kurulmasına yolaçmıştır. Beş yıl sonra, bir anket, 100 milyon ciro yapan 300.000 kooperatifçinin olduğunu ortaya koyuyordu. Yüreklendirici bir durumdu bu. İlerleme devam etti. 1889-1900 arasında tüketim kooperatiflerinin sayısı iki katma çıktı. 1904'te, 600.000 üyeyi biraraya getiren 1.680 tüketim kooperatifi vardı; her üyenin bir aileyi temsil ettiği düşünülürse, aşağıyukarı iki-buçuk milyon tüketici ve yaklaşık olarak 200 milyonluk bir ciro sözkonusuydu. Yoksul delikanlı zengin olmuştu!

Bu kooperatifler şimdi federasyonlar halinde gruplaşmışlardır. Bölgesel federasyonlar vardır: Batı için, Ardennes'de, Rouen'de; Güney için, Marseille'da; demiryolları müstahdemleri kooperatiflerinin önemli federasyonu için, Grenoble'da; Kuzey Sosyalist kooperatifleri için, Lille'de. Ayrıca ulusal federasyonlar vardır. Nîmes'teki eski federasyon, *Kooperatif Birlik* haline gelmiştir; bu birlik, 1902'de, yaklaşık 300 ortaklığı, yani Fransız kooperatiflerinin beşte-birini biraraya getirmekteydi. Öbür ulusal federasyon, 1895'te kurulmuş olan ve 70 sosyalist kooperatifi biraraya getiren *Koope-*

ratif Borsa'dır. Nihayet, kooperatif yapının doruğunda, 1892'de kurulmuş, ve beşinci kongresini Manchester'de yapmış olan *Uluslararası Kooperatif Birlik* bulunmaktadır.

Ancak, federasyonları aracılığıyla toptan alımlar yapmalarına karşın, Fransız kooperatiflerinde, Manchester ve Glasgow'da yılda 600 milyon kadar ciro yapan güçlü *Wholesales*'e benzer bir örgütlenme yoktur.

Kooperatifleşmenin dünyada büyük gelişimi gözönüne alınırsa, *Uluslararası Kooperatif Birlik*'in önemli bir iktisadî rol oynayabileceği sonucuna varabiliriz. 1904'te, dünyada 14.000'den fazla tüketim kooperatifi vardı.* Bunlar, İngiltere'de 1.900.000 kadar, Almanya'da yaklaşık 1 milyon, İtalya'da 250.000, Belçika'da 250.000 aileyi; yani İngiltere'de 8 milyon, Almanya'da 4 milyon, İtalya'da ya da Belçika'da 1,5 milyon, Fransa'da 2,5 milyon nüfusu biraraya getirmektedir. Dünyada en fazla üyesi olan kooperatif Breslau Kooperatifidir: 85.000 üye. Leeds'deki kooperatifin üye sayısı 50.000'i aşmaktadır: bu kooperatif bir başına, 1902'de, 38 milyonluk ciro yapmıştır.

Gand'daki, adını Flamanca "İleri!" sözcüğünden alan *Vooruit*, 8.000'den fazla işçi ailesini; Bruxelles'deki *Maison du Peuple*, 18.000; Lille'deki *Union*, 6.000 aileyi biraraya getirmektedir. Oysa bu sonuncular en büyük bir yoksulluk içinde işe başlamışlardır. Bugün bir başına, hem de başka reyonları (bakkaliye, kahvehane, kömür, basımevi, vb.) hesaba katılmaksızın, yılda 150.000 frank kazanç sağlayan Lille'deki *Birlik*'in fırını 1892'de

* Bunların ülkelere dağılışı yaklaşık olarak şöyledir: Almanya, 1.850; İngiltere, 1.500; İtalya, 1.000; Danimarka, 1.000; Avusturya, 760; Belçika, 500; İsveç, 400; Macaristan, 390; İsviçre, 350; İspanya, 250; Birleşik Devletler, 200; Hollanda, 150; Avustralya, 80; vb.. Japonya'da da 20 kadar kooperatif olduğu bildiriliyor. Bütün dünyada çeşitli türlerde 70.000-80.000 kooperatif vardır.

600 franklık bir sermaye ile açılmıştı.

1882'de 700 franklık bir sermaye ile kurulmuş bulunan *Maison du Peuple* Bruxelles halkının beşte-birini kendine çekmekte ve iki milyonu aşkın değerde gayrımenkullere sahip olmuş bulunmaktadır.

Vooruit, 1873'de, Dokumacılar Sendikasından ödünç alınmış 1.000 franklık bir sermaye ile bir mahzende işe başlamıştı. Bugün, haftada yüzbin kilodan fazla ekmek çıkarmaktadır; değerli gayrımenkulleri, bir kahve salonu, toplantı salonları, güzel bir eğlence salonu, büyük bir moda mağazası, üretim atelyeleri, dört eczanesi, birçok dayanışma eserleri, bir gazetesi, bir fanfar takımı, vb. var. Bir güçtür bu.

Avrupa kooperatif hareketinde başı Belçika ve İngiltere çekmektedir. Dünyaya tüketim kooperatifinin erdemlerini öğretmiş bulunan, ve ortaya koydukları eserler anıtsal boyutlara ulaşan ünlü *Rochdale Öncüleri*, 1844'te kırk kadar yoksul dokumacıdan başka bir şey değildirler. İngiltere onların örneğini öylesine güzel taklit etmiştir ki bu ülkedeki kooperatifler yılda *birbuçuk milyarlık* satış yapmakta, ikiyüzotuz milyon kazanç elde etmektedir! Yedi gemileri, Seylan'da çay tarlaları, 20.000 kadar işçinin çalıştığı gereç fabrikaları vardır. Devlet içinde bir devlettir bu.

Birleşmenin ve işçi sınıfının meteliklerinin gücü böyledir işte.

"BURJUVA" KOOPERATİFLER VE "SOSYALİST" KOOPERATİFLER

Fransa'da, güttükleri amaçlara göre üç çeşit tüketim kooperatifi vardır: "burjuva" kooperatifler, "sosyalist" kooperatifler ve "Nîmes okulu" kooperatifleri.

"Burjuva" denen kooperatiflerin bir kazanç elde etme amaçları vardır.

Sadece kâr peşindedirler: iktisat ve iyi kalite. Ger-

çekleşmiş bütün kazancı dağıtırlar; yalnız toptan ticaret yaparlar; hiç bir dayanışma eseri yaratmazlar.

Bu kooperatiflerin en belirgin örneği aynı zamanda Fransa'daki en büyük tüketim kooperatifidir de (18.000 üye, 8 milyon ciro): "Devlet ve Paris Kenti Sivil Memurları Ortaklığı"dır bu. Ticarî niteliği öylesine ağır basmaktadır ki, kooperatif niteliğini hemen hemen yitirmiştir. Üyelerinin üçte-ikisi hisse senedi sahibi olmayıp sadece üyedirler; hisse senetlerinin sayısı da, bütün anonim ortalıklarda olduğu gibi, sınırlandırılmıştır; bütün bunlar gerçek kooperatiflerde olup bitenlere aykırıdır. Ayrıca, hisse senetlerinin değeri sermaye ortaklıklarındaki gibi yükselmiştir: 50 franktan 140 franka. Danıştay son sıralarda haklı olarak bu ticarî ortağın patent vergisi ödemesi gerektiğine karar vermiştir.

Sosyalist kooperatiflerin amacı toplumda dönüşüm yaratmak, ücretliliği kaldırmak için elbirliği yapmaktır. Bunlar. "proletaryanın sonsuz sefaletini biraz azaltmak"la yetinmezler. Gerçekten de, siyasal işçi hareketiyle kooperatif hareket uzlaşalı beri, sosyalist kooperatifler, kazançlarının bir kısmını sosyalist propaganda sandığına akıtmakta, grevlere yardım etmekte, işçi üretim kooperatiflerini desteklemektedirler (*Egalitaire de Paris* ve *Avenir de Plaisance* 90.000 frank ödünç vererek *İşçi Cam Fabrikası*'nı kurtarmışlardır); dayanışma eserleri yaratmaktadırlar: işsizlik, hastalık, ölüm durumlarında yardımlar, tasarruf sandıkları, siyasal ve sendikal toplantı salonları, eğlence salonları, indirimli fiyatlarla eczacılık hizmetleri, bedelsiz tıbbî hizmetler, fanfar takımı ve korolar, kitaplıklar, halk üniversiteleri, belediye sarayları, vb..

Vooruit, Bruxelles *Belediye Sarayı* ile birlikte, sosyalist kooperatif tipinde Kuzeyde ve Paris'teki Fransız

kooperatiflerinin çoğunu kurmuştur. Bu kooperatifin milletvekili olan yönetmeni şöyle demiştir: "Vooruit sosyalistler tarafından yaratılmış bir doruktur, sosyalistler ordan burjuva sınıfını reçel sürülmüş ekmek dilimleri ve patatesle bombardımana uğratmaktadırlar."*

M. Ch. Gide, sosyalist kooperatif üstüne şöyle demektedir: "Sosyalist kooperatif, işçiyi doğuşundan ölümüne dek, bütün özel ve meslekî yaşamının edimleri içinde kavrayan bir yardım, karşılıklılık, emeklilik, eğitim, dinlendirme ağıyla çevrelenmiştir. Onu beslemekle, giydirmekle, eğitmekle, eğlendirmekle, güldürmekle, ona oy verdirmekle yükümlü görür kendini. O satış yeridir, o okuldur, o kilisedir... Amacı, artık işçi sınıfına nispî bir huzur içinde bir zihin rahatlığı vermek değildir, tersine, varlığının sınıf olarak bilincini, kendinde olan güçle ilgili duyguyu, onu kullanabilme duygusunu kazandırmaktır... Şurası açık ki, bu program bizi tüketim kooperatifinin baştaki amacının oldukça ötesine götürmüştür, ama sosyalist kooperatifçiliğin özelliği kolektivist toplumun gelişini hazırlama yolunda kooperatifi bir araç olarak görmesidir." (*1900 Sergisinde Toplumsal İktisat Üstüne Resmî Rapor.*)

NİMES OKULU KOOPERATİFLERİ

Şimdi de tüketim kooperatifinin üçüncü tipini görelim. Gide'in önderliğindeki *Kooperatif Okul*'un programının aynı olan programı *Kooperatif Birlik*'in merkez komitesince şöyle açıklanmıştır:

"Komitemiz, kooperatif hareketinin, kooperatifleşmeyi sadece bir kazanç dağıtma ve bireysel tasarruflar sağlama aracı olarak gören burjuva ülküsüne, ve onu sadece toplumsal devrimi hazırlamanın bir aracı, si-

* Ad. Brisson, *les Prophètes*, s. 116.

yasal bir partinin hizmetinde bir silah olarak gören sosyalist ülküye saptırmamak için çaba göstermektedir. Yasa, tüketim kooperatifleşmesinde kendinden bir *amaç*, yani, tohumun meyveyi içinde taşıması gibi, gelecek toplumun gücünü içinde saklı tutan bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak görüyor. Kooperatifin programı artık yeni üyeler bulunamayacak bir sınıra kadar, bireysel kazanç bölünümünü mümkün olduğu kadar az yapmaktır. Öte yandan bu sınır, kooperatif eğitimindeki ilerlemeler arttıkça, geriye düşmelidir. İster doğrudan doğruya fabrikalar kurmak yoluyla, ister işçilerin kâra katılması yoluyla olsun, ister üretim kooperatiflerine komandit olarak katılma yoluyla olsun, mümkün olan en büyük payın üretime ayrılması gerekmektedir. Katılman üretim kooperatifleri özerk olacaklar, ama kuruluşları için gerekli sermayeyi tüketim kooperatiflerinden alacaklardır, genel yönetimlerinde onlara belli bir yer vereceklerdir. Bize göre yalnız bu yolladır ki kooperatifleşme, iktisadî örgütlenmeyi yavaş yavaş değiştirebilecek, *tüketicilerin egemenliği* diye adlandırdığımız yeni bir rejimin gelişini hazırlayabilecektir: milyarları bulan ve Prudhon'un 'hazıra konma hakkı' diye nitelendirdiği bütün gereksiz giderlerin, bütün zararlı şeylerin, bütün elçabukluğuyla edinilmiş değerlerin ortadan kalkacağı, ve bu kez elkoyanların olacağı bir rejimdir bu; her şeyin maliyet fiyatına alınıp verileceği, 'kârlar'ın ortadan kalkacağı, ve her şeyin artık kazanç elde etmek için değil, gereksinmeleri karşılamak için yapılacağı bir rejim."

Kooperatiflerin tarihi kısaca budur. Kooperatifler, sendikalar ve grevlerle birlikte, emekçilerin toplumsal eyleminin sonucudur. Emekçiler, daha mutlu bir yaşama doğru çabalarını artırmak için, toplumsal eyleme *siyasal* eylemi de katmışlardır.

Sınaî devrimin ve geçen yüzyıldaki iktisadî sarsıntının sonucu olan "işçi eylemi", insanlık tarihinde büyük önem taşıyan yeni bir olaydır. Çağdaş halklar gitgide üretici halklar haline geldiği için de güçlüdür, ve sürekli olarak büyümektedir. Buharın ortaya çıkışıyla ve büyük sanayiin gelişimiyle işçi sayısının sürekli olarak arttığı, ve onun anıtsal emeğinin dünyanın gidişi için vazgeçilmez olduğu gözönünde tutulursa, emekçilerin yüzyıldan beri iktisadî, siyasal ve toplumsal etkisinin nice büyük olduğu sonucuna kolayca varılabilir. Bu etki öylesine büyüktür ki, Gladstone gibi söylersek, 19. yüzyılı "işçilerin yüzyılı" yapmıştır.

*

Sakyamuni, Sarayının Doğu kapısından ilk kez dışarı çıktığı zaman yolun kenarında inleyen bir hastaya raslamıştı. Sakyamuni öbür insanların da bu zavallı gibi acı çekip çekmediklerini, inleyip inlemediklerini sordu. Kendisine birçok insanın böyle hasta olduğu söylendi. O zaman Sakyamuni arabacısına şu buyruğu verdi: "Geri dön! Bugün dışarı çıkmayacağız!"

Bir başka sefer de başka bir kapıdan dışarı çıkan Sakyamuni, iki büklüm, zorlukla yürüyen bir ihtiyara rasladı; üçüncü bir kez, başka bir kapıdan çıkmıştı; gömülmeye götürülen bir ölü gördü. Sakyamuni her seferinde öbür insanların kaderinin de aynı olup olmadığını sordu, her seferinde aynı onaylayıcı karşılığı aldı, ve her seferinde arabacısına geri dönme buyruğu verdi.

Hastalığın, yaşlılığın ve ölümün, insana yaşamın yol ağızlarında pusu kurmuş olduğunu öğrendikten sonradır ki, prens Sakyamuni, sonsuz razı oluşun Buda'sı oldu.

Oysa, hastalığın, yaşlılığın ve ölümün en fazla kı-

rıp geçirdiği insanlar işçilerdir.

Oniki yıl kadar önce, *Figaro* yazarlarından M. Jules Huret, Creusot'ya yaptığı bir ziyaret sırasında şöyle haykırmıştı: "İşçi bu ha! meraklı ziyaretçinin geçişini ıslak alınlarla, kızarmış gözbebekleriyle, yanık kirpikleriyle, ter damlayan bedenleriyle, çakmak çakmak gözleriyle seyreden donuk ve kuru yüzlerdir bunlar; ateşin iki adım ötesinde, bir maden yığınının üstüne oturmuş, korkunç dumanla, tozla kirlenmiş ellerinin kararttığı ekmeği iştahsız iştahsız yiyenlerdir bunlar; her gün, ilk çocukluk çağlarından beri her gün, her şeyin kara ve kızıl olduğu bu büyük hangarlara gelip kapanmak için, sabah saat altıda kalkanlardır. İhtiyarlığın son günlerine kadar, yarın da, gelecek yıl da, her zaman, onbeş güncük, sekiz güncük bir dinlenme olanağı bulamadan bunu sürdürecek olanlar. Hiç, hiç bir zaman mavi göllerin, Normande plajlarının tatlı dinlendiriciliğini görmeyecek olanlar; onlar için, onca serin, onca yeşil, onca derin ve zaman zaman kapitalistlerin gidip dinlendikleri o ormanlar hiç olmayacaktır. Ben de ordan geliyorum, ben de! Niçin, niçin? İşsiz bir gün, onlar için ekmeksiz bir gün demektir de onun için! Bir sürü çocukları vardır, ve babaları da kendileri gibi yoksuldurlar da onun için. Hak mı bu? İsyan edeceğim geliyor. Bu yüzden, işçilere niçin isyan etmediklerini sormaya karar verdim...

"İşte işçilerin verdikleri karşılık: görüyorsunuz, kötü şeyler aklımıza bile gelmez, bu dediğiniz hiç bir şeye yaramaz da, çok güçlü olmak gerekir bunu yapmak için, hem sonra, sonra...' ve içlerinden biri bezginlik ve yorgunluğun açıkça belli olduğu bir sesle sözü şöyle bağlıyor: 'Çok yorgunuz, çok!'."

Bununla birlikte, bazılarının bezginliğine karşın, emekçiler sınıfı, sonsuz sefalete boyun eğmemek için,

o büyük yorgunluğunu yenmesini bilmiştir. O, Sakyamuni gibi yapmamış, bütün insanların ortak acıları olan hastalık, yaşlılık ve ölüm karşısında geri dönmemiştir; işsizlik, kaza, sakatlık, zaman zaman kıtlık ücretleri, ve, en büyük kaygılardan, insanın en büyük acılarından biri olan o sürekli olarak yarının belirsizliği gibi *meslekî tehlikeler* karşısında geri dönmemiştir! Hayır, sayının ve birliğin gücüyle bütün bu düşmanlara karşı savaşım vermiştir.

İşçi sınıfı, uzun süre, Sakyamuni'nin yol kenarındaki hastası gibi, yaşamın kenarında inlemekle yetinmiştir. Sonra, *Ütopya* ülkesini hayal etmeye koyulmuştur. Geçen yüzyılda, yakın olduğuna inandığı *ikarya* serabı içinde saf düşlere kaptırmıştı kendini. İyiniyetli kişiler ona "Adalet Sitesi"nin şarkısını, insanın acısını hafifleten o eski şarkıyı söylemişlerdi.

Ama, ağlamak da, inlemek de, haykırmak da, düş kurmak da boşunaydı. Emekçiler sınıfı yine her şeyden yoksun kalıyordu. Kuruntular onun karnını doyurmuyordu. Yapılması gereken şey, *harekete geçmekti.* İçlerinden bir kısmı yüzyıllık yanlışı anladı; en zekiler, en az mutsuzlar, duygusal zincirlerden sıyrıldılar, kendilerini eyleme bağladılar. Ardlarından başka emekçileri de sürüklediler. O zaman onlara oy hakkı, bir parça egemenlik tanındı. Kullandılar bunu. Ama anlamışlardı ki, yasalar, ekmek vermeye yetmiyor. Başka bir yol aradılar, biraraya geldiler, çeşitli ortaklıklar, sendikalar ve kooperatifler kurdular, ama bütün arkadaşlarını arkalarından sürükleyememişlerdi. Bununla birlikte durumlarında bir düzelme görüldü. Bilimin ve sanayiin hazinelerinden biraz olsun yararlandılar. Buhar, onları sokağa atarken açmış olduğu yaraları kendi eliyle sardı. Bugün düşme eğiliminde olan ücretler de o günlerde yükseldi. Cumhuriyet onlar için eğitim ışığını yak-

mıştı. Bu yeni ışığın altında, dünyayı daha açık-seçik görmeye başladılar, istekleri de daha belirginleşti.

Proletarya geleceğe inanmaktadır. Kendisi bilginler için çalışırken, bilginler de onun için çalışıyorlar. En büyük bilginlerden biri, kimyacı Berthelot şöyle demişti: "Bilim büyük devrimcidir." Emekçi sınıfının acılarla dolu yaşamı ona eylemin düşten değerli olduğunu, yalnız onun verimli olduğunu, ve bir zamanlar aşağılanan, kölelere ve serflere bırakılan emeğin şimdi gücünden ötürü itibar kazandığını, o gücün dünyanın kralı haline geldiğini öğretmiş bulunuyor. İşçi sınıfı, huzuru ve özgürlüğü fethetme peşinde şimdi: yalnız hesaplanmaz zenginliklerin üretimi, ya da çağdaş sanayiin en harika makinelerinin yapımı için değil, ortak mutluluk amacıyla toplumsal durumu dönüştürmek için de çalışıyor: emeğin ve emekçilerin bütün tarihine egemen olan maddî olay budur işte.

40 lira